

BULLETIN
&
NIEUWS-BULLETIN
KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

ZESDE SERIE * JAARGANG 8 * 1955

BESTUUR: Th. H. Lunsingh Scheurleer, Voorzitter; Mr. P. J. van der Mark, Secretaris; Mr. G. J. Kalf, Penningmeester; Dr. H. Gerson, Dr. P. Glazema, R. C. Hekker, Mej. Dr. M. E. Houtzager, Ir. G. M. Leeuwenberg, Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Mr. A. P. van Schilfgaarde, Prof. Dr. J. J. M. Timmers.

REDACTIE: Hoofredacteur: Prof. Dr. H. van de Waal; *Secretaris:* N. E. H. J. J. Zon; *Redactie voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond:* Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter; Prof. Dr. H. van de Waal, secretaris; A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. van Luttervelt, Prof. Dr. M. D. Ozinga; *Redactie voor de voorl. Monumentenraad: Oudheidk. Bodemonderzoek:* Dr. P. Glazema; *Monumentenzorg:* P. J. van de Velde; *Musea:* D. F. Lunsingh Scheurleer; *Redactie voor „De Museumdag“:* Dr. H. C. Blöte.

INHOUD

BIJDRAGEN

De cijfers verwijzen naar de kolommen van het Bulletin

BAART JR., A. De Sint Martinikerk te Bolsward	89	HUITEMA, T. Niet opgeloste vragen omtrent terpen	151
BEMMEL, DR. A. C. V. VAN Het duinmuseum te Bergen aan Zee . . . . . Het natuurhistorisch museum Terschelling . . . . . Taak en taakverdeling van de Nederlandse Natuurhistorische Musea	205 203 191	KLOOT MEIJBURG, HERM. VAN DER De Martinikerk te Franeker	113
BOON, K. G. Het exposeren van prenten en tekeningen	29	KUILE, PROF. DR. E. H. TER De toren van Amerongen	43
BOUVY, DR. D. P. R. A. De Ned. Herv. Kerk te Bozum.	101	LUNSINGH SCHEURLEER, D. F. Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, nieuwe inrichting van zalen met klas- sieke kunst op de eerste verdieping	37
CLARIJS, PETRA De Tentoonstelling „Sport en spel in de klassieke Oudheid” in het Gemeentemu- seum te 's-Gravenhage . . . . . Een historisch museum beeldend toege- licht. Historieplaten in het Museum De Waag te Deventer . . . . . Het vestingmuseum Naarden. . . . . Westindische dieren; een nieuwe opstel- ling in het Zoölogisch Museum te Am- sterdam	41 207 209 33	MEISCHKE, IR. R. De geschiedenis van het terrein van het St. Pieters- of Binnengasthuis te Am- sterdam	1, 49
GELDER, DR. H. E. VAN Herinneringen aan drie paladijnen.	165	S' JACOB, MEVR. DR. H. E. Beschilderde middeleeuwse grafkelders te Aardenburg en Sluis . . . . . Appendix J. A. VAN DE GRAAF.	125 146
HASLINGHUIS, DR. E. J. „Stapelbekers” en het zilveren „Drink- schaaltje van Cornelius Musius”	179	TERWEN, IR. J. J. Het reconstrueren van plattegronden	121
		VISSER, H. F. E. Vitrines in Kunstmusea	21

BOEKBESPREKINGEN

De cijfers verwijzen naar de kolommen van het Bulletin

BLOM, J. Van Piet Mondriaan tot P. M. . . . . N. E. H. J. J. ZON	219	FOCKEMA ANDREAE, S. J., J. G. N. RENAUD en E. PELINCK Kastelen, Ridderhofsteden en Buiten- plaatsen in Rijnland . . . . . IR. J. J. TERWEN	85
BRINKGREVE, GEURT Gevecht om Amsterdam	45		
CATALOGUS VAN MEUBELN EN BETIMME- RINGEN . . . . . PROF. WILLEM VAN DER PLUYM	161	GELDER, H. ENNO VAN De Nederlandse Noodmunten van de tachtigjarige oorlog	220

INHOUD

<p>GLAZEMA, P. Beschermt onze ouden . . . . . N. E. H. J. J. ZON 219</p>	<p>POEL, J. VAN DER De geschiedenis van het Nederlands Fis- caal Zegel . . . . . DR. H. ENNO VAN GELDER 217</p>
--	---

NIEUWS-BULLETIN

De cijfers voorafgegaan door * verwijzen naar de kolommen van het Nieuws-Bulletin

<p>KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUN- DIGE BOND Bondsnieuws . . . *47, *61, *111, *139, *155 Mededelingen . . . . *47, *55, *95, *187 Notulen van de Algemene Ledenvergade- ring op 12 Maart 1955 te 's-Graven- hage . . . . . *61</p> <p>Belonje, Mr. J. De betekenis van historische grafzerken *63</p> <p>Bom, J. A. L. Middelen ter conservering en behoud van historische grafzerken . . . . . *83</p> <p>Timmers, Prof. Dr. J. J. M. Twee vroege grafschriften uit de Pand- tuin der Maastrichtse St. Servaas . . . *77</p> <p>Notulen van de Algemene Ledenvergade- ring op 1 Juli 1955 te Leeuwarden . . *155</p> <p>VOORLOPIGE MONUMENTENRAAD <i>Monumentenzorg (Afd. II)</i> Restauratienieuws *3, *17, *49, *57, *97, *113, *141, *153, *189, *199, *209, *217</p> <p><i>Musea (Afd. III)</i> BOEKBESPREKINGEN BIJL MZN., A. Genealogische en Heraldische Gedenk- waardigheden in en uit de Grote Kerk te Maassluis . . . . . MR. J. BELONJE *91</p> <p>PLANCHENAULT, RENÉ Les Tapisseries d'Angers . . . . . N. E. H. J. J. ZON *107</p>	<p>Publicaties over de musea in de Alta-uitga- ven . . . . . J. FILZ *108</p> <p>Répertoire international des archives pho- tographiques d'oeuvres d'art . . . . . J. FILZ *108</p> <p>Mededelingen . . . . *47, *187, *195, *215 Museumnieuws *9, *27, *51, *93, *101, *117, *145, *177, *201, *211, *237 Tentoonstellingsagenda *15, *45, *55, *93, *109, *137, *149, *183, *193, *207, *213, *241 Vacatures en Benoemingen. . . *47, *187, *215</p> <p>DE MUSEUMDAG Rooseboom, Mej. Dr. M. Problemen van Oud en Nieuw in His- torische Musea. . . . . *225 Vries, Dr. A. B. de Over musea van oude en moderne kunst; waarom een scheiding . . . . . *230</p> <p>In Memoriam Ottema, Nanne. . . . . *197 Vogelsang, Prof. Dr. W. . . . . *1</p> <p>Museumdag 13 nov. 1954 te Amsterdam Verslag *21 20 en 21 mei 1955 te Maastricht . . Programma *101 Verslag *169</p> <p>Voorlopige mededelingen over Museum- dagen in 1955 en 1956 . . . . . *177 22 oktober 1955 te Schiedam Programma *205 Verslag *221</p> <p>Museumpublicaties . . . . . *205 Rubriek: Vraag en antwoord . . . . . *239</p>
---	---

BULLETTIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

De geschiedenis van het terrein van het St. Pieters-
of Binnengasthuis te Amsterdam 1

Ir. R. Meischke

ZESDE SERIE

UITGEGEVEN DOOR DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
BULL. K.N.O.B. 6de SERIE JRG. 8, AFL. 1 (+ NIEUWS-BULL. AFL. 2) LEIDEN, 15 FEBR. 1955

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het orgaan van de Vereniging „De Museumdag”

REDACTIES

Hoofredacteur: Prof. Dr. H. van de Waal, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Kloksteeg 25, Leiden, Tel. K 1710-26838;

N. E. H. J. J. Zon, secretaris, Tel. K 1700-725995.

Alle stukken zende men uitsluitend aan de betreffende redactie:

Voor de Kon. Nederl. Oudheidkundige Bond: Kloksteeg 25, Leiden; Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter; Prof. Dr. H. van de Waal, secretaris; A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. v. Lutervelt, Prof. Dr. M. D. Ozinga.

Voor de Voorlopige Monumentenraad: Oudheidkundig Bodemonderzoek: „Marienhof”, Klein Haag 2, Amersfoort, Tel. K 3490-4480, Dr. P. Glazema.

Monumentenzorg: Smidswater 7, Den Haag, Tel. K 1700-115646 & 7, P. J. van de Velde.

Musea: Buitenhof 33, Den Haag, Tel. K 1700-110722, D. F. Lunsingh Scheurleer.

Voor „De Museumdag”: Raamsteeg 2a, Leiden, Tel. K 1710-30641, Dr. H. C. Blöte.

Opgaven voor verandering van adres: Voor leden van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond aan Mr. P. J. van der Mark, p. a. Rijksdienst v. d. Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag, Tel. K 1700-115646, voor leden van „De Museumdag” aan Dr. H. C. Blöte, Raamsteeg 2a, Leiden, Tel. K 1710-30641.

Het Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuws-bulletin maandelijks, beiden worden gratis toegezonden aan leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag”. *Bijdragen worden gehonoreerd met f 2.50 per pagina.*

INHOUD

BIJDRAGEN

	KOL.
De geschiedenis van het terrein van het St. Pieters- of Binnengasthuis te Amsterdam	1
<i>Ir. R. Meischke</i>	
Vitrines in kunstmusea	21
<i>H. F. E. Visser</i>	
Het exposeren van prenten en tekeningen	29
<i>K. G. Boon</i>	
Westindische dieren	33
<i>Petra Clarijs</i>	
Rijksmuseum van Oudheden te Leiden	37
<i>D. F. Lunsingh Scheurleer</i>	
„Sport en Spel in de klassieke oudheid” Tentoonstelling in het Gemeentemuseum te 's-Graven- hage	41
<i>Petra Clarijs</i>	
De toren van Amerongen	43
<i>Dr. E. H. ter Kuile</i>	

BOEKBESPREKINGEN

Geurt Brinkgreve, Gevecht om Amsterdam	45
--	----

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws	*17
Uitbreidingsplannen Ned. Bank, Amsterdam	*19
De Museumdag	*21
Museum-nieuws	*27
Ervaringen met een rondleidingsdienst in het Ne- derlandse Postmuseum	*27
<i>Dr. R. E. J. Weber</i>	
De paedagogische afdeling van het Haagse Ge- meentemuseum	*35
De Friese excursie van de Vereniging voor Terpen- onderzoek	*37
<i>Mr. P. C. J. A. Boeles</i>	
Tentoonstellingsagenda	*45
Mededelingen	*47

DE GESCHIEDENIS VAN HET TERREIN VAN HET ST. PIETERS- OF BINNENGASTHUIS TE AMSTERDAM

DOOR

IR. R. MEISCHKE

Het terrein, dat begrensd wordt door de Kloveniersburgwal, de Nieuwe Doelenstraat, de Oude Turfmarkt en de Grimnessesluis en waarvan het Binnengasthuis het grootste deel inneemt, heeft een zeer gecompliceerde geschiedenis, waarin op belangrijke punten duisternis heerst. Het is niet duidelijk of dit stuk grond, dat vroeger uit verschillende eilanden bestond in één keer binnen de stadsgrens is gekomen of dat dit met verschillende uitbreidingen heeft plaatsgevonden (fig. 1). De Achterburgwal die van ± 1380-1420 de stadsgracht gevormd zou hebben van de Oude Zijde, toen Kerkzijde genaamd, liep door over dit terrein en opent de mogelijkheid dat het westelijk deel eer binnen de veste is gekomen dan het oostelijke.

Het bochtig verloop dat de bebouwing van het westelijk deel van het terrein tot op de huidige dag volgt en dat wij reeds op de kaart van Cornelis Anthonisz. waarnemen (fig. 3), doet een andere oeverlijn van de Amstel vermoeden¹. Deze rivier die vlak voor de stad een zeer grote breedte bezat moet op het punt waar hij naar binnen buigt en overgaat in het Rokin in de loop der tijden aanmerkelijk versmald zijn.

Slechts weinig uitvoeriger dan over het ontstaan van het terrein, zijn wij ingelicht over de ontwikkeling van de beide kloosters die zich reeds vroegtijdig hier gevestigd hadden².

Aan de oostzijde lag het klooster Marienweerd, in later tijd het Oude Nonnenklooster genoemd. Het werd hier in 1389 gesticht en was met enkele andere kloosters aan de buitenzijde der stadsgracht gelegen. Westelijk hiervan lag het iets jongere klooster de Nieuwe Nonnen, geleidelijk gegroeid uit een geestelijke gemeenschap in het huis „Ter Lely”.

¹ De pentekening van Cornelis Anthonisz. uit 1536 (atlas Splitgerber) toont het gebogen verloop van de zuidelijke vleugel van het Nieuwe Nonnenklooster ook reeds duidelijk. J. van Breen dateert deze plattegrond in 1532, *Jaarboek Amstelodamum* 40 (1944) blz. 117.

² I. H. van Eeghen, *Vrouwenkloosters en Begijnhof in Amsterdam*, Amsterdam 1941.

Door de stadsuitbreiding van ± 1420, waarbij de latere Kloveniersburgwal de buitengracht werd, is ook het Oude Nonnenklooster binnen de veste komen te liggen. Vermoedelijk was de stenen ommuring waar men in 1481 een aanvang mee maakte de oorzaak dat het zuidelijk stadsdeel een aanmerkelijke uitbreiding ten koste van de Amstelbocht onderging. De nieuwe muur liep van de befaamde toren „Svych Wtrecht”³, die geplaatst was op de samenvloeiing van de oostelijke stadsgracht en de Amstel, recht aan op de bevestiging aan de overzijde van de Amstel die gevormd werd door de toren „Leeuwenburg”, even terzijde van de Regulierspoort⁴. Dat de ommuring van het westelijk en oostelijk stadsdeel op hetzelfde punt de Amstel ontmoetten was noodzakelijk om de zwakke plaats die de rivierdoorgang in de stadsbevestiging vormde zo klein mogelijk te maken. Dit streven zou enkele jaren later (1536) bekroond worden door de aanleg van een groot vooruitgeschoven Rondeel in de Amstelbocht⁵ (afb. 5).

Hiermede was de Amstel op dit punt vrijwel tot zijn huidige engte teruggebracht, die in plattegrond echter meer spreekt dan in werkelijkheid omdat juist op het punt met de geringste breedte aan de overzijde het Muntplein gelegen is.

Door de aanleg van deze bevestiging ontstond er ten zuiden van de beide kloosters een nieuw terrein van driehoekige vorm, dat alleen te bereiken was langs de huidige Kloveniersburgwal en over de Roobrug in de Amstel. Het nieuwe gebied werd niet bij de kloosters getrokken, die hun grootste expansie bereikt schenen te hebben⁶, doch gebruikt voor de huisvesting van

³ A. J. d'Ailly, „De toren Svych Wtrecht”, *Jaarboek Amstelodamum* 41 (1947), blz. 42.

⁴ De westelijke toren van de Regulierspoort bleef deels bewaard in de huidige Munttoren.

⁵ J. ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam*, Amsterdam 1879-1893 deel V blz. 43.

⁶ Hoewel de kloosters op dit terrein geen uitbreiding vonden, hadden zij er wel enkele bezittingen. Zo krij-

enkele instellingen die behoefte hadden aan een grote oppervlakte en waarvoor men elders in de overvolle stad geen plaats meer kon vinden. In 1522 werd het terrein ten zuiden van het Oude Nonnenklooster bestemd tot schietbaan van de Kolveniers. De toren „Svych Wtrecht” werd tot hun Doelengebouw bestemd⁷.

Het terrein ten zuiden van het Nieuwe Nonnenklooster was in 1546 nog zo weinig bebouwd, dat men het kon bestemmen voor de „Scaffertij” dat is de Stadstimmertuin. Door aankoop van percelen kon de Stadstimmertuin nog enkele malen uitgebreid worden waarbij ook de Peperstraat die te zien is op de kaart van Corn. Anthonisz. kwam te vervallen. In 1571 werd het terrein voorzien van de aardige poortjes die nu geplaatst zijn voor het Burgerweeshuis en het Atheneum. Voordien was de Stadstimmertuin sedert 1530 gevestigd op het oostelijk deel van het eiland ten noorden van het Nieuwe Nonnenklooster, op een terrein dat de stad daartoe van het Oude Nonnenklooster gekocht had⁸. De verplaatsing in 1546 moet worden gezien als onderdeel van een groter plan, dat ten doel had deze hoek van de stad meer te ontsluiten.

Omstreeks het midden der 16de eeuw zocht men in de steeds dichter bebouwd rakende stad alle grond te benutten. Het grote terrein van de beide kloosters en hun naaste omgeving bood hiertoe nog mogelijkheden. Hiertoe begon men omstreeks 1545 met de volgende wijzigingen: het verplaatsen van de „Scaffertij” naar de uiterste zuidpunt bij het Rondeel, het bouwen van pakhuizen op het eiland ten Noorden van het Nieuwe Nonnenklooster en het versmallen en overkluzen van de uitmonding van de Grimburgwal in de Amstel, waarbij aan weerszijden gelegenheid tot bebouwing ontstond en tevens een sluisje gemaakt werd (Grimnessesluis). Aansluitend hierop werd aan de oostzijde van het Rokin een kade aangelegd van de Grimnessesluis naar het Rondeel⁹.

De westzijde van het Rokin was reeds over het grootste gedeelte van een doorlopende kade voorzien. Aan de oostzijde ontbrak deze nog geheel, de terreinen van de kloosters aan de Nes

liepen door tot aan de Amstel. Slechts in de uiterste zuidpunt bij het Rondeel moet men dit gebied reeds bij het aanplempen gedeeltelijk van een kade voorzien hebben, zoals de kaart van Cornelis Anthonisz. ons leert. Deze kade liep echter dood op het Nieuwe Nonnenklooster, welks terrein zich tot het water uitstrekt¹⁰. De stad was zodoende genoodzaakt om een strook grond ten westen van het klooster te kopen en die verder aan te plempen. Door het klooster werd de voorwaarde gesteld dat dit erf nooit betimmerd mocht worden¹¹.

Het zuidelijk deel van de kade langs het Rokin kon nu worden doorgetrokken naar de Grimnessesluis vanwaar men uitkwam in de Nes. De nieuwe kade werd in zijn geheel bestemd voor turfmarkt, die voordien een plaats had aan het Damrak bij de Papenbrug, en tevens Turfmarkt genoemd (afb. 3).

Met de aanleg van de Turfmarkt, was het kleine slootje dat, uitmondend in de Amstel, parallel liep met de Grimburgwal, en dat naar het kloosterterrein dat het begrenste de Nieuwe Nonnensloot genoemd werd, gedempt. Deze gehele strook grond ten zuiden van de Grimburgwal werd volgebouwd. Aan de Rokinzijde verzezen enkele grotere huizen op een terrein, dat het klooster aan particulieren verkocht had; aan de Grimnessesluis werd door het Nieuwe Nonnenklooster een gebouw opgetrokken, de Lichtenborch genaamd (afb. 4, 7), waarin vier woningen en de Lombard gevestigd waren¹², meer naar het oosten werden een aantal pakhuizen voor het klooster gebouwd en op het voormalige terrein der „Scaffertij” bouwden particulieren enkele pakhuizen en een brouwerij, die met de voorzijde aan het water grensden. De noordelijke zijde der Grimnessesluis werd bezet met woningen.

Deze ingrijpende wijzigingen voltrokken zich rond de beide kloosters, die op zichzelf weinig veranderden en geen kracht tot uitbreiding meer vertoonden. Na de alteratie zou hier echter verandering in komen en zouden deze gebouwen een nieuwe bestemming krijgen.

¹⁰ Het is mogelijk, dat op deze kade reeds voor dat zij langs het klooster doorgetrokken werd (waarvoor het klooster 23 Juli 1549 grond afstond aan de stad) een turfmarkt gehouden werd. In 1548 stond het huisje, waar de turfvolsters en turfdragsters moesten bijeenkomen om te loten of dobbelen om het werk, reeds „op 't Nieuwe land aan 't Nieuwe Nonnenconvent”. (J. ter Gouw, *o.c.* dl. V blz. 87).

¹¹ I. H. v. Eeghen, *o.c.* blz. 245.

¹² J. ter Gouw, *o.c.* dl. V blz. 82.

gen de Nieuwe Nonnen in 1553 huur uit 8 huizen op het „Nieuwland bij het klooster” (I. H. van Eeghen *o.c.* blz. 247) en in 1571 verkopen zij hier grond aan de stad ten behoeve van de uitbreiding der stadstimmertuin (*ibidem* blz. 250).

⁷ Zie noot 3.

⁸ J. ter Gouw, *o.c.* dl. V blz. 57.

⁹ *Ibidem* dl. V blz. 86.

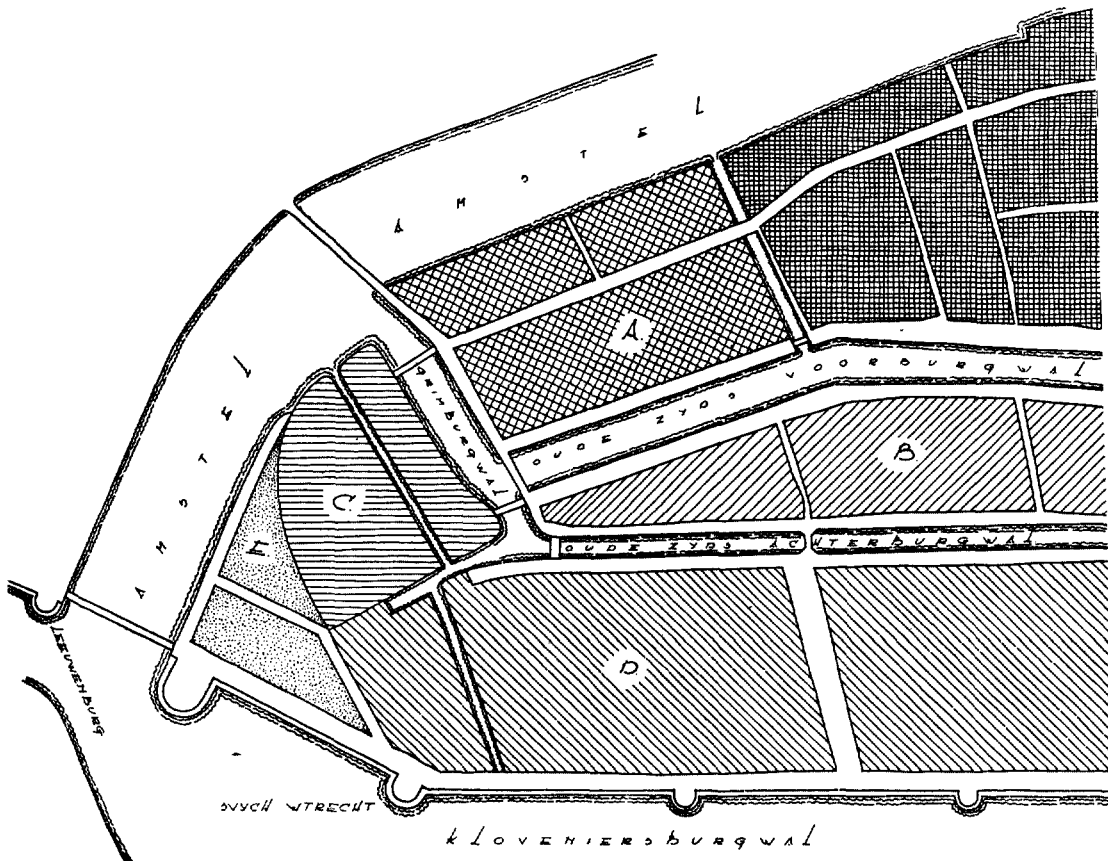

Fig. 1. Vermoedelijke uitbreidingsfasen van het zuid-oostelijk deel van het middeleeuwse Amsterdam.

De grens van de oudste stad wordt waarschijnlijk gevormd door de O-Z. Voorburgwal in het oosten en de huidige Enge- en Wijde Lombardsteeg in het zuiden. Hierop wijst onder meer het tracee van de Voorburgwal dat van de Kolk aan de noordzijde tot aan de Enge Lombardsteeg een rechte lijn is en op het laatstgenoemde punt een knik maakt. Op dezelfde hoogte bevindt zich een dubbele knik in het beloop van de Nes. Tot diep in de 16de eeuw liep op deze plaats een grachtje (het Spui genaamd) dat de Voorburgwal met het Rokin verbond. Het deel ten westen van de Nes werd in 1505 overkluisd (Ter Gouw, *Gesch. v. Amsterdam*, dl V, blz. 58), terwijl het stuk tussen de Voorburgwal en Nes in 1555 gedempt werd om er de turfpakhuizen der O.Z. Huyszittenmeesters te bouwen. Het was hier het enige punt waar een dergelijke verbinding tussen Voorburgwal en Rokin—Damrak heeft bestaan.

Het terrein ten zuiden van het Spui (A) sloot, door de talrijke kloosters waarmee het bebouwd was, in karakter meer aan bij de latere uitbreidingen dan bij de oudste kern. Het kan als een zelfstandige uitbreiding aan het oudste stadsdeel zijn toegevoegd doch het is meer waarschijnlijk dat het eerst met het graven van de Achterburgwal (dus tegelijk met gebied B) omstreeks 1380 binnen de veste gekomen is.

Het is niet uitgesloten dat het terrein van het Nieuwe Nonnenklooster (C) eveneens terzelfder tijd met B binnen de omwalling is gekomen. Aangezien de Achterburgwal zich als Oude Nonnenvaart naar het zuiden doorzet, moet men ernstig met deze mogelijkheid rekening houden. Tot aan de oorspronkelijke oeverlijn van de Amstel die meer noordelijk liep dan de huidige (grenslijn C—E) is het beloop van de gracht te volgen. Bij het ontstaan van gebied E schijnt hij met een bocht over het terrein van de Kloveniersdoelen een uitweg naar het zuiden gevonden te hebben (Kadasterkaart 1830, fig. 2A, opmeting Doelenterrein door A. van der Hart, Algemeen Rijksarchief, Inventaris-kaarten No. 3365).

Het zou evenwel ook mogelijk zijn, dat het terrein C als zelfstandige uitbreiding later dan B bij de stad is gekomen. Gezien de korte tijd die er ligt tussen het graven van de Achterburgwal en de Nieuwe singel (nu Kloveniersburgwal), die omstreeks 1410 tot stand kwam, is dit evenwel niet zeer waarschijnlijk.

De bevestiging van de gebieden D en E heeft vermoedelijk op een verschillend tijdstip plaatsgevonden. Dit laatste, het driehoekige terrein in het uiterste zuiden, is vermoedelijk ± 1490 aangeplempt, tegelijk met de aanleg van de stenen ommuring.

We zien dus dat het latere gasthuisterrein vermoedelijk in drie fasen binnen de stad gekomen is.

De eerste C, tegelijk of na het graven der Achterburgwal ± 1380 ;

de tweede D, met het graven van de latere Kloveniersburgwal ± 1420 ;

de derde E, werd aangeplempt ten tijde van de aanleg der stenen ommuring ± 1490 .

Zo kwamen in 1578 beide kloosters met al hun bezittingen aan de Regenten van het St. Pieters- en O. L. Vrouwengasthuis, welke gasthuizen aan de Nes en de Nieuwendijk gelegen waren. Deze gasthuizen werden opgeheven en de zieken overgebracht naar de kloostergebouwen, welke — tot één gasthuis verenigd — de naam van St. Pieter bleven dragen¹³. Zonder ingrijpende verbouwingen konden de beide kloosters tot ziekenverblijven worden ingericht, aangezien men voornamelijk behoefte had aan ruime zalen waarin men langs de wanden de bedsteden plaatste. Het klooster der Nieuwe Nonnen werd tot ziekenverblijf voor mannen ingericht, terwijl het Oude Nonnenklooster voor de vrouwelijke zieken werd bestemd. Beide gebouwen werden door een galerij verbonden. In 1586 werd ten westen van de kerk der Oude Nonnen een grote vleugel gebouwd welke als soldaten-gasthuis dienst deed. In 1594 werd het gasthuis nog met een pesthuis uitgebreid. Niet het gehele terrein van het Nieuwe Nonnenklooster werd als gasthuis in gebruik genomen. Het vroegere kerkhofterrein, aan de zuidzijde in het beloop van de vroegere Amsteloevertlijn gelegen, werd bestemd voor de bouw van een hofje, het Gasthuishof. Een uitvoerig overzicht van het gehele gasthuis in de eerste jaren van zijn bestaan geeft de vogelvluchttekening van Balthasar Florisz. van Berckenrode uit 1625¹⁴ (afb. 2). Een overeenkomstige tekening vervaardigde de landmeter J. Leupenius in 1680¹⁴ (afb. 4). De wijzigingen in het Gasthuiscomplex blijken gering te zijn. Op de tekening uit 1680 zijn echter ook de gebouwen in de rand langs het gasthuis afgebeeld, die wel tot het bezit van het gasthuis behoren maar niet bij deze instelling in gebruik waren (zij werden verhuurd).

Geleidelijk waren de terreinen aan de rand van het gasthuis aan dit complex onttrokken en ten nutte gemaakt. Daar dit gebied door de stadsuitbreidingen in het laatst der zestiende eeuw niet langer in een uithoek lag, zien we een sterke stijging in waarde van de buitenrand. Deze situatie werd door de Regenten van het Gasthuis benut om op de dure grond huizen te laten bouwen en deze ten bate van het gasthuis te verhuren.

¹³ G. Hellings, *Geschiedenis van het St. Pieters of Binnengasthuis*, Amsterdam 1930.

¹⁴ Gem. Archiefdienst A'dam. Gasthuisarchief. Kaartboek van St. Pietersgasthuis.

De belangrijkste wijzigingen vonden plaats aan de oostzijde. Nu in de eerste jaren der 17de eeuw de stadsmuur langs de Oude Stedegracht — nu de Kloveniersburgwal — eindelijk gesloopt werd, steeg de grond hier zeer in waarde. De boomgaard van het klooster der Oude Nonnen welke aan de noordzijde van de kloostergebouwen gelegen was, werd verkocht aan de Regenten van het Oude Mannen en Vrouwenhuis, die hier in 1602 een nieuw en ruim gebouw konden stichten dat zeer practisch gelegen was bij het Gasthuis¹⁵. De strook grond aan de Kloveniersburgwal was niet bij deze koop inbegrepen, doch werd enkele jaren later (1604) eveneens aan de Regenten van het Oude Mannenhuis verkocht, die er grote huizen op lieten bouwen en deze ten bate van hun instelling verhuurden¹⁶.

Hetzelfde deden de Regenten van het Gasthuis met het deel van hun terrein dat aan de Kloveniersburgwal was gelegen. Hier verzezen een rij huizen van 11 stuks die alle gelijk waren, ter onderkenning een nummer droegen en daardoor steeds „de nummerhuizen” zijn blijven heten (afb. 4).

In aansluiting hierop werd in 1633 door de stad de Nieuwe Doelenstraat gerooïd, welke liep van de toren „Svych Wtrecht” naar het Rondeel. Nu de vestingmuur en het Rondeel gesloopt werd en een nieuwe brug naar de overzijde van de Amstel werd aangelegd kon de Stadstimmer-tuin meer naar buiten verplaatst worden en maakte men hier een brede straat¹⁷. De grote huizen die hier gebouwd werden, behoorden tot de beste van de stad. Vooral de huizen aan de zuidzijde hadden een heerlijk uitzicht over de Amstel. Vandaar dat deze straat in de volksmond de naam van „Rijke Buurt” kreeg¹⁸.

De bebouwing aan de zijde der Turfmarkt onderging eveneens vele veranderingen; de Stadstimmer-tuin maakte ook hier plaats voor

¹⁵ J. Wagenaar, *Amsterdam in zijne opkomst ...*, Amsterdam 1765, IIde stuk, blz. 302.

¹⁶ Verkoopceduul. Archief St. Pietersgasthuis. Gem. Archiefdienst Amsterdam (mededeling Dr. I. Jansen).

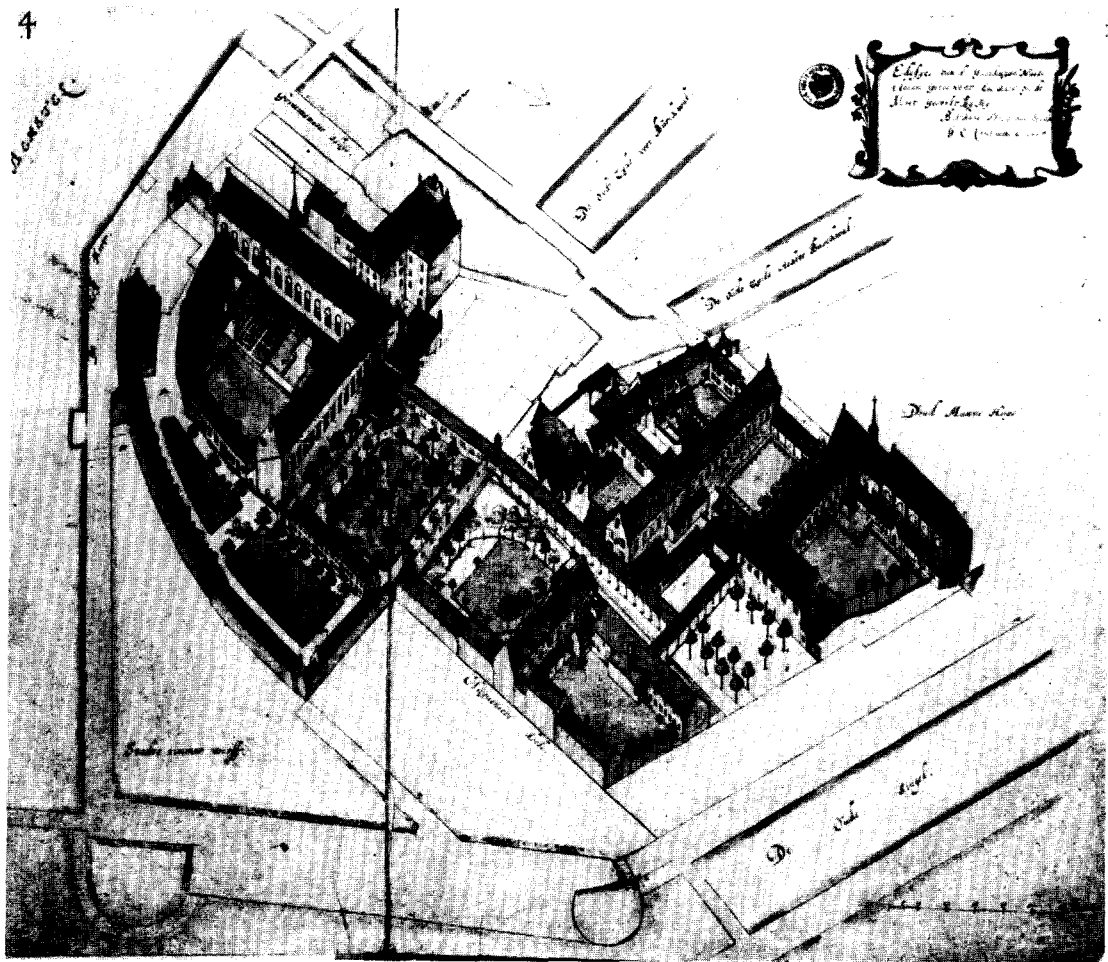
¹⁷ De beide poortjes der stadstimmer-tuin werden toen verplaatst. Het ene werd aan de O.Z. Voorburgwal voor de tot Atheneum ingerichtte kapel van het Agnietenklooster geplaatst. Het jaartal 1571 werd gewijzigd in 1632, het jaar van oprichting van het Atheneum. Het andere poortje vond tenslotte een plaats aan het Burger Weeshuis en draagt het jaartal 1634.

¹⁸ C. Commelin, *Beschrijving van Amsterdam*, Amsterdam 1698 dl. I blz. 224-225.

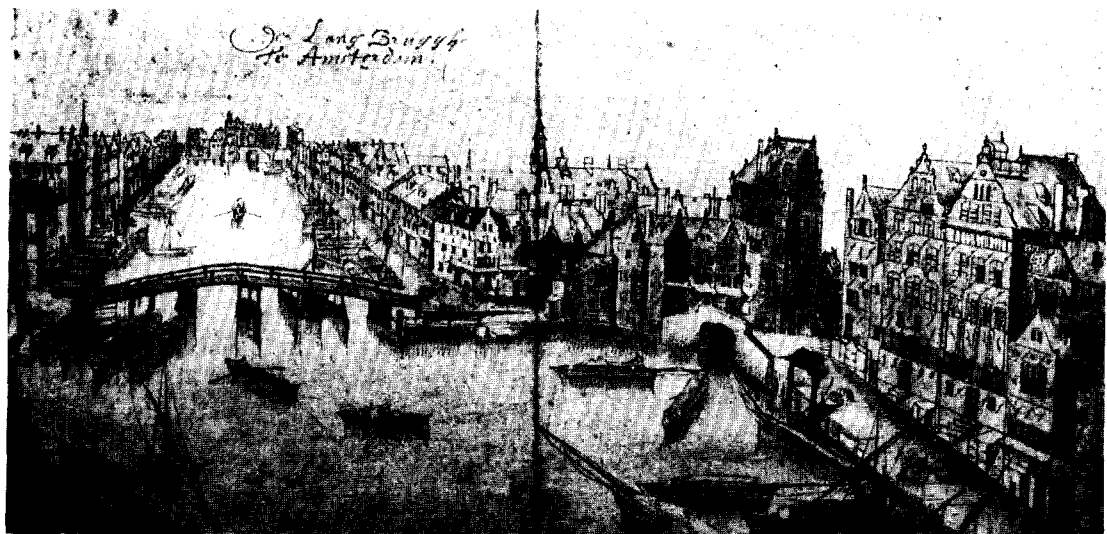

Afb. 1. Gasthuispoort in 1795. Tekening H. P. Schouten (Amsterdam, Stedelijk Museum, Atlas Splitgerber)

HET TERREIN VAN HET ST. PIETERS OF BINNENGASTHUIS TE AMSTERDAM

Afb. 2. Vogelvlicht van St. Pietersgasthuis 1625. Tekening Balthasar Florisz. van Berckenrode.
(Amsterdam, Gem. Archiefdienst)

Afb. 3. Gezicht op het Rokin (1596?, zie het jaartal op het derde huis van rechts). Anonieme tekening,
(Foto-archief Nederlandsche Bank)

grote nieuwe huizen. Hier verzezen o.a. in 1641 de twee befaamde huizen die Philip Vingboons voor Pieter Jansz. Sweling bouwde. In sterkere mate nog zou Vingboons de gelegenheid krijgen zijn stempel te drukken op deze wand van de Amstel. In 1642 lieten de Regenten van het Pietersgasthuis aan de Turfmarkt een reeks van negen huizen bouwen naar zijn ontwerp. Deze huizen met hun negen sierlijke topgevels vormden een indrukwekkend geheel.

Ook aan de zijde der Grimburgwal veranderde het aspect door enkele belangrijke bouwwerken; hier lieten de regenten van het gasthuis in 1623 een groot nieuw pakhuis bouwen waarvan de rijke barok gevel bekroond werd door het beeld van St. Pieter (afb. 6). Tussen dit prachtige barokken pakhuis en zijn deftige nabuur, het O.Z. Herenlogement, prijkte de pittige trapgevel uit 1636 van het pakhuis „Het Wapen van Amsterdam”.

Het O.Z. Herenlogement werd in 1646 op deze plaats gevestigd in een daartoe aangekochte brouwerij. Het volgend jaar werd deze vermoedelijk niet geheel passende behuizing door Vingboons geheel verbouwd¹⁹. Het werd een sobere gevel met natuurstenen hoekblokken, versierd door festoenen en bekroond door een fronton.

De Grimburgwal had door deze gebouwen een zeer behoorlijke aanblik gekregen. Zij bezat het karakter van een kleine besloten kolk, waarin de Voor- en Achterburgwal hun einde vonden. De sterke afsluiting naar de wijde Amstel, door het smalle sluisje met de hoge huizen waarborgden de intimiteit en in het stille water weerspiegelden zich de rijke gevels van Herenlogement en het Pakhuis St. Pieter.

Zo was rond het gehele gasthuisgebied, de randbebouwing verfraaid en verbeterd, en daarachter bevond zich, zo verborgen dat men naar de ingang zoeken moest, het omvangrijke bedrijf van het gasthuis. Het moet daar gelegen hebben in een grote rust, samengesteld uit talrijke hoven en tuinen, van elkaar gescheiden door verschillende vleugels. Het terrein was zeer groot en de binnenhoven hadden behoorlijke afmetingen. We kunnen ze vergelijken met de binnenplaats van de Universiteit, het Weeshuis en het Begijnhof.

¹⁹ Een plattegrond van het Herenlogement uit 1647 gesigeneerd door Philip Vingboons maakt het waarschijnlijk dat hij de architect van het gebouw is. Gem. archiefdienst Amsterdam.

Na de eerste wijzigingen welke de inrichting tot gasthuis meebrachten onderging het gehele samenstel van kloostergebouwen weinig verandering. Alleen de gasthuiskerk, gevestigd in de kapel van het Nieuwe Nonnenklooster, werd enkele malen uitgebreid. Na de brand van de Nieuwe Kerk waren noodoplossingen noodzakelijk. Daartoe voegde men het Mannengasthuis samen met het soldatenhuis en trok de zo vrijgekomen vleugel bij de kerk. Dit was de oude kloostervleugel die haaks op de kapel stond. De zodoende verkregen ruimte had een merkwaardige vorm; namelijk twee gelijke, loodrecht op elkaar staande beuken voorzien van galerijen en van een preekstoel in de hoek²⁰. In deze vorm bleef de kerk tot in de Franse tijd in gebruik. Na de uitbreiding van de kerk, welke van de Turfmarkt toegankelijk was, had het gasthuis van het oorspronkelijke Nieuwe Nonnenklooster vrijwel niets meer in gebruik. Door de lange galerij bleven gasthuis en gasthuiskerk met elkaar verbonden. De ingang van het Mannengasthuis welke tot deze tijd aan de Turfmarkt geweest was, kwam te vervallen; de enige toegang tot het gehele gasthuisterrein werd nu de poort aan de Achterburgwal, welke poort in 1736 door Jan van Logteren²¹ zijn huidige vorm kreeg (afb. 1).

Tot de Franse tijd kwam er weinig verandering in de toestand van de bebouwing langs de rand en van het binnenterrein. Wel werd hier en daar een gebouw of interieur gemoderniseerd, maar wezenlijk veranderde er weinig²². Nu echter zouden er ingrijpende wijzigingen komen. Aangezien Amsterdam zetel van de regering werd moest er voor de verschillende instanties onderdak worden gezocht²³. Hiertoe werden de Gasthuiskerk, de Nummerhuizen en de Herenhuizen aan de Turfmarkt in 1808 gekocht door het Koninkrijk Holland²⁴. De kerk werd depot van het Ministerie van Oorlog, terwijl in de

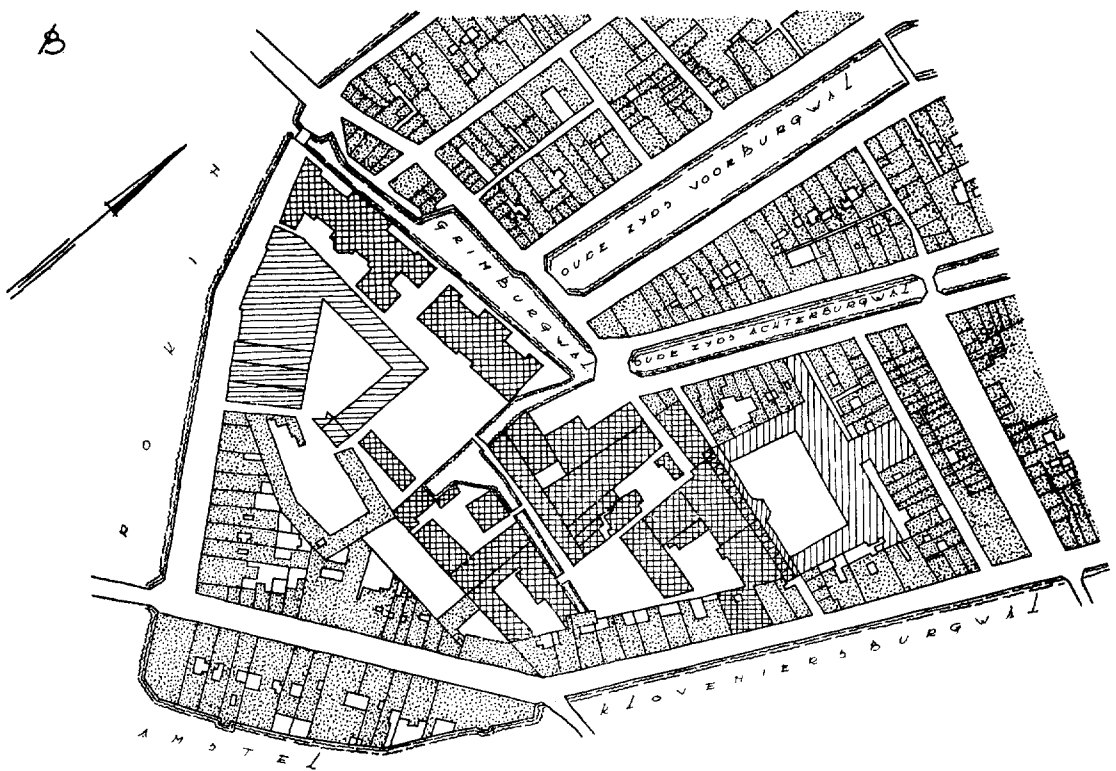
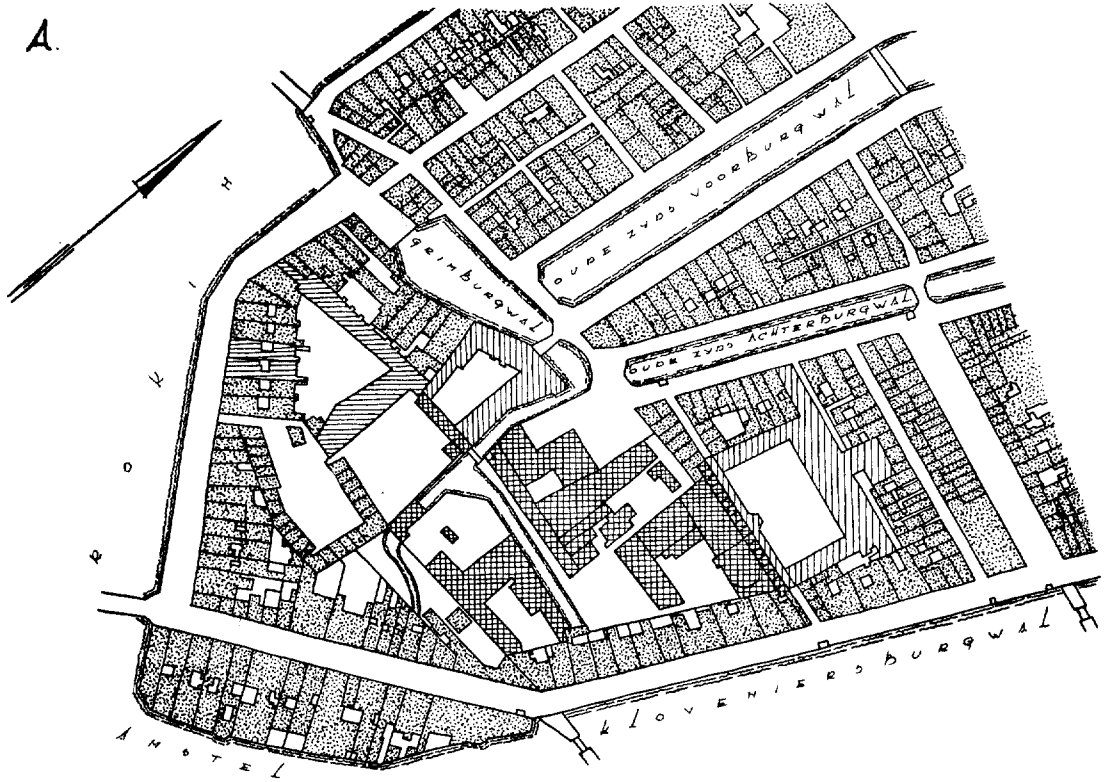
²⁰ Een gravure uit 1774, („C. Bogerts, delin. et sculpsit”) aanwezig in het archief van de Nederlandsche Bank, toont een plattegrond van deze kerk met bankenplan. Tevens bevat het blad een afbeelding van de kerkrimte.

²¹ J. Wagenaar, *o.c.*

²² Zo werden in 1754 de Baijerd en het soldaten of mannengasthuis vernieuwd. J. Wagenaar, *o.c.* II stuk, blz. 245.

²³ H. Brugmans, *Van Raadhuis tot Paleis*, Amsterdam 1913, blz. VI e.v.

²⁴ Zie voor het volgende tevens: G. Hellings, *o.c.* blz. 49 e.v.

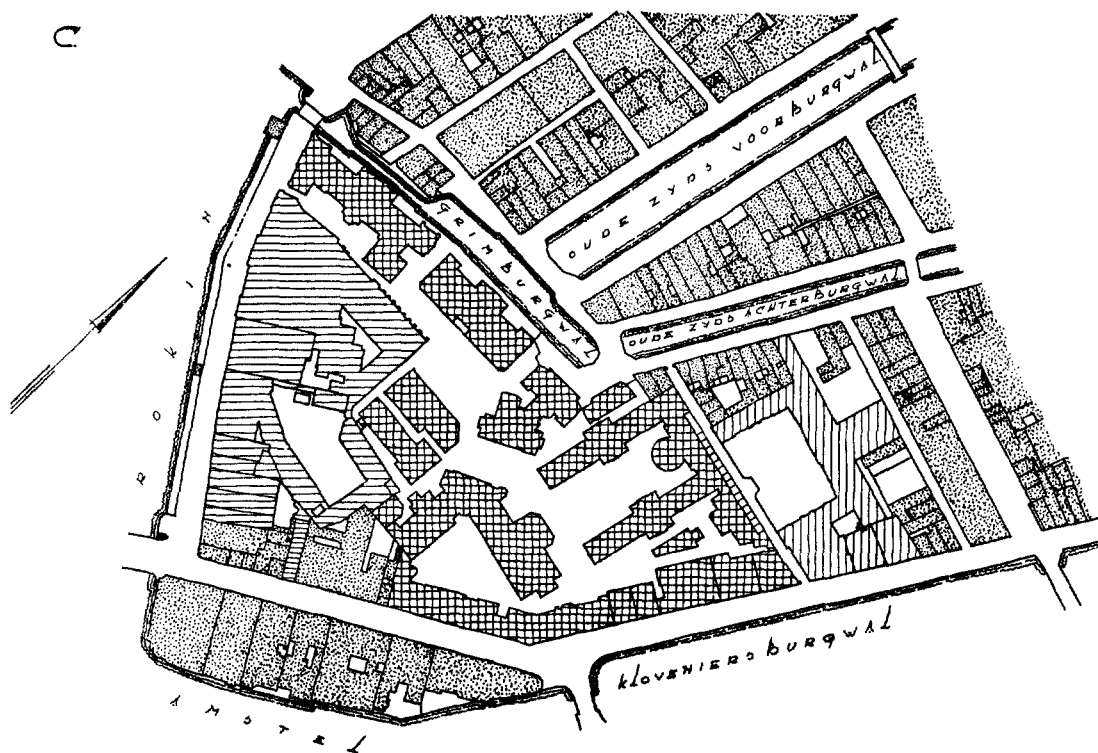

Fig. 2. Wijzigingen op het terrein van het St. Pieters- of Binnengasthuis en omgeving gedurende de 19de en 20ste eeuw.

- A. toestand naar de kadasterkaart van $\pm$ 1825
- B. toestand naar de kadasterkaart van $\pm$ 1875
- C. toestand naar de kadasterkaart van $\pm$ 1950

De belangrijkste elementen die aan verandering onderhevig waren, zijn het Gasthuis en de Nederlandsche Bank. Daarnaast verdienen in dit opzicht nog vermelding: het complex Oude Mannenhuis-Universiteit en in de Doelenstraat het hotel Pays-Bas. Het O.Z. Herenlogement en het complex Gasthuishof-St. Bernardusgesticht moesten tenslotte wijken voor hun burens.

Naast de inwendige verschuivingen zien we in sterke mate een afbrokkelen van de beschermende rand rondom het complex. Dit is op de kaart duidelijker te zien dan in werkelijkheid, daar de veranderde bestemming nog niet overal door Nieuwbouw gevolgd is.

huizen aan de Turfmarkt regerings-bureaux werden gevestigd. Enkele jaren na de overdracht van de Gasthuiskerk en de huizen aan de Turfmarkt verkochten de Regenten het Gasthuishof met zijn 25 huisjes aan een particulier. In 1842 werd het hof door schenking eigendom van het R.K. gesticht St. Bernardus en werden de huisjes door een groot nieuw gebouw vervangen. Dit gebouw bestond uit enkele vleugels rond de hof, het lag achter de huizen van de Oude Turfmarkt en was slechts toegankelijk door de Gasthuishofpoort.

In 1814 behield de Souvereine Staat der Nederlanden de Gasthuiskerk en de huizen aan de Turfmarkt als kroondomein in haar bezit. De in dat jaar opgerichte Nederlandsche Bank kreeg 2

herenhuizen aan de Turfmarkt in bruikleen namelijk die waarin de Politie en de Justitie gevestigd waren geweest, terwijl in de kerk die als Marindepot dienst had gedaan in 1818 het Grootboek der Nationale Schuld gevestigd werd. Nadien werden nog drie huizen aan de Nederlandsche Bank in bruikleen afgestaan ten behoeve van haar groeiend bedrijf.

Het oude Pietersgasthuis, nu Binnengasthuis, onderging in de 2de helft der 19de eeuw ook een aanmerkelijke opleving. In het snelgroeiende Amsterdam uit die tijd moest het een belangrijke plaats innemen, waartoe het gemoderniseerd en uitgebreid diende te worden. Geleidelijk stegen de moeilijkheden en daarmee kwam de „Gasthuisquaestie” op het tapijt. Reeds in de

jaren '40 der 19de eeuw was voorgesteld, de Oranje-Nassaukazerne te ontruimen en de zieken uit het Binnengasthuis daarheen over te brengen. Op het terrein van het Binnengasthuis zou dan een nieuwe kazerne worden gebouwd. Steeds bleef de stroming bestaan die op een terrein aan de rand of buiten de stad een groot nieuw ziekenhuis wilde bouwen om daarin het Binnen- en Buitengasthuis onder te brengen. Het plan voor een centraal-Gasthuis op het Binnengasthuisterrein won tenslotte veld. Door de architect Godefroy werd hiervoor in 1862 een groot plan ontworpen.

In 1864 echter slaagde de Nederlandsche Bank erin de vijf huizen die in gebruik waren en de Gasthuiskerk door aankoop in bezit te krijgen en hiermede het ziekenhuis de pas af te snijden. Daarmede was het plan van een groot centraal ziekenhuis waarin tevens het Buitengasthuis opgenomen moest worden voor goed van de baan.

Met het bezit van de Kerk drong nu een lichaam dat aan de rand gevestigd was het binnenterrein op en verschafte zich goede uitgangspunten voor later. Zo werd het mogelijk dat de Bank en niet het Ziekenhuis in 1912 het grote gebouw van het St. Bernardusgesticht (oorspronkelijk Gasthuishof) kon kopen, waarmee ook dit vroeger tot het gasthuis behorende deel van het binnenterrein niet meer met het oorspronkelijk bezit verenigd kon worden.

Evenals bij de Bank voltrok zich ook bij het Gasthuis een algehele metamorfose en deze gelijktijdig verlopende bouwplannen boden gelegenheid tot grote wijziging in deze buurt (fig. 2). Reeds in 1860 werd de kade aan het noordelijk deel van de Turfmarkt zoveel verlegd dat men een aansluiting kreeg op de oostelijke kade van het Rokin. Hierdoor was de gelegenheid geopend om bij de bouw van de Bank de knik in de rooilijn van de Oude Turfmarkt wat flauwer te maken en de bebouwing evenals de kade te leggen in het verlengde van het Rokin. Het nieuwe Bankgebouw, waardoor een groot aantal gasthuishuizen moesten sneuvelen, kwam tot stand naar ontwerp van W. A. Froger. Het gebouw, waarvoor op 3 October 1865 de eerste steen werd gelegd en dat 10 Mei 1869 in gebruik werd genomen²⁵ was opgetrokken in een streng klassicistische stijl en geïnspireerd op de Banque Nationale de Belgique te Brussel. Dit nieuwe natuurstenen Bankgebouw veranderde

het aspect van de Turfmarkt totaal. Een andere wijziging in het aspect van de Oude Turfmarkt was het nieuwe front dat het St. Bernardusgesticht in 1882 deed bouwen. Dit gesticht had tot nu toe een verborgen bestaan geleid en was slechts door het oude Gasthuishofpoortje toegankelijk. Voor het nieuwe gebouw werden vier individuele panden afgebroken waardoor weer een deel van de rand rondom het Gasthuis afbrokkelde.

De Grimburgwal echter zou een nog verder gaande transformatie dan de Oude Turfmarkt doormaken door de nieuwe Ziekenhuisgebouwen. De gehele bebouwing aan de zuidzijde van de Grimburgwal werd aan de uitbreiding van het ziekenhuis opgeofferd. De gevoelig gebogen vorm die de oeverlijn van dit water vroeger bezat en die een klein besloten kolkje aan het einde der burgwallen vormde, werd geheel teniet gedaan door de harde lijn waarmee men de zuidelijke kademuur recht trok. De bebouwing welke hier verrees vormde een onderdeel van de totale vernieuwing van het gehele ziekenhuiscomplex welke zich onder de leiding van de architecten Godefroy en De Greef in snel tempo voltrok.

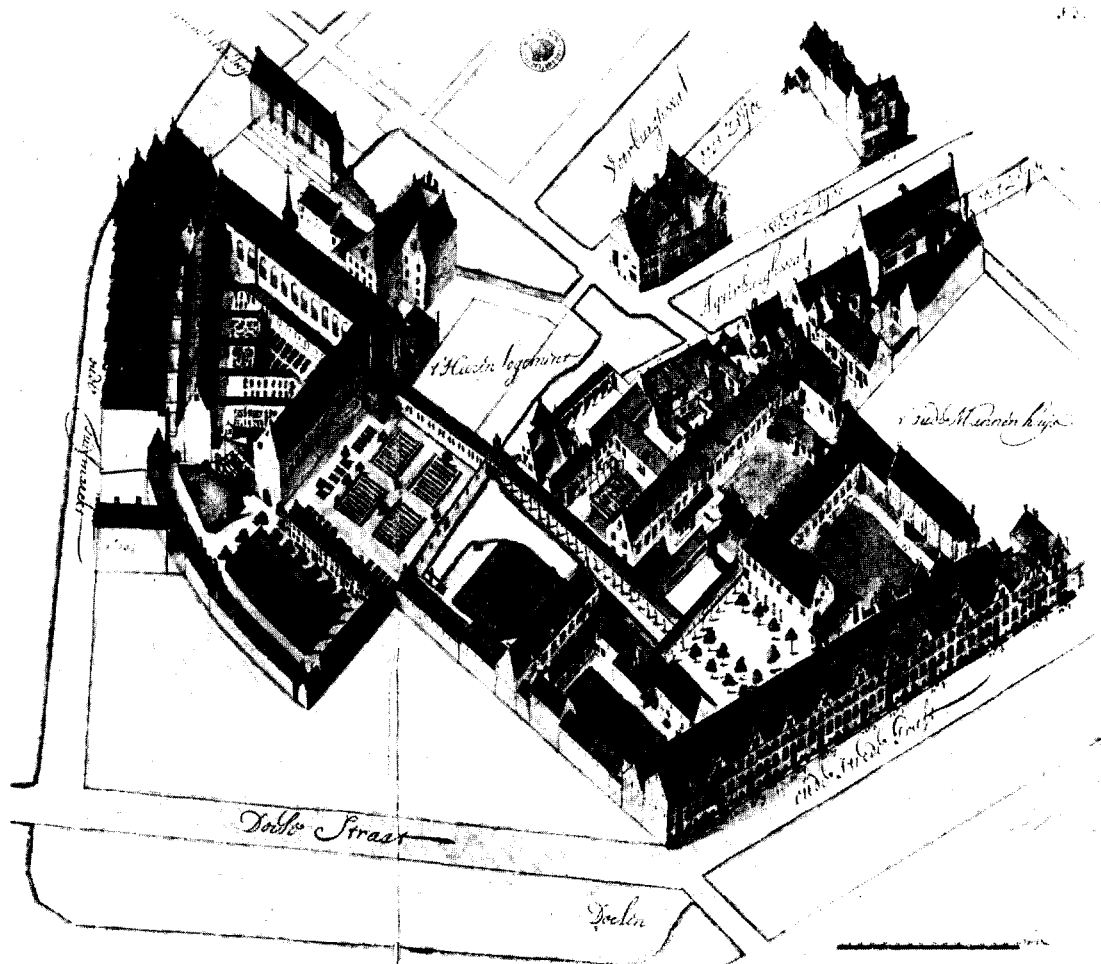
De 11 Nummerhuizen kwamen in 1870 weer in het bezit van het Gasthuis en het terrein van de voormalige Kloveniersdoelen, sedert 1822 eigendom van het tegenoverliggende Doelenhotel en in gebruik als Badhuis, wist men in 1883 te verkrijgen, zodat een uitbreiding van het grondgebied tot aan de Kloveniersburgwal en Doelenstraat mogelijk was. De oude bebouwing werd ook hier tenslotte, in 1908 en 1913, met de bouw van het Zusterhuis gesloopt en door een nieuwe vervangen. Hierdoor drong het ziekenhuis tenslotte door de buitenschil heen en kwam met zijn gebouwen aan de openbare weg te grenzen. Met de bouw van het Zusterhuis in 1913 was niet alleen een deel van de 11 nummerhuizen gesneuveld doch ook het noordelijk deel van de Nieuwe Doelenstraat van karakter veranderd. Reeds eer was in deze straatwand een aanzienlijke schaalvergroting opgetreden, toen omstreeks het midden der 19de eeuw het hotel des Pays-Bas met zijn statige witte gevel gebouwd was op de plaats van enkele particuliere huizen. Slechts één perceel van normale afmeting scheidt nu de brede gevel van het hotel van het zusterhuis.

Op dezelfde wijze als het Gasthuiscomplex, de Nederlandsche Bank, het Bernardusgesticht en het hotel des Pays-Bas hun verborgen bestaan op het binnenterrein en in woonhuizen wisten

²⁵ Vriendelijke mededeling van de heer A. M. van de Waal, Archivaris van de Nederlandsche Bank.

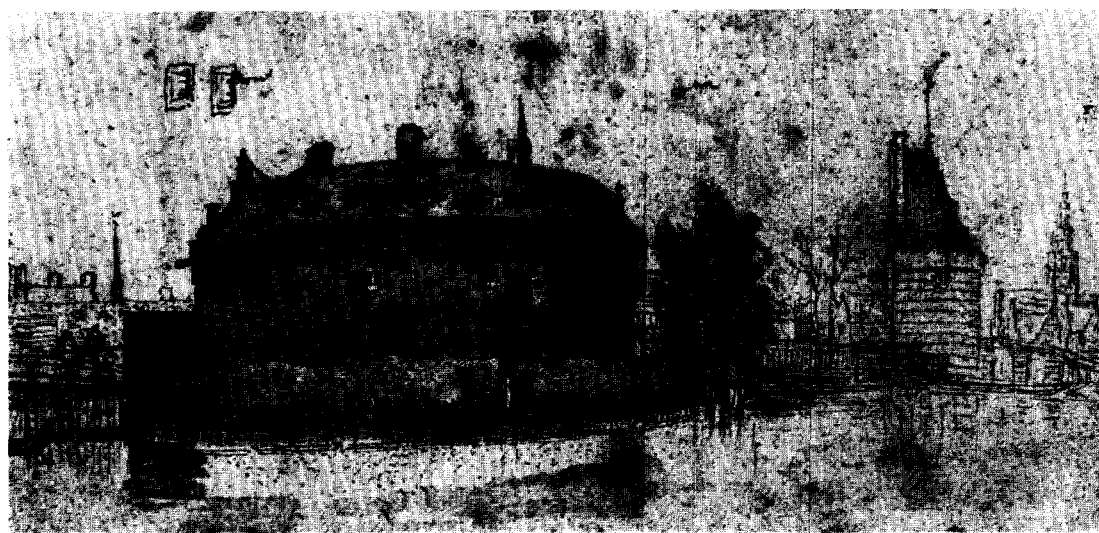

HET TERREIN VAN HET ST. PIETERS OF BINNENGASTHUIS TE AMSTERDAM

Afb. 4. Vogelvucht St. Pietersgasthuis 1680. Tekening J. Leupenius.

(Amsterdam, Gem. Archiefdienst)

Afb. 5. Rondeel en toren „Syech Wtrecht”. Tekening Cl. Jansz. Visscher ± 1630.

(Coll. Chr. P. v. Eeghen).

HET TERREIN VAN HET ST. PIETERS OF BINNENGASTHUIS TE AMSTERDAM

Afb. 6. O. Z. Heerenlogement en de pakhuizen „Het Wapen van Amsterdam” en „St. Pieter”.
Gravure van J. van Meurs 1663. (Amsterdam, Gem. Archiefdienst)

Afb. 7. Grimnessesluis met pakhuys „St. Pieter”. Tekening H. P. Schouten 1783.
(Amsterdam, Stedelijk Museum, Atlas Splitgerber).

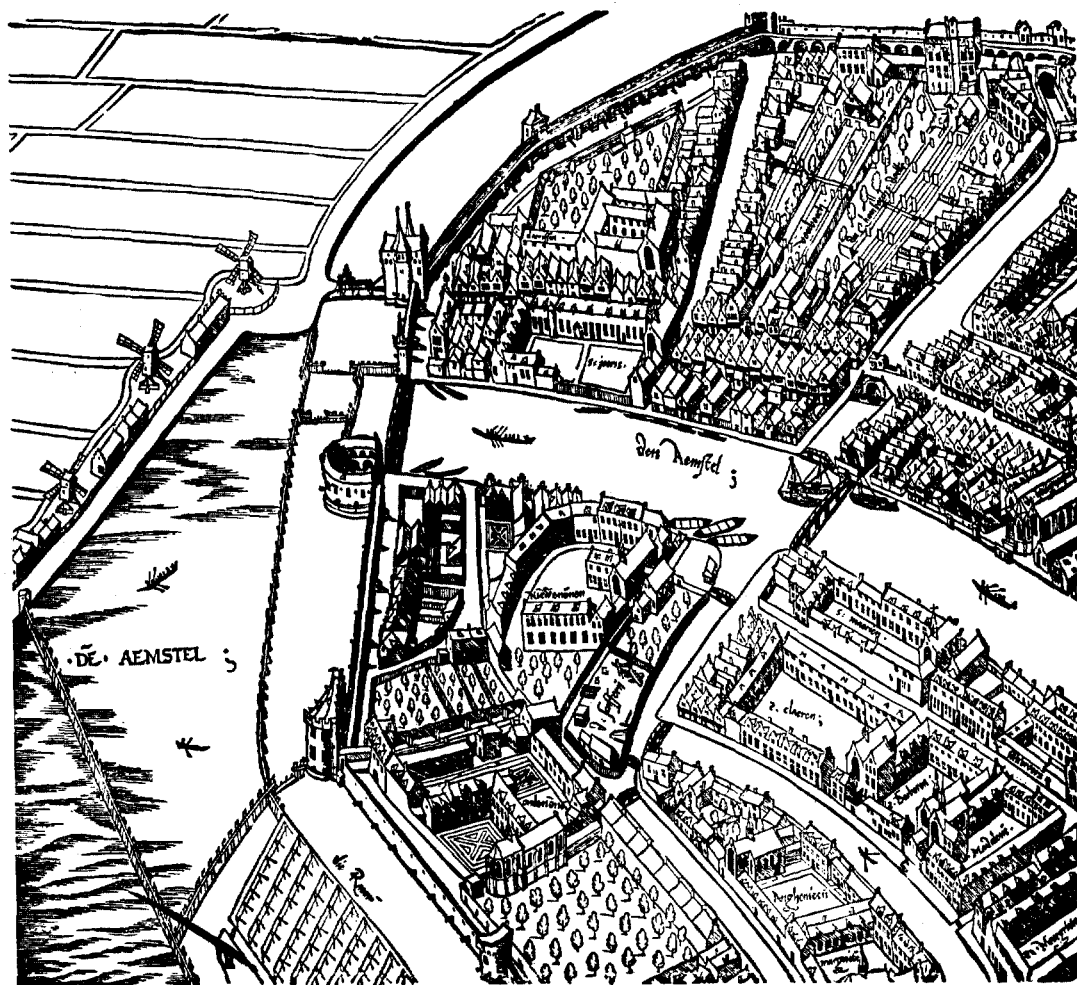

Fig. 3. De kloosters der Oude en Nieuwe Nonnen. Kaart van Cornelis Anthonisz. Houtsneede 1544. (Detail). (Gem. Archiefdienst Amsterdam)

op te heffen en grote nieuwe gebouwen aan de rand stichtten, brak ook de aangrenzende universiteit door zijn omsluiting heen. Deze instelling had een onderdak gevonden in het voormalige Oude Mannenhuis dat in 1602 aan de noordzijde van het Oude Nonnenklooster gesticht was en dat in 1754 geheel vernieuwd was door de stadsarchitect G. Maybaum. De vleugels van dit gebouw waren om een binnenplaats gegroepeerd, die toegankelijk was door twee poorten, een aan de zijde der Kloveniersburgwal en een aan de zijde der O.Z. Achterburgwal.

Reeds vóór de tijd dat hier de Academie en het Museum Van der Hoop gevestigd waren (resp. sedert 1842 en 1854) werd het gebouw

op een enkel punt vergroot tot aan de Achterburgwal en de Slijkstraat. Nadat in 1876 de universiteit hier haar intrek had genomen werd een deel van de aangrenzende wand van de Kloveniersburgwal bij het complex getrokken.

Bij deze algehele vernieuwing van het ziekenhuiscomplex bleef de bebouwing dus niet meer geconcentreerd op het binnenterrein, doch brak bij de Kloveniers- en Grimburgwal door de randbebouwing heen. Doordat echter een groot deel van de randbebouwing in stand bleef, toonden de transformaties die dit gehele gebied van karakter veranderden zich niet in volle omvang naar buiten. Op het binnenterrein werd het vroegere complex dat met zijn intieme structuur was

samengesteld uit vele hoven en tuinen vervangen door een vlakte waarop een aantal grote, vrij in de ruimte staande gebouwen geplaatst waren met wat struikgewas ertussen. De transformatie van het Binnengasthuis vond zijn einde toen de laatste resten van het Oude Nonnenklooster werden opgeruimd, met de bouw van de kinderkliniek door J. M. van der Mey in 1913, één der eerste uitingen van de Amsterdamse school.

Het geheel vernieuwde ziekenhuis bleek echter spoedig alweer verouderd. Zo ontstonden de plannen om elders een nieuw ziekenhuis te bouwen, waardoor de kraamkliniek uit 1913 het laatste belangrijke gebouw werd van dit complex.

Het is een eigenaardig feit, dat in een oude stad de nieuwe grote bebouwing dikwijls sneller verouderd en meer tekort schiet in het gebruik, dan de kleinere oorspronkelijke panden. Deze laatste zijn, doordat zij een eenvoudiger en minder gedifferentieerde bestemming hebben, vaak minder gevoelig voor veranderende gebruikseisen. Zo zien we ook in de randbebouwing, dat het grote gebouw van de Nederlandsche Bank al spoedig een onbruikbaar museumobject schijnt te worden en men plannen voor vernieuwing moet beramen. Door de uitbreiding van het bedrijf met het Bernardusgesticht en een aantal panden aan de Turfmarkt en enkele aan de Doelenstraat ontstond een zeer onoverzichtelijke en

hybridische behuizing die in geen enkel opzicht meer aan de gestelde eisen kon voldoen. Het karakter van de randbebouwing met zijn individuele percelen bleef echter uiterlijk gehandhaafd.

Achter deze historische randbebouwing bevonden zich enkele grote vleugels van de Bank, bestaande uit de voormalige Gasthuiskerk en Bernardusgesticht, doch het belangrijkste dat zij gedurende bijna een eeuw aan het oog had ontrokken was het grote ziekenhuisbedrijf van een moderne stad. Er ligt op het binnenterrein een complex gebouwen dat wat schaal en karakter betreft niet in de oude stad thuis hoort. Doordat de omringende gordel grotendeels intact was gebleven, kon deze agglomeratie van moderne gebruiksgebouwen een zeer groot terrein in het hart van de stad in beslag nemen zonder dat dit een vernietigende uitwerking op de omgeving had.

Nadat wij onze tocht over en om het gasthuisterrein hebben beëindigd zijn wij de omringende randbebouwing dankbaar voor de vele goede elementen die zij in zich draagt, doch ook omdat zij vele niet bij de stad passende bebouwingsonderdelen jarenlang verborgen hield.

Aan enkele componenten, zowel van deze randbebouwing als van de bebouwing op het binnenterrein zullen wij in een volgend artikel nog nader onze aandacht wijden.

To be continued

Wordt vervolgd

Summary will follow in next issue

VITRINES IN KUNSTMUSEA

(SPIEGELGLAS OF PERSPEX? HET VOORDEEL DER STOLP-CONSTRUCTIE)

DOOR H. F. E. VISSER

Vitrines voor kunstmusea zijn een noodzakelijk kwaad. Waarom wij het in die musea niet zònder vitrines kunnen stellen, behoeft geen nadere verklaring.

Goede vitrines voor kunstmusea stellen aan hen die ze ontwerpen hoge eisen van aesthetische, technische, doch vooral ook van praktische aard. Ten aanzien van de schoonheids-eisen, moet m.i. een vitrine een zo bescheiden mogelijke behuizing van de te etaleren inhoud zijn. Een geprononceerde architectonische vormgeving acht ik verwerpelijk. Bij uitstek moderne concepties mogen dan zeer geslaagd heten voor het tentoonstellen van, om maar iets te noemen, de draadfiguren van een Calder, voor het exposeren van oude kunst, vooral van archaische kunst, acht ik ze rondweg verwerpelijk. Misschien zou men een uitzondering kunnen maken voor sommige exotische kunst, b.v. negerkunst, die van Melanesië, enz.

Hoe minder men in een kunstmuseum van een vitrine ziet, hoe beter. H.H. architecten, waarvan ik velen hier te lande een bijzondere hoogachting toedraagt, kunnen op het gebied van vormgeving, indeling en wat dies meer zij, veel tot het slagen van museum-interieurs bijdragen, maar ik geloof dat het de voorkeur verdient hen niet te zeer hun lusten op vitrines te laten botvieren. Hier leggen eisen van praktische en technische aard het grootste gewicht in de schaal; niet steeds zijn zij aan alle bouwmeesters of hun naaste helpers bekend. Museummensen met weinig technisch inzicht kunnen ten deze ook fouten begaan, zoals de practijk herhaaldelijk heeft bewezen.

Welke praktische eisen moeten wij voor kunstmusea aan vitrines stellen?

In de allereerste plaats moet zulk een vitrine, zelfs wanneer zij groot van afmetingen is, door één, ten hoogste door twee personen, gemakkelijk zijn te openen en te sluiten. Men zou zeggen: dat spreekt toch van zelf, maar helaas, de gevallen waarbij men de hulp van velen in moet roepen, zijn legio. Het is eenvoudigweg geen toestand om een collega die een lange reis uit het buitenland ondernomen heeft om Uw museum te zien, die slechts een Zaterdagmiddag voor een speciale afdeling van Uw instelling beschikbaar heeft, die het merk onder een stuk

ceramiek of zilver wil zien, te moeten verklaren, dat het U geweldig spijt, maar dat U de vitrine zonder de hulp van museum-personeel niet voor hem of haar kunt openen. Ik acht dat rondweg belachelijk en treurig, een wantoestand. Die wantoestanden komen in verscheidene musea voor, hier te lande zowel als in het buitenland. Er moet daarom bij de constructie van nieuwe vitrines naar worden gestreefd dat aan de waarlijk niet onbescheiden of onmogelijke eis wordt voldaan, dat mensen die niet over de fysieke krachten van wijlen Sandow beschikken, de onder hun beheer staande objecten kunnen hanteren.

Een andere eis van praktische aard is, dat een vitrine stofdicht is. Het kan, heus! Weliswaar leert de ervaring dat verticale spleten weinig of geen stof doorlaten (de meeste stofnarigheid komt van boven door horizontale, hoog gelegen spleten), maar het kan zeer wel dat Uw museum zich in een erg stoffige stad bevindt. En dan is ook bij de meestal nogal onschuldige verticale spleten de narigheid niet van de lucht.

Door prachtige precisie constructies — ik denk aan de goede oude metalen vitrines van Mantelet te Parijs — kunt U, ook met deuren in Uw vitrine, véél ten aanzien van stofvrijheid bereiken. Maar veel eenvoudiger, radicaal afdoende, wordt de situatie wanneer U overgaat tot de bestelling van vitrines die als stolp gefabriceerd zijn. Het woord stolp moge dan niet al te gelukkig gekozen zijn, omdat wij daaronder in de eerste plaats de ouderwetse uit één stuk glas geblazen beschutting verstaan die zo gezellig de pendule of het kunstbloemengeval, thans zo zeer in de mode, beschermt, men begrijpt wel waar ik naar toe wil. Naar een vitrine, waarvan de opstaande vlakken met het dak één geheel vormen.

Die stolp moet op een dusdanige wijze uit zijn rusttoestand kunnen worden verplaatst, dat alle objecten van de vitrine met groot gemak kunnen worden gehanteerd en dat, en zulks is natuurlijk van cardinaal belang, ten aanzien van die objecten bij het van stand doen veranderen van de stolp geen enkel risico voor de stukken ontstaat.

Een dusdanige stolp moet naar van zelf

spreekt op een tafel met poten, op een onderkast enz. rusten. Slechts in die gevallen, waar het een groot beeld, een gewaad en wat dies meer zij betreft, op een heel laag basement. Ik raad sterk aan, laat voor normale gevallen geen vitrines maken, waarvan zich de onderste expositiegelegenheid een tiental centimeters van de vloer uit bevindt. Zij zijn uit den boze. Voorwerpen, die men slechts gehurkt kan zien, veroorzaken de sterkste dosis museumvermoeidheid — museum fatigue —, die men zich voorstellen kan. Expo-seert grote en kleine kunstwerken niet lager dan ongeveer tachtig centimeter van de vloer uit. Hebt medelijden met de bezoekers van Uw museum of tentoonstelling. Behandelt de kunstminnenden met zachtheid...

De stolp-constructie heeft wel zéér grote voordelen. Men kan het nu zonder die nare deuren of deurtjes of uitschuifbare platen enz. stellen. Deze zijn de bron van allerlei ellende. Er zijn uit hout en glas vervaardigde vitrines, om maar bij het ergste te beginnen, die niet gedogen dat de deuren aan beide smalle zijden tegelijk opengaan. Ik heb het in mijn practijk meegemaakt dat een (gelukkig lege) houten vitrine, waarvan ik door onoplettendheid beide deuren tegelijk open had, met donderend geraas naast mij neer kwam. Het zal wel meer zijn gebeurd en vermoedelijk waren de collega's die bij een dergelijk ongeluk waren betrokken niet zo gelukkig als ik met een lege vitrine te doen te hebben.

Ik meen bij het in opdracht geven van nieuwe vitrines hout voor de constructie van het bovengedeelte thans ten stelligste te moeten ont-raden. Het gebruiken van deze bouwstof is „ein ueberwundener Standpunkt". Metaal verdient verre de voorkeur wanneer men dan beslist niet tot stolpen wil overgaan.

Dank zij moderne werkwijzen (kitten van glas, lassen van Perspex of Plexiglas) is bij het construeren van stolpen hout of metaal beslist niet meer nodig, zelfs volmaakt overbodig.

Daarom is een discussie hout of metaal om het raamwerk voor een stolp te leveren nutteloos.

Met de glaskit-methode van Hahn in Frankfort, waarvan de firma Pieterman in Schiedam de licentie voor Nederland bezit, met behulp van de lasmiddelen voor Perspex of Plexiglas, kunnen volmaakte stolpen voor onze doeleinden worden gemaakt.

Vóórdát ik aanduid hoe stolpen het best uit hun rust-toestand kunnen worden verwijderd, met andere woorden: hoe men het meest practisch de inhoud der stolp-vitrine kan hanteren, eerst een ernstig woord over de keus spiegelglas of Perspex (casu quo Plexiglas). Want wij zien ons thans voor deze zeer belangrijke beslissing geplaatst.

Om te beginnen moet ik met nadruk vaststellen, dat, hoezeer velen dan ook nog voor spiegelglas geporteerd mogen zijn, nog steeds niet voldoende gerealiseerd wordt, dat nagenoeg elke soort spiegelglas lichtgroen tot groen van een intensiteit is, dat men nauwelijks meer van „lichtgroen" kan spreken.

Men ziet nagenoeg alles in vitrines van spiegelglas door een waas van licht tot minder onschuldig groen. Is de kwaliteit van het spiegelglas slecht, dan bevinden zich Uw kunstwerken in een soort aquarium sfeer. Dat is geen ideale toestand!

Perspex, om ons bij het product van de Imperial Chemical Industries te houden, is kleurloos. Het wordt thans in grote perfectie gemaakt. Welk een enorm voordeel boven het groenachtige glas.

Voordeel van spiegelglas: het is nu nog ongeveer drie maal goedkoper dan Perspex. Ander voordeel: het is thans nog aanmerkelijk minder bekrasbaar.

Nadelen, U allen bekend. Het weegt tot drie maal zo zwaar als Perspex. Het is breekbaar, schilfert gauw, staat een bewerking (gaatjes, sleuven enz.) slechts door de vakman toe.

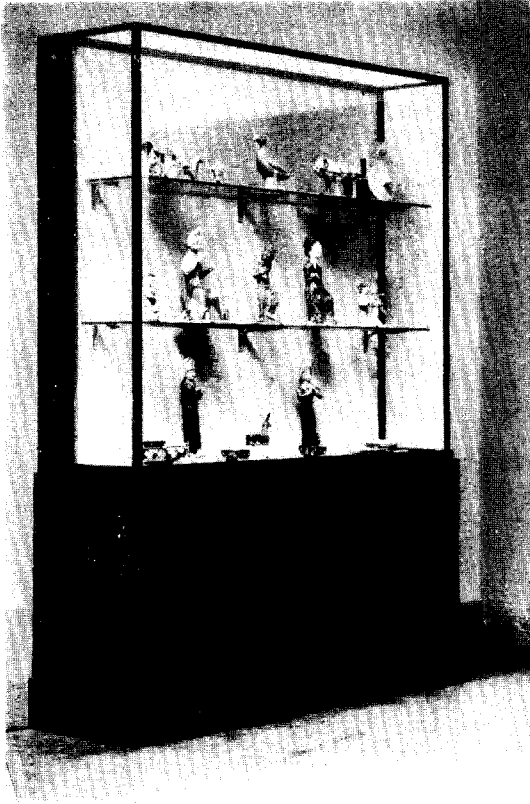
Afb. 1. Wandvitrine in „The Art Institute of Chicago".

Afb. 2. De wandvitrine van *afb. 1* in geopende toestand. Het op- en neerbewegen van het in hout geëncadreerde glazen gedeelte geschiedt door middel van de op het basement zichtbare slinger, die door middel van assen, katrollen en kettingen het openen en sluiten bewerkstelligt. Gemakkelijk is aan de hand van de afbeelding te constateren, dat deze vitrine, behoudens wellicht de achternaad geheel boven (muurzijde), stofdicht is.

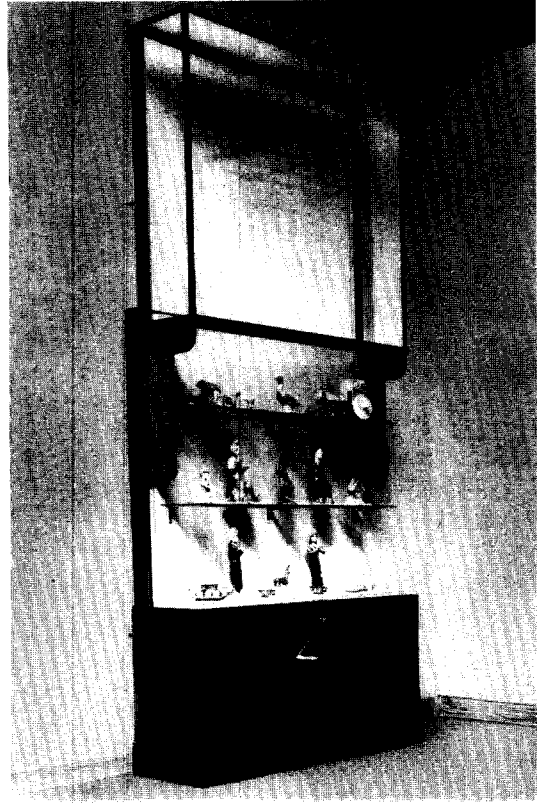
Afb. 3. Stolp-systeem vitrine, wederom in „The Art Institute of Chicago".

Afb. 4. De vitrine van *afb. 3* in geopende toestand. De verticale hoekstijlen van de stolp zijn naar beneden in de vorm van tandstangen verlengd. Deze kunnen op en neer worden bewogen in de vierkante poten van de tafel door middel wederom van een handle en een synchroon lopend raderwerk. Deze vitrine is, naar vanzelf spreekt, volmaakt stofdicht. Opgemerkt dient nog te worden dat zowel bij de vitrine van *afb. 1*, als bij deze, de gaten waarin de handle wordt gestoken, door een plaatje en een klein slot tegen misbruik door onbevoegden beveiligd kunnen worden.

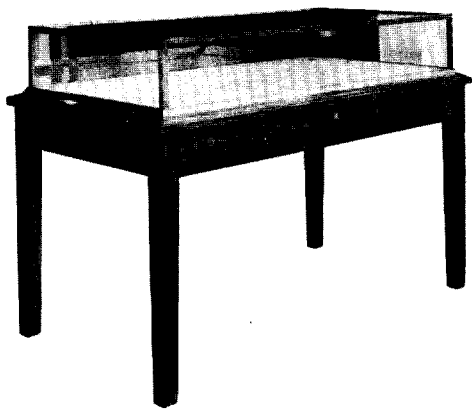
VITRINES IN KUNSTMUSEA

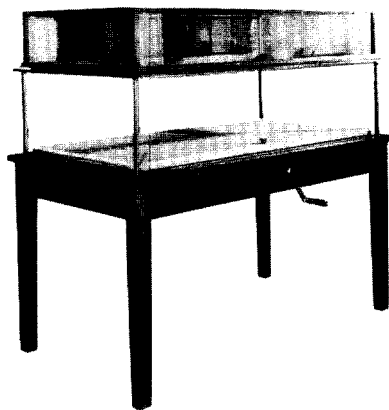
Afb. 1

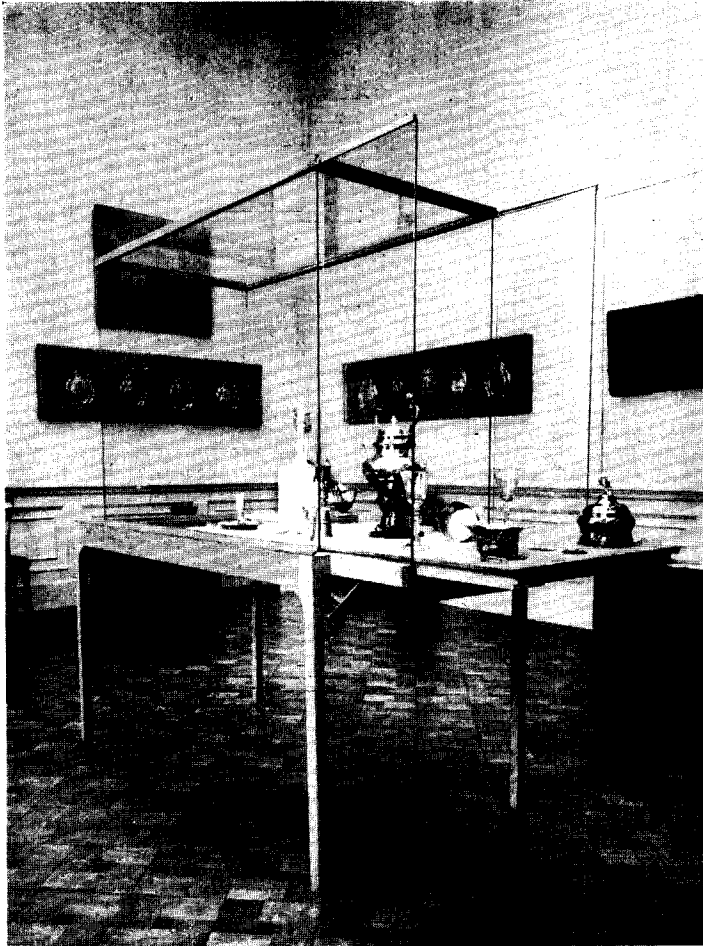
Afb. 2

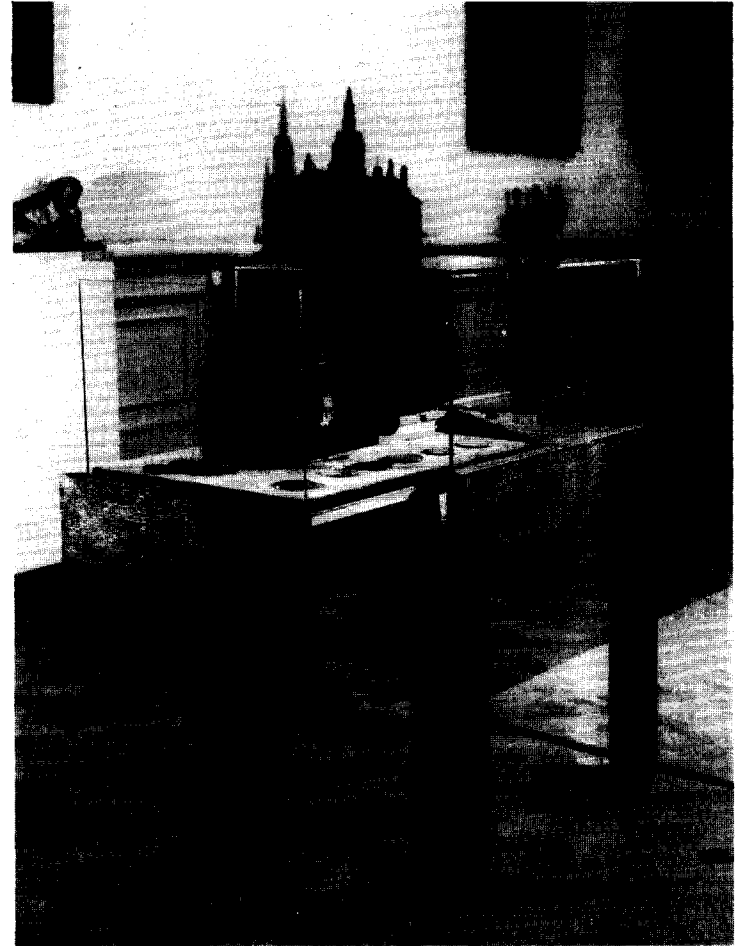
Afb. 3

Afb. 4

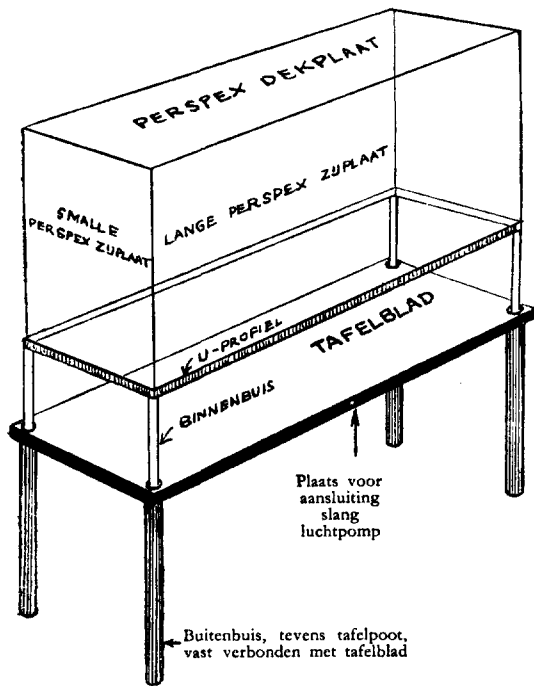

Afb. 5. Vitrine in het „Historisch Museum” te Rotterdam. Het systeem is bijzonder duidelijk van de afbeelding af te lezen. Verticale naden zijn hier natuurlijk onvermijdelijk. De constructie is zeer vernuftig.

Afb. 6. Een ander systeem vitrine in het „Historisch Museum” te Rotterdam. Ook deze constructie is zeer vernuttig, doch, evenals bij de vitrine van *afb. 5*, niet volmaakt stofdicht.

Voordeel van Perspex, vóór alles, kleurloos, volkomen transparant. Ander voordeel, zeer belangrijk: twee tot drie maal zo licht als glas. Gemakkelijk, ook door een betrekkelijke leek, te bewerken.

Nadeel, op het ogenblik nog: drie maal zo duur als glas. Groter nadeel (tot voor kort, nota bene): Perspex is niet glashard. Het gevaar van krassen dreigde tot nu toe steeds. Zijn die van ernstige aard, dan is het een bewerkelijk geval ze weg te laten polijsten. Zeker bij een stolp. Maar de krasbaarheid zal spoedig tot het verleden behoren! Misschien zal niet zo spoedig tot het verleden behoren de aantrekkingskracht die Perspex en Plexiglas ten opzichte van fijne stofdeeltjes bezitten, uit hoofde van het feit dat zij door verschillende omstandigheden direct met statische electriciteit worden geladen. Behandeling met speciale preparaten (b.v. Plexiklar) is thans nog noodzakelijk.

M.i. weegt het voordeel van de perfecte transparantie, van de kleurloosheid, zó zwaar, dat ik geneigd ben te adviseren, gaat niet verder met spiegelglas, riskeert thans nog wat krassen en statische electriciteit bij Perspex en deinst er niet voor terug méér daarvoor uit te geven dan voor spiegelglas.

Afb. 7. Stolp-constructie, geheel gedacht in Perspex, waarvan de onderkanten der vier opgaande platen in een metalen U-profiel raam zijn gekit. Aan de onderzijde van dit raam, en wel op de hoeken, zijn buizen bevestigd, die op en neer bewogen kunnen worden in buizen van grotere doorsnede door middel van een eenvoudige pneumatische constructie. De binnenbuizen zijn geheel beneden van ronde sluitstukken voorzien, waaronder lucht wordt geblazen. Deze lucht wordt toegevoerd door dunne buisjes, aan de binnenzijde van de grote buizen bevestigd. Onder het tafelblad, dat één geheel vormt met de als poten dienende buitenbuizen, komen deze dunne luchtbuisjes samen in een centraal buisje, waarin, voor het openen van de vitrine, b.v. door middel van een pomp voor autobanden, lucht wordt geperst. Dit pneumatische systeem is aanmerkelijk goedkoper en het vereist veel minder ruimte, dan het systeem met tandstangen en tandraden der afbeeldingen 3 en 4. Behoudens het tafelblad, waarop de stolp stofdicht rust, bestaat de gehele constructie uitsluitend uit Perspex en metaal. Het verdient aanbeveling het tafelblad van een materiaal dat volmaakt vlak blijft te vervaardigen, dus niet uit hout, multiplex, enz. Wanneer het tafelblad uit een modern materiaal dat onveranderlijk blijft wordt gemaakt, en de stolp-constructie geheel zuiver is, verzekert dit systeem volmaakte stofvrijheid. Het is uitgedacht door de firma Eplex te Amsterdam en schrijver van dit artikel.

Trouwens, door het lichte gewicht van Perspex, wordt de rest van de vitrineconstructie ook licht van gewicht. Dus hier een besparing in vergelijking met wat als basement voor de spiegelglas vitrine nodig is.

Ik moge hier een passage citeren uit een schrijven d.d. 9 November 1954 van Prof. Johannes Itten, Directeur van het Museum Rietberg der Stadt Zürich. In dat in 1952 geopende museum zijn sedert de opening uit Perspex vervaardigde vitrines in gebruik.

Diese Vitrinen haben sich gut bewährt. Das Perspex-Glas ist eine Spur gelblicher geworden, was man nur erkennen kann, wenn man quer durch die Platte schaut. Die gelbliche Färbung ist ganz schwach gegenüber dem dunkelgrün einer Glasplatte, sodass ich Perspex immer noch vorziehe.

Das Publikum hat bis jetzt die Platten noch nicht zerkratzt, aber unser Personal muss sehr sorgfältig umgehen, da Kratzer sehr leicht möglich sind. Der Deckel oben muss jedes Mal vor dem Öffnen der Vitrinen abgenommen werden, damit man die Hinterwand hochschieben kann.

Im grossen Ganzen muss ich sagen, dass ich mit den Vitrinen sehr zufrieden bin. Sie müssen allerdings sehr sorgsam gereinigt werden. Ihr grosser Vorteil ist die völlig farblose Durchsichtigkeit und das geringe Gewicht."

En kan er dan geen spiegelglas worden gele-

verd, dat niet groen is, zult gij mij vragen. Nauwelijks. De fabrieken kunnen het praktisch gesproken niet leveren.

Resumerend, ik raad voor vitrines van niet te groot formaat, waarvan de laagste expositie gelegenheid zich ongeveer 80 centimeter uit de vloer bevindt, de stolp-constructie en Perspex aan. Hout, ik moet het herhalen, ontraad ik voor de toekomst ten sterkste. Metaal is voor een enkel geval bruikbaar.

Wanneer wij nog even bij de stolp-vitrine stilstaan, dan komt nu aan de orde: hoe moeten wij daarmee manoeuvreren om de objecten erin te kunnen hanteren. Daarvoor bestaan verschillende methodes, die ik het best kan toelichten aan de hand van de bij dit artikel gevoegde illustraties.

De stolp-vitrine is ook bruikbaar, wanneer het een vitrine betreft, die een groot object moet beschermen, laten wij zeggen een groot beeld, een costuum. Een vitrine dus, die maar een heel lage basis heeft. In zulk een geval verdient Perspex ook de voorkeur boven spiegelglas. Een dergelijke hoge stolp moet men, op de grond staande, aanmerkelijk boven zijn macht tillen om de hoogste top van het beeld niet te raken, of beter: enige personen moeten op hoge trappen klimmen om de stolp omhoog te tillen.

Voordat ik tot korte bespreking van andere types van vitrines voor kunstmusea overga, een niet onvermakelijk voorval. Collega Lunsingh Scheurleer van het Rijksmuseum, met wie ik de ontoereikendheid van het min of meer groene spiegelglas van vitrines uit het verleden en jammer genoeg ook uit het heden, besprak, liet mij in een der kabinetten van de afdeling kunstnijverheid van zijn museum met trots een paar verdiepte muurvitrines zien waarin nu eens volkomen transparant, van alle groene smetten vrij, spiegelglas gebruikt was. Ik deelde zijn bewondering en vond dat wij toch al te breed de nadeln van spiegelglas hadden uitgemeten.

Wat later toonde ik Mejuffrouw Mohr van de fabriek Eplex te Amsterdam, evenzooer vertrouwd met Perspex als wijlen Bredius met Rembrandt, die twee mooie vitrines. „Nu moet U toch eens zien”, zei ik, „hoe prachtig kleurloos spiegelglas is”. Zij, de grote propagandiste voor Perspex, was het geheel met collega Scheurleer en mij eens. Totdat we de zaak nog eens nader gingen beschouwen. Dat „spiegelglas” voelde, heel merkwaardig, niet zo koud aan als het behoorde te zijn. En toen merkten wij, dat Scheurleers ideaal spiegelglas... Perspex was. Tableau! En een mooi doelpunt voor Perspex.

Wij moeten thans onze aandacht bepalen bij de in de wanden ingelaten vitrines, vitrines dus, die slechts één glas- of Perspezijde hebben. De inhoud ervan wordt dus meestal begrensd door ondoorzichtige zijwanden en door een plafond en achterwand die evenmin transparant zijn.

In aesthetisch opzicht is veel voor dergelijke vitrines te zeggen voorzover het het interieur van de betreffende museumzaal betreft. Zij treden bescheiden op de achtergrond, zij storen nauwelijks de architectuur van een zaal, zij puilen niet uit, zij vormen geen storend element in de ruimte, zoals zo vaak vrijstaande vitrines dat doen.

Maar van een groot nadeel, wanneer kunstlicht voor plafond of zijvlakken niet te baat wordt genomen, moet men ter dege kennis nemen. Een vaak zeer storende schaduwwerking in boven en zijlichtzalen is schering en inslag bij vitrines van deze aard. Bij opvallend licht is deze schaduwwerking echter gering, kan men het, grosso modo, zonder kunstlicht stellen. Wel verdient het dan aanbeveling glas of Perspex hellend aan te brengen, zoals in het Rijksmuseum, op de tentoonstelling van Melanesische kunst in het Koninklijk Instituut voor de Tropen, en elders geschied is. De storende spiegelende werking van glas of het andere materiaal wordt dan ondervangen.

Een conditio sine qua non bij het systeem verdiepte vitrines is toch wel, dat de voorruit of de Perspex plaat in metaal worden gevat en dat de combinatie van glas (c.q. Perspex) en metaal, als onverbreekelijke éénheid, door middel van een fors piano-scharnier gemakkelijk naar boven of opzij kunnen worden gedraaid. Het systeem waarbij de ruit of de Perspex-plaat niet in metaal gemonteerd is en een losse metalen rand met oneindig veel schroeven alles bij elkaar moet houden, is volmaakt uit den boze; zonder hulp van enige personen kan een dergelijke vitrine niet worden geopend, terwijl het hanteren van een zware spiegelglas ruit niet eens zonder gevaar is. Niet zozeer voor de ruit als voor de manipulerende openmakers. Op Zaterdagmiddagen, op Zondagen, op tijden dat geen personeel beschikbaar is, zijn dergelijke vitrines een kleine ramp. Denkt U maar eens aan de collega uit het buitenland die op zulke ongeschikte tijden een voorwerp in de hand wil nemen; denkt U ook eens aan het object dat op het allerongeschikste ogenblik is verschoven of weggetrild, of aan een omgevallen bijschrift. De glazuigers

met handle om zware ruiten gemakkelijk te kunnen dragen, voorkomen weliswaar het gevaar dat scherpe glasranden letsel kunnen veroorzaken, maar het feit dat deze bijzonder handige instrumenten bestaan en voor niet al te veel geld aangeschaft kunnen worden, mag nooit een excuus zijn voor toepassing van de constructie met losse rand en veel schroeven.

Ten slotte nog iets over het binnenwerk van vitrines. Het spreekt van zelf, dat, wanneer het stulp-systeem toegepast wordt, de constructie die platen of planken draagt, onafhankelijk van de opgaande wanden moet zijn. Allerlei systemen kunnen voldoen. Wanneer zulks in aesthetisch opzicht niet stoort, zijn de gebogen Perspex-stuennen, verticaal onder de glazen ligplaten geplaatst (zoals in het Prinsenhof te Delft toegepast) een simpele en zeer soliede oplossing. Wel moet men een stel bezitten van verschillende hoogten, want de platen waarop geëxposeerd wordt wil men toch waarlijk niet steeds op dezelfde hoogte houden.

Ik meen, dat in geheel uit Perspex geconstrueerde vitrines — stulp-systeem of anderszins — de horizontale platen voor het tentoonstellen bij voorkeur niet uit dat materiaal moeten bestaan. Glas verdient thans nog de voorkeur. Perspex, wanneer het niet een aanzienlijke dikte bezit, is te slap, het zakt te veel door.

Ik heb hier het oog op vitrines in bovenlicht-zalen. Bij zijlicht zijn doorzichtige legplaten in veel gevallen niet nodig. Deze kunnen uit een ander materiaal vervaardigd worden, bij voorkeur natuurlijk niet uit hout (zelfs niet uit tri- of

multiplex). Bekleding met stof is dan soms nodig. Dergelijke platen zijn veiliger voor de objecten dan het harde en gladde glas; de objecten verschuiven hierop dan ook niet of nauwelijks.

Zelfs bij bovenlicht kan men soms met dergelijke ondoorzichtige legplaten volstaan, zoals werd bewezen bij sommige vitrines met Chinees porselein op de tentoonstelling „Oosterse Schatten” in het Rijksmuseum (1954).

Sinds ik in 1916 betrokken ben geweest bij de inrichting van „Het Prinsessehof” te Leeuwarden, heb ik mij herhaaldelijk met de constructie van vitrines voor kunstmusea bezig gehouden. Mijn opleiding tot werktuigkundig ingenieur — een wel vreemde voorbereiding voor de museum-carrière! — is mij daarbij van veel nut geweest. Het spijt mij nog eens te moeten herhalen, dat de meeste vitrines voor kunst- en andere musea, bedroevend slecht geconcipeerd en uitgevoerd zijn. Ook onlangs nog. Zij zijn meestal niet stofdicht, laten veelal niet toe er gemakkelijk iets in te zetten of er uit te verwijderen; zij kunnen soms ook moeilijk en niet zonder gevaaren in elkaar worden gezet wanneer het demonteerbare constructies betreft. De gevallen waarin niet aan bescheiden aesthetische eisen wordt voldaan, zijn ook niet gering in aantal. Waar met geld, beschikbaar voor de vervaardiging van vitrines, zuinig moet worden omgegaan, is het niet verantwoord grote bedragen aan in elk of in vele opzichten onbruikbare constructies te spenderen.

HET EXPOSEREN VAN PRENTEN EN TEKENINGEN

DOOR K. G. BOON

Verschillende Systemen

Men heeft de keuze tussen:

- A. Exposeren in vitrines.
- B. Exposeren in lijsten.
- C. Exposeren achter glasplaten.

A. **Vitrines.** Indien tot vitrines wordt besloten, kiese men de expositie-ruimte niet te groot. Een grote zaal, gevuld met veel vitrines, vermoeit de bezoeker nodeloos, indien deze niet door schotten in kleine ruimten is ingedeeld. Te kleine ruimten, b.v. smalle gangen, zijn voor het opstellen van vitrines echter ook niet verkieslijk.

Voordelen bij het exposeren in vitrines.

1ste. Bij telkens veranderende opstelling is de verwisseling gemakkelijk en snel te verwezenlijken.

2de. De vitrines kunnen, als er geen bezoekers zijn, op eenvoudige wijze worden afgedekt, zodat schadelijke inwerking van het licht zoveel mogelijk beperkt kan worden.

3de. Men kan door groepering in vitrines meestal meer materiaal onderbrengen, b.v. groot naast klein, dan wanneer men met ingelijste prenten of tekeningen een wand moet bekleden.

4de. Men behoeft niet te rekenen met lijsten van bepaalde afmeting.

5de. Naast prenten en tekeningen kunnen ook boeken geëxposeerd worden, hetgeen bij grafische tentoonstellingen dikwijls voorkomt.

Nadelen bij het exposeren in vitrines.

1ste. Men is bij het opstellen gebonden aan vaste schema's, vooral als de vitrines aan de wanden bevestigd en dus niet verplaatsbaar zijn. Dit kan echter ook

zijn voordelen hebben, daar men hierdoor gedwongen wordt om het plan voor een opstelling nauwkeurig van te voren te overwegen.

2de. Men kan de belangrijkste tekeningen en prenten, minder gemakkelijk een prominente plaats geven, hetgeen men bij ingelijste bladen, ook al door het kiezen van een mooiere lijst, gemakkelijker kan doen.

B. Lijsten. Bij het exposeren in lijsten is een uniforme inlijsting te verkiezen boven het encadreren in oude lijsten van verschillend type; een te grote rijkdom aan lijsten stoort het rustig aspect van een zaal.

Men is bovendien genoodzaakt, indien men geen uniforme lijsten van een onopvallend type kiest, om veel aandacht aan de passepartouts te besteden.

Zie verder de hierboven (sub 3de-5de) genoemde voordelen, die het exposeren in vitrines boven dat in lijsten biedt.

C. Glasplaten. Het exposeren achter glasplaten ondervangt het nadeel van een rommelige opstelling van kleine naast grote lijsten (zie hierboven sub 3de en 4de).

Voorts kan de inrichting, indien de glasplaten op verstandige manier volgens een uitschuifbaar systeem zijn aangebracht, snel geschieden.

Bezwaren tegen deze wijze van exposeren zijn, behalve het feit, dat men het materiaal dikwijls te veel met een min of meer vochtige muur in aanraking brengt, dat de tekeningen en prenten te veel in samenhang worden gebracht met de muur en daardoor niet genoeg voor zichzelf spreken. Men kan iets dergelijks wel doen met affiches, die voor grote muurvlakken zijn gemaakt.

Over het algemeen zijn dus voor deze objecten vitrines te verkiezen boven de beide andere methoden.

Opstelling van de vitrines

Deze hangt in hoofdzaak van de vorm en de verlichting van de zaal af; hierbij zijn de volgende punten van belang:

1ste. Men moet er op letten, dat een overzichtelijke rondgang mogelijk is.

2de. Bij bovenlichtzalen moeten geen platte vitrines onder het bovenlicht geplaatst worden.

3de. Bij zijlichtzalen ontvangen de raam-vitrines dikwijls te veel licht. Dit kan verholpen worden door gematteerd glas op zodanige wijze tussen het raam en de vitrine te plaatsen, dat het onderste deel van het raam geen direct licht op de vitrine werpt.

4de. De vitrines moeten niet zo geplaatst worden, dat de bezoeker zichzelf in het licht staat.

5de. Men moet er mee rekenen, dat vitrines, die men loodrecht op buitenmuren met ramen wil plaatsen, dikwijls het licht hinderlijk kunnen reflecteren.

Over het algemeen zijn verticale vitrines voor prenten en tekeningen aangenamer voor een rustige beschouwing dan horizontale. Een afwisseling met horizontale vitrines verdient echter aanbeveling, omdat men hiermede een zaal met zijlicht bevredigender kan inrichten. (Horizontale vitrines onder de ramen).

Deze afwisseling geeft bovendien het voordeel, dat men bij het exposeren onderscheid kan maken tussen de belangrijke kunstwerken in de verticale vitrines en het meer documentaire materiaal in de horizontale.

Vorm van de vitrine

Letten op de functie van de vitrine kunnen twee typen worden onderscheiden:

1ste. Vitrines losstaand, in de wand gebracht of daarmede verbonden alleen bestemd voor expositiedoeleinden.

2de. Vitrines, die een onderdeel vormen van de bergkasten voor prenten en tekeningen.

Tegenwoordig wordt in de grote verzamelingen het eerste type geprefereerd boven het tweede. De opbergmeubels geven de zaal een overladen karakter; wat men in de moderne museum-inrichting zoveel mogelijk tracht te vermijden. Voor kleinere verzamelingen kan de sub. B. genoemde vorm toch wenselijker zijn. Een goede oplossing werd in het Prentenkabinet van de Rijks Universiteit te Leiden b.v. gevonden, waar de kasten in de wand gebracht werden. Het bovendeel van de kastdeuren wordt hier gebruikt als wandvitrine.

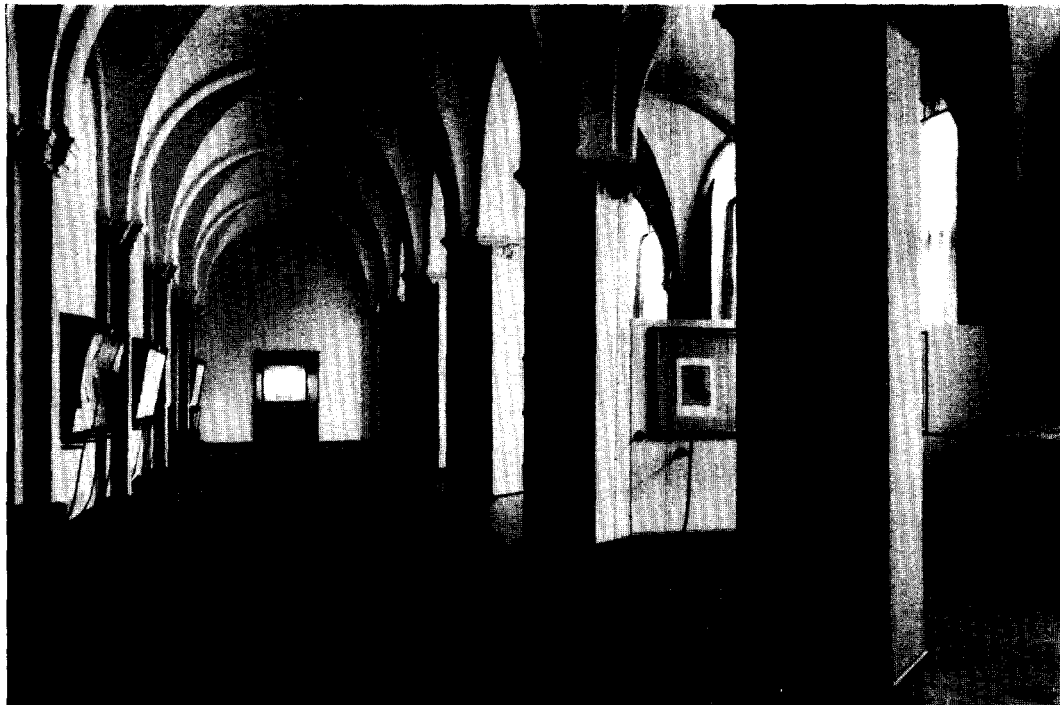
Het is wenselijk, dat verticale vitrines schuifbare ruiten van goed spiegelglas hebben (persplex is voor het exposeren van prenten en tekeningen niet geschikt. Het maakt de prenten te dof).

De afstand tussen het glas en de achterwand van de vitrine moet niet te klein zijn, anders is het schoonmaken van de vitrine bezwaarlijk. Deze afstand moet echter zoveel mogelijk gereduceerd worden, zodat het object van zo dicht mogelijk bekeken kan worden.

Men moet de maten van de vitrine niet te klein nemen, anders kan men geen groepen in de vitrine maken.

De vorm kan moeilijk voorgeschreven worden, daar deze geheel afhangt van de ruimte waarvoor de vitrine bestemd is. Een afwisseling van

HET EXPOSEREN VAN PRENTEN EN TEKENINGEN

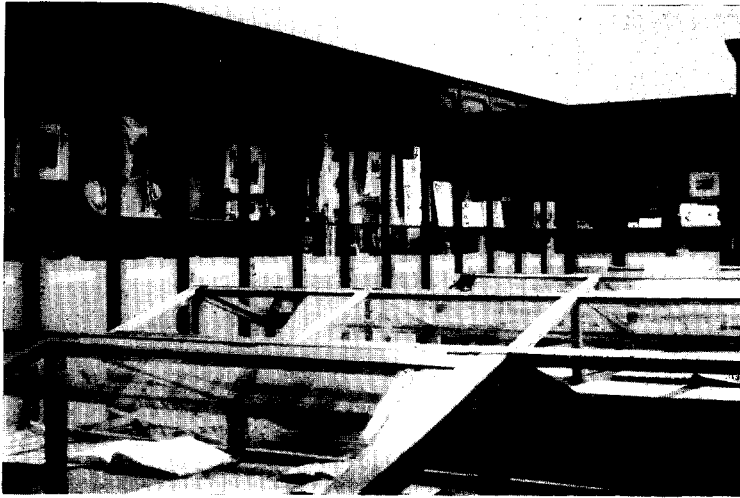

Afb. 1. Amsterdam, Rijksprentenkabinet. Louis XIII-gang na de herinrichting
(ontwerp Prof. F. A. Ischauzier.)

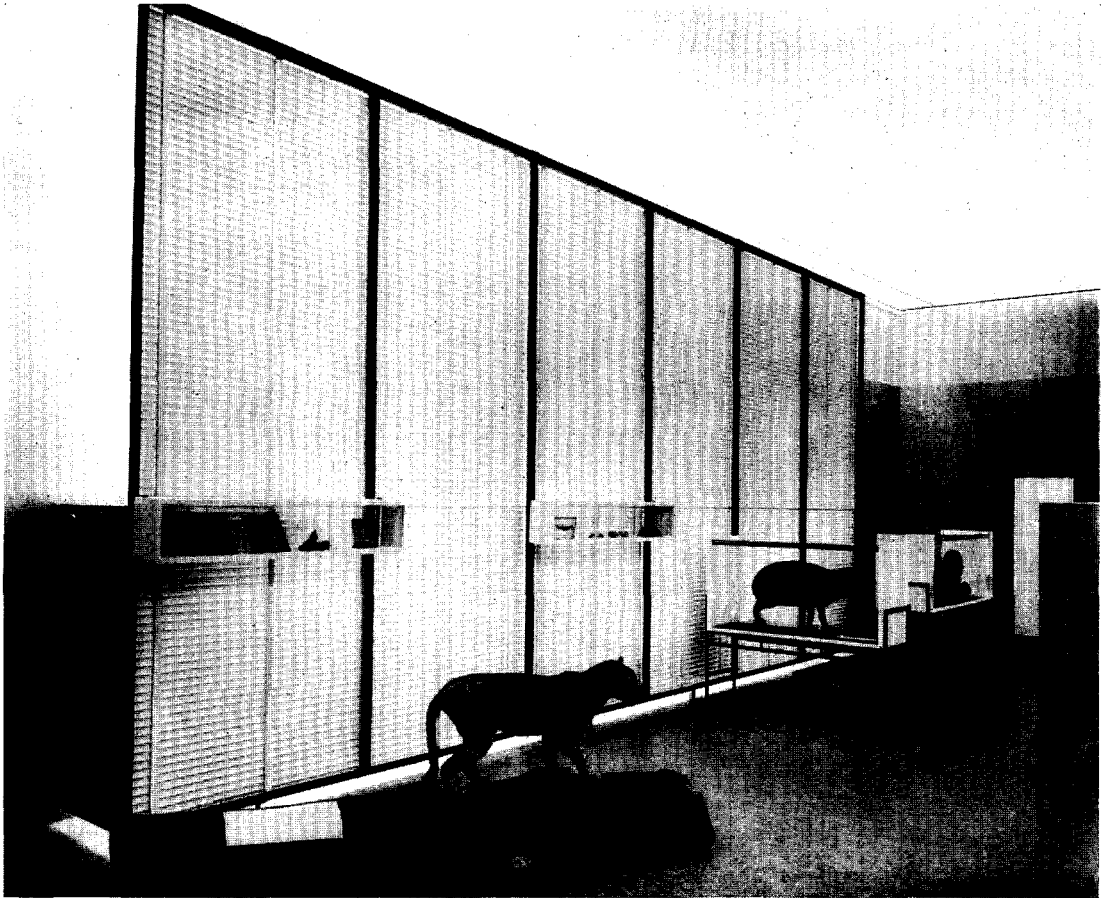

Afb. 2. Louis XIII-gang in zijn vroegere toestand.

WESTINDISCHE DIEREN

Afb. 1. Amsterdam, Zoologisch Museum. Een der zalen in de oude toestand.

Afb. 2. De Surinamezaal in het Zoologisch Museum. Vitrines ontwerp: Dick Elffers; Zonneblinden („Venetian blinds”) van Eland-Brandt N.V. Amsterdam. (Foto Spies, Amsterdam.)

grote en kleinere vitrines is aan te bevelen, indien men echter reeds een afwisseling van staande en liggende vitrines heeft, is deze afwisseling in grootte meestal niet nodig.

Aanbeveling verdient een steunrand om de vitrine, daar de bezoeker dan bij zijn beschouwing een steunpunt heeft. Het voorkomt bovendien het te dicht naderen van het glas.

De bekleding van de vitrine met een niet al te fijn gewezen, neutrale stof geeft de best bruikbare achtergrond, ook al omdat men de *passepertouts* hiertegen met *fijne spijkertjes*, voorzien van een rond acetaat-celluloïd plaatje van 1/2 mm dikte het gemakkelijkst kan bevestigen (twee spijkertjes onder de benedenrand van de *passepertout* en twee aan de bovenzijde links en rechts). Het celluloïd plaatje houdt de *passepertout* op vrijwel onzichtbare wijze tegen.

Het is van belang, de achterwand van de verticale vitrine iets te laten hellen en de ruit van de vitrine van boven iets naar voren te laten komen; op deze wijze worden glasreflecties vrijwel opgeheven.

Verlichting

Vitrines, die in een donkere zaal geplaatst zijn of tegen muren waarop weinig licht valt, kunnen het best met T.L. lampen verlicht worden. De lampen dienen onzichtbaar in de kap van de vitrine te worden aangebracht en van de eigenlijke vitrine te worden gescheiden door een glasplaat, die enkele centimeters onder de lampen bevestigd moet worden. Deze glasplaat beantwoordt aan een tweeledig doel:

1ste. Zij vangt een deel op van de mogelijk nog schadelijke stralen, die door de T.L. buizen uitgezonden worden.

2de. Men kan haar gebruiken als een soort lichtzeef. Zij moet dan met zwarte verf zodanig beschilderd worden, dat een verdeelscherm ontstaat, waardoor het bovengedeelte van de vitrine evenveel licht ontvangt als het benedengedeelte.

Tenslotte zij hier nog gewezen op de gevaren van verkleuring van het papier en verbleken van verfkleuren, die in meerdere of mindere mate bij elke verlichting optreden en waarvan de omvang van geval tot geval zal moeten worden nagegaan.

WESTINDISCHE DIEREN

EEN NIEUWE OPSTELLING IN HET ZOOLOGISCH MUSEUM TE AMSTERDAM

DOOR PETRA CLARIJS

Over het hierboven aangeduide onderwerp is op het ogenblik een expositie ingericht in enkele zalen van het uit 1882 daterende Aquariumgebouw. Alleszins verrassend is deze tentoonstelling, vooral voor hen die de zalen in hun vroegere toestand hebben gekend. Enkele jaren geleden nog waren de ruimten gevuld met eendeloze rijen gelijke en gelijkvormige kasten langs de wanden (wel 42 in een zaal) en dito legvitrines in de middenruimten.

Kasten en vitrines dienden deels voor expositie van en deels als depôt voor een onnoemelijk aantal voorwerpen. Voor het laatste fungeerden de onderstukken der vitrines en de bovenste planken der kasten, waarvoor de ruiten waren afgedekt, hetgeen geen fraai gezicht opleverde. Dit gold trouwens ook voor het geheel. Duidelijkheid en overzichtelijkheid waren bovendien ver te zoeken, en wie de zalen betrad kon niet ontkomen aan een gevoel van beklemming, dat niet bepaald een gunstige factor vormt bij een museumbezoek.

Maar ook voor wie deze oude toestand nooit gezien heeft, is het de moeite waard zich eens

op de hoogte te gaan stellen van hetgeen zich hier heeft voltrokken. De ouderwetse kasten en vitrines zijn verwijderd en de ruimten naar de eisen van de moderne museumtechniek ingericht. Ruimte was er genoeg, te veel haast, als men de hoogte van de zalen in aanmerking neemt.

Een teveel ook bleek er te zijn aan daglicht, schadelijk voor vele objecten. De vensterzijde werd afgeschermd door jalouzieën, zodat het daglicht al naar believen geheel of gedeeltelijk kan worden uitgesloten. Een rustige gelijkmatige belichting is verkregen door T.L.-buizen, aangebracht onder het plafond en boven een velum, dat het licht zeeft, en tevens de buizen aan het oog onttrekt. Door het velum wordt de hoogte wat gereduceerd, maar toch niet in belangrijke mate.

Om de wand wat te breken is die verdeeld in een smallere boven- en bredere onderzone; de eerste is bekleed met in blauw geschilderd eterniet, de tweede met jute, bevestigd op een raam van latten, die zo dicht op elkaar zijn geplaatst dat objecten gemakkelijk tegen deze jutewand

kunnen worden bevestigd. In de zaal rechts van de hal, die het eerst is gereorganiseerd, is de kleur van het jute grijs, hetgeen beter harmonieert met het blauw van de bovenwand, dan de bruinige tint van de overige bekleding, die echter van betere kwaliteit is. Zeer geslaagd is in deze zaal de vloerbedekking van linoleum, gelegd in grijze en groene vakken van ongelijke grootte, waarin een scheve lijn valt waar te nemen, die bij de opstelling van de vitrines is aangehouden, hetgeen de zaal een levendiger aspect verleent. De andere ruimten hebben tegelvloeren van colophenyl.

Een en ander is tot stand gebracht op advies van de kunstenaar Dick Elffers te Amsterdam, die ook de vitrines heeft ontworpen. Deze hebben een licht geraamte van uitneembare staven en zijn dus gemakkelijk te verplaatsen of te verwijderen. Enkele wandvitrines kunnen worden dicht geklappt wanneer er behoefte is aan meer wandvlakke.

De verlichting van de vitrines bestaat uit rijen op het glazen bovenblad geplaatste Philipslampies. Het effect is wat onrustig door de afwisseling van licht- en schaduwplekken, die hierdoor ontstaat. In de wandvitrines is de verlichting op de bodem aan de voorzijde aangebracht met een afscherming tegen de glaswand. Deze oplossing is verre van ideaal maar wegens het dichtklappen noodzakelijk¹.

Drie zalen en een ingangshal vormen de ruimte voor wisselende tentoonstellingen over verschillende onderwerpen. Deze exposities worden ingericht voor de duur van tenminste een half jaar. Op deze wijze wordt het publiek, zolang het museum in zijn geheel niet gereorganiseerd is, in de gelegenheid gesteld althans met een klein deel van de zo rijke verzameling kennis te maken.

De expositie over het onderwerp Westindische dieren is volgens de modernste denkbeelden omtrent opstelling in zoölogische musea ingericht. Getracht is om zo goed mogelijk een beeld te geven van de dieren in hun omgeving en het verband tussen landschap, klimaat en dier te laten uitkomen.

In de hal geven duidelijke kaarten de gebieden aan, waar het om gaat. Een boekvitrine toont allerlei publicaties over het onderwerp. Verder zijn, ter verlevendiging, enkele dieren opgesteld waarbij een flamingo-kolonie (dit zijn

geen opgezette vogels, maar levensgrote silhouetten, uit vlak materiaal gesneden en in natuurlijke kleuren beschilderd); het beeld is volkomen bevredigend en bovendien bijzonder decoratief.

Rechts liggen twee opeenvolgende zalen, gewijd aan de Nederlandse Antillen met de sterk verschillende fauna der Boven- en Benedenwindse eilanden. In de eerste zaal krijgt men een overzicht van de hier levende vogels en de schaarse, meest geïmporteerde zoogdieren, de hagedissen en de weinige amphibiëen. Elk onderdeel van het betreffende gebied is weer door een kaart aangegeven. De opgezette vogels zijn lang niet alle in vitrines opgesteld, maar ook aangebracht tegen de wanden, schotten en kaarten; een enkele is op een paal geplaatst alsof hij daar zo juist was neergestreken. Dit komt de levendigheid zeer ten goede. Een nadeel van deze opstelling blijkt, dat de voorwerpen niet altijd veilig zijn voor de vernielzucht van het publiek. Intensievere bewaking zou dus eigenlijk moeten worden ingesteld, maar de mogelijkheid hiertoe ontbreekt. Het is overigens interessant te vernemen, dat de bezoekers zich temidden van de oude opstelling minder gedisciplineerd gedroegen dan in deze nieuwe zalen.

Het bezwaar van opgezette vogels is, dat men deze niet kan tonen in hun vlucht. Om hieraan tegemoet te komen is de vlieg-vorm hier en daar door silhouetten uitgebeeld. De omgeving, waarin de dieren leven is verduidelijkt door grote landschapaquarellen en enkele foto's. Ook zijn er maquettes, die de formatie der eilanden tonen.

Beeldstatistieken geven op eenvoudige en penetrante wijze een visueel beeld van feiten, die, in woorden of getallen uitgedrukt, voor velen dode letter zouden blijven zoals b.v. het aantal vissen dat de maag van een duikvogel kan bevatten of de verdeling van bepaalde vogelsoorten over diverse gebieden. De volgende zaal geeft een overzicht van de zeedieren en koralen. Ook hier maquettes en een diorama van een druipsteengrot. Geen vissen op sterk water maar voortreffelijke modellen in plastic en michaplast, welk laatste het voordeel boven gips heeft lichter en onbreekbaar te zijn.

Langs de wanden van de gang, die naar het Heimansdiorama voert, zijn dan nog enige kastjes met vlinders, insecten en spinnen tentoongesteld.

Aan de andere zijde van de hal geeft de derde zaal een overzicht van de dierenwereld van Suriname. Zeer duidelijk heeft men het verschil doen uitkomen tussen de fauna der eilanden en

¹ Op de Museumdag van 13 November 1954 zijn deze vitrines uitvoerig besproken

die van het vasteland; ginds een woestijnachtig gebied met stekelgewassen, hier oerwouden en savannen, waarin talrijke zoogdieren. Ook in deze zaal zijn allerlei opgezette dieren buiten de vitrines gehouden; veelal zien wij ze in voor hun beweging karakteristieke houdingen b.v. een aap, hangend aan zijn rol-grijpstaart, een ocelot, lenig klauterend langs een boomstam. Een enkel gipsmodel detoneert tussen dit alles niet.

Het spreekt vanzelf, dat bij al het geëxposeerde verklarende bijschriften zijn aangebracht. Sommigen zullen misschien hier en daar bezwaar hebben tegen de lengte van een tekst, maar het is ondoenlijk om een uitleg van deze moeilijke en de Nederlander geheel vreemde materie met enkele zinnen af te doen. Over de keuze van de

lettertypen zou wellicht enige discussie mogelijk zijn.

Deze opstelling die tot stand is gekomen onder leiding van Dr. K. H. Voous en zijn assistent, de heer D. Hillenius, maakt een levendige, aantrekkelijke en verzorgde indruk en verdient grote belangstelling. Deze is er, vooral van de zijde der scholen. Via de wethouder worden alle Amsterdamse inrichtingen van onderwijs door een gestencild bericht attent gemaakt op hetgeen het museum biedt, en het resultaat van deze propaganda is goed merkbaar. Een beknopte gedrukte en geïllustreerde gids vat voorts op heldere wijze het onderwerp samen en vormt een blijvende herinnering aan deze tentoonstelling.

RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN ¹

NIEUWE INRICHTING VAN ZALEN MET KLASSIEKE KUNST OP DE EERSTE VERDIEPING

DOOR D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

Midden November 1954 werd de afdeling Griekse vazen, op geheel nieuwe wijze geëxposeerd, voor het publiek opengesteld. Deze belangrijke verzameling is ondergebracht in dezelfde zalen op de eerste verdieping als voorheen, nl. aan de Zuid- en Noordzijde van de binnenplaats. Wie zich de oude opstelling herinnert, waarbij de vazen waren tentoongesteld in vitrines waarvan het houtwerk zwart was geschilderd en die tegen nogal onooglijk uitziende schotten waren gehangen, zal zich over de nieuwe opstelling in hoge mate verheugen. De zo juist genoemde schotten zijn verwijderd; hierdoor is één grote, niet onderverdeelde, zaal ontstaan. Doordat de wanden en de plafonds (evenals die van de andere nieuw ingerichte zalen, waarop ik zo dadelijk nog zal terugkomen) in gebroken mat wit zijn geschilderd, heeft deze zaal een riante aanblik gekregen; de wat sombere en stoffige atmosfeer, die hier vroeger heerste, is verdwenen. De vloeren zijn van rood gekleurd houtcement vervaardigd evenals die van de Egyptische afdeling gelijkvloers. Al zullen deze vloeren gemakkelijk zijn schoon te houden, uit een aesthetisch oogpunt bezien, kan ik het

rood niet bewonderen; aan een wat minder sprekende maar even warme kleur had m.i. de voorkeur gegeven moeten worden. De kunstverlichting geschiedt hier evenals in de andere zalen met TL-buizen. In deze zaal is deze lichtinstallatie boven tegen de wand van de binnenplaats aangebracht. De circa 2 meter hoge vitrines met plinten van palisanderhout en stijlwerk van blank eiken zijn voorzien van basementen met kastjes om niet voor expositie in aanmerking komende vazen op te bergen ².

Volgens een bepaald rythme zijn de vitrines, zoals op afb. 3 en 4 te zien is, over de zaal verdeeld. De tegen de muren geplaatste showkasten hebben een achterwand van eikenhout. De nerven hiervan zijn, evenals bij de stijlen, met kalk ingeschoord. Ofschoon dit een zekere levendigheid aan het hout geeft, werkt dit „wit” enigermate storend. Scherven o.a. van schotels en kommen zijn tentoongesteld in legvitrines, eveneens van eikenhout vervaardigd ³.

² Naast de steunpunten in de vier hoeken is in het midden van de lange zijden van de vitrines een verticaal geplaatste dunne eikenhouten stijl aangebracht om de glasplaten — die op verschillende hoogten gesteld kunnen worden — tegen doorzakken te behoeden. Bij elke vitrine kan de voorruit met behulp van twee handvaten, die aan de onderste lijst van het raamwerk zijn bevestigd, worden verwijderd.

³ Door middel van een ijzeren bout met hangslot, welke door de voorste lijst van het scharnierende raamwerk van de bovenruit en de bodem is gestoken, wordt de vitrine afgesloten.

¹ A. W. Byvanck, „De sculpturen-galerij van het Rijksmuseum van Oudheden”, *Bulletin van de Vereniging tot bevordering der kennis van de antieke beschaving*, 22 (1947), blz. 1-4.

J. Filz, „Heropening Egyptische afdeling van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden”, *Nieuws-Bulletin K.N.O.B.*, 6de Serie, 4 (1951), kol. 101 t/m 104.

Als men de zaal betreedt vanuit de gang waarop de trap uitkomt, zijn de vazen geëxposeerd in chronologische volgorde, beginnende met die uit Mycene ($\pm$ 1500 v. Chr.) en eindigende met die uit het Hellenistische tijdperk. Op elke vitrine staat aangegeven, welke categorie vazen (met datering) hier te bezichtigen valt ⁴. Men zou de vraag kunnen stellen of dit summiere opschrift toereikend is om de doorsnee bezoeker enig inzicht te geven in de Griekse kunst. Naar mijn mening is deze aanwijziging voor het grote publiek onvoldoende. Maar al te dikwijls wordt vergeten, dat slechts een klein gedeelte van ons volk enige notie heeft van de klassieke cultuur. Dit is in hoge mate te betreuren, daar onze beschaving hierin wortelt. Toch zou het hier gebodene — ik denk hierbij ook aan de voorwerpen van brons, terracotta en glas — door een wat gewijzigde opstelling, er veel toe kunnen bijdragen om het getoonde meer ingang te doen vinden bij ons volk.

Allereerst lijkt het mij wenselijk, dat de vazen, die tot één zelfde periode behoren, zoveel mogelijk in aparte zaaltjes worden geplaatst; deze oplossing zou als men de vitrines wat ruim wil plaatsen meer ruimte vergen dan thans het geval is. Hiertoe zou de zaal met behulp van wandjes in kleinere zalen onderverdeeld dienen te worden. Dit heeft tevens het voordeel, dat het grote publiek niet afgeschrikt wordt door een grote ruimte, waar schier eindeloze rijen vitrines met voor hen zo goed als onbekende voorwerpen te zien zijn. Ook om deze reden zou — voor deze materie — aan kleine zaaltjes of kabinetten de voorkeur gegeven moeten worden boven grote; tenslotte wordt hierdoor een intimiteit verkregen, die voor kunstwerken als deze onontbeerlijk is en waardoor de bezoekers in veel mindere mate afgeleid zullen worden, dan thans het geval is.

Ter verduidelijking van het getoonde, zouden kaarten van Griekenland, waar nodig met Klein-Azië, Zuid-Rusland of Italië langs de wanden dienen te hangen. Hierop dient b.v. aangegeven

⁴ Er dient tegen gewaakt te worden, dat de vitrines te vol zijn, vooral in die, waarin de mooiste vazen zijn geëxposeerd. Het huidige publiek, dat er op ingesteld is elk kunstwerk op zichzelf te zien, wordt afgeleid wanneer een vitrine te veel kunstwerken bevat.

Evenals in het Rijksmuseum te Amsterdam, waar men de minder belangrijke schilderijen in een ook voor het publiek toegankelijke studie-afdeling heeft ondergebracht, zou dit hier kunnen geschieden, tenminste wanneer de ruimte dit toelaat.

te zijn waar de onderhavige vazen zijn vervaardigd. Voor zover nodig zouden hierop ook invloedssferen tot uitdrukking gebracht behoren te worden. Hoeveel bezoekers weten (nog?) waar Attica of de Peloponnesos zich bevinden, om maar niet te spreken van Pontus of Olbia?

Ook zou het aanbeveling verdienen, verband te leggen met belangrijke tijdperken of personen van de oude geschiedenis; b.v. „deze vazen zijn ontstaan tijdens de Perzische oorlogen en het andere vaatwerk ten tijde van Pericles, toen het Parthenon gebouwd werd”. Ook met deze toelichtingen zullen rondleidingen noodzakelijk blijven, maar voor de rondleidsters zouden deze aanwijzigingen telkens een punt vormen, waarvan ze zouden kunnen vastknopen.

Vanuit de vazenzaal bereikt de bezoeker de aan de straatzijde boven de ingang gelegen zaal, waar het antieke glas is tentoongesteld. Wij vinden hier zeer fraaie stukken Egyptisch glas uit het Nieuwe Rijk, voorts Romeins (Syrië, Gallië enz.) en Islamisch. In enkele raamnissen zijn vitrines geplaatst met matglazen fond. Het hierdoor binnenvallende daglicht belicht het glas voortreffelijk en maakt dat ook de vormen goed tot hun recht komen. In deze zaal is aan een onderverdeling minder behoefte, daar deze ruimte niet te groot is. Ditzelfde geldt voor de volgende, waarin de uit metaal vervaardigde kunstvoorwerpen te bezichtigen zijn.

Voor velen zal het hier getoonde — ditzelfde geldt evengoed van het glas — een verrassing zijn. Weinigen zullen vermoed hebben, dat dit museum zulke rijke en belangrijke verzamelingen op deze gebieden bezit. De voorwerpen van edel metaal zijn verre in de minderheid ten opzichte van die in brons gegoten. Profane en religieuze bronzen gebruiksvoorwerpen, zoals vaatwerk, drievoeten, helmen, beenbeschermers, paarden-beslag, door Grieken, Etruriërs of Romeinen vervaardigd, en in ons land of elders opgegraven, kunnen wij hier aanschouwen. In enkele vitrines zijn sculpturen in brons bijeengebracht.

Gouden sieraden, zoals halskettingen, armbanden, ringen en oorhangers van Griekse, Romeinse en latere herkomst zijn geëxposeerd in speciale legvitrines van metaal gevat in een houten omhulsel.

Als wij deze zaal verlaten, komen wij in een afdeling waar de Egyptische kleinkunst wordt geëxposeerd, doch die nog niet gereed is. Wel is de zaal met de Egyptische sarcophagen, waarvan het museum een prachtige verzameling be-

Afb. 1. Bronzen

Afb. 2. Bronzen

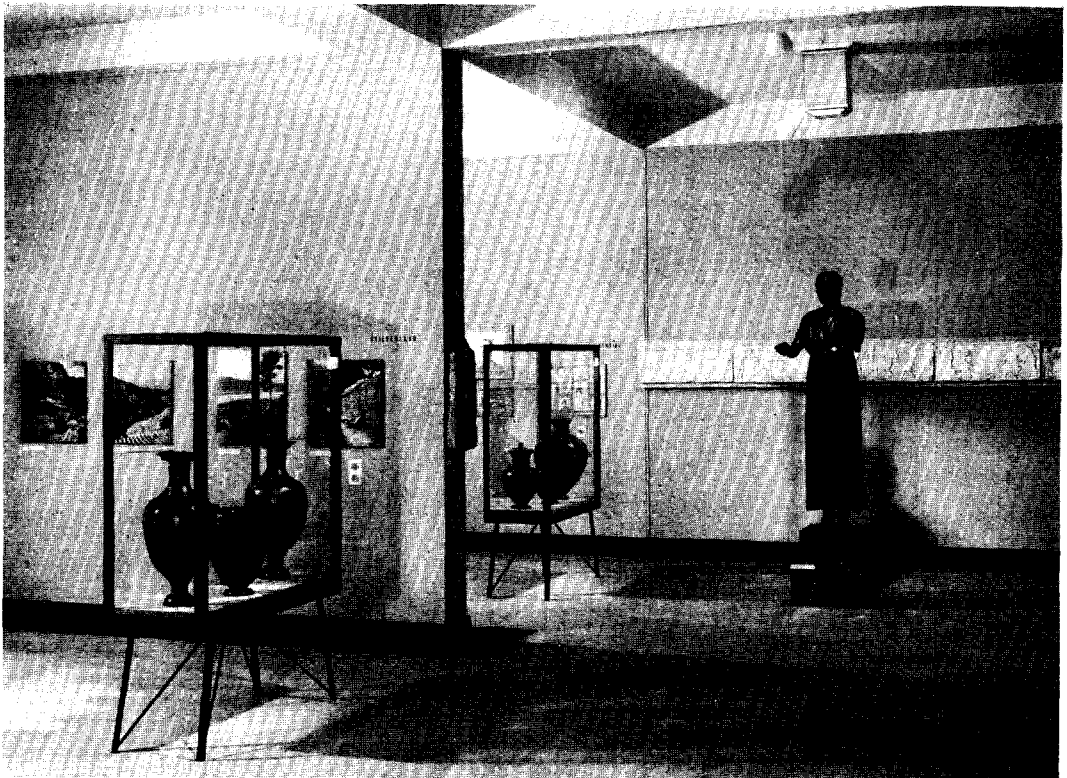
Afb. 3. Ceramiek

Afb. 4. Glaswerk

Leiden, Rijksmuseum van Oudheden.

SPORT EN SPEL IN DE KLASSIEKE OUDHEID

Tentoonstelling „Sport en Spel in de klassieke oudheid”.

's-Gravenhage, Gemeentemuseum

zit, gereed. Het stijlwerk van de vitrines, die zo goed als al de wanden vullen — ook in het midden is een uitstalkast — is evenals de nieuw vervaardigde vitrines van eikenhout.

Men zou zich kunnen afvragen of vazen, bronzen terracotta's en andere kunstwerken, die tot de kleinkunst gerekend moet worden en die uit éénzelfde periode stammen niet beter tezamen geëxposeerd zouden dienen te worden dan afzonderlijk naar materie zoals thans het geval is. Al zou ik mij niet voor één van beide opvattingen willen uitspreken (naar mijn mening dient elk museum afzonderlijk gezien te worden, waarbij aard en omvang van de verzamelingen, als ook de beschikbare expositieruimte een rol spelen) wil het mij toch voorkomen, dat het publiek een beter beeld van een bepaalde periode kan worden gegeven, wanneer naast de bestaande zalen met vazen, glazen en bronzen, in enkele zaaltjes een kleine expositie met allerhande kunstwerken uit één periode wordt getoond. Hierdoor leert men het verband tussen de ver-

schillende kunstuitingen onderling zien. M.i. zijn de collecties van dit museum rijk genoeg om dit voor enkele belangrijke tijdperken te doen.

Het is niet zonder reden, dat ik veel aandacht aan dit museum heb gewijd, het behoort immers tot de belangrijkste van ons land. Jammer genoeg geniet het nog steeds niet die bekendheid, welke het krachtens zijn rijke en belangrijke verzamelingen zou moeten hebben. Moge, nu grote delen van de Egyptische en Griekse verzamelingen volgens moderne opvattingen zijn tentoongesteld, dit voor velen een aanleiding zijn, dit museum te bezoeken. Hierdoor zal men bemerken, welke prachtige specimina van de kunst van het oude Egypte en Griekenland het bezit.

Laten wij hopen, dat binnen enkele jaren het gehele museum gereorganiseerd is, waardoor ook de belangrijke afdeling Nederlandse archaeologie even sober en overzichtelijk zal zijn opgesteld, als de nieuw ingerichte afdelingen.

DE TENTOONSTELLING „SPORT EN SPEL IN DE KLASSIEKE OUDHEID" IN HET GEMEENTEMUSEUM TE 's-GRAVENHAGE

DOOR PETRA CLARIJS

In samenwerking met de Service Educatif du Musée du Louvre brengt het Haagse Gemeentemuseum deze tentoonstelling, die eerst te Parijs en daarna te Brussel is gehouden, en die op 21 Januari jl. is geopend in tegenwoordigheid van Madame Germaine Cart, chef du Service Educatif des Musées Nationaux te Parijs ¹.

De paedagogische afdeling van het Gemeentemuseum heeft een groot aantal middelbare scholen uitgenodigd tot een bezoek aan deze expositie, waarvoor zij de rondleidingen op zich neemt. Hoewel de tentoonstelling niet speciaal georganiseerd is voor de jeugd, heeft het onderwerp „sport en spel" natuurlijk voor jonge mensen bijzondere aantrekkingskracht, en wel in die mate, dat men niet uitsluitend van de zijde der gymnasia belangstelling kan verwachten. De tentoonstelling is zo ingericht, dat de nadruk niet valt op de archaeologische maar op de cultuurhistorische zijde van het onderwerp, en wat is er boeiender dan te ontdekken hoe de menselijke neiging tot ontspanning zich tot diep in het ver-

leden manifesteert in vormen waarin men zichzelf kan herkennen, die onszelf verwant doen voelen met de ver-verwijderde generaties van Mesopotamiërs, Egyptenaren, Grieken en Romeinen? Bij het aanschouwen der geëxposeerde voorwerpen heeft men de indruk dat de grote afstand in tijd en ruimte wegvalt. Wat overblijft is het zuiver-menselijke element, waarin ieder iets van zichzelf en zijn eigen tijd kan terugvinden en het is juist dit herkennen, dat deze tentoonstelling voor ieder en zeker voor de jeugd zo aantrekkelijk maakt.

In een niet te groot en overzichtelijk bestek krijgt de bezoeker een beeld van sport en spel zoals die door volwassenen en kinderen in de Oudheid werden bedreven. De grote verdienste van deze tentoonstelling is, dat de kern ervan gevormd wordt door authentieke voorwerpen, die misschien aesthetisch niet van het eerste belang zijn, en die daardoor in een archeologische verzameling — waar men al gauw geneigd is zijn aandacht op de fraaiste specimina te richten — minder tot hun recht zouden komen. Hier gaat het echter niet om de aesthetische kwaliteit, maar om de functie van het voorwerp. Men ziet het zalfdoosje en de strigilis van de Griekse atleet, een paardenbit en een teugelhouder zoals die ge-

¹ De door de Wethouder J. van Zwijndregt gehouden openingsrede, waarbij hij zich in het Frans tot Mme Cart richtte, is afgedrukt in het hierbij gaande Nieuws-bulletin (6de S. 8 (1955) Kol. *35).

bruikt werden bij de wagenrennen; de dobbelstenen en -beker van het kansspel, allerlei fiches en pionnen. En dan is er vooral het kinderspeelgoed dat de aandacht vraagt: rammelaars, beestjes, volkomen modern aandoende drijftollen, poppen met beweegbare ledematen, poppenmeubeltjes, een met leer overtrokken bal, karretjes, bikkels en een bikkeldoos, enz. enz. Waren het niet de soms van ons speelgoed afwijkende vormen en materialen (de poppen b.v. zijn bijna alle van terra cotta en hebben volwassen vormen), dan zou men bij het aanschouwen aan modern speelgoed kunnen denken. Als aanvulling op dit alles zijn er beeldjes van worstelaars en wagenmenners, Griekse vazen met afbeeldingen van verschillende takken van sport; verder goede afgietsels van grafreliëfs met taferelen uit de palaestra en met kinderen die dieren in hun spel betrekken.

In combinatie met dit alles zijn foto's aangebracht, hetzij van wandschilderingen en -reliëfs of mozaïeken, hetzij van ceramiekbeschilderingen met voorstellingen uit de wereld van sport en spel. Zo zien we een zwemster in „bikini”, bikkende meisjes, groepen balspelers en worstelaars, taferelen van behendigheid, lenigheid en lichaamskracht. Tenslotte verduidelijken enkele tekeningen details; zo wordt b.v. getoond, op welke wijze de worstelaar zijn handen omwikkelde. Bijzonder verhelderend zijn die waarin de bewegingsfasen worden aangegeven bij o.a. het discuswerpen, vérspringen en speerwerpen. Deze tekeningen zijn in formaat en kleur uitstekend aangepast bij de voorwerpen zodat zij zonder

bezwaar hiermee in de vitrines kunnen worden getoond. Tenslotte zijn er enkele wanden met foto's van de bekende stadia der Oudheid. Het geheel wordt gedomineerd door een copie van de beroemde auriges van Delphi, die als het ware daar troont als symbool van menselijke kracht en lichaamsbeheersing.

De rangschikking is naar gebieden en daarvoor enigszins chronologisch: in de kleine ingangshal is alles tentoongesteld wat Mesopotamië betreft (3000-1000 v. Chr.); dan volgt een kleine Egyptische afdeling, terwijl het hoofdbestanddeel wordt gevormd door Griekenland en Rome. Om het onderling verschil in tijd van de voorwerpen zelf heeft men zich — o.i. terecht — niet bekommerd; men vindt b.v. een pop uit de Hellenistische tijd van de 3de of 2de eeuw v. Chr. uitgestald naast één uit de Romeinse tijd. Ook de bijschriften duiden alleen op aard en gebruik van de voorwerpen en vermelden geen datering.

Voor nadere toelichting raadplege men de overzichtelijke gids die een voortreffelijke inleiding bevat over sport en spel zoals die in de verschillende gebieden werden bedreven en hun betekenis in het leven der betreffende volkeren. Voor de leek is deze inleiding misschien niet gemakkelijk, de doorsnee museumbezoeker zal met een rondleiding waarschijnlijk meer zijn gebaat; zeer zeker de jeugd. De paedagogische dienst van het museum heeft hiermee geen eenvoudige taak op zich genomen, maar wel een zeer nuttige en dankbare, die zij ongetwijfeld op uitnemende wijze zal verrichten.

DE TOREN VAN AMERONGEN

DOOR DR. E. H. TER KUILE

In ons boekje „*De Torens van Nederland*”¹) beschreven wij een groep laatgotische torens in het Utrechtse en Waterland, namelijk die van Soest, Nieuw-Loosdrecht, Eemnes-buiten, Houten, Amerongen, Loenen, Monnikendam en Ransdorp, onder welke die van Amerongen als een hoogtepunt moet worden beschouwd. Wij menen aan de groep nog twee verdwenen Noordhollandse torens te mogen toevoegen, te weten die van Westzaan en Assendelft.

Onder al deze torens was er tot dusverre maar één nauwkeurig te dateren, namelijk die van Eemnes-buiten, welke in 1521 werd gebouwd. Min of meer toevallig bleek ons, dat over de ouderdom van de Amerongse toren, welks restau-

ratie onder leiding van de architect J. C. A. Heinenman nu zo goed als voltooid is, ook gegevens zijn gepubliceerd. K. Heeringa toch vermeldt in zijn *Rekeningen van het Bisdom Utrecht*²) over de jaren 1526-'27 betaling voor een gegeven verlof om de (oude) toren van Amerongen af te breken en te herstellen (of te herbouwen?) onder de volgende bewoordingen:

„licentia frangendi et reedificandi turrim parrochialis ecclesie de Amerongen, necnon reparandi eandem ecclesiam.”

Men kan dus aannemen dat de bestaande toren in 1526-'27 of kort daarna is verzezen, tegelijk met de verbouwing van de kerk zelf.

² Dl. 2 (Rekeningen over het geestelijk gezag van den bisschop), Utrecht 1932, blz. 92.

¹ 3de dr. Amsterdam 1943 (Heemschut-Serie Dl. 7).

BOEKBESPREKINGEN

Geurt Brinkgreve, Gevecht om Amsterdam. Lezing gehouden voor het genootschap Amstelodamum op 30 November 1954. Uitgave van het genootschap Amstelodamum.

„Gevecht om Amsterdam” is het verslag „van een onafhankelijk publicist, die zijn oor te luisteren heeft gelegd bij talrijke deskundigen, bij architecten en stedenbouwers, bij verkeersspecialisten en monumentenzorgers en bij vele particulieren uit verschillende kringen der Amsterdamse burgerij. Wat zij vertelden bleek op een merkwaardige wijze ineen te passen”.

Wat is het uitgangspunt der hier ontwikkelde gedachten? Dat de oude kern van Amsterdam, de schoonste stad van Europa, door het huidige beleid der overheid dreigt te worden tot „de afvalbuurt” van de stad, en dat men voor het bepalen van een harmonische functie dier oude stadskern dient uit te gaan van dit onomstootbare feit: Amsterdam is gebouwd als stad van schuiven en voetgangers; het was een stad van burgerwoonhuizen. „Juist daarin school en schuilt nog het unieke karakter van Amsterdam”: het is de volmaakte architectonische expressie van een vrije, zelfstandige burgergemeenschap.

Als oplossing wordt voorgesteld: sanering van „De Pijp” en verplaatsing van de moderne zaken en administratiepanden daarheen.

Dreigt hierdoor de oude stad niet tot een museum te worden? Neen, indien de passende bestemming voor deze huizen hersteld zou kunnen worden.

Volgens schr. kan dat, omdat het niet waar is, „dat het herstel van oude huizen onbetaalbaar en economisch onverantwoord zou zijn”. Er zijn volgens hem thans mensen — en men vindt hen in alle standen — die weer gaarne zouden willen leven in de historisch gegroeide karaktervolle schoonheid der grachten, in de intimiteit, de ruimte en de beslotenheid der oude huizen, die nu, in de huidige situatie, blijken te voldoen aan deze „allermodernste behoefte”.

Ten aanzien van de oorspronkelijk door de Bond Heemschut geopperde gedachte om de sanering van „De Pijp” dienstbaar te maken aan de redding van de oude stad merkt schr. op:

„Als men het stadsdeel tussen Museumkwartier en Wibautstraat, tussen de Oude Stad en Berlage's Plan-Zuid op de plattegrond bekijkt, de buurt dus van Ferd. Bol- en Govert Flinkstraat, dan komt men tot de merkwaardige ontdekking

dat deze lelijke, haveloze achterbuurt een der gunstigst gelegen gebieden van groot-Amsterdam beslaat. Het is de entree van de Amstel in de oude stad, twee oevers van een brede rivier die op een stedenbouwkundige schepping van grootse allure wachten. Op korte afstand ligt een modern station. Door drie drukke straten, de Vijzelgracht, de Utrechtse- en de Weesperstraat loopt de bestaande city tot hier door. Het is omgeven door de oude stad en de beste moderne wijken: Museumkwartier en Plan-Zuid, terwijl de vierde zijde gevormd wordt door een brede moderne straat, de Wibautstraat, die omzoomd gaat worden door een rij imposante 20ste-eeuwse kantoorgebouwen. In het midden ligt een klein, maar aantrekkelijk parkje, dat ter weerszij uitgebreid kan worden tot een groenstrook tussen Amstel en Boerewetering. En tenslotte, als belangrijkste factor: de uitvalswegen naar het Gooi, naar Utrecht, binnenkort naar Rotterdam, en via de Ceintuurbaan naar Den Haag en Haarlem, komen alle in dit stadsgebied uit, terwijl de verkeersstroom over de aanstaande brug bij Schellingwoude en via de dubbele ringbaan van Mauritskade-Stadhouderskade en Sarphatistraat-Weteringschans langs kan stromen. Zo ligt daar, als een grauwe vlek, over het knooppunt der verbindingswegen tussen Amsterdam en Nederland, tussen de roemrijke oude en de fraaie nieuwe stad, deze afvalbuurt te wachten op een nieuwe bestemming.

En laten wij dan even de werkelijkheid verlaten en de verbeelding vrij spel geven. Stel dat Amsterdam nu eens het slachtoffer van een vergissing in de luchtoorlog geweest was, zoals Den Haag en Nijmegen. En stel dat een genadige beschikking het bommentapijt niet op de oude stad maar op de Pijp en de Weesperzijde had doen vallen. Dat zou een ramp geweest zijn. Dan waren er honderden slachtoffers geweest en vele duizenden daklozen. Dan waren ook de waardevolle fabrieken die zich daar bevinden en de inboedels verloren gegaan. Maar dan zou Amsterdam ontwaakt zijn om deze geweldige kans te grijpen die uit veler ongeluk geboren was. Dan had men hier met dezelfde energie als waarmee de vernielde havens hersteld zijn, de bouw van een nieuw, modern stadscentrum ter hand genomen. Daar kan immers een hedendaags architect ademen om werkelijk op de schaal en in de vormtaal van onze tijd te werken zonder bij iedere stap geremd te worden door de broze

woonhuizenschaal der oude stad. Dan zou voor het gehele probleem van de oude stad, de bedrijfshuisvesting en het verkeer, een reëel uitgangspunt gegeven zijn. Dan zouden de Nederlandse Bank, de Twentse Bank, de fa. Proost en Brandt, de textielabriek Berghaus, het dagblad „Het Parool” en vele andere vitale bedrijven die in de oude stad met nijpend ruimtegebrek kampen en — ik veronderstel veelal tegen hun zin — bouwplannen beramen die vrijwel stuk voor stuk desastreus zijn voor het stadsschoon, zich haasten om ten spoedigste een gunstig terrein te verwerven, teneinde een gebouw te stichten met werk- en parkeerruimte voor een *toekomstige* ontwikkeling. Dan zou de Dienst der Publieke Werken geen seconde geaarzeld hebben om de tunnelingang te richten naar dit gebied in plaats van naar de enge, overvolle straten en grachten der oude stad. Dan zou niemand bezwaar gehad hebben tegen de vele miljoenen die een dergelijk gigantisch, maar inspirerend en onze stad waardig project zou kosten. Het geld voor de herbouw van Rotterdam komt immers óók ter tafel en dat voor het herstel der Zeeuwse dijken eveneens.

En als dit besluit nu eens genomen werd? Dan zouden er geen slachtoffers vallen en geen daklozen, want aan het daadwerkelijk slopen en breken gaan vele jaren intensieve arbeid voor stedenbouwkundige plannen en architectonische ontwerpen vooraf en tegen die tijd is de woningnood wel aan het wegebben. Dan kan bovendien de afbraak van de Pijp-blokken in etappes geschieden die gelijke tred houden met de bouw van betere woonwijken elders. Geen mens zou dan zijn inboedel verliezen en de nog bruikbare gebouwen konden, mits passend in het herbouwplan, gespaard blijven. Dan zou de zakelijke voorwaarde voor een herstel der oude stad vervuld zijn, namelijk een betere bedrijfshuisvesting elders zonder parkeer- en verkeersproblemen. Want ook deze gedachte dient gezien te worden in het grote verband van de toekomst der oude

stad, de bedrijfshuisvesting en het verkeer. Het is geen tovermiddel maar een werkbasis, waarop een nieuw beleid kan worden opgetrokken. Een nieuw beleid voor het verkeer dat voorziet in een brede ringboulevard om de oude stad heen door verbreding van de Marnixstraat, Weteringschans en Sarphatistraat met grote moderne parkeergelegenheden, waar de forensen hun wagen kunnen stallen om zonder tijdverlies met een speciale goedkope taxi of kleine autobus hun kantoor te bereiken. Een beleid dat voorziet in een spoedige wering van zware trucks en opleggers uit de oude stad die thans de funderingen der oude huizen kapot rijden, en in een snelle verplaatsing van het centrum der bodediensten. Het moet een beleid zijn, dat naast het wonen de vitale delen der bestaande city, de winkels, hotels, kleinere leidinggevende kantoren en ambachtsbedrijven behoudt, doch de grotere en hinderlijke lichamen die een stedenbouwkundige genezing der oude stad belemmeren, faciliteiten verschaft voor overplaatsing naar de nieuwe city.

Geén der nadelen van een oorlogs- of natuur-ramp waren dan de tol voor de onmeetbare voordelen.

Wat is hiervoor nodig? Vooreerst geen miljoenen en geen afbraak, maar een breed verbreid en vast geworteld inzicht in de grandioze kans die onze stad thans geboden krijgt. Want de kans ligt voor het grijpen. Het getij is gunstig, het moment is rijp.”

Aldus dit belangwekkende betoog, dat alleen reeds door de op het spel staande belangen een grondige bestudering door de betrokken autoriteiten stellig verdient ¹.

¹ Verkrijgbaar door storting van f 0,75 per ex. op een der rekeningen van het Genootschap Amstelodamum (postgiro 52391 of gem. giro A 65), per postwissel ten name van de heer J. F. M. den Boer, Vechtstraat 120 hs, of tegen contante betaling bij Drukkerij J. H. de Bussy, Rokin 62, Amsterdam-C. Bij gelijktijdige bestelling van minstens 5 ex. bedraagt de prijs f 0,60 per ex.

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Prof. Dr. E. H. ter Kuile, Voorzitter

Mr. P. J. van der Mark, Secretaris

Mr. G. J. Kalf, Penningmeester

Dr. H. Gerson

Dr. P. Glazema

Mr. H. Hardenberg

R. C. Hekker

Ir. G. M. Leeuwenberg

Ir. R. Meischke

Prof. Dr. M. D. Ozinga

Th. H. Lunsingh Scheurleer

Mr. A. P. van Schilfgaarde

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. P. J. van der Mark, p. a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam.

Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden f 10.—; voor Verenigingen f 15.—; voor Studenten-leden f 5.—.

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS:

BULLETIN

De Geschiedenis van het terrein van het St. Pieters- of Binnengasthuis te Amsterdam (*vervolg*)

Ir. R. Meischke

Niet opgeloste vragen omtrent terpen

T. Huitema

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws Monumenten

Tentoonstellings-agenda:

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, Den Haag.

GEDRUKT BIJ E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETTIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

De geschiedenis van het terrein van het St. Pieters-
of Binnengasthuis te Amsterdam (vervolg) . . . 49

Ir. R. Meischke

ZESDE SERIE

UITGEGEVEN DOOR DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
BULL. K.N.O.B. 6de SERIE JRG. 8, AFL. 2 (+ NIEUWS-BULL. AFL. 4) LEIDEN, 15 APRIL 1955

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het orgaan van de Vereniging „De Museumdag”

REDACTIES

Hoofredacteur: Prof. Dr. H. van de Waal, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Klooststeeg 25, Leiden, Tel. K 1710-26838;

N. E. H. J. J. Zon, secretaris, Tel K 1700-725995.

Alle stukken zende men uitsluitend aan de betreffende redactie:

Voor de Kon. Nederl. Oudheidkundige Bond: Klooststeeg 25, Leiden; Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter; Prof. Dr. H. van de Waal, secretaris; A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. v. Lutervelt, Prof. Dr. M. D. Ozinga.

Voor de Voorlopige Monumentenraad: Oudheidkundig Bodemonderzoek: „Marienhof”, Klein Haag 2, Amersfoort, Tel. K 3490-4480, Dr. P. Glazema.

Monumentenzorg: Smidswater 7, Den Haag, Tel. K 1700-115646 & 7, P. J. van de Velde.

Musea: Buitenhof 33, Den Haag, Tel. K 1700-110722, D. F. Lunsingh Scheurleer.

Voor „De Museumdag”: Raamsteeg 2a, Leiden, Tel. K 1710-30641, Dr. H. C. Blöte.

Opgaven voor verandering van adres: Voor leden van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond aan Mr. P. J. van der Mark, p. a. Rijksdienst v. d. Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag, Tel. K 1700-115646, voor leden van „De Museumdag” aan Dr. H. C. Blöte, Raamsteeg 2a, Leiden, Tel. K 1710-30641.

Het Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuws-bulletin maandelijks, beiden worden gratis toegezonden aan leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag”. *Bijdragen worden gehonoreerd met f2.50 per pagina.*

INHOUD

BIJDRAGEN

De geschiedenis van het terrein van het St. Pieters-
of Binnengasthuis te Amsterdam (vervolg) . . . 49

KOL.

BOEKBESPREKING

S. J. Fockema Andreae, J. G. N. Renaud en
E. Pelinck. Kastelen, Ridderhofsteden en Buiten-
plaatsen in Rijnland 85
Ir. J. J. Terwen

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws *57

Bonds-nieuws (Verslag v. d. Alg. Ledenverg. dd.
12 Mrt) *61

De betekenis van historische grafzerken. *63
Mr. J. Belonje

Twee vroege grafchriften uit de Pandtuin der
Maastrichtse St. Servaas *77
Prof. Dr. J. J. M. Timmers

Middelen ter conservering en behoud van histori-
sche grafzerken *83
J. A. L. Bom

BOEKBESPREKING

A. Bijl Mzn. Genealogische en Heraldische Ge-
denkwaardigheden in en uit de Grote Kerk te
Maassluis *91
Mr. J. Belonje

Museum-nieuws *93

Tentoonstellingsagenda *93

DE GESCHIEDENIS VAN HET TERREIN VAN HET ST. PIETERS- OF BINNENGASTHUIS TE AMSTERDAM

DOOR

IR. R. MEISCHKE

(vervolg) *

Het Soldatengasthuis uit 1587

Reeds korte tijd na het inrichten van het Oude en het Nieuwe Nonnenklooster tot gasthuis, waarvan de werkzaamheden in 1578 begonnen en in 1582 voltooid waren¹ bestond er behoefte aan uitbreiding. Men was in deze jaren begonnen de stad van een nieuwe aarden omwalling te voorzien, zodat zij in sterkte niet behoefde onder te doen voor de andere Hollandse steden. Hieruit was de verplichting ontstaan, om een deel van de gewonden van het Hollandse leger te verplegen en wel 70 van elke 500 gewonden. Aanvankelijk drongen de Burgemeesters er bij de Regenten van het Gasthuis op aan, om tot dit doel plaatsruimte in het Mannengasthuis ter beschikking te stellen. Genoemde Regenten weigerden dit verzoek, omdat er op deze wijze niet voldoende plaats voor de burgers van de stad zou overblijven. Daarom besloot men in 1586 een nieuw gebouw voor de soldaten te bouwen². Hiertoe bood het ruime — toen nog weinig volgebouwde — gasthuisterrein voldoende plaats. Aangezien men dit nieuwe gebouw een eigen ingang wilde geven, plaatste men het dicht bij de Gasthuispoort, even ten westen van het als Vrouwengasthuis ingerichte Oude Nonnenconvent.

Dit langgerekte gebouw, dat uit een enkele vleugel bestond is nu geheel verdwenen. Slechts uit afbeeldingen kunnen wij ons er een beeld van vormen. Een eerste, doch zeer summiere blik op dit gasthuis geven ons de kaarten van Pieter Bast. Het is opmerkelijk, dat het gebouw hier veel te kort is weergegeven. Duidelijker en meer gedetailleerd komt het voor op de vogelvlucht-

kaart van Amsterdam uit 1625, van Balthasar Florisz. van Berckenrode.

Dezelfde landmeter vervaardigde een afzonderlijke vogelvlucht van het gasthuisterrein (afb. 2), welke ons een voorstelling van het gebouw op grotere schaal geeft. Bovendien is het hier van een andere gezichtshoek uit afgebeeld. De tekening in vogelvlucht door J. Leupenius uit 1680 (afb. 4) herhaalt dezelfde voorstelling en geeft op dit punt niets nieuws.

Naast deze enigszins schetsmatige vogelvluchttekeningen bezitten wij nog enkele topografische tekeningen uit later tijd. Deze tonen steeds de op de gasthuisgang uitkomende noordelijke gevel, die de hoofdingang bevatte en het rijkst gedetailleerd was. Op al deze afbeeldingen heeft deze gevel reeds vele verminkingen ondergaan.

Een eerste blik geeft ons de tekening van H. P. Schouten uit 1795 (afb. 1). Van iets dichterbij, reeds door de poort heen, beeldde J. M. A. Rieke in 1887 de gehele noordgevel af (afb. 9). Het rijke relief boven de ingang en de jaartalsteen uit de top worden afzonderlijk weergegeven door H. P. Schouten (afb. 8).

Onze kennis van het gebouw wordt nog aangevuld door enkele plattegronden van het gasthuisterrein en -gebouwen waarvan de uit 1821 uit de „Proeve ener geneeskundige plaatsbeschrijving”³ het interessantst is omdat de bedden erin getekend staan.

Uit deze gegevens blijkt dat het gebouw ruim 50 m lang, 8 m breed en ± 9 m hoog is geweest. In deze langgerekte zaalruimte stonden aan weerszijden bedsteden, waarboven aan elke zijde een galerij liep.

De zaal was verlicht door kruiskozijnen, die hoog in de wand geplaatst waren. Deze vensters

* Zie *Bulletin* 6de S. 8 (1955) kol. 1 en vlg. voor de afb. 1-7 en fig. 1-3.

¹ J. Wagenaar, *Amsterdam in zijne opkomst...*, Amsterdam 1765. Iide stuk blz. 243.

² G. Hellinga, *Geschiedenis van het St. Pieters- of Binnengasthuis*, Amsterdam 1930, blz. 10.

³ Js. Cs. Nieuwenhuijs, *Proeve eener geneeskundige plaatsbeschrijving*, Amsterdam 1821; afgeb. C. Hellinga, o.c. blz. 50.

waren te bereiken van de houten galerij welke boven de bedsteden liep. Een dergelijke galerij schijnen ook de andere ziekenzalen bezeten te hebben.

In verschillende beschrijvingen van het soldatengasthuis in de 17de eeuw wordt deze galerij reeds genoemd, zodat we mogen aannemen, dat deze van de aanvang af ter plaatse aanwezig is geweest.

Wagenaar zegt hierover: „Langs de wanden van 't Mannen- en Vrouwengasthuis, voor de lichten boven de Bedsteden, loopen breede gaanderijen, die tot verscheidenerlei gebruik dienen en waarop, des needs, ook kribben zouden konen gesteld worden”.

Ook over het aantal bedden, dat deze zaal kon bevatten zijn wij ingelicht. De oudste stadsbeschrijver Pontanus geeft in 1614 een aantal van 52 bedden op. Schrijvers uit de tweede helft der 17de eeuw als Dapper, Domselaer en Commelin geven eenparig 50 als aantal, Wagenaar vermeldt 49 bedden.

Deze zaal bezat twee ingangen, één in de noord- en één in de zuidgevel. De noordgevel, die grensde aan de gasthuisgang, was rijker gedetailleerd dan de zuidgevel. De ingang aan deze zijde onderhield de communicatie met de buitenwereld, terwijl de ingang in de zuidgevel uitkwam in de galerij, die de mannen- en vrouwenafdeling van het gasthuis verbond.

De algemene aanleg van dit gasthuis: een grote zaal, verlicht door hoog in de wand geplaatste vensters en voorzien van bedsteden aan weerskanten, komt nog geheel overeen met die der laat-middeleeuwse gasthuizen. Echter was daar steeds aan het einde van de zaal een koor met altaar, waardoor de gehele ruimte een kerkelijk karakter kreeg. Er was dan ook weinig verschil tussen een kapel en een gasthuis. Hierdoor is het te verklaren, dat men de kapellen van beide kloosters tezamen met de andere ruimten zo goed voor ziekenzalen kon inrichten. Dergelijke grote zalen als het soldatengasthuis zijn in de tweede helft der 16de eeuw zeldzaam, omdat men in vrijwel alle steden voldoende ruimte vond in de aan de oorspronkelijke bestemming onttrokken kloostergebouwen.

Al mag dus dit grote gasthuisgebouw in zijn soort een belangrijk specimen zijn, toch lijkt het ons wat architectonische vormgeving betreft en voor zover wij het kennen niet bijzonder belangrijk. De noordgevel toont een versiering van natuursteenblokjes in de bogen en langs deur en vensters. Ook de hoeken bevatten dergelijke

natuurstenen blokjes. Het zeer fraaie relief en de aardige jaartalcartouche, ons zo goed bekend door de tekening van Schouten, zijn op vrij willekeurige wijze in de gevel geplaatst, en houden weinig verband met de architectuur.

Hoewel het gebouw geen bijzondere kwaliteiten toont, is het toch van belang, aangezien we ons over de Amsterdamse bouwkunst uit de jaren, die vlak vooraf gaan aan de grote bloei der 17de eeuw geen goede voorstelling kunnen maken.

Deze eenvoudige gevelversiering van hoekblokken op gelijke afstand rond vensters en deuren, nog volop in gebruik omstreeks 1600, zien we spoedig daarna verdwijnen. Treffen we dergelijke vormen aan, dan weten we, door dit gasthuis, dat we in zulke gevallen te doen hebben met de laatste uitlopers van een wijze van gevelbehandeling, die ook in de 16de eeuw reeds in Amsterdam in zwang was.

Dit nieuwe en grote soldatengasthuis, dat de lof van menige vreemdeling zou oogsten, bleek reeds tijdens het bouwen dringend noodzakelijk te zijn.

Voordat het voltooid was, moest men reeds een onderdak zoeken voor zieke soldaten, die tijdelijk in de Begijnhofkerk geherbergd werden. Door de talrijke Engelse soldaten, die hier in de tijd van Leicester verpleegd werden, werd het soldatengasthuis ook wel het Engelse huis genoemd.

Aan het einde van de tachtigjarige oorlog, toen er niet langer in de omgeving der stad gevochten werd, bleek er minder behoefte te bestaan aan een soldatengasthuis. Na de brand van de Nieuwe Kerk in 1645, werd de Gasthuiskerk uitgebreid met de vleugel van het Mannengasthuis; het soldatengasthuis werd van toen af bestemd als Mannengasthuis. Dit gaf geen wijzigingen in het gebouw, dat vergeleken bij de oude kloostergebouwen, toen zeker nog modern was.

In de loop van de 18de eeuw werden evenwel enkele veranderingen uitgevoerd. In 1754, tselfdertijd met de vernieuwing van het aangrenzende oude mannenhuis, onderging deze hoek van het gasthuis een algehele verandering. Enige huisjes werden afgebroken, waardoor tussen het voormalige soldatengasthuis en de Achterburgwal een pleintje ontstond de Bleide Hoek genaamd. De aangrenzende Beyeard en apotheek werden vernieuwd ⁴.

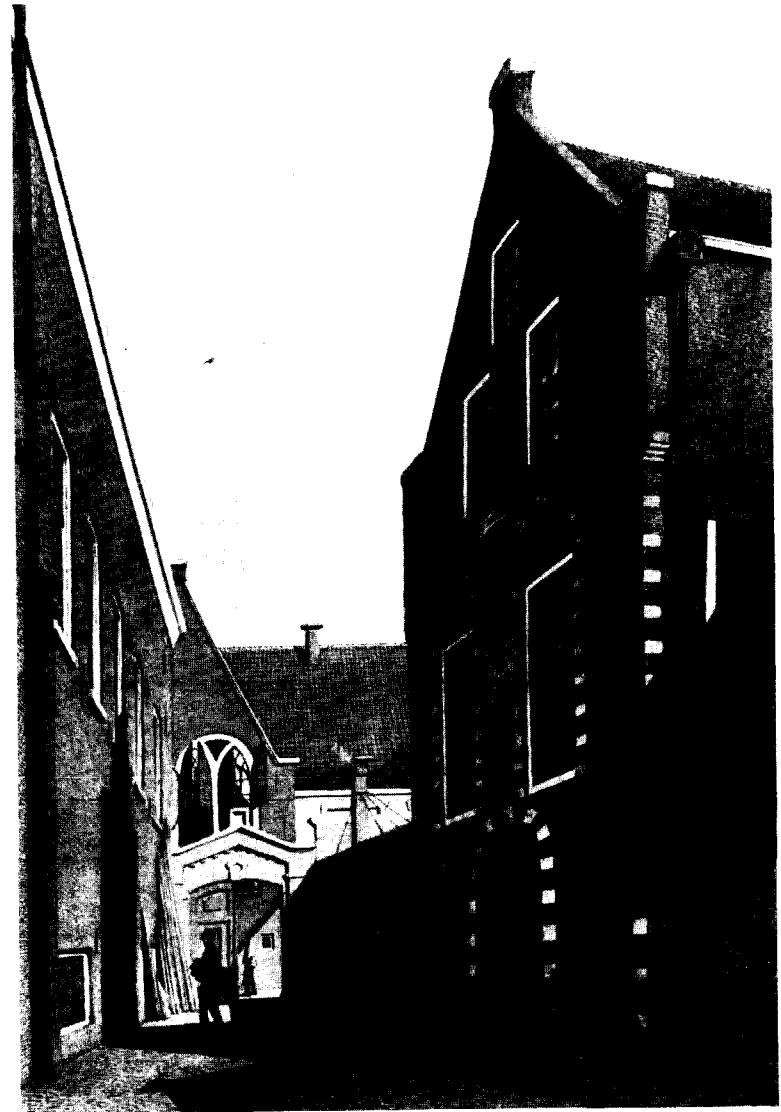
Tenzelfder tijd werd van het voormalige sol-

⁴ J. Wagenaar, *o.c.* IIde stuk blz. 246.

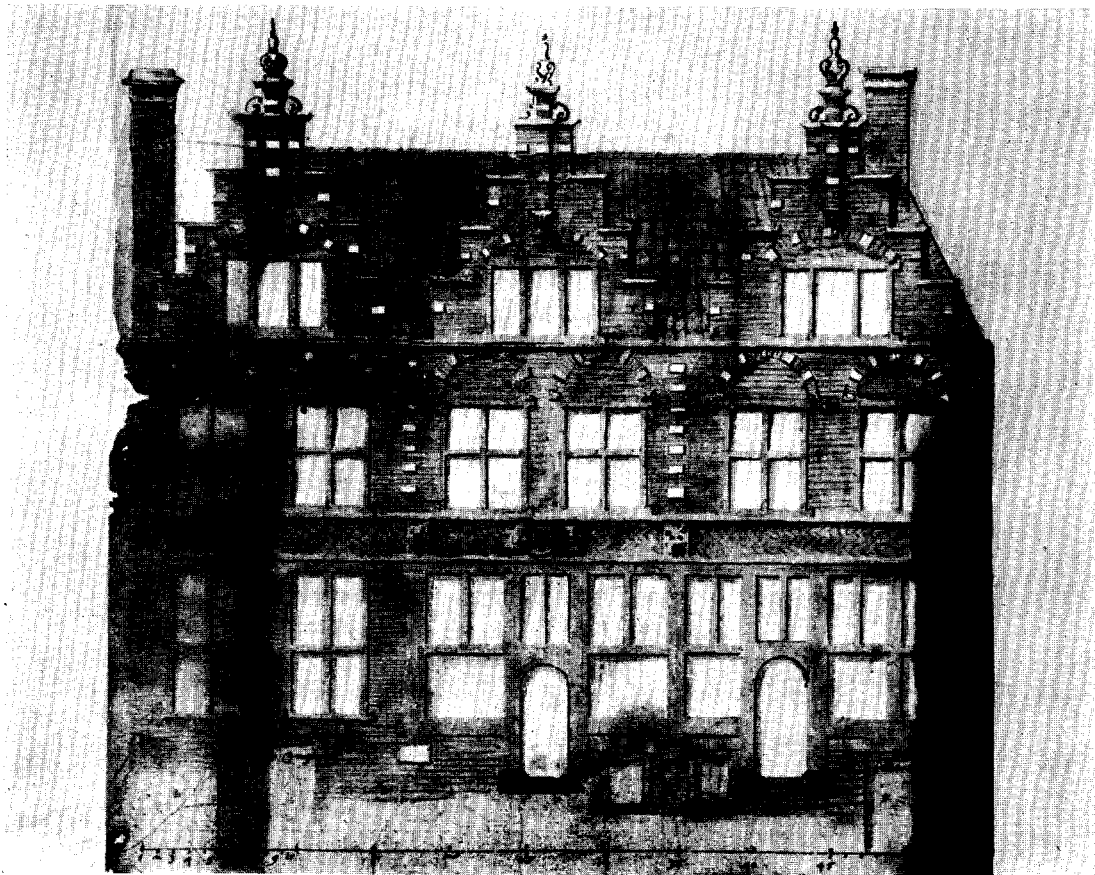

Afb. 8. Gevelsteen v.m. Soldaten Gasthuis. Tek. H. P. Schouten 1793
Atlas Splitgerber. (Amsterdam, Sted. Mus.)

Afb. 9. Noordgevel v.m. Soldaten Gasthuis. Tek. J. M. A. Rieke 1887.
(Gem. Archiefdienst, Amsterdam).

HET TERREIN VAN HET ST. PIETERS- OF BINNENGASTHUIS TE AMSTERDAM

Afb. 10. Ontwerptekening van de Nummerhuizen 1 en 2 uit 1603.
(Amsterdam, Gem. Archiefdienst)

Afb. 11. Oudeliedenhuis uit 1602. Gravure J. van Meurs.
(O. Dapper, Historische beschrijving der stad Amsterdam, Amsterdam 1663)

datengasthuis de buitenmuur aan de zijde van het nieuw gevormde pleintje geheel vernieuwd. Hierbij maakten de kruiskozijnen plaats voor schuiframen. Enkele jaren later, in 1757, werd de oostelijke wand grotendeels vernieuwd. Deze werkzaamheden geschieden onder leiding van de Directeur van de Stadswerken G. Maybaum⁵. Bij deze operatie werd een gevelgedeelte met 12 kruiskozijnen vervangen door een nieuwe muur met 8 schuiframen, corresponderende met de vernieuwing aan de westkant in 1754. Door deze vernieuwingen kreeg het gebouw een andere travee-maat.

De 19de eeuw bracht vele veranderingen. In 1839 werden de galerijen verwijderd met gevolg, dat de bedsteden tegen de tocht van hemels moesten worden voorzien⁶. De vensters bleven hun hoge plaats behouden, wat de zaal een sombere indruk gaf. In 1845 volgde een ingrijpende verbouwing, waarbij de kap werd vernieuwd en de zijmuren hoger opgetrokken⁷. Hierdoor werd de zolder ruimer, zodat men ook daar enkele ziekenzalen kon maken. Bij deze lagere zalen verliet men het systeem van de traditionele, door gordijnen af te sluiten bedsteden en paste men voor de eerste maal ijzeren kribben toe.

De verandering van eisen, die zich hierin begon af te tekenen, had in de tweede helft der 19de eeuw de algehele transformatie van het ziekenhuiscomplex tot gevolg. Daarbij verdwenen ook de laatste resten van de grote gasthuiszaal die in 1587 naar middeleeuwse tradities was opgericht.

Het Oude Mannen- en Vrouwenhuis uit 1602

Het Amsterdamse Oude Mannen- en Vrouwenhuis is een stichting van de 16de eeuw. Het werd gebouwd op het achterterrein van enkele huizen in de Kalverstraat, die tegenover de N.Z. kapel gelegen waren. Het eerste gebouw, dat zichtbaar is op de kaart van Cornelis Anthonis uit 1544, was door een sloot van het St. Luciën-klooster gescheiden. Begunstigd door enige vermogende lieden, kon het gesticht na uitbreiding in 1550 huisvesting verlenen aan 12 mannen, 12 vrouwen en een priester⁸. De toegenomen be-

volking van de stad maakte het noodzakelijk om in 1597 het aantal inwoners van het Oude Liedenhuys te stellen op 45. Aangezien dat getal nog onvoldoende bleek, werden op aanraden van de stadsregering stappen ondernomen om tot een nieuw gebouw te komen⁹. Het terrein van het oude gebouw bleek te klein voor uitbreiding, zodat men besloot dit gebouw te verlaten en het te bestemmen voor de uitbreiding van het weeshuis, dat ondergebracht was in het St. Luciën-klooster. Een geschikt terrein voor een nieuw gebouw werd gevonden in het noordelijk stuk van het gebied van het voormalige Oude Nonnenklooster. De regenten van het gasthuis bleken bereid dit stuk grond aan de regenten van het Oude Mannen- en Vrouwenhuis te verkopen.

Om de benodigde bouwsom bijeen te krijgen, gebruikte men het traditionele middel der loterij. Dergelijke loterijen waren te Amsterdam reeds voordien gehouden ten behoeve van het koor voor de Oude Kerk in 1558 en ten behoeve van het Weeshuis in 1560 en van het Dolhuis in 1591¹⁰.

De stadsregering gaf in 1600 toestemming tot het houden van de loterij voor het Oude Mannen- en Vrouwenhuis, de Staten van Holland hadden reeds vier jaar eerder toestemming verleend. De trekking vond plaats op de N.Z. Kolk, waartoe een hoog toneel tegen het Korenmetershuisje was opgericht¹¹.

De opbrengst was voldoende om het volgende jaar met het bouwen te beginnen, en op de 9de Augustus 1602 betrokken de oude lieden hun nieuwe gebouw. Het getal der inwoners van het gesticht was nu 130, welk getal in 1614 nog met 20 werd verhoogd. In 1616 vond er ten bate van het huis weer een loterij plaats, waartoe reeds in 1614 toestemming was verleend. Deze loterij geschiedde op de slechts twee jaar tevoren aangelegde Nieuwmarkt en duurde zes weken. Hierna kon het getal der Oude Lieden op 200

⁹ J. I. Pontanus, *Rerum et Urbis Amstelodamensium Historia*, Amsterdam 1611, blz. 87.

¹⁰ Zowel van de loterij voor de kerk, als die voor het Dolhuis in 1591, bleef een loterijprent met een primitieve voorstelling van het gebouw bewaard. Bovendien bestaat er een schilderij van de loterij uit 1592, welke op het Rusland gehouden werd. (Afgb. *Jrbk. Amstelodamum* 32 (1935) blz. 50.

¹¹ J. Wagenaar *o.c.* Iste stuk blz. 302. Ook van deze loterij heeft een schilderij bestaan, dat nog lange tijd in de eetzaal der vrouwen hing, doch reeds in de tijd van Wagenaar verdwenen was.

⁵ Gem. Archiefdienst Amsterdam. Rapport 24 Maart 1757 van de Directeur van Stadswerken, vriendelijke mededeling Dr. L. Jansen.

⁶ G. Hellinga, *o.c.* blz. 53.

⁷ Als boven, vergelijk voor deze wijziging afb. 1 en afb. 8.

⁸ J. ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam*, Amsterdam 1879-1893, deel V blz. 197.

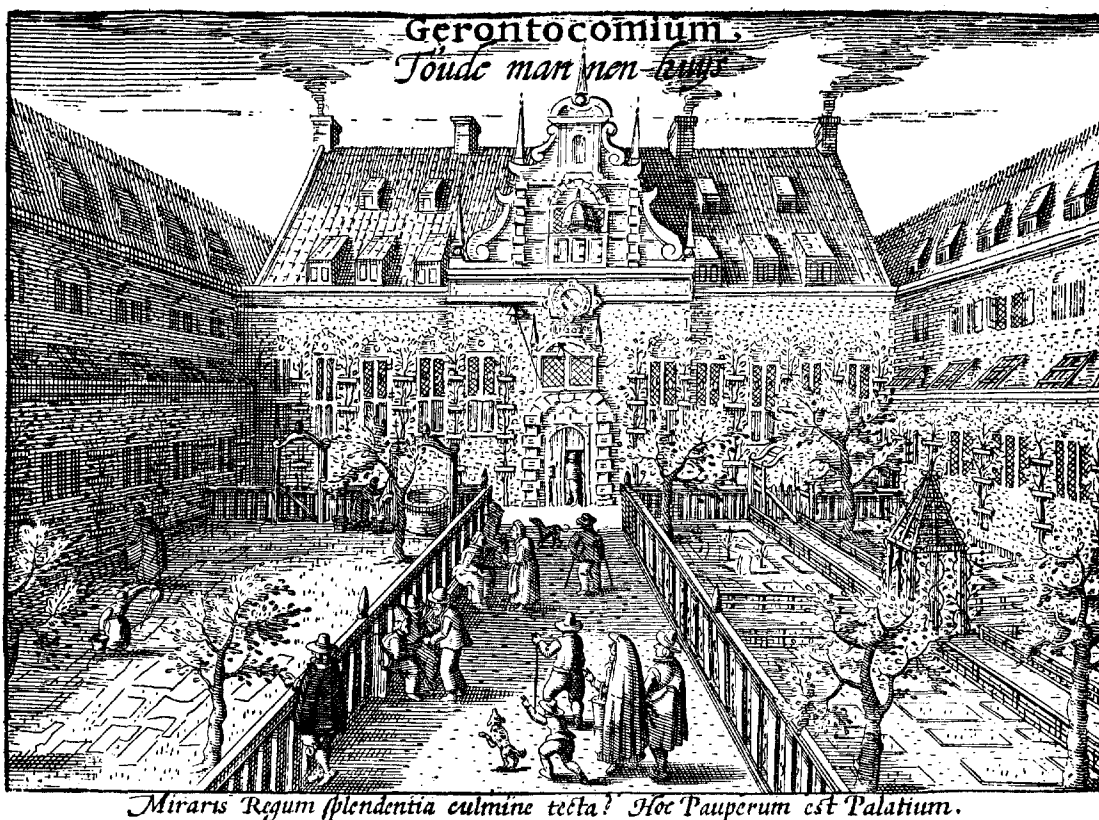

Fig. 4. Oudeliedenhuis.

(J. I. Pontanus, *Rerum et Urbis Amstelodamensium historia*, Amsterdam 1611).

gebracht worden. Het schijnt dus, dat eerst toen het complex geheel voltooid was ¹².

Om een goede exploitatie mogelijk te maken, werden aan de buitenzijde van het terrein particuliere huizen gebouwd. Aan de zijde der Achterburgwal bestonden deze huizen reeds, doch aan de zijde der Kloveniersburgwal lieten de Regenten van het Oude-Mannenhuis drie grote huizen bouwen. Het gesticht bevond zich dus op een binnenterrein en was gegroepeerd om een rechthoekige binnenhof van ongeveer 40 m breed en 30 m diep.

Het is waarschijnlijk mede aan deze verborgen ligging toe te schrijven, dat van dit in 1754 gesloopte gebouw betrekkelijk weinig afbeeldingen bestaan. De stadskaart van Balthasar Florisz. uit 1625 geeft een overzicht van de ligging der verschillende vleugels, terwijl verschillende stadsbeschrijvers hun beschouwing over dit gebouw met een illustratie verluichten. Pontanus geeft in

1611 de eerste afbeelding (fig. 4), terwijl de gravure van J. van Meurs in de stadsbeschrijving van Dapper de meest betrouwbare afbeelding schijnt (afb. 11), die in verschillende latere beschrijvingen nagevolgd is. Uit deze zeer summiere afbeeldingen en de daarbij behorende tekst, krijgen we het volgende beeld van het gebouw.

Van de vleugels, die om de binnenhof gegroepeerd waren, vormde de noordelijke vleugel, slechts één verdieping hoog, het hoofdgebouw. Het bezat een vooruitspringende middenpartij ter breedte van drie traveeën, met in het midden een toegangspoortje. De middenpartij werd bekroond door een sierlijke topgevel. Dit hoofdgebouw bezat de dubbele diepte van de andere vleugels, en was gedekt door twee evenwijdig lopende daken. De poort gaf toegang tot een voorhuis; rechts en links bevond zich een regentenzaal. Daarachter was rechts de manneneetzaal en links de vrouweneetzaal. Bovendien waren in dit hoofdgebouw de keukens en enkele vertrekken voor zieken ondergebracht. De drie overige

¹² Als boven.

vleugels aan de zijde der binnenplaats waren alle voorzien van een lage galerij. Deze galerij, die een plat dak schijnt te hebben bezeten, was — als wij de beschrijvingen mogen vertrouwen — aan de binnenzijde gedekt met een gewelfd plafond¹³. Op deze gang kwamen de kleine kamertjes der inwoners uit. Deze kamertjes werden elk door twee mannen of vrouwen bewoond, (een der eisen voor opname in dit gesticht was de ongehuwde staat). Het is niet duidelijk of deze kamertjes zich in één of twee verdiepingen boven elkaar bevonden. De zijvleugels waren even hoog als het hoofdgebouw, waarvan we de hoogte zeker op 4.50 m mogen stellen, en staken uit boven de rondgaande galerijen, zodat twee woonlagen boven elkaar wel mogelijk schijnen. Ook het grote aantal der inwoners wijst hierop.

Eveneens onduidelijk is de structuur van de zuidvleugel. Ook voor deze vleugel liep de lagere galerij door. Aan de zijde van de Achterburgwal en de Kloveniersburgwal lagen de gangen die het gebouw met de buitenwereld verbonden. Waren de galerijen langs de oost- en westvleugels gesloten, de galerij langs de zuidvleugel had een poort welke toegang gaf tot de binnenplaats en uitkwam tegenover de hoofdingang.

Het pad, dat beide poorten verbond, splitste de binnenplaats in tweeën; links lag het bleekveld en de beroemde waterput die in 1605 met grote moeite en tot op grote diepte werd aangelegd; rechts, aan de zijde der mannenvleugel, zag men een bloementuin in typische Renaissance stijl.

In aanleg lijkt dit samenstel van kamertjes rond een binnenhof enigszins op gewone hofjes. Echter maakt het hoofdgebouw met de centrale voorzieningen als eetzaal e.d. en de galerij ter verbinding van de woonvleugels en het hoofdgebouw hier een belangrijk verschil uit.

Deze consequente en merkwaardige aanleg heeft voor zover ons bekend is geen directe equivalenten. Het bouwen van een gesticht om een binnenplaats is in deze en latere jaren zeer gebruikelijk, zoals eveneens te Amsterdam het Dolhuis uit 1591 en het Rasphuis uit 1595 tonen. Hoever deze aanleg beïnvloed is door de aanleg der middeleeuwse kloosters of in hoever zij als gevolg van de uitheemse invloed der Renaissance gezien moet worden, is moeilijk na te gaan.

¹³ Een dergelijke galerij, doch uit iets latere tijd, is nog te zien aan het St. Pietersgasthuis te Hoorn.

De architectuur van dit gebouw schijnt van eenzelfde sobere vormgeving te zijn geweest als die van het soldatengasthuis. De versiering wordt voornamelijk gevormd door natuursteenblokken in de bogen boven de vensters en op de hoeken. Alleen de middenpartij en vooral de topgevel is rijker van vorm. Door de verschillen in de afbeeldingen is het moeilijk om een indruk te krijgen hoe deze geweest is; het enige dat vaststaat is de opbouw uit enkele grote trappen, versierd met rolwerk en obelisk.

Dit gebouw schijnt in deze vorm intact te zijn gebleven tot in het midden der 18de eeuw. Alengs ging het echter zoveel ouderdomsgebreken vertonen, dat het in 1754 geheel door een nieuw gebouw werd vervangen. Hoewel dit een geheel ander karakter bezat, bleef toch de hoofdopzet van de groepering om de vierkante binnenplaats gehandhaafd¹⁴.

In het begin der 19de eeuw was dit gesticht zeer onderbezet, zodat in 1831 tijdens de Cholera-epidemie een deel van de zalen en de zolders aan het Binnengasthuis in gebruik konden worden afgestaan. Toen de Academie voor Beeldende Kunst bij de afbraak van de Beurs in 1836 zijn onderdak kwijt raakte, werd voor deze instelling ruimte vrijgemaakt in het Oude Mannen- en Vrouwenhuis, dat in 1840 zijn oorspronkelijke bestemming geheel verloor. In 1854 werd hier de schilderijenverzameling ondergebracht die A. van der Hoop aan de stad had vermaakt¹⁵.

Met de totstandkoming van het Rijksmuseum kwam het gebouw weer leeg te staan, zodat de historische tentoonstelling van 1876 er kon worden ondergebracht. In deze tijd probeerde het naar uitbreiding strevende Binnengasthuis dit gebouw, dat op grond stond die eens tot zijn gebied had behoord, weer in bezit te krijgen. Reeds enkele malen was het in geval van nood als hulpziekenhuis gebruikt o.a. in 1848 toen de gang van het Oude Mannen- en Vrouwenhuis als ziekenruimte was ingericht. Er zijn plannen van omstreeks 1875 van de architecten van het gasthuis, Godefroy en De Greef¹⁶, waarbij het v.m. Oude Mannen- en Vrouwenhuis tot ziekenhuis zou worden verbouwd. Gelukkig voor het gebouw is dit niet doorgegaan, en werd het bij Raadsbesluit

¹⁴ Op deze verbouwing hoop ik binnenkort nog nader terug te komen.

¹⁵ G. Hellinga, „Oude Manhuispoort“, *Amstelodamum*, 20 (1933) blz. 32.

¹⁶ Archief Dienst Publieke Werken Amsterdam.

van 30 Januari 1879 bestemd tot zetel van de in 1876 opgerichte Stedelijke Universiteit.

De Nummerhuizen uit 1603 en 1611

Hoewel de uitbreidingen van 1585 en 1593 een uitgestrekt nieuw terrein aan de stad hadden toegevoegd, dat steeds dichter bebouwd werd, bleven de middeleeuwse vestingmuren vooreerst nog volledig intact. Het was eerst in het jaar 1601, dat men begon met het slopen van deze muren, welk werk in 1603 voltooid was¹⁷. Een reden waarom men deze muur zolang in stand hield waren de talrijke behuizingen voor bedrijfjes en arme lieden die in de bogen onderdak hadden gevonden. Door de grote bloeitijd die de stad nu doormaakte, — er zouden in het jaar 1601 wel 600 nieuwe huizen gebouwd zijn¹⁸ — werd het mogelijk de armoedige woningen in de bogen op te ruimen.

Daar de uitbreiding aan de westzijde van de stad nog niet had plaats gevonden, waren de Geldersekaade en de Kloveniersburgwal de breedste grachten en werden hier, evenals in de Jodenbreestraat, talrijke grote huizen gebouwd. Nadat in 1614 de eerste bouwterreinen aan de Herengracht werden uitgegeven is langzamerhand de belangstelling voor dit gebied enigszins gedaald.

De Regenten van het Gasthuis namen het slopen van de vestingmuur te baat om op het grotendeels onbebouwde stuk grond langs de veste van het voormalige Nonnenklooster een aantal huizen te doen bouwen. Nadat in 1602 op het terrein van de boomgaard van het Oude Nonnenklooster het Oude Mannen- en Vrouwenhuis was verzezen, werden in 1603 door de Regenten van het Gasthuis de eerste huizen gebouwd aan de Oude Singel, later de Kloveniersburgwal genaamd. Deze huizen grensden aan de Oude Manhuispoort. In 1604 verkochten de Regenten van het Gasthuis de terreinen, die noordelijk van deze poort gelegen waren aan het Oude Mannenhuis. Op kosten van deze instelling werden ook daar drie huizen gebouwd, die verhuurd werden.

De huizen welke het gasthuis in 1603 liet bouwen, waren gering in aantal. In 1611 werd deze rij uitgebreid, zodat het totale aantal 11 stuks bedroeg. Deze huizen, die ter onderscheiding nummers droegen, werden „de nummerhuizen”, genoemd. Zij bleven eigendom van het

Gasthuis en werden ten bate van deze instelling verhuurd.

De nummering van deze huizen liep van noord naar zuid. De beide eerste verschilden enigszins van de 9 overige, zodat het waarschijnlijk is, dat in 1603 slechts deze beide percelen tot stand zijn gekomen. Aangezien er van beide geen spoor meer overgebleven is, zijn wij gelukkig met een oude tekening (34 × 33 cm), welke in het kaartboek van het St. Pietersgasthuis te vinden is (afb. 10)¹⁹. Deze tekening is een gequarelleerde inkttekening welke de gevels zeer schetsmatig weergeeft. De mogelijkheid schijnt niet uitgesloten, dat we hier met een ontwerpschets te doen hebben. Deze tekening toont drie topgevels, welke tot twee huizen behoren; het rechtse is een enkel huis, het linkse is dubbel en loopt naar achter smaller toe. De linker topgevel is op een afzonderlijk stuk papier getekend en later opgeplakt, wellicht ontbrak hij geheel bij het eerste plan.

De gevel is van het eenvoudig systeem van omstreeks 1600 waarvan wij nog slechts enkele exemplaren over hebben; en waarvan wij ook een voorbeeld zagen in het Soldaten Gasthuis en het Oude Mannenhuis²⁰. De gevel rust op een fries, met leeuwenmaskers en jaartalsteen (MDCIII), en wordt versierd door natuursteenblokken in het midden van de penanten en op de hoeken. Ook de vensterbogen en de trappen der topgevels zijn op deze wijze verlevendigd.

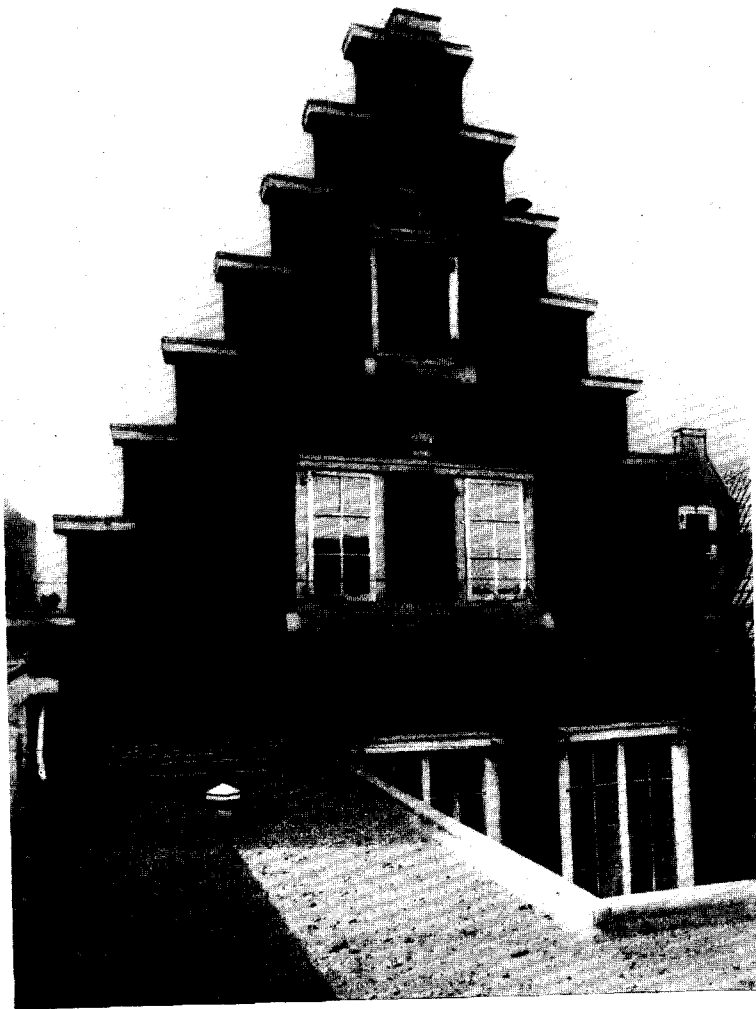
Een geheel ander karakter hebben de volgende negen nummerhuizen. Zij waren voor hun tijd ruim van opzet en boden uitsluitend gelegenheid voor bewoning. Het ontbreken van bergzolders, bij het dubbele woonhuis in later tijd gebruikelijk, is in het begin der 17de eeuw nog een opmerkelijk feit. Zeven van deze huizen waren vier vensters breed, zodat de deur niet in het midden geplaatst kon worden; ieder huis werd bekroond door een topgevel die boven de middenpenant geplaatst was. De vogelvluchttekening van de Gasthuisterreinen welke J. Leupenius in 1680 vervaardigde geeft een goed overzicht over deze rij huizen (afb. 4). Het huizen blok wordt gedekt door twee evenwijdig lopende daken, de

¹⁹ Gemeentelijk Archiefdienst Amsterdam, Archief St. Pietersgasthuis.

²⁰ Vergelijkbare gevels zijn: Geldersekaade 97 van ± 1600 (afgebeeld in D. F. Slothouwer, *Amsterdamse Huizen*, Amsterdam 1928), Nieuwmarkt 20-22 (*ibidem*, afbeelding II), St. Olofspoort 1, Kloveniersburgwal 105, O. Z. Voorburgwal 14, Spuistraat 129/131.

¹⁷ J. ter Gouw, *Amstelodamiana* Iste dl. 3de druk, Amsterdam 1874, blz. 283.

¹⁸ Als boven.

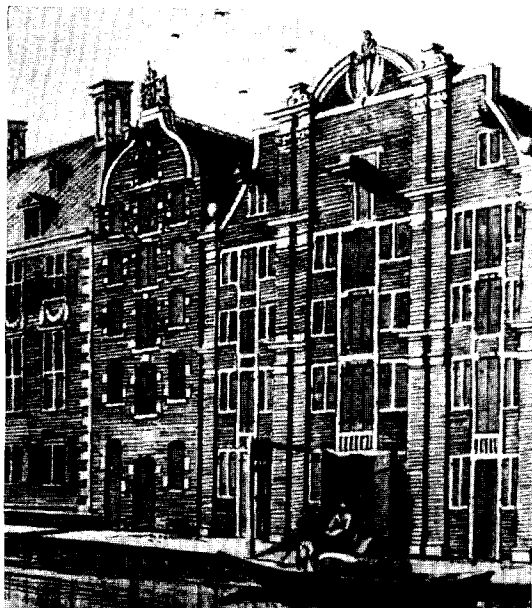
Afb. 12. Achtergevel Oude Turfmarkt 145, gebouwd door
Ph. Vingboons 1642.

Afb. 13. Nummerhuis no 6, nu Kloveniersburgwal 90,
gebouwd 1611.

(Foto Dienst Publieke Werken, Amsterdam)

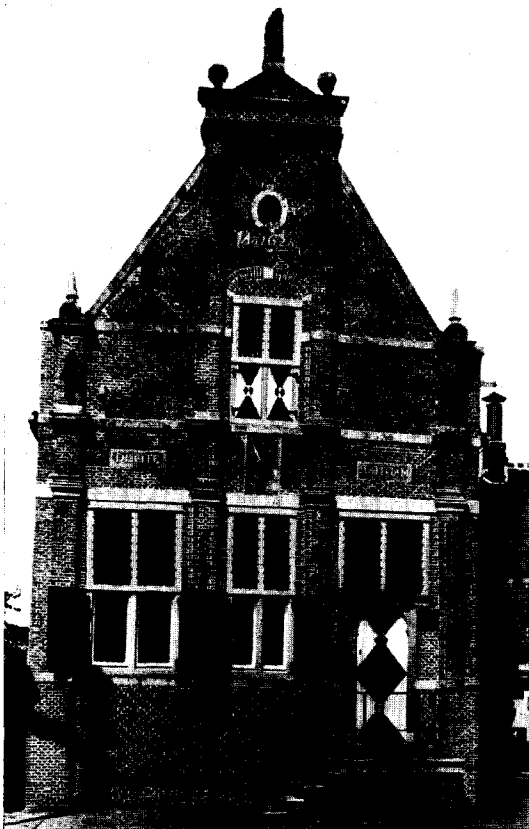
HET TERREIN VAN HET ST. PIETERS- OF BINNENGASTHUIS TE AMSTERDAM

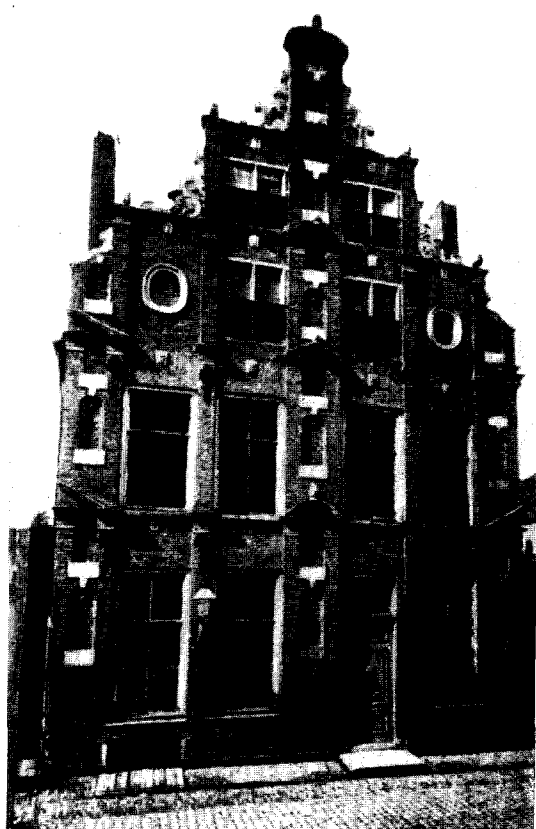
Afb. 14. Pakhuis St Pieter 1623. Tek. J. de Beijer
(Amsterdam, Sted. Mus., Atlas Splitgerber).

Afb. 15. Pakhuis St Pieter. Tek. H. P. Schouten.

Afb. 16. Nieuwkoop, Raadhuis 1628

Afb. 17. Zutphen, v.m. huis Waterstraat uit 1625

topgevels zijn door dwarskappen met het voorste dak verbonden. Twee aangrenzende huizen zijn in plattegrond steeds elkaars spiegelbeeld. Hierdoor kunnen de schoorstenen gecombineerd worden. De voordeuren bevinden zich hierdoor afwisselend rechts of links van de middenas.

De beide huizen aan het noordeinde van de groep (no 3 en 4) verschilden van de zeven overige, doordat zij 6 traveeën breed waren. Tezamen bezaten zij drie topgevels, welke regelmatig geplaatst waren over de 12 traveeën, zodat zij zich op dezelfde onderlinge afstand bevonden, als de topgevels van de andere huizen. Van deze drie topgevels was de middelste boven de scheidingsmuur tussen beide percelen geplaatst, hetgeen niet zeer opvallend was, aangezien zich onder alle trapgevels een midden-penant bevond. Ter weerszijde van deze gemeenschappelijke trapgevel was op normale wijze boven de ingang een geveltop geplaatst. De negen huizen, die in 1611 gebouwd werden bezaten zodoende tien gelijke, regelmatig geplaatste topgevels. Daar de beide eerste nummerhuizen over drie gevels beschikten, telden de elf nummerhuizen in totaal dertien topgevels.

Van één van deze beide brede huizen bleef een plattegrond uit 1837 bewaard, in welk jaar dit huis werd ingericht voor Klinische school (fig. 5). Het voorste deel van het huis bleek toen te bestaan uit een kleine toegangshal of voorhuis met ter weerszijden een grote kamer met stookplaats. De tweede kap welke deze rij huizen dekte, vinden we in de plattegrond moeilijker terug omdat de beide achtervleugels een binnenplaats omsluiten. In één van deze vleugels was de keuken, in de andere de grote zaal ondergebracht ²¹.

²¹ Deze plattegrond, welke zich bevindt in het archief der Klinische-school, is afgebeeld bij: G. Helinga, „Het gebouw der voormalige Amsterdamse Genees- en verloskundige school”, *Nederlandsch tijdschrift voor Geneeskunde*, deel 97 (1953), blz. 624.

Deze plattegrond klopt niet met de gevel, zoals we die op de vogelvluchttekening van Leupenius kunnen opmerken. De deur bevindt zich daar op een andere plaats, en wel een travee meer naar de zijde van no 2, waardoor hij op overeenkomstige wijze als bij de andere huizen onder de topgevel is geplaatst. De meest waarschijnlijke oplossing is deze: de toegangshal (resp. het voorhuis) is vroeger twee traveeën breed geweest, hetgeen de normale afmeting was (verg. b.v. het Huis met de Hoofden van 1623). Aan beide zijden van dit voorhuis bevondt zich een twee vensters brede kamer met een stookplaats. In later tijd, mogelijk bij de verbouwing door A. van der Hart in 1787, of bij de in-

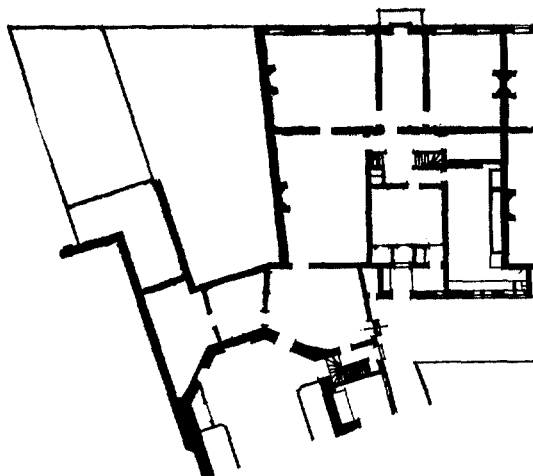

Fig. 5. Plattegrond Nummerhuis no 3 in 1837.

Huizen als deze, met een breedte van 6 traveeën, behoorden tot de grote zeldzaamheden. Het type van vier traveeën was meer normaal. Vermoedelijk zal de indeling hiervan bestaan hebben uit een voorhuis van twee traveeën breed, waarin de deur uitkwam en een zijkamer van twee traveeën breed met stookplaats ²².

Wij kunnen deze huizen het beste vergelijken met het „Huis aan de drie Grachten” ²³. Dit huis was met het aangrenzende perceel eveneens eigendom van het gasthuis. Het waren middeleeuwse huizen die tot het bezit van het Oude Nonnenklooster behoord hadden. In 1610 werden de beide huizen geheel gemoderniseerd en uitgebreid, waarbij in ieder geval de gevels geheel vernieuwd werden ²⁴. De negen Nummerhuizen die in 1611 gebouwd werden komen in

richting tot Klinische school in 1837, werd het ene zijvertrek een travee vergroot ten koste van het voorhuis, waarbij de deur opgeschoven werd. Er ontstond nu een vertrek aan de voorzijde van vrijwel gelijke afmeting als de grote zaal in de achtervleugel, welke zaal vroeger het belangrijkste vertrek van het huis geweest zal zijn.

Ook de trap in dit huis bevondt zich vermoedelijk vroeger op een andere plaats.

²² Vergelijk de plattegrond van het Rembrandthuis.

²³ J. de Meijer, „Het Huis aan de drie Grachten”, *Bouwkunst*, 2 (1910) blz. 67 e.v.

²⁴ Het perceel grenzend aan het „Huis aan de drie Grachten” werd enkele jaren geleden van zijn pleisterlaag ontdaan. Hierbij bleek, dat de gevel volkomen gelijk was aan die van het „Huis aan de drie Grachten”. Alleen had men toen men het huis van een pleisterlaag voorzag alle natuursteenwerk uitgenomen en vervangen door baksteen.

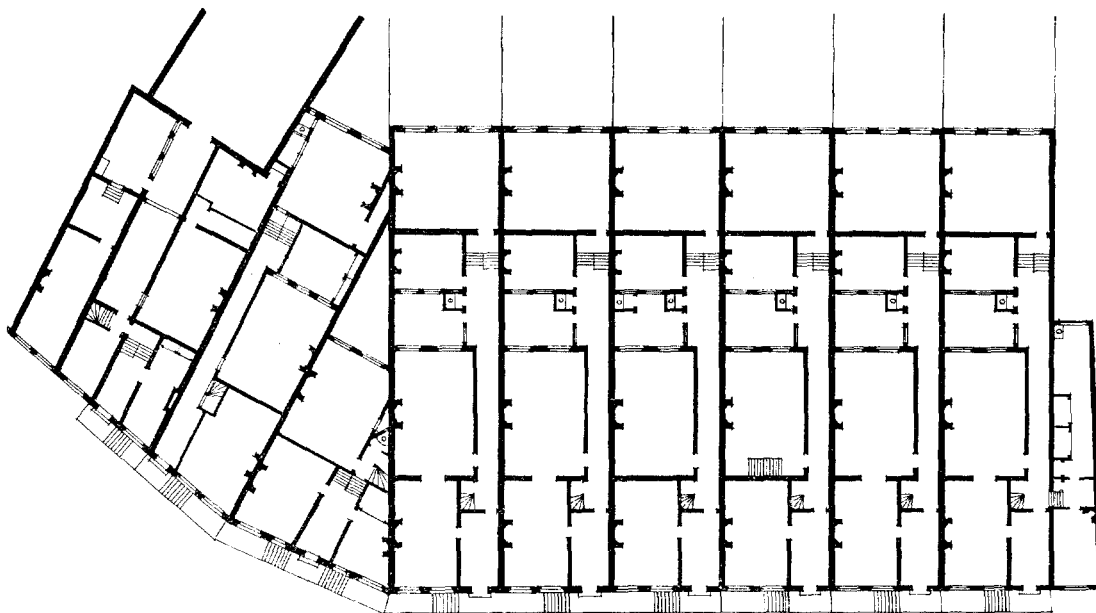

Fig. 6. Plattegrond van de Gasthuishuizen naar een opmeting uit 1808 door A. van der Hart.

opzet en detaillering volkomen overeen met het „Huis aan de drie Grachten”. Aangezien we hier dezelfde opdrachtgever en dezelfde bouw-tijd hebben, is het zeer waarschijnlijk, dat ook dezelfde meester het plan maakte.

Uit de rekeningen van het gasthuis blijkt dat van 1603-1609 steeds de metselaar Claes Adriaensz. voor het gasthuis werkt²⁵. Over de latere jaren zijn er geen gegevens. We moeten dus waarschijnlijk in deze metselaar de meester zien, die zowel het „Huis aan de drie Grachten” als de 9 Nummerhuizen uit 1611 gebouwd heeft. Het is mogelijk, dat de beide eerste nummerhuizen eveneens door hem ontworpen zijn. De toppen zijn volkomen identiek met die van „Het Huis aan de drie Grachten”, waarvan de midden-top van de voorgevel nog origineel is. De gevelbehandeling van het „Huis aan de drie Grachten” en van de 9 Nummerhuizen uit 1611 is echter volkomen verschillend van die der eerste twee Nummerhuizen. We zien hier een poging om los te komen van het laat 16de eeuwse schema van geveldecoratie en het zoeken naar een nieuwe, meer samenvattende wijze van gevelcompositie.

Tot aan het einde der 18de eeuw behielden de Nummerhuizen hun sierlijke vorm. In 1770 werd er ernstig over bouwvalligheid geklaagd en

²⁵ J. de Meijer, *o.c.*, blz. 82.

in 1787 ondergingen de negen gelijke huizen een ingrijpende vernieuwing onder leiding van de Stadsbouwmeester A. van der Hart²⁶. Hierbij werden de topgevels vervangen door een doorgaande lijst, en werden de raamkozijnen en de voordeuren vernieuwd.

In deze nieuwe gedaante konden deze huizen weer enige tijd mee. De 19de eeuw echter zou hun niet gunstig gezind zijn. In 1808 raakten zij uit het bezit van het gasthuis²⁷, zij keerden er later slechts in terug, om gesloopt te worden. Het eerst werd het brede huis no 3 aangekocht, waarin de Klinische school gevestigd werd²⁸. Om dit huis van de andere huizen te onder-

²⁶ In het archief van het St. Pietersgasthuis (Gem. Archiefdienst, Amsterdam) bevindt zich een zeer uitvoerige Memorie en bestek van A. van der Hart (Juni-Juli 1787). Er werden o.m. herstellingen aan de fundering uitgevoerd. De huizen 4 t/m 11 werden voorzien van cementen kelders. Aan de slaapkamers aan de zijde der voorgevels werden 40 schuifraamkozijnen vernieuwd (dat zijn alle raamkozijnen op de verdieping). Het dak werd geheel vernieuwd (vriendelijke mededeling Dr. L. Jansen).

²⁷ Zie noot 21.

²⁸ De huizen no 1 en 2 waren reeds eer uit het bezit van het gasthuis geraakt. Op de kaart van dit terrein vervaardigd door de landmeter J. Schilling en uitgegeven als kopergravure in 1777 worden ze reeds vermeld als particuliere erven.

scheiden, werd het geheel gepleisterd; later is dit huis — evenals de andere huizen — door een nieuwe bebouwing vervangen²⁹. Slechts één van de 11 Nummerhuizen (no 6) bleef bewaard, vrijwel in de toestand waarin het door Van der Hart gebracht was³⁰. Van het aangrenzende huis no 7 bleef nog wel iets van de oude vormen bewaard, doch de gevel werd verhoogd en aanmerkelijk vernieuwd, zodat het weinig waarde meer heeft (afb. 13).

De 11 Nummerhuizen zijn voor de geschiedenis van het Amsterdamse woonhuis van zeer veel belang, omdat zij ons een der weinige overgebleven voorbeelden tonen van het dubbele woonhuistype uit het begin der 17de eeuw. Bovendien, omdat zij ons laten zien dat reeds in deze tijd het huurhuis een normaal verschijnsel was zelfs voor de grotere panden en daardoor het bouwen van een reeks gelijke huizen. Tenslotte zien we aan dit voorbeeld, dat er ook toen reeds grote huizen gebouwd werden, die uitsluitend voor bewoning bestemd waren en niet mede voor bedrijf en pakhuis. Het enige exemplaar van de 11 Nummerhuizen dat nog — zij het in veel gewijzigde vorm — is overgebleven toont ons, dat de gevels van dezelfde eenvoudige indeling waren als die van „Het Huis aan de drie Grachten”. Deze versoberde gevelindeling vormt echter een belangrijke schakel in de ontwikkeling van de geveldecoratie van de Renaissance naar de Barokke gevels uit het 2de kwart der 17de eeuw, die meer nog dan deze eerste een typisch Amsterdams karakter hebben.

Het pakhuis St. Pieter uit 1623

Aan de Stille Kolk bij de Grimburgwal stonden sedert het midden der 16de eeuw een aantal pakhuisen, die voor vele doeleinden dienden o.a. brouwerijen en dergelijke.

Enkele van deze pakhuisen behoorden tot het bezit van het gasthuis en werden ten bate van deze instelling verhuurd. In het jaar 1623 werden ze geheel of gedeeltelijk vernieuwd³¹. In

²⁹ In 1908 werden de huizen no 4 en 5 door een nieuw gebouw vervangen en in 1913 de nrs 8, 9, 10, 11.

³⁰ Kloveniersburgwal 90.

³¹ Gem. archiefdienst, Amsterdam. Gasthuisarchief no 123, fol. 55. Legger der huizen en landen uit 1628. Naast de huur van het huis Turfmarkt no 13. het v.m. Patershuis der Nieuwe Nonnen dat aan de achterzijde aan het pakhuis St. Pieter grenst, staat de volgende aantekening: „Anno 1623 hebben de Regenten getimmerd de niwe spijcker dat tegenwoordigh die snyckerbackerij is daer Sinte Piter boven staet” (Vrien-

ieder geval moet toen de majestueuze voorgevel tot stand zijn gekomen die wij helaas slechts van tekeningen kennen. Een der vroegste afbeeldingen is de gravure in Dapper, vervaardigd door Van Meurs (afb. 6), uit de 18de eeuw zijn er voorts nog de tekeningen van J. de Beijer (afb. 14) en van H. P. Schouten (afb. 15), beide in de collectie Splitgerber. In 1780 heeft men vermoedelijk dit fraaie pand van een nieuwe gevel voorzien³². De tekeningen waarop deze gevel is afgebeeld geven over het algemeen een vrij grote overeenstemming. Zij verschillen slechts in de onderlinge verhoudingen en in enkele onderdelen. Het meest nauwkeurig komt ons de tekening van Schouten voor.

Te oordelen naar de vogelvluchttekening van Balthasar Florisz. uit 1625 (afb. 2) is deze gevel geplaatst voor verschillende pakhuisen³³. Een dergelijke samenvatting van afzonderlijke gebouwen tot één grote façade is een kenmerkende eigenschap van de barok van het begin der 17de eeuw.

Deze gevel is bovendien van een zeer merkwaardige en originele architectuur. De gebruikelijke attributen van een pakhuis zoals hijsdeuren en kleine vensters zijn ook hier aanwezig, doch door middel van een opbouw van de klassieke orden heeft men getracht van het geheel een stuk architectuur te maken. De schuine zijkanten geven een trapeziumvormige basis voor het gebroken fronton waarin het grote beeld van St. Pieter staat. De klassieke orden waarmee de gevel geleed wordt, bestaan uit paren van gekoppelde pilasters. Deze pilasters schijnen op de verschillende verdiepingen van dezelfde orde geweest te zijn (wij menen steeds de Toscaanse of

delijke mededeling Mej. Dr. I. H. van Eeghen). Zie voor afbeeldingen van dit pakhuis vooral: M. Révész-Alexander, *Die alten Lagerhäuser Amsterdams*, Den Haag 1928.

³² Archief St. Pietersgasthuis (Vriendelijke mededeling Dr. L. Jansen). Dit klopt niet helemaal met de tekening van H. P. Schouten, die 1783 gedateerd is. Wellicht is deze tekening een uitwerking van een oudere schets.

³³ Dit is tevens te zien op de nauwkeurige kaart van het Gasthuisterrein, welke de landmeter J. Schilling in 1777 vervaardigde en die als kopergravure werd uitgegeven. Aangezien de stadsplattegrond van Balthasar Florisz. het gebouw met drie evenwijdige daken weergeeft, en dit beter overeenkomt met plattegrond en gevel dan de twee daken van verschillende grootte die de vogelvluchttekening van het Gasthuisterrein van dezelfde landmeter aangeeft, nemen wij aan, dat wij met drie pakhuisen te doen hebben.

Dorische orde op te merken). De pilasters worden gekoppeld door forse stukken van entablementen. Hierbij valt op, dat er geen verband is tussen deze orde-architectuur en de achtergrond van de gevel, die gevormd wordt door de gewone pakhuisvensters. Slechts de architraaf-profielen van de entablementen schijnen overeen te stemmen met de bovendorpels van vensters en hijsdeuren.

Wij zien dat op deze wijze de beide onderste verdiepingen door een pilasterorde samengevat worden, terwijl de tweede en derde verdieping gekoppeld zijn door lagere pilasters en een deel van de kroonlijst.

Indien er niet dit duidelijk gebrek aan verband tussen de pilasterarchitectuur en de verdiepinghoogte was, zouden we hier feitelijk reeds van kolossale orde kunnen spreken. De gekoppelde pilasters aan de zijkanten worden uiteindelijk bekroond door een bol, de middelste worden samengevat door het gebroken fronton met het St. Pietersbeeld.

Dit grote beeld van St. Pieter schijnt in deze tijd enige aanstoot gegeven te hebben. Vondel noemt het terloops in zijn hekeldicht „De Rommel-pot vant Hane-kot” (1625, vs. 229). Wageenaar weet te vertellen, dat de turfschippers die de Grimnessesluis passeerden, dit beeld plachten te groeten, waardoor op last van hogerhand de heilige in een dichter werd veranderd, door de sleutel te verwisselen met een lauwerkrans.

Dat deze gevel ook om zijn architectonische gedurftheid bewondering genoot, bewijst de invloed die hij op andere bouwwerken gehad moet hebben.

Te Zutphen was er het nu verdwenen huis in de Waterstraat, gebouwd in 1625, waarbij de bouwmeester het voorbeeld van het pakhuis St. Pieter voor ogen gezweefd moet hebben (afb. 17). Het reliëf van deze gevel is minder krachtig, de decoratie rijker, maar verder vinden wij er dezelfde accumulatie van gelijke orden, welke hier echter meer het karakter hebben van lisenen met een kroonlijst. Eveneens zien we, dat in het midden en aan de zijkanten van dit huis lisenen eveneens paarsgewijs gekoppeld zijn. Het gebogen fronton in het midden is ook hier aanwezig³⁴.

Een ander voorbeeld waarin wij de invloed van St. Pieter menen waar te nemen, is het Raadhuis van Nieuwkoop uit 1628 (afb. 16). Ook

hier wordt de gevel geleed door verschillende gelijke orden boven elkaar, met stukken entablement er tussen. Ook hier zien wij de zwakke samenhang tussen de ordenarchitectuur en de gevelwand.

Zo zien wij in de helaas verdwenen gevel van het pakhuis St. Pieter een merkwaardig en zeldzaam geveltype, dat enige invloed heeft bezeten en zelfs op enkele andere plaatsen in het land werd nagevolgd.

Het is een uiting van de krachtige barok uit het begin der 17de eeuw die spoedig, ook in de stad van Hendrick de Keyser, door het klassicisme verdrongen zou worden.

De Gasthuishuizen aan de Oude Turfmarkt uit 1643

„De Heeren Regenten van S. Pieters Gasthuys tot Amsterdam, hebben in den Jare 1643 doen bouwen negen groote uytstekende Huysen... Deze Huysen syn gebouwt op verwelfde Kelders, die met een Boogh overwelft sijn, of anders geseyt een Trochweffsel: sijn voorder heel sterck en cierlijck van binnen opgemaect; hebben een lustige uytzicht, vermits den Amstel daer voorby passeert en veel gewoel is van schuyten en ander Vaartuygh.”

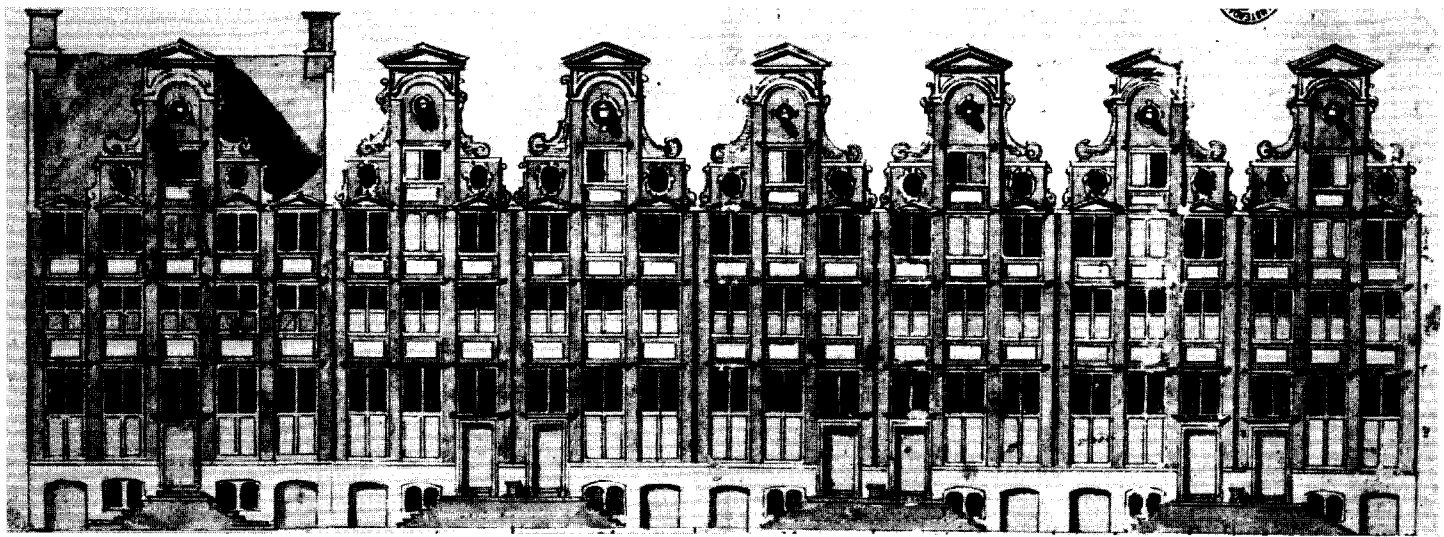
Aldus de toelichting bij deze panden in het eerste deel der „*Gronden en afbeeldsels der voornaamste gebouwen van alle die Philips Vingboons geordineert heeft*”, welke deel in 1648 verscheen. De plattegronden en gevels van twee van de negen huizen zijn daarbij afgebeeld (fig. 7).

Een plattegrond van de gehele reeks gasthuishuizen werd in het jaar 1808 door de Stadsbouwmeester Abraham van der Hart vervaardigd in verband met de vestiging van overheidsbureaux in deze huizen, waaraan grote behoefte bestond, nu Amsterdam zetel der regering geworden was³⁵ (fig. 6). Uit deze uitvoerige opmeting blijken de plattegronden, zoals we die reeds hadden leren kennen uit de afbeelding in het boek van Vingboons al heel weinig veranderd. De toelichting bij de opmeting uit 1808 zegt weinig over de bestemming der vertrekken. Alleen wordt vermeld: „de tweede etages zijn nagenoeg gelijk aan de eerste, wijders bestaan de derde etages in vierkante zolders de welke vereist wordende tot Bureaux kunnen worden ingericht”.

Vierkante zolders wil zeggen, zolders met verticale wanden, niet in de kap opgaand. Oor-

³⁴ H. M. Werner, *Wandelingen door Oud-Zutphen*, Zutphen 1936, blz. 56.

³⁵ Algemeen Rijksarchief. Inventaris kaarten no 3365.

Afb. 18. Ontwerptekening voor de Gasthuishuizen, waarschijnlijk door Ph. Vingboons.

(Amsterdam, Gem. Archiefdienst)

Afb. 19. Gasthuishuizen aan de Oude Turfmarkt vóór het bouwen van de Nederlandsche Bank ± 1860.

(Amsterdam, Gem. Archiefdienst)

HET TERREIN VAN HET ST. PIETERS- OF BINNENGASTHUIS TE AMSTERDAM

Afb. 20. Ontwerptekening voor een variant van de onderpui van de Gasthuishuizen, waarschijnlijk door Philip Vingboons. (Amsterdam, Gem. Archiefdienst).

Afb. 21. Oude Turfmarkt 143-145. No 145 uit 1642 door Ph. Vingboons.

Afb. 22. Oude Turfmarkt, laatste Gasthuishuis voor de verbouwing in 1883.

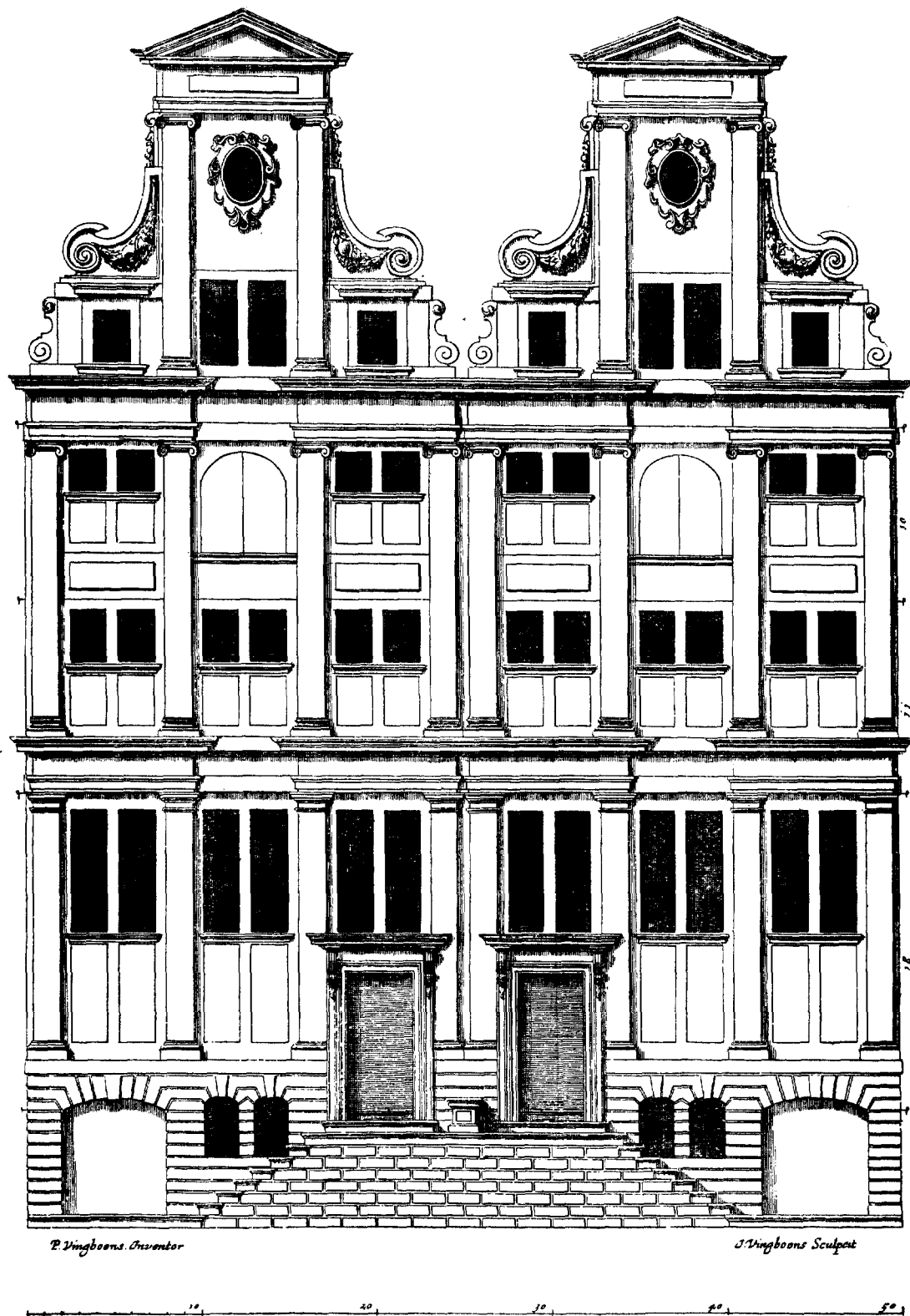

Fig. 7. Groep van twee huizen aan de Oude Turfmarkt door Ph. Vingboons in 1642 gebouwd.

spronkelijk werden deze vaak pakzolders genoemd. De eigenlijke woonruimte telt dus slechts twee verdiepingen terwijl de huizen voorzien zijn van ruime kelders en verschillende zolders, hetgeen voor het Amsterdamse huis een zeer gebruikelijke indeling is.

We zien tevens op deze plattegrond, dat het dubbele huis, in de knik van de rooilijn gelegen, feitelijk het kleinste is en aan de achterzijde is ingebouwd. De zes huizen aan de rechterzijde hebben ruime achterhuizen en diepe tuinen, de twee aan de linkerkant zijn er minder gunstig afgekomen. Onder het laatste huis aan deze zijde gaat men door een poortje en een gang naar de gasthuiskerk.

Een mooi overzicht van deze rij huizen in de ligging ten opzichte van de verdere bebouwing geeft de vogelvluchttekening van het gehele gasthuisterrein van J. Leupenius uit 1680 (afb. 4). We zien dat de hoge achterhuizen door een doorgaand dak verbonden zijn. De tuinen van deze huizen lopen diep door op het vroegere binnenhof van het klooster.

Het interessantste document betreffende deze huizen is een schetstekening die zich eveneens bevindt in het genoemde Kaartboek van het Pietersgasthuis (afb. 18). Deze tekening (21 × 50.5 cm) is niet voorzien van enig bijschrift of signatuur, doch heeft ongetwijfeld betrekking op deze situatie. Hij geeft echter een ander gevelontwerp te zien dan de gravure in het boek van Vingboons, (fig. 7) die grotendeels overeenstemt met de uitgevoerde toestand zoals die ons door foto's bekend is (afb. 18 en 22). Naar alle waarschijnlijkheid betreft het hier een eerste ontwerp, dat om ons onbekende redenen gewijzigd is en door Vingboons van niet zo veel belang geacht werd, dat hij het evenals andere gewijzigde ontwerpen in zijn boek opnam.

Want dat Vingboons ook als auteur van dit niet uitgevoerde plan beschouwd moet worden, valt niet te betwijfelen. De architectuur van dit ontwerp spreekt er voor. Het is echter vooral de manier van tekenen die ons overtuigt. Wij kunnen deze tekening vergelijken met andere ontwerptekeningen van Vingboons, zoals met de ontwerpen van het huis Vredenburg in de Beemster³⁶.

Wanneer we de ontwerp-tekening en de gra-

³⁶ Archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Afgebeeld: F. Vermeulen, *Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst*, 's-Gravenhage 1941, Dl. III platen nos 772-774, 783/4.

vure vergelijken dan zien we hoe het uitgevoerde ontwerp veel vlakker is geworden. De expres-sieve geleiding van de gevel met doorgaande lisenen is komen te vervallen, waardoor de grote boog onder het bekroonde fronton tevens verdween en vervangen werd door een rechte architraaf; de lege ruimte die daardoor ontstond is gevuld door een guirlande. De derde verdieping die in het eerste ontwerp duidelijk naar buiten sprak als een zolderverdieping, heeft een metamorphose ondergaan en is in verschijning meer overeenkomstig de beide anderen geworden. De panelen onder de vensters in de borst-wering, vermoedelijk bedoeld om versieringen van vruchtenslingers te dragen, zijn eveneens komen te vervallen. Deze vervlakking die wij door vergelijking van deze beide ontwerpen zo goed kunnen waarnemen was een teken des tijds.

In verschillende van zijn ontwerpen paste Vingboons de doorgaande geleiding met lisenen tussen de vensters toe³⁷. Ook de levendige natuurstenen panelen tussen de vensters omzoomd door baksteen zien wij een enkele maal in het begin³⁸. Later worden ze vervangen door guirlandes in het bakstenen gevelvlak.

Het motief van de ronde boog onder het driehoekig fronton is nog uit het begin der 17de eeuw afkomstig. In het huis „De Dolfijn” dat Hendrick de Keyser aan het Singel bouwde zien wij deze vorm al voorbereid. Verschillende nu verdwenen huizen uit de jaren '20 der 17de eeuw toonden dit motief duidelijk en meer uit-gewerkt. Vingboons gebruikte deze levendige vorm voor zover wij weten nog slechts eenmaal elders, namelijk in het nu verdwenen huis, dat hij voor Juffr. Spiegel, weduwe van Laurens Jansz. Spiegel, aan het water (Damrak) bouwde. In vele details, zoals b.v. de omlijsting van de hijsbalk stemt deze gevel overeen met het eerste ontwerp voor de Gasthuishuizen³⁹. Deze uitbundige behandeling van de top maakt snel plaats voor de strakkere manier van de jaren '40.

Zo kunnen wij in de wijzigingen van dit ontwerp de snelle zwenking van de architectuur volgen van de levendige, sterk gedetailleerde bouwwijze uit het begin der eeuw naar het strak-

³⁷ Huis voor Oetgens van Waveren aan het Singel uit 1639 (Singel 282-286) afb. Vingboons *o.c.* Dl. I no 27; v.m. Huis voor Christoffel van Hoove aan de Heeregracht uit 1640 Vingboons *o.c.* Dl. I no 15.

³⁸ Oude Turfmarkt 145 en het Huis van Juffr. Spiegels aan het Water (Damrak.) Vingboons *o.c.* Dl. I no 24, 16.

³⁹ Vingboons *o.c.* Dl. I no 16.

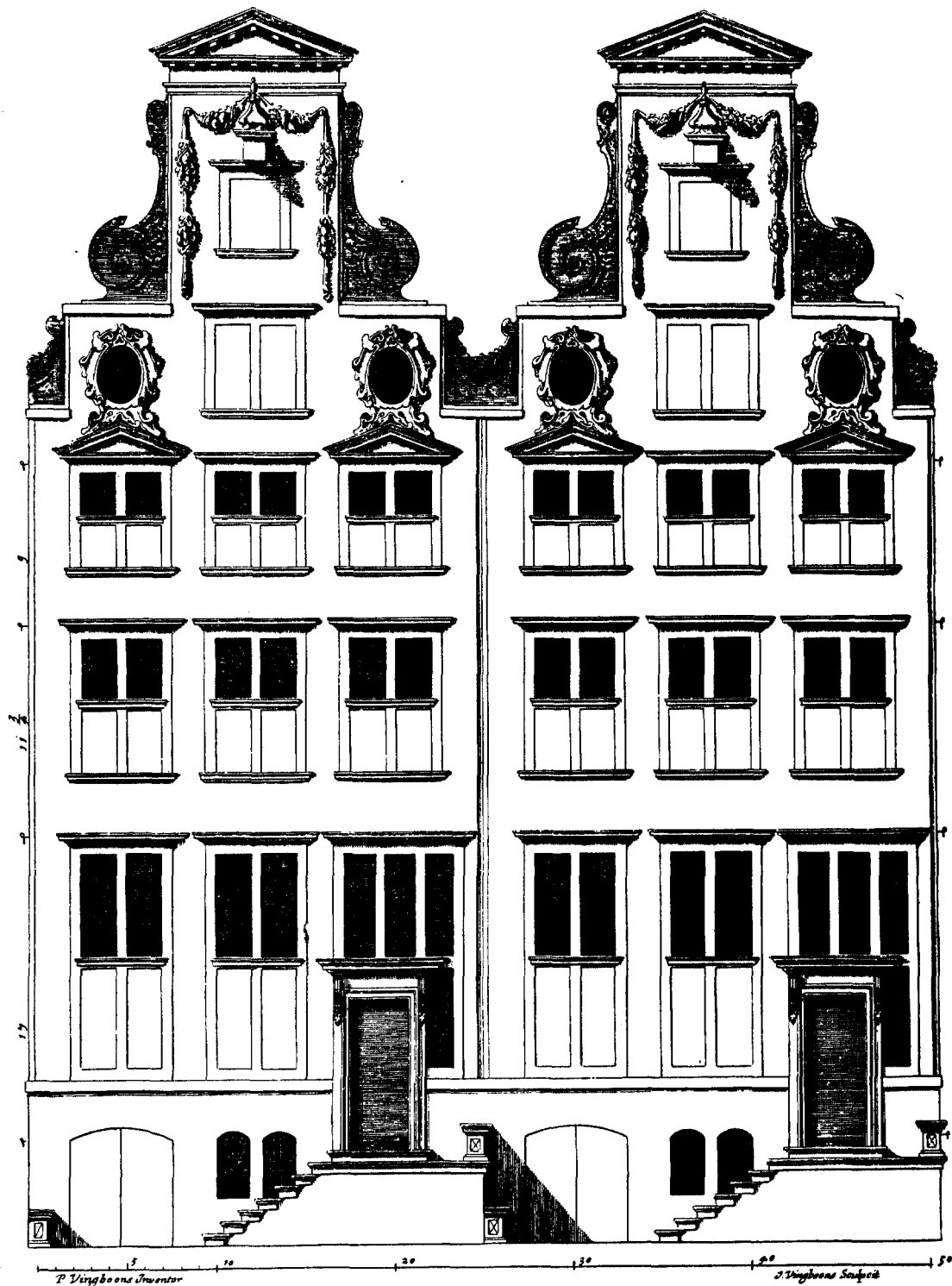

Fig. 8. Twee der negen Gasthuishuizen door Ph. Vingboons in 1643 gebouwd.

ke classicisme van omstreeks het midden. Wij kunnen daardoor tevens begrijpen, waarom Vingboons in 1648 geen behoefte meer voelde het eerste ontwerp in zijn boek af te beelden. Het tweede was meer naar de geest van de latere tijd. Hieruit zou kunnen blijken, dat het overzicht van zijn werk uit 1648 niet een duidelijk beeld geeft van zijn groei als architect.

Een tweede ontwerp-tekening, waarschijnlijk eveneens een niet uitgevoerd gevelontwerp van Vingboons voor deze huizen, bevindt zich in het Kaartboek van St. Pieter (afb. 20). Het betreft hier een geveldetail, namelijk de houten onderpui en stoep voor twee huizen. Dit type onderpui is een volledige houtconstructie, die ook voor een gesloten woonhuis, zonder winkel of bedrijf menigmaal werd toegepast. De plaats van de voordeur maakt de aansluiting op de bekende plattegrond met de kleine ingangshal (voorhuis) en de zijkamer zeer goed mogelijk. Deze houten onderpuien zouden deze huizen zeker een minder deftig en statig karakter hebben gegeven dan op deze plaats wenselijk was.

In dezelfde jaren bouwde Vingboons voor Pieter Jansz. Sweling, de zoon van de bekende organist, eveneens op de Turfmarkt, de bekende tweelinghuizen, waarvan er één in gave toestand bewaard is gebleven. Deze huizen waren het eerste volledige en volgroeide voorbeeld van het type, dat men kenschetst als de „Vingboonsgevel” (fig. 8 en afb. 12 en 21). Deze gevels op zo'n markant punt gelegen werden de stamvaders van een grote familie Amsterdamse huizen. Feitelijk waren ze in hun rijk gedetailleerde opzet van een volledig ander karakter dan de rij van negen vlakke gevels. Bij een dergelijke veelvuldige herhaling echter zou een te sterke detaillering beslist onaangenaam zijn geweest.

De 19de eeuw heeft van de gasthuishuizen weinig overgelaten. In 1855 werden de toppen grotendeels gesloopt wegens bouwvalligheid en vervangen door een rechte kroonlijst⁴⁰ (afb. 19). In 1864 vielen zes van de negen gasthuishuizen ten offer aan het nieuwe gebouw van de Nederlandsche Bank. Het laatste huis (afb. 22), het meest rechtse uit de reeks, hield stand tot 1883 toen het door architect A. Salm van een nieuwe gevel werd voorzien⁴¹. Deze gevel is nu ook

⁴⁰ Mededeling van de heer A. M. van de Waal, Archivaris van de Nederlandsche Bank.

⁴¹ Ontwerptekening bewaard in archief van de Nederlandsche Bank. Dezelfde architect verbouwde ook het rechtse huis van de beide andere Vingboonsgevels (Oude Turfmarkt 147).

weer afgebroken toen men dit huis heeft opgenomen in de vleugel van de Nederlandsche Bank, die bestaat uit de onder één kroonlijst samengevatte oorspronkelijke gasthuishuizen.

De huidige toestand is nu zo, dat in de vleugel van de Nederlandsche Bank die rechts van het hoofdgebouw is gelegen, nog gedeelten van het muurwerk van twee van de gasthuishuizen over zijn; de toppen, de onderpui en stoepen zijn echter verdwenen. Van drie huizen zijn evenwel de gevels aan de binnenplaats nog enigszins intact. Van de tweelinghuizen bleef het huis no 145 in een zeer gave toestand bewaard. Het andere huis kreeg een nieuwe gevel en werd ook overigens ingrijpend gewijzigd. Van de 11 huizen die Vingboons op de Turfmarkt bouwde is dus alleen het huis 145 bewaard gebleven; slechts van vier andere percelen zijn nog gedeelten over, in hoofdvorm werden ze echter onherkenbaar gewijzigd.

Deze twee groepen huizen van zo zeer verschillend karakter zijn beide in hun soort de eerste volledige voorbeelden van twee geveltypes die in de volgende jaren zoveel navolging vonden, dat de naam van hun bouwmeester aan deze typen verbonden is gebleven.

Het Oude Zijds Herenlogement uit 1647

In 1546 kwam het terrein aan de Grimburgwal, waarop zich tot die tijd de stadstimmeruin of „scaffertij” had bevonden, door verkoop aan Floris Florisz. die er pakhuizen liet bouwen⁴². Nadien bevond zich hier de brouwerij „de Sleutel”⁴³ en van 1593-1614 de Lombard⁴⁴, waarna de gebouwen dienst deden als woning van een der burgemeesters. Het uiterlijk van deze bebouwing, waarvan de bestemming zo vaak wisselde, zien we op de stadsplattegrond van Balthasar Florisz. uit 1625 en duidelijker op een tekening van Claes Jansz Visscher van omstreeks dezelfde tijd (afb. 23).

Wij zien hier een hoog huis, dat met zijn topgevel aan de Grimburgwal grenst, een lager langgerekt gebouw waarvan het dak evenwijdig aan het water loopt en dat in het midden versierd is met een rijke topgevel, waarvan wij de detaillering helaas niet goed kunnen onderscheiden. Naast deze grote topgevel bevonden zich aan weerskanten twee kleine topgevels. Deze top-

⁴² Ter Gouw, *o.c.* Dl. V, blz. 86.

⁴³ J. Wagenaar, *o.c.* Dl. II, blz. 75.

⁴⁴ G. Hellinga, *o.c.* blz. 18; in 1614 werd de Lombard verplaatst naar het v.m. turfpakhuis der O.Z. Huiszittenmeesters.

HET TERREIN VAN HET ST. PIETERS- OF BINNENGASTHUIS TE AMSTERDAM

Afb. 23. Grimburgwal. Tekening Claes Jansz. Visscher $\pm$ 1630 (Amsterdam, Gem. Archiefdienst)

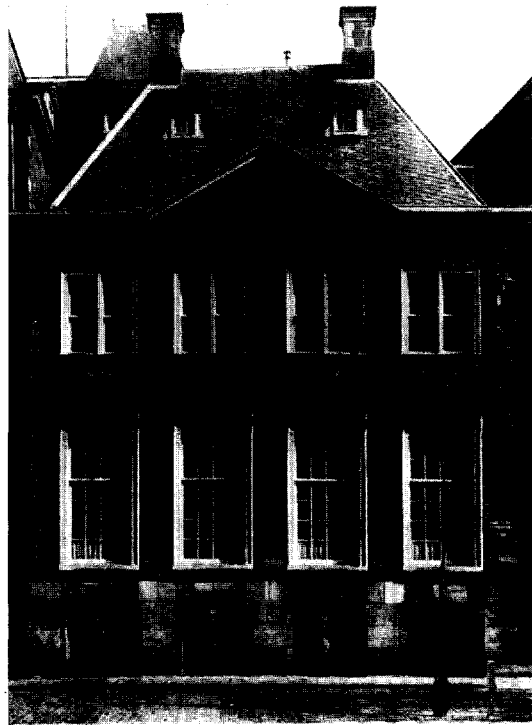

Afb. 24. O.Z. Herenlogement, gebouwd 1647 (voor de afbraak 1874). (Amsterdam, Gem. Archiefdienst).

HET TERREIN VAN HET ST. PIETERS- OF BINNENGASTHUIS TE AMSTERDAM

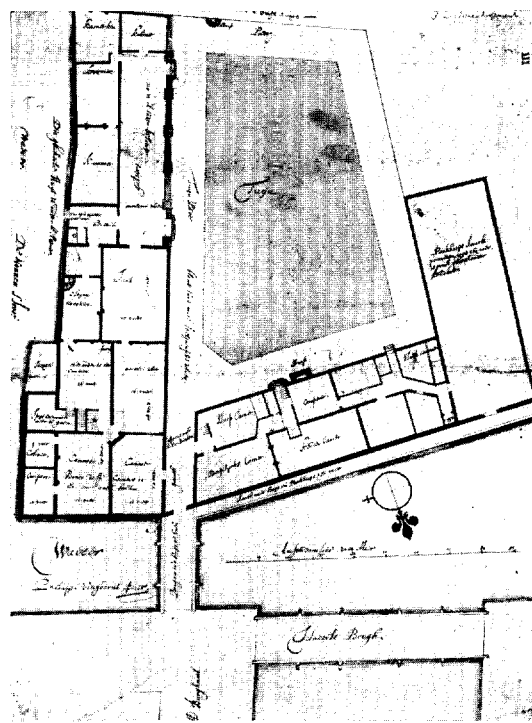
Afb. 25. Amsterdam, Gevel Staalhof 1641.
(Thans Staalstraat 7).
(Foto Dienst Publieke Werken, Amsterdam)

Afb. 26. Amsterdam, Gevel voormalig Spinhuis 1645
(Thans O.Z. Achterburgwal 185)
(Foto Dienst Publieke Werken, Amsterdam)

Afb. 27. Poortje voormalig Herenlogement 1647
(Thans Keizersgracht 365-7)
(Foto Dienst Publieke Werken, Amsterdam)

Afb. 28. Plattegrond voormalig Herenlogement
door Ph. Vingboons.
(Amsterdam, Gem. Archiefdienst)

gevels zijn nog niet te zien op de kaarten van Pieter Bast, doch wel op de stadsplattegrond van 1625. Deze topgevels zullen dus in het begin der 17de eeuw tot stand zijn gekomen. Een brug geeft toegang tot een poort aan de linkerzijde van het lage gebouw. Daarachter bevond zich een ruime binnenplaats, welke zich uitstreckte tot aan de lange galerij, die de beide gasthuizen verbond (afb. 2). Door demping van de Nieuwe Nonnenvaart grensde deze binnenplaats direct aan de gasthuisgalerij.

Dit complex kwam in 1646 door aankoop in het bezit van de stad, die het bestemde voor de huisvesting van belangrijke gasten van de stad, en sindsdien stond het bekend als het Herenlogement. Tot deze tijd had het Prinsenhof voor dit doel gediend.

De gebouwen bleken niet zonder meer voor de nieuwe bestemming geschikt te zijn, want reeds in 1647 vond er een aanzienlijke verbouwing plaats, waarbij de gehele lage vleugel vervangen werd door een hoger opgetrokken gebouw. De stadsbeschrijvingen roemen de vele goede vertrekken welke dit nieuwe deel bevatte, en vooral de grote zaal op de verdieping die de gehele diepte van het gebouw in beslag nam, en waar vele belangrijke maaltijden gehouden zijn.

Zoals ook in andere herbergen gebruikelijk was, vonden in het O.Z. Herenlogement regelmatig verkopeningen plaats. Ieder jaar werden er in het tijdvak der dertien nachten (omstreeks Kerstmis) grote veilingen van onroerend goed gehouden. Voor deze veilingen werd 's winters een tent op de binnenplaats opgericht, 's zomers had men gemak van een bouwsel, een soort schavot dat tegen de westelijke wand van de binnenplaats stond.

Dit gebruik van het gebouw werd allengs het overheersende, zodat in 1855 het grootste deel van het binnenplein „in eene zeer ruime, heldere en fraaie zaal” werd herschapen⁴⁵. In dezelfde jaren werden belangrijke herstellingen aan het gebouw uitgevoerd o.l.v. architect P. J. Hamer. In 1874 werd het gebouw afgebroken ten behoeve van de uitbreiding van het Binnengasthuis. De veilingen werden nadien gehouden in het gebouw Keizersgracht 365, waarheen het poortje verplaatst werd. Andere fragmenten van de gevel aan de Grimburgwal o.a. het fronton en de bekroonde leeuwen werden naar het Rijksmuseum overgebracht.

⁴⁵ P. H. Witkamp, *Amsterdam in schetsen*, Amsterdam 1865, blz. 126.

Naast deze schaarse resten van het gebouw, bleven een aantal foto's bewaard van kort voor de afbraak⁴⁶. Legio zijn het aantal tekeningen en gravures die in de 17de en 18de eeuw, van dit gebouw en de schilderachtige kolk gemaakt zijn (afb. 6). Het fraaiste is wel het schilderij van G. Berckheijde⁴⁷; het belangrijkste voor de kennis van het gebouw is de plattegrond, gesigeneerd door Philip Vingboons⁴⁸. Deze geaquarelleerde inkttekening (62 × 45 cm) geeft het gebouw weer na de verbouwing in 1647. Het is mogelijk, dat dit een ontwerp-tekening voor de verbouwing is. Aangezien evenwel het gehele complex is afgebeeld, en niet uitsluitend de nieuwe vleugel, is het niet zeker, dat we hier met een bouwtekening te maken hebben; de mogelijkheid blijft bestaan, dat het hier een opmeting betreft, die voor een ander doel vervaardigd is (afb. 28).

De gevel aan de Grimburgwal is de belangrijkste van het gehele complex. De gevels aan de binnenplaats boden weinig opmerkelijks⁴⁹. De zeven traveeën brede voorgevel bezat een ingang aan de linkerzijde. Dit door een brug bereikbare toegangspoortje ligt evenals de drie vensters rechts daarvan, op gelijkstraats niveau. Het overige deel van de hoofdverdieping ligt iets hoger. Op de plaats van het poortje maakt de gevel een lichte knik. Deze eigenaardigheden maakten het mogelijk, dat de werkzaamheden van 1647 niet een algehele vernieuwing van de voor-

⁴⁶ Afb. o.a. *Amsterdamse Gids* 2 (1928), blz. 229. Huis Oud en Nieuw 1916, blz. 221.

⁴⁷ Rijksmuseum Amsterdam.

⁴⁸ Gem. Archiefdienst Amsterdam. Topografische Atlas. De herkomst van deze losse tekening is niet meer na te gaan. De romeinse III in de rechter bovenhoek geschreven schijnt van later datum te zijn en is dus geen bewijs, dat deze tekening een exemplaar van een serie is.

⁴⁹ Een goede afbeelding van de binnenplaats van het O. Z. Herenlogement geeft de gravure in de Atlas van P. Fouquet junior, (Amsterdam 1783), vervaardigd naar een tekening van H. P. Schouten. We zien hier dat de achtergevel van de lage vleugel aan de Grimburgwal vrijwel dezelfde vormen heeft als de voorgevel, alleen ontbreekt het fronton en maken een pomp en een aanbouwtje het geheel wat rommeliger.

De oostzijde van de binnenplaats is hier voorzien van een langgerekte ondiepe vleugel van drie verdiepingen die te oordelen naar de overeenkomst in de detaillering kort na de verbouwing van 1647 zal zijn ontstaan, op de plattegrondtekening van Vingboons komt de vleugel nog niet voor. Tegen deze vleugel stond op kolommen het schavot voor de verkopeningen.

vleugel inhielden, doch slechts een verbouwing.

Doordat de ingang op zijn oude plaats gehandhaafd bleef, kon zij in de gevelcompositie slechts een ondergeschikte plaats innemen. De architect heeft de gevel dan ook een vlak karakter gegeven, en geen vooruitspringende middenpartij aangebracht. Het fronton, dat boven de drie middentraveeën geplaatst is, rust op de kroonlijst en heeft geen verder verband met de gevel. De versierende elementen van de bakstenengevel zijn de natuurstenen hoekblokken en de festoenen tussen de vensters van de eerste en tweede verdieping. De festoenen die de vensters optisch verbinden en het feit dat de bovenvensters tegen de kroonlijst aansluiten, geven de gevel een uitgesproken verticale geleiding, die niet bereikt zou zijn, als men de vensters zonder meer in het muurvlak geplaatst zou hebben. Het stadswapen, dat in het fronton geplaatst is, wordt bekroond door een keizerskroon, die op zeer merkwaardige wijze boven op het fronton staat en vastgehouden wordt door leeuwen. Datzelfde vondst is op kleiner schaal toegepast bij het fronton dat het eenvoudige natuurstenen toegangspoortje bekroont. De gevel is op een zorgvuldige wijze gedetailleerd, de vensters hebben geprofileerde onderdorpels en zijn omlijst door architraafprofielen. De gevoelig geprofileerde kroonlijst is voor een groot deel van natuursteen.

Wanneer wij deze gevel vergelijken met het werk van Philip Vingboons, vinden wij geen voorbeelden van een overeenkomstige compositie. Bij de eenvoudige gevels zonder pilasterorde, die als vergelijkingsmateriaal kunnen dienen, vinden we steeds een fronton, dat op een vooruitspringende middenpartij rust. Ook gebruikt Vingboons geen festoenen in een vlakke gevel, doch slechts in velden tussen pilasters. Bovendien zijn verschillende details als b.v. het toegangspoortje (afb. 27) van een heel ander karakter dan we van Vingboons gewend zijn⁵⁰.

Een gebouw dat grote overeenkomst vertoont met het vroegere O. Z. Herenlogement is het Spinhuis aan de O. Z. Achterburgwal, dat na een brand in 1643 in 1645 weer opgebouwd werd. Hoewel het voorgebouw aan de gracht minder breed is, geeft de gevel toch een grote

gelijkenis in opbouw en detaillering met die van het Herenlogement te zien. Ook hier is het ontbreken van verband tussen fronton en gevel, en het ontbreken van een ingangspartij opmerkelijk. Deze gevel is eveneens van een uitgesproken verticaal karakter doordat de muurdammen doorlopen en de horizontale borstweringen of ontbreken of onderbroken worden. De detaillering van vensters en kroonlijsten is volkomen identiek met die van het O. Z. Herenlogement. De vraag wie de bouwmeester is van het herstel van het Spinhuis in 1645 is niet alleen van belang door het nog bestaande gedeelte, doch tevens voor de verdwenen gevels aan de binnenplaats, die van een rijke pilasterorde waren voorzien en een originele opbouw vertoonden (afb. 26).

De gevel van de in 1641 gebouwde Staalhof aan de Staalstraat (afb. 25) sluit zich in detaillering enigszins bij beide genoemde gebouwen aan⁵¹.

Het bovengedeelte van deze gevel vertoont een geheel ander karakter dan het onderste stuk, zodat het mogelijk is dat we hier met twee perioden of althans met twee verschillende ontwerpen te maken hebben. De vensters in het bovendeel zijn niet in bogen gevat, doch hebben een architraaf-omlijsting en worden door een fronton bekroond. Deze klassieke tooi voor het oudvaderlands kruiskozijn, was met het strenge classicisme in de mode gekomen. Het was voor Amsterdam een der eerste voorbeelden van een soortgelijke vensterdetaillering als wij ook bij het Spinhuis en het O.Z. Herenlogement zagen.

De natuurstenen versiering van de gevel van het Staalhof verraadt een zekere originaliteit: het stadswapen in de cartouche, bekroond door een Keizerskroon, die los daarvan op de lijst staat, schijnt enigszins een voorloper van de oplossing die we bij het O. Z. Herenlogement hebben aangetroffen.

Tussen deze drie gebouwen, die kort na elkaar voor de stad gebouwd zijn, bestaat een zo grote overeenkomst, dat we mogen verwachten, dat ze van dezelfde meester zijn. Tussen het Spinhuis en het O. Z. Herenlogement bestaat zo'n grote gelijkenis, dat we hier vrijwel zeker zijn van dezelfde hand.

Of de onbekende meester die in deze jaren

⁵⁰ Bij het toegangspoortje moet men rekening houden met de mogelijkheid, dat dit van oudere datum kan zijn dan de verbouwing van het Herenlogement. Het is mogelijk, dat het tot het andere gebouw behoort heeft en in 1647 van een nieuwe bekroning is voorzien. Waarschijnlijk komt ons dat evenwel niet voor.

⁵¹ In 1919 werd deze gevel o.l.v. architect A. A. Kok geheel gerestaureerd. Hierbij werden o.m. de kruiskozielen op de verdieping hersteld. De omlijsting van deze vensters was voor de restauratie reeds aanwezig.

voor de stad werkte Philip Vingboons is, zoals de bewaard gebleven tekening van het O. Z. Herenlogement deed vermoeden, laat nog veel twijfel over. Dit werk valt enigszins buiten het ons bekende van zijn hand. Het is aan de ene kant archaïserender, bijvoorbeeld in het natuursteenwerk aan de Staalhof en het poortje van

het O. Z. Herenlogement. Aan de andere kant is het met de compositie van de gevel die geheel steunt op het van een klassieke omlijsting voorziene kruiskozijn, zijn tijd meer vooruit. Het is vooralsnog niet op te lossen, wie de bouwmeester is van deze groep gebouwen.

SUMMARY

HISTORICAL SURVEY OF THE SITE OF ST. PETER'S HOSPITAL (BINNENGASTHUIS) AT AMSTERDAM

BY R. MEISCHKE

I (column 1)

The site of St. Peter's Hospital (St. Pieters-or Binnengasthuis) as well as its vicinity is an extremely complicated and interesting feature in the plan of central Amsterdam. Its architectural history provides abundant material and the successive buildings of a varied nature that were erected upon it contain details of importance to the art-historian.

The development of the site of the present hospital must be seen in connection with the expansion of the South-West section of the medieval town. The exact boundaries of the successive extensions of the town and the years in which they took place cannot be determined with accuracy. *Fig. 1* indicates the years in which these additions to the town may have come about.

The site of the hospital may have become included within the boundaries of the town by stages. The South-East part of medieval Amsterdam contained numerous cloisters. The site of the hospital included two convents, called the Old and the New Convent. They occupied nearly all of the grounds, only the South corner, which was added at the end of the 15th century, was used for a different purpose. (Fig. 2)

The 16th century saw many alterations in this neighbourhood. After the reformation the two convents were dissolved and the buildings were used by St. Peter's hospital. Since the town had been enlarged by that time, this area was no longer an outlying part of the town. Several alterations with regard to the directions of roads and a few bridges made it more easily accessible.

The grounds bounding the Binnengasthuis were used for various purposes. On the side facing Kloveniersburgwal and Rokin a number of houses was erected which were let on behalf of the Hospital. (Pl. III, 4)

North of the hospital buildings several fairly large structures such as the Old Men's and Women's Hospice and the Oudezyds Men's Hostle were built. (Pl. IV, 6)

A remarkable situation was thus created, namely that of a large group of buildings with inner courts and gardens, remaining concealed within the enclosing houses. This situation was maintained until the 19th century. Then a complete transformation of the hospital buildings took place. The wings, which used to be grouped round the courtyards, were replaced by several large detached buildings, which in some places encroached upon the enclosing houses.

Although one of the enclosing buildings, the Netherlands Bank, had developed considerably and went on expanding, the situation maintained so far is that of an extensive group of hospital buildings in the core of the Old Town, largely hidden from view by surrounding houses so that it does not detract too much from the beauty of the town.

II (column 49)

CLOSER EXAMINATION OF SOME OF THE BUILDINGS

The Soldiers' Hospital, dating from 1587

On behalf of sick and wounded soldiers a special wing was added to St. Peter's Hospital in 1587. According to the medieval tradition this building consisted of one hall of considerable length which, however, had no choir. Although its architecture was very simple, knowledge concerning this building of which no traces are left, is important since so few data with regard to the Amsterdam architecture of that period are available. (Pl. I, 1; XI, 8-9)

The Old Men's and Women's Hospice, dating from 1602

It was built in 1602 on the place where the orchard of the former Old Convent used to be. It consisted of four wings, surrounding a courtyard, the main wing being used as dining-rooms and governors' rooms. This building, characteristic of the Dutch Renaissance, was completely pulled down in 1754 and replaced by a new building. (Fig. 4; Pl. XII, 11)

The eleven numbered Houses, dating from 1603 and 1611

Two houses in this row were completed in 1603 and showed details, similar to those noticeable in the first Old Men's and Women's Hospice and, in a simpler form, in the Soldiers' Hospital. Owing to the extension of this series of houses, which was carried out in 1611, their character was altered completely and shows a resemblance in treatment to the well-known „House on three Canals”, which was commissioned in the same year by the governors of the hospital, presumably to the same master. (Fig. 5; Pl. III, 4; XII, 10; XIII, 13)

Ware-house St. Peter, dating from 1623

The governors of the hospital ordered these three ware-houses, which have one connecting façade, to be built in 1623.

There is a remarkable double order of pilasters, which is continued through several storeys and which is to be regarded as a precursor of the giant order. This rich baroque façade was imitated more than once. (Pl. IV, 6; XIV, 14-15)

The Houses on the Turfmarkt, dating from 1642

The nine houses which the governors of the hospital ordered to be built by Philip Vingboons in 1642 remained intact notwithstanding the vicissitudes of fortune, until in 1864 they were sacrificed on behalf of the new building of the Netherlands Bank. A design for these nine houses that has been preserved shows differences in details and may be regarded as a preliminary study of these houses by the hand of Philip Vingboons. (Fig. 6-8; Pl. III, 4; XV, 18-19; XVI, 21-22)

The Oudezyds Men's Hostle, dating from 1647

The old brewery „de Sleutel”, bought by the municipality and fitted up as a men's hostile, was altered entirely in 1647. This building showed some resemblance to other buildings in the town which date from the same period such as the spinning-house, dating from 1645. It is possible, but by no means certain that it was designed by Philip Vingboons. (Pl. XVII, 23-24; XVIII, 28)

BOEKBESPREKING

S. J. Fockema Andreae, J. G. N. Renaud en E. Pelinck. Kastelen, Ridderhofsteden en Buitenplaatsen in Rijnland. Uitg. v. de Vereniging „Oud-Leiden”, ter gelegenheid van haar 50-jarig jubileum, Leiden 1952.

Met deze uitgave heeft de Vereniging „Oud-Leiden” allen die belangstellen in het door de titel van dit werk aangegeven onderwerp een bijzonder waardevol werktuig in handen gegeven. Eigenlijk moest men het een gereedschapskistje noemen, zo'n handig en aantrekkelijk doosje met een keur van die verlokkelijke gereedschappen welke men voor een bepaalde arbeid nodig heeft, al is het dan in dit geval de geestesarbeid die leidt tot het begrip van al die riddermatige huizen, landhuizen of buitenplaatsen welke in Rijnland ooit van belang zijn geweest.

Het eerste stuk, een magistraal overzicht van de hand van Fockema Andreae, laat deze huizen zien in hun maatschappelijk verband. Van de Romeinse *castella* af tot en met de *inrichtingen* zoals Endegeest vindt men hier het relaas van de positie welke deze gebouwen in de loop der tijden in hun omgeving ingenomen hebben. Het is een hoofdstuk geworden dat, met grote kennis en wijde blik geschreven, van meer dan regionaal belang is. De enige vraag die men de schrijver zou willen stellen betreft de *curtes*, wanneer het er om gaat, hoe de behuizing van deze organisaties er heeft uitgezien. Zijn zij werkelijk steeds rond geweest, zoals de schrijver op blz. 2 aangeeft, of mag men ook aan een rechthoekige vorm denken zoals te Wijk bij Duurstede, Asselt (L.) of misschien Den Haag? Renaud, de schrijver van het volgende hoofdstuk, „Kasteel en krijg”, is het dan ook niet eens met Fockema Andreae waar het Oegstgeest betreft, dat door laatst genoemde onder de ronde *curtes* opgesomd wordt, maar waarvan Renaud zegt „De eigenlijke hof moest naast deze [ronde] versterking gezocht worden” (blz. 31). Een kring van 20 meter doorsnede moet ook wel veel te klein zijn om alle gebouwen zoals woning(en), stallen, schuren en andere bergplaatsen te bevatten, die men bij een *curtis* veronderstellen mag. Het lijkt mij eveneens gevaarlijk om van de vierkante donjon van Rodenburg te zeggen dat hij „ontstond op het gebied van de *curtis*” (blz. 31), als men dit doet op grond van de oudere bewoningssporen die Braat bij de opgraving

vond. Immers zij vormen geen enkel begrijpelijk geheel en worden door hem dan ook niet met een *curtis* in verband gebracht (*Leidsch Jaarboekje* 1940, blz. 125 en 126).

Het is op het ogenblik beter te erkennen, dat wij met onze huidige kennis van zaken nog steeds geen duidelijk beeld hebben van het ontstaan en het doel van de ronde burchten, noch van het gebouwencomplex dat men de *curtis* in engere zin zou willen noemen; een werkhypothese, waarbij men deze types voorlopig streng gescheiden houdt, zal zeker bijdragen tot de oplossing van dit intrigerend probleem.

Dat de archaeoloog Renaud niet louter de krijgskundige geschiedenis der kastelen behandelt, maar daarin ook over de bouwkundige ontwikkeling spreekt, maakt zijn hoofdstuk dubbel belangwekkend. Hoewel er reeds veel afzonderlijk onderzoek gedaan is — waaronder dat van de schrijver wel een zeer voorname plaats inneemt — zijn samenvattingen van dit omvangrijk materiaal voor Nederland nog zelden gemaakt. Dat dit hier is gebeurd voor een beperkt gebied is een verheugend feit, dat aanspoort tot navolging voor andere regionen. De plattegronden die dit hoofdstuk illustreren, en waarvan een groot aantal speciaal voor deze gelegenheid getekend werd, doen echter weer duidelijk naar voren komen, hoe zeer men in vele gevallen in het duister tast. Hiermee doel ik op die plannen, welke door ontbreken van resten of opgravingen, aan de hand van oude afbeeldingen gereconstrueerd zijn. Daarbij is men natuurlijk sterk afhankelijk van de getrouwheid en volledigheid waarmee deze documenten tot stand gekomen zijn. Zo vond men voldoende gegevens om voor Boekhorst, Groot-Poelgeest, Ter Does, Raaphorst, Ter Lips en Zwielen de onderneming te wagen.

Vanzelfsprekend dient men, en daar wijst de auteur dan ook met de meeste nadruk op, deze plattegronden met de grootste voorzichtigheid te gebruiken, immers „een opgraving in de komende jaren zou het beeld belangrijk kunnen wijzigen” (blz. 51).

Intussen is het niet zonder humor, dat het al heel spoedig na deze publicatie Renaud zelf was, die door zijn opgraving voor Ter Does moest erkennen hoe waar zijn voorspelling was (zie *Leids Jaarboekje* 1954, en *Berichten van de R.O.B.*, jrg. V, 1954). De gevonden resten we-

ken immers niet onaanzienlijk af van het geschetste plan. Toch behoudt dit laatste merkwaardigerwijze zijn waarde, doordat bij het onderzoek van vele hierop voorkomende onderdelen, die steeds weer door de afbeeldingen weergegeven worden, geen spoor teruggevonden werd. De twee plattegronden vragen dan ook eigenlijk om een derde, waarin alle nu bekende gegevens gecombineerd worden. Deze synthese zou men gaarne in de hierboven genoemde opgravingsberichten aangetroffen hebben. Maar misschien is de schrijver wat te veel geschrokken om zich weer aan reconstructies te wagen?

Ik blijf het echter zeer nuttig vinden, daar het het inzicht toch verdiept en omdat essentiële verschillen met de werkelijkheid — evenmin als bij Ter Does! — niet spoedig zullen optreden. Daarvoor is echter een zeer nauwkeurige studie van het afbeeldingsmateriaal, gevoel voor verhoudingen en bouwkundig inzicht nodig. Een enkele maal ontkomt men niet aan de indruk dat de hier gegeven plattegronden nog méér verantwoord hadden kunnen zijn. Dit geldt vooral voor Zwieten (blz. 50), dat een kern had die duidelijk uit twee even brede blokken bestaat, en voor Groot-Poelgeest, dat, vooral wat de ingangszijde betreft, meer gedetailleerd en in betere verhoudingen weergegeven had kunnen worden. Een bezwaar is ook dat de inwendige indeling der bouwlichamen over het algemeen geheel op fantasie berusten moet, al kan men met behulp van schoorstenen soms wel scheidingswanden vaststellen; andere muren (en muurdikten!), deuren en trappen blijven echter meestal geheel onzeker. Ik zou daarom willen voorstellen deze plattegronden in het vervolg meer als een dakenplan te tekenen, zodat men de inwendige detaillering kan weglaten. Een bijkomstig voordeel van het reconstructiewerk is dat men door het intensieve bestuderen en vergelijken der afbeeldingen een goed inzicht krijgt in de betrouwbaarheid der verschillende auteurs.

Hierover schrijft Pelinck in het derde hoofdstuk, dat de uitbeelding behandelt, veel interessante bijzonderheden. Het tot stand komen van uitgebreide series terwille van de verzamelaars, waarbij er zonodig lustig op los gefantaseerd werd terwille van een filatelistische zucht naar volledigheid, wordt vermeld, evenals de filiatie die bij vele der topografische illustraties nagegaan kon worden.

Bijzondere aandacht verdient de zeer aanneemelijke geschiedenis der ongeëvenaarde tekenin-

gen van Roghman, welke waarschijnlijk gemaakt zijn in opdracht van de nieuwbakken heer Van Swieten, van wiens eigen huis er, in tegenstelling tot de andere, wel vier zulke tekeningen zijn. Vooral bij dit hoofdstuk behoren de 106 uitstekende afbeeldingen op kunstdrukpapier welke men achterin het boek aantreft. Een enkel voorbeeld van de *bouwkundige* afbeeldingswijze had men hier echter gaarne aan toegevoegd gezien, bijvoorbeeld voor Rijksdorp, dat op deze wijze uitstekend vertegenwoordigd zou worden door een van de prenten uit *Les ouvrages d'architecture par Pierre Post*, Leiden 1715.

Een van de meest gebruikte stukken gereedschap uit dit kastelenboek zal ongetwijfeld de alfabetische Beredeneerde Lijst blijken te zijn, welke van alle huizen, die ook maar enigszins van belang zijn, alle bekende gegevens mededeelt. Het is een stuk werk dat groot respect afdwingt voor de samenstellers, Fockema Andreae en Pelinck, die hier hun in vele jaren verzamelde aantekeningen den lezer ter beschikking stellen. Achter iedere naam vindt men eerst een korte geschiedenis van het betreffende huis met zijn bewoners, soms met een beschrijving van het wapen, dan een opgave van eventueel bewaarde archivalia, een opsomming van de literatuur en tenslotte een chronologisch overzicht van de bekende afbeeldingen, alles zo volledig als men zich maar wensen kan. Men kan zich moeilijk een waardevoller geschenk van de schrijvers en „Oud-Leiden” voorstellen dan alleen al dit voortreffelijk repertorium!

Een beredeneerde lijst van Bronnen en Literatuur, van de hand van Fockema Andreae, gevolgd door een Register op de gemeenten, besluit het tekstdeel. Achter de reeds vermelde afbeeldingen treft men nog twee uitslaande kaarten aan, de eerste volgens Boxhorns *Theatrum Hollandiae* (1632), welke alle toen kenbare kastelen aangeeft, de tweede een moderne kaart waarop de kastelen en landhuizen in rood zijn aangegeven.

Wel zelden zal een jubilerende oudheidkundige vereniging een zo dankbaar ontvangen uitgave aangeboden hebben als het hier besproken boek. Dank zij veler medewerking, waaronder de financiële steun van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, kon dit werk zo ruim opgezet worden, dank zij de uitmuntende inhoud werd het de schoonste hulde voor de 50-jarige Vereniging „Oud-Leiden” zelf.

J. J. TERWEN

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Prof. Dr. E. H. ter Kuile, Voorzitter

Mr. P. J. van der Mark, Secretaris

Mr. G. J. Kalf, Penningmeester

Dr. H. Gerson

Dr. P. Glazema

Mr. H. Hardenberg

R. C. Hekker

Ir. G. M. Leeuwenberg

Ir. R. Meischke

Prof. Dr. M. D. Ozinga

Th. H. Lunsingh Scheurleer

Mr. A. P. van Schilfgaarde

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. P. J. van der Mark, p. a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam.

Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden f 10.—; voor Verenigingen f 15.—; voor Studenten-leden f 5.—.

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS:

BULLETIN

De Sint Martinikerk te Bolsward

A. Baart Jr.

De Martinikerk te Franeker

L. van der Kloot Meijburg

De Ned. Hervormde Kerk te Bozum

Dr. D. P. R. A. Bouvy

Niet opgeloste vragen omtrent terpen

T. Huitema

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws Monumenten

Tentoonstellings-agenda:

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, Den Haag.

GEDRUKT BIJ E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETTIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

EXCURSIE-NUMMER

INHOUD

De Sint Martinikerk te Bolsward	89
<i>A. Baart Jr.</i>	
De Ned. Herv. kerk te Bozum	101
<i>Dr. D. P. R. A. Bouvy</i>	
De Martinikerk te Franeker	113
<i>Herm. van der Kloot Meyburg</i>	

ZESDE SERIE

UITGEGEVEN DOOR DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
BULL. K.N.O.B. 6de SERIE JRG. 8, AFL. 3 (+ NIEUWS-BULL. AFL. 6) LEIDEN, 15 JUNI 1955

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het orgaan van de Vereniging „De Museumdag”

REDACTIES

INHOUD

BIJDRAGEN

	KOL.
De Sint Martinikerk te Bolsward	89
<i>A. Baart Jr.</i>	
De Ned. Herv. kerk te Bozum	101
<i>Dr. D. P. R. A. Bouvy</i>	
De Martinikerk te Franeker.	113
<i>Herm. van der Kloot Meyburg</i>	
Het reconstrueren van plattegronden.	121
<i>Ir. J. J. Terwen</i>	

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws.	*113
Museum-nieuws.	*117
Instructieve tentoonstellingen voor de jeugd in het Rijksmuseum te Amsterdam	*119
<i>E. R. Meyer</i>	
Jeugdige bezoek aan musea en tentoonstellingen. <i>Petra Clarijs</i>	*121
Geschiedkundig Medisch-Pharmaceutisch Museum te Amsterdam	*123
<i>D. F. Lunsingh Scheurleer</i>	
Een nieuwe opstelling in het Nederlands Costuum- museum	*125
<i>Petra Clarys</i>	
Het Airborne-Museum in Kasteel Doorwerth.	*127
<i>M. Heijbroek</i>	
Oudheidkundig Museum voor de Schoen- en Le- derindustrie te Waalwijk.	*131
<i>J. Filz</i>	
Museum van de Kanselarij der Nederlandse orden	*133
<i>J. A. van Zelm van Eldik</i>	
Tentoonstellingsagenda	*137
Bondsnieuws	*139

Hoofdredacteur: Prof. Dr. H. van de Waal, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Kloksteeg 25, Leiden, Tel. K 1710-26838;

N. E. H. J. J. Zon, secretaris, Tel K 1700-725995.

Alle stukken zende men uitsluitend aan de betreffende redactie:

Voor de Kon. Nederl. Oudheidkundige Bond: Kloksteeg 25, Leiden; Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter; Prof. Dr. H. van de Waal, secretaris; A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. v. Luttermelt, Prof. Dr. M. D. Ozinga.

Voor de Voorlopige Monumentenraad: Oudheidkundig Bodemonderzoek: „Marienhof”, Klein Haag 2, Amersfoort, Tel. K 3490-4480, Dr. P. Glazema.

Monumentenzorg: Smidswater 7, Den Haag, Tel. K 1700-115646 & 7, P. J. van de Velde.

Musea: Buitenhof 33, Den Haag, Tel. K 1700-110722, D. F. Lunsingh Scheurleer.

Voor „De Museumdag”: Raamsteeg 2a, Leiden, Tel. K 1710-30641, Dr. H. C. Blöte.

Opgaven voor verandering van adres: Voor leden van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond aan Mr. P. J. van der Mark, p. a. Rijksdienst v. d. Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag, Tel. K 1700-115646, voor leden van „De Museumdag” aan Dr. H. C. Blöte, Raamsteeg 2a, Leiden, Tel. K 1710-30641.

Het Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuws-bulletin maandelijks, beiden worden gratis toegezonden aan leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag”. *Bijdragen worden gebonoreerd met f 2.50 per pagina.*

DE SINT MARTINIKERK TE BOLSWARD

DOOR

A. BAART JR.

Grote bewondering moet ieder hebben voor de onbekende ambachtslieden die in Bolsward een monument hebben opgericht als de St. Martinikerk met zijn stoere toren. Dit geschiedde in de moeilijke periode toen daar de strijd gevoerd werd tussen de edelen en de burgers en tussen deze samen tegen de omliggende kloosters. Kerk en toren vormen met andere monumenten het silhouet van de stad, die dit jaar het feit herdenkt, dat zij 500 jaar geleden stadsrechten kreeg.

Verdiept men zich in de historie van Bolsward (ook genoemd Bodelswerd of Bodelsward) dan vindt men documenten uit oudere tijden ¹.

De Martinikerk is gebouwd voor en na het jaar 1455, toen Bolsward reeds een belangrijke plaats innam onder de Friese „Anzeesteden” waar handel en scheepvaart floreerden. Later werd de stad opgenomen in het Hanzeverbond.

Opgavingen in de kerk, verricht door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort, hebben resten aan het licht gebracht van een verdwenen Romaanse St. Martinuskerk ².

De tekening (fig. 1) geeft de opgegraven funderingsresten aan (noord- en zuidzijde). Men vermoedt hierbij een rechte koorsluiting aan de oostzijde, doch verder zet de funderingsvorm zich door en buigt zich iets, zodat een halfronde koorsluiting waarschijnlijk is. Door de vele graven in het koor waren meer gegevens aan deze zijde niet te verkrijgen. Het oude kerkje zal $\pm$ 7 m breed en $\pm$ 25 m lang zijn geweest. Het vroeger geuite vermoeden, dat de oude Romaanse Kerk zou zijn overbouwd, bleek bij de opgravingen onjuist te zijn ³. Met de bouw van de

nieuwe kerk kon eerst begonnen zijn nadat de oude Romaanse kerk geheel was gesloopt. Door de opgravingen kwam ook vast te staan, dat het verhoogde koor van de oude kerk begon op de scheiding tussen noordbeuk en sacristie en niet op het einde van de zuidbeuk. Er werden n.l. nog enige funderingsresten gevonden onder de eerste zerken van het huidige verhoogde koor. De foto, gemaakt tijdens de opgravingen, spreekt overigens voor zichzelf. Duidelijk zijn hierop te zien de hierna te noemen funderingsversterkingen onder de kolommen (afb. 15).

Gevonden aardewerkresten dateren van vóór onze jaartelling. Een uitvoerige publicatie daaromtrent zal dit jaar verschijnen. Een getuige uit oude tijden is zeker de St. Maartenssteen van rode zandsteen, die thans binnen de kerk in de zuidbeuk is ingemetseld; tot de 2de helft van de 19de eeuw was deze steen buiten ingemetseld in de torenmuur. Veel van de duidelijkheid is helaas verloren gegaan ⁴.

Betrekt men by de beschrijving over de kerk ook de koren en begint men met het oudste deel, dan kan met enige zekerheid eerst de toren genoemd worden. Misschien zou het randschrift van de zgn. Jongelingsklok zekerheid kunnen geven. Dit randschrift luidt n.l.:

Ex aere veteris campanae fusae anno Christi MCCCCLVI sed vi pulsantium rupta, aucto pondere, reficiendam curavit senatus Bolswardiensis anno Christi MVIC XVIII.

„Uit het oude metaal der klok, die in het jaar 1356 gegoten is, maar door het geweld der luiers is gebroken, heeft de magistraat van Bolsward in het jaar 1618 zorg gedragen, dat ik, met verzwaaard gewicht, hersteld ben”.

Of zou hieruit afgeleid moeten worden dat deze gebroken klok in een vroegere toren heeft gehangen? Dan rijst de vraag, waarom dit niet is vermeld in dit toch zo preciese randschrift.

Twijfel blijft bij het zien van de formaten en de kleur van de baksteen waarvan kerk en toren zijn gebouwd. De onderste drie van de uit vijf geledingen bestaande toren zijn gebouwd met het dikke formaat steen waarmee ook het gehele

¹ W. H. Keikes, *Inventaris der archieven van Bolsward* en D. F. M. Graswinkel, *Inventaris oud archief Arnhem* no. 1143, no. 49.

Het boekje *Bolsward, Ouderdom met gratie*, door W. H. Keikes, Bolsward 1951, vermeldt vele bijzonderheden van de stad met haar rijke geschiedenis.

² H. Halbertsma, „De opgravingen in de Martinikerk te Bolsward”, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* no. 19, Augustus 1950, blz. 16-19.

³ M. E. v. d. Meulen, *Bolsward's Kunst en Kunstgeschiedenis*, Sneek 1888, blz. 37.

⁴ M. E. v. d. Meulen, *o.c.*, blz. 2-5.

basement van kerk en koor is opgetrokken, terwijl de bovenste twee geledingen van de toren zijn gemetseld met dezelfde dunnere steen waarmee ook de opbouw van de kerk is gebouwd. Het koor is boven het basement opgetrokken van tufsteen. Is dit misschien de tufsteen van de oude Romaanse Kerk?

selde trap voert naar de klokkenzolder in de 4de geleding. Hier bevinden zich de driedelige spitsbogige galmgaten, die zich in de vijfde geleding doorzetten in nissen met bakstenen toten. Daarboven wordt de toren besloten aan de west- en oostzijde door de topgevels waartussen het voor Friesland zo typische zadeldak.

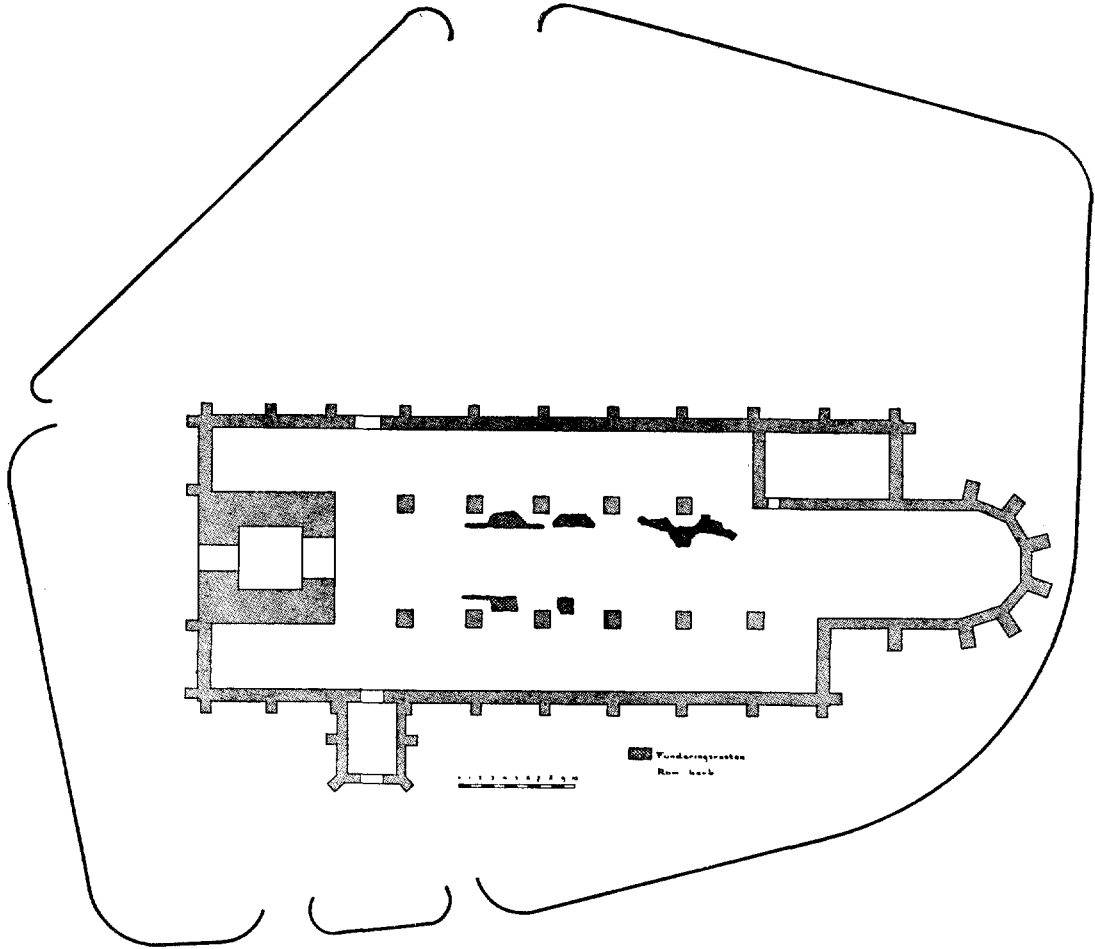

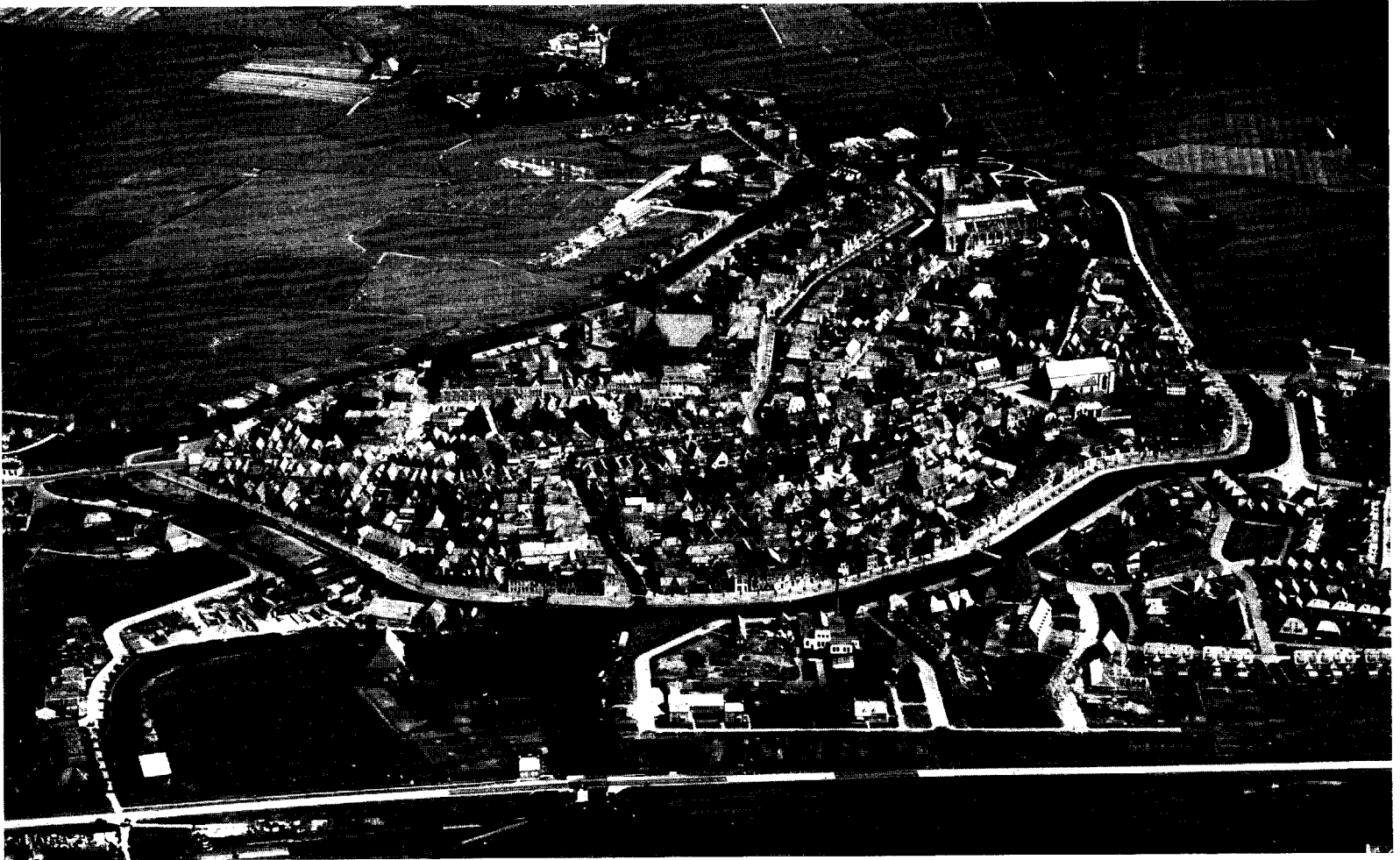
Fig. 1. Opgraving Oude Kerk te Bolsward.

De restauratie van de kerk is voltooid, evenals die van het gebruiksmeubilair. Met de restauratie van de toren is een begin gemaakt.

In de westzijde van de benedenste torengleding bevindt zich de spitsbogige ingang, waarin later een houten kozijn is geplaatst van dezelfde vorm als die, welke in de kerkramen waren aangebracht. Bij de restauratie van de kerk zijn die kozijnen verwijderd.

Een in de dikke muren uitgespaarde, gemet-

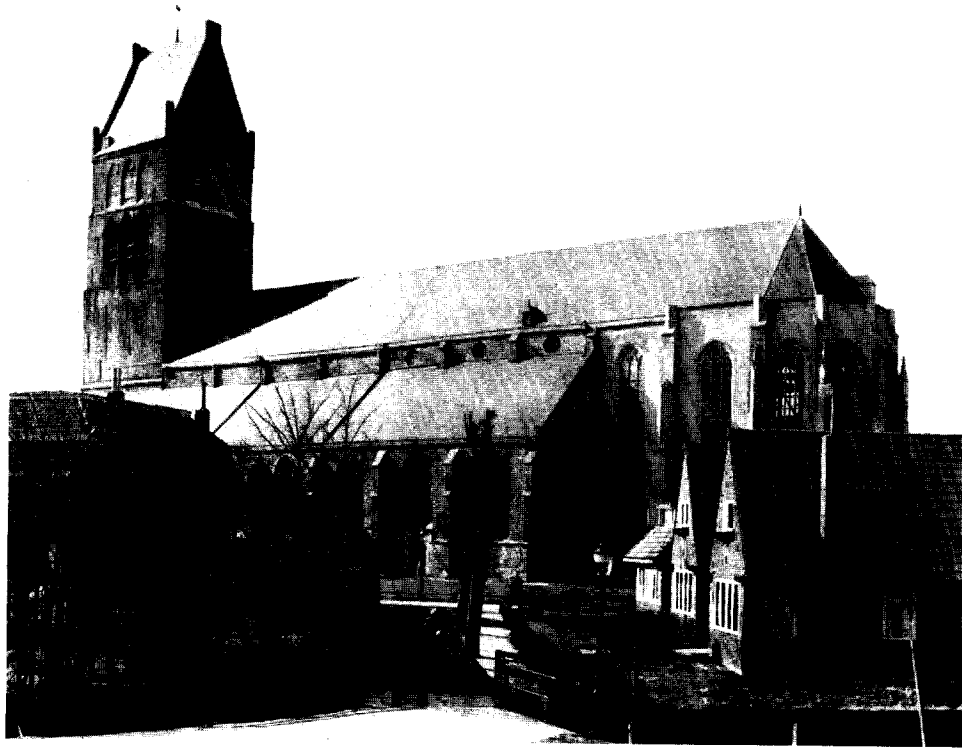
Anders dan vele oude monumenten heeft de Martinikerk te Bolsward zijn oorspronkelijke gedaante vrijwel geheel behouden. Alleen het toegangsportaal aan de noordzijde is in 1908 gesloopt. De kerk is dus niet een monument waaraan de verschillende tijdperken hun geschiedenis hebben toegevoegd, maar een monument, dat alleen weergeeft de bouwperiode van 1446-1466. Vóór de restauratie kon men er alleen aan zien de sporen van de vernielingen en verwaarlozing

Afb. 1. Gezicht op Bolsward.

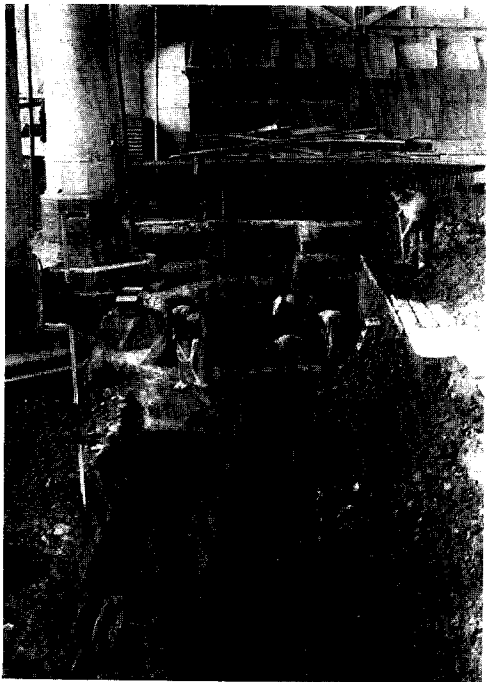
(Foto KLM AEROCARTO)

DE SINT MARTINIKERK TE BOLSWARD

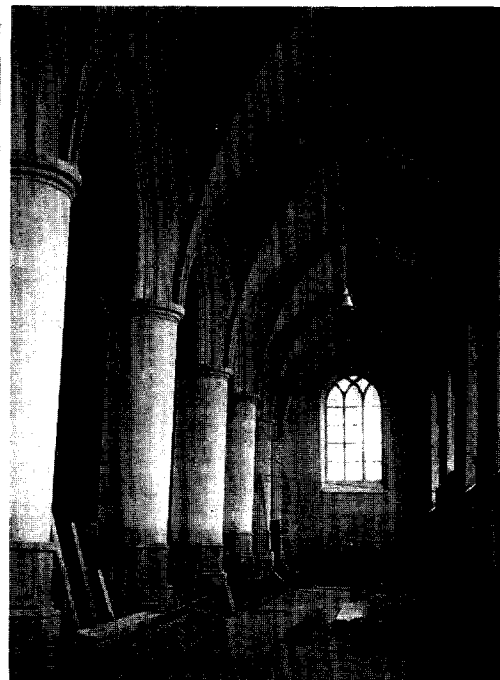

Afb. 2. Martinikerk uit het zuidoosten.

(Foto B. den Oudsten, Leeuwarden)

Afb. 3. Opgraving Oude Kerk noordzijde.
(Foto Rijksdienst v. h. Oudheidkundig
Bodemonderzoek)

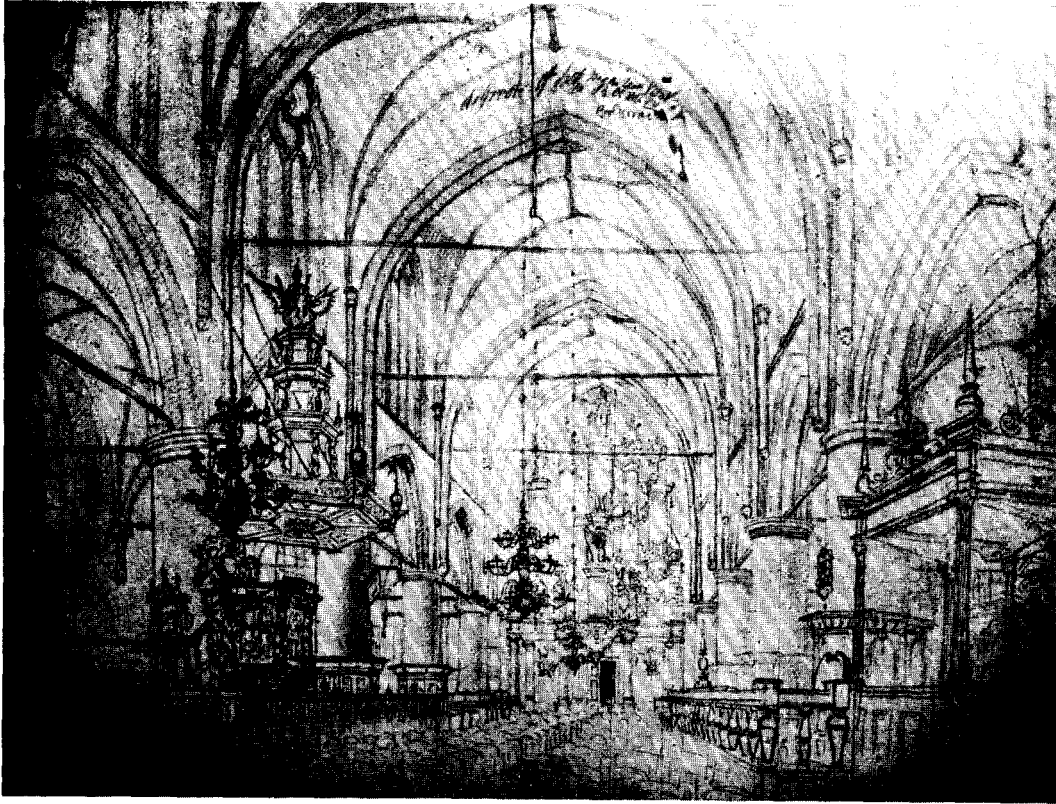

Afb. 4. Zuidbeuk.

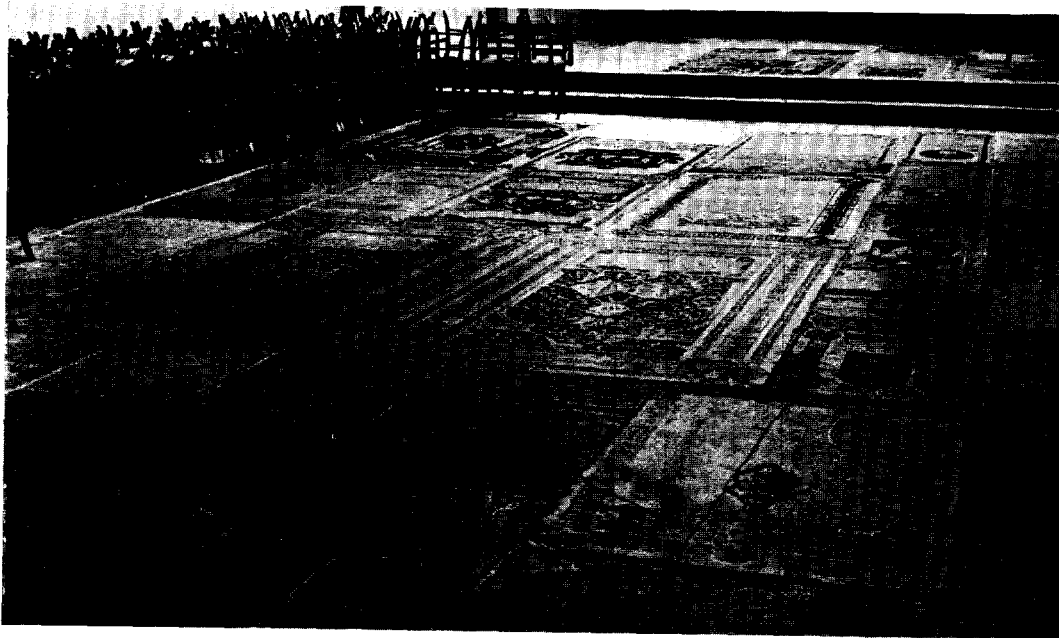
(Foto S. Andringa, Leeuwarden)

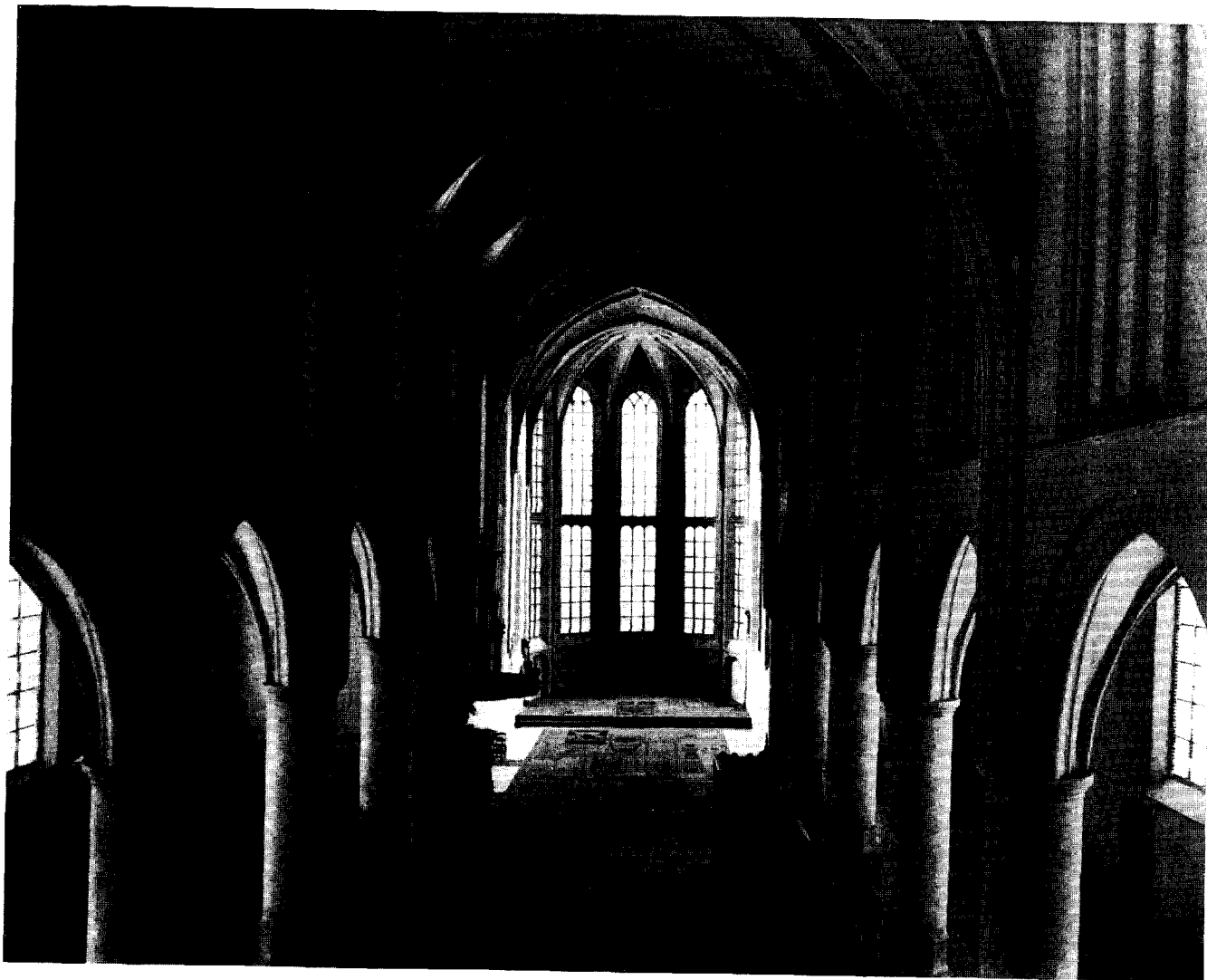
DE SINT MARTINIKERK TE BOLSWARD

Afb. 5. Interieur. Anonieme tek. 1870. (Lecuwarden, Prentenkabinet van het Fries Museum)

Afb. 6. Zerkenvloer in het koor.

Afb. 7. Interieur Martinikerk te Bolsward na de restauratie.

(Foto J. D. de Jong, Oudkerk Fr.)

uit het tijdperk dat wel als het donkerste in onze cultuurgeschiedenis bekend zal blijven.

Wel heeft de geschiedenis haar loop gehad en diepe sporen achtergelaten; men zie de afgehaakte wapens op grafzerken en wapenborden, de vernielingen aan de zo beroemde koorbanken.

De Martinikerk, behorende tot het Domkapittel van Utrecht, is een basiliek, bestaande uit een schip met 2 zijbeuken en een 5/10 gesloten koor. Het schip en de beuken zijn opgetrokken van baksteen, evenals het basement van het koor, dat verder grotendeels bestaat uit tufsteen. In het verlengde van de noordbeuk bevindt zich de sacristie. Tussen deze en de zijbeuk vrijst aan de schipzijde het achtkante traptorentje dat toegang geeft tot de trappen boven het schip, de noordbeuk en de sacristie. De kap boven de zuidbeuk is alleen te bereiken uit de grote toren.

Tegen de zijbeuken staan de eenmaal versneden steunberen, waartussen zich de spitsbogige vensters bevinden.

Het zeer hoge koor heeft driemaal versneden steunberen. De zich daartussen bevindende spitsbogige hoge vensters waren vóór de restauratie voor meer dan de helft dichtgemetseld.

De steunberen zijn bekroond met driekantige voetingen. Aan de noord- en zuidzijde bevinden zich boven de zijbeukdaken 6 ronde vensters. Bij onderzoek bleken de meest westelijke drie aan iedere kant later ingebroken te zijn.

Het zuidelijke portaal met puntgevel tussen de overhoekse beren heeft de ingang in een rechthoekig omlijste nis met baksteentraceringen.

De beide zijbeuken omsluiten de toren. Bij de opgravingen kwam vast te staan, dat de noordwand van de oude Romaanse kerk op de plaats stond waar nu de kolommen verrijzen. Is men in 1446 met de bouw begonnen van west naar oost, dan is het zeker dat de Romaanse kerk eerst geheel is afgebroken. De eerste 4 traveeën zullen dan het oudste deel zijn van de nieuwe kerk. Onder de gootlijst van dit deel bevindt zich een tandlijst van baksteen. Het tweede deel van de kerk wordt gevormd door de hieropvolgende drie traveeën, waarin zijn opgenomen de oorspronkelijke ronde vensters in de wand van het schip. Na beëindiging van dit deel (zie ook het verschil in de gootlijst) zou begonnen zijn aan de voltooiing van de kerk met het koor.

In 1466 werd de kerk gewijd.

In 1937 werd tot restauratie besloten en werd opdracht gegeven tot het maken van opmetingen en plannen. Vooral financiële moeilijkheden be-

lemmerden een spoedig begin, doch in 1942 werden onder zéér moeilijke omstandigheden de eerste werkzaamheden ter hand genomen. De oorlog noopte in het begin van 1944 tot stillegging van de aangevangen arbeid, die pas in 1948 is hervat.

Ondanks de grote vernielingen en verwaarlozing waren na onderzoekingen en opmetingen de meeste details terug te vinden. De problemen voor de restauratie van het exterieur bestonden dan ook in hoofdzaak uit technische moeilijkheden. Ook het verkrijgen van de oude materialen heeft vele hoofdbrekens gekost.

De gebreken bestonden in hoofdzaak uit slechte leibedekking, (waardoor vele gebreken aan de kappen), slechte goten, (waardoor inwatering van de muren), verkankerd metselwerk, op ongevoelige manier hersteld met kleine harde steen, vele verzakkingen (vooral bij de steunberen), waardoor vele scheuren waren ontstaan. Ook een vroegere „restauratie” in 1908-1909 had veel kwaad gedaan door het veelvuldig gebruik van cement en door de bepleistering van de tufsteenwanden van het koor.

In de spitsbogige vensters van schip en koor waren houten ramen met kozijnen geplaatst, waarbij glas in lood, brugstaven en traceringen waren verdwenen. Echter waren er enkele ramen waaruit alleen het glas in lood was verwijderd waarna ze waren dichtgemetseld met kleine rode steen, zodat vorm en afmetingen van traceringen bekend waren, evenals de afstanden van de brugijzers. Hierdoor waren de maten van het glas in lood te reconstrueren.

In de hoge koorramen (waarvan de onderste helft was dichtgemetseld) werden deze gegevens eveneens gevonden. Zelfs zaten in de muren nog de brokstukken van de natuursteenbruggen voor deze hoge ramen. Bij de sacristie was te vinden, welke gedeelten luik en welke gedeelten raam waren geweest, terwijl oude ijzerresten de goede plaats aangaven voor gehengen, diefijzers, bindroeden, enz.

Ook de problemen voor het interieur waren in hoofdzaak van technische aard. Het verzakken van de kolommen was een der ergste kwalen. Door het grote gewicht van de kap, de gewelven en de bovenmuren op de kolommen was de druk per cm² onder de kolommen op de vrij slechte terpgrond het tienvoudige van de druk onder de muren van de zijbeuken. Door de vele kolommen de gelegenheid tot uitwijken naar alle zijden. Door de slechte verankeringen van de

koppelbalken tussen de gewelven en door de druk van deze gewelven kregen de muren gelegenheid tot zijdelings uitwijken.

Door bovenstaande gebreken werden de gewelven van schip, koor en zijbeuken meegetrokken, met als resultaat, dat vele gewelfribben hun kracht hadden verloren. Op de meest onverantwoorde wijze waren pogingen gedaan om de gebreken te herstellen en instorten te voorkomen. De foto's in het dagboek, welke hiervan zijn genomen, spreken geheel voor zich.

De eerste en belangrijkste opgave was dan ook, het tegengaan van een verdere verzakking van de kolommen. Rondom de kolomvoeten zijn aansluitend damplanken van gewapend beton geheid tot in de vaste oude kleilaag, waarna op 2 hoogten ringbalken werden aangebracht, eveneens van gewapend beton. De minder goede grond is nu opgesloten en een verder uitwijken is onmogelijk geworden.

Een omvangrijke arbeid is vervolgens het uitnemen van grote gewelfdelen geweest. Het gewelf boven het orgel is geheel opnieuw gemetseld.

De (later aangebrachte) hechte verbinding tussen kerk en toren was er de oorzaak van, dat het klokluiden veel schade berokkende aan de kerk.

Proeven, genomen tijdens het luiden van de klokken, toonden een grote beweging aan, die overgebracht werd op de gewelven van het middenschip. Welbewust heeft men dan ook vroeger de ruimte tussen toren en schip met houten tongewelven afgedekt. Op een oude tekening van het interieur is te zien, hoe men getracht heeft met trekstangen door het schip en tussen de gordelbogen de gebreken, die zich vertoonden, te verhelpen zonder de eigenlijke oorzaak dezer gebreken te kennen.

Dat de verzakkingen zich door de gehele kerk deden gevoelen is begrijpelijk. Ook de gordelbogen en de vierdelige spitsboognissen vertoonden grote afwijkingen.

Verheugend is het, dat tijdens de vrij lange duur van de herstellingen aan gewelven en wanden, verscheidene schilderijen aan het licht kwamen, die deels wel, doch deels niet bekend waren.

Na de reformatie werden alle schilderijen verborgen onder de witlagen en een in 1647 aangebrachte steen laat weten: „deze kercke is verbeterd ende gewit”.

Na nauwkeurige controle kwamen eerst de (nog onbekende) schilderijen in de beide ge-

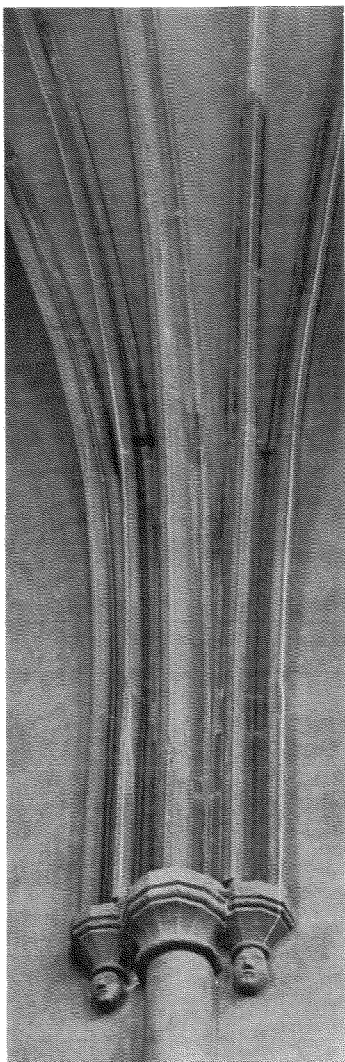
welven van de noordbeuk te voorschijn. Ze waren zeer geschonden door vroeger „herstel” van het stucadoorwerk. Ze zijn schoongemaakt en geconserveerd door de schilder J. Halbertsma. Met zekerheid kan worden aangenomen, dat dit de enige schilderijen waren op de gewelven in de zijbeuken.

De wandschilderingen in schip en koor waren voor het grootste deel bekend. Deze hadden minder te lijden gehad van vocht, verzakkingen en „herstel”.

Ondanks de vele witlagen konden deze schilderijen schoongemaakt worden, waarbij echter wel iets van de duidelijkheid verloren ging. De restaurateur F. A. J. Smoorenburg kan met voldoening op deze arbeid terug zien. Daar zéér veel van het pleisterwerk los zat of gescheurd was, moest de kerk geheel opnieuw worden gestucadoord. Bij onderzoek van de oude pleisterlagen uit alle delen van de kerk (wanden, gewelven, peilers, bogen, enz.) bleek, dat een soort scherp zand was gebruikt, grover dan duinzand en fijner dan rivierzand. Bij speurtochten in de omgeving werd hetzelfde zand gevonden bij het hoger gelegen dorp Koudum en in de richting van Gaasterland. Bij onderzoek aan andere monumenten in Friesland werd hetzelfde materiaal gevonden.

Allereerst zal in de kerk het oog getroffen worden door de statige en rijzige lijnen, de fraaie gewelven, de waardevolle schilderijen, de sierlijke gebeeldhouwde kopjes en figuren onder de gewelfribben, de schone preekstoel en de vroedschapsbank. Vervolgens zal de vloer van grafzerken de aandacht trekken. Er liggen zeer grote en kunstig gebeeldhouwde portretzerken, doch ook kleine en zeer simpele, die in hun eenvoud niet voor de andere onderdoen.

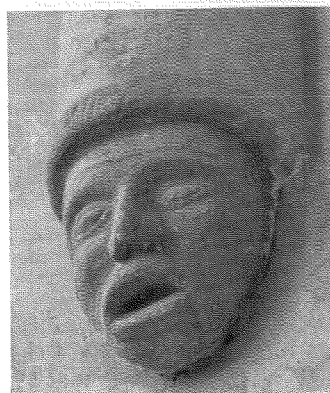
Vroeger waren de meeste zerken reeds enige malen verplaatst. De liturgie van de protestantse eredienst vroeg een geheel ander bankenplan en een geheel andere opstelling van de preekstoel. Daardoor zouden vele fraaie zerken geheel aan het oog worden onttrokken. Om dit te voorkomen zijn bij de restauratie opnieuw vele zerken naar het koor en de zijbeuken verplaatst. De grote zerken die de grafkelders dekken zijn echter op hun plaatsen gebleven. Zij bevinden zich grotendeels in het koor. De aanwezige zerken waren niet voldoende om de gehele kerkvloer te beleggen. Daarom zijn een 200 stuks vlakke naamloze zerken gekocht, afkomstig uit de enige jaren geleden gesloopte Eilandskerk te Amsterdam. Deze zijn gebruikt voor aanvulling en spe-

Afb. 8. Kapiteel van koorgewelf.

Afb. 9. Kapiteel in Sacristie.

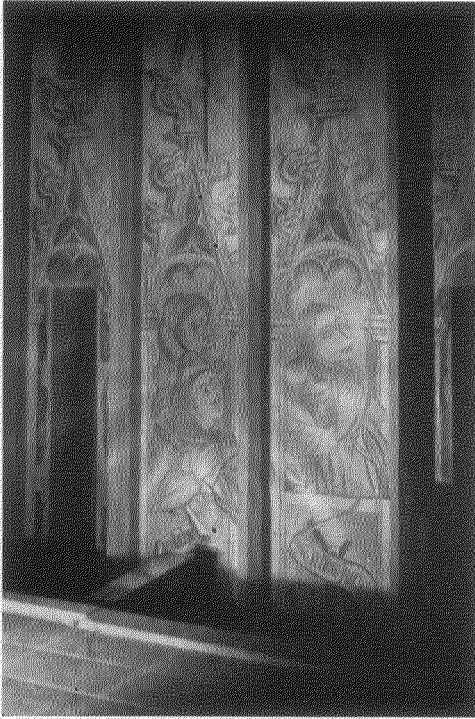

Afb. 10. Kraagsteen in koor.
(Foto's J. D. de Jong, Oudkerk Fr.)

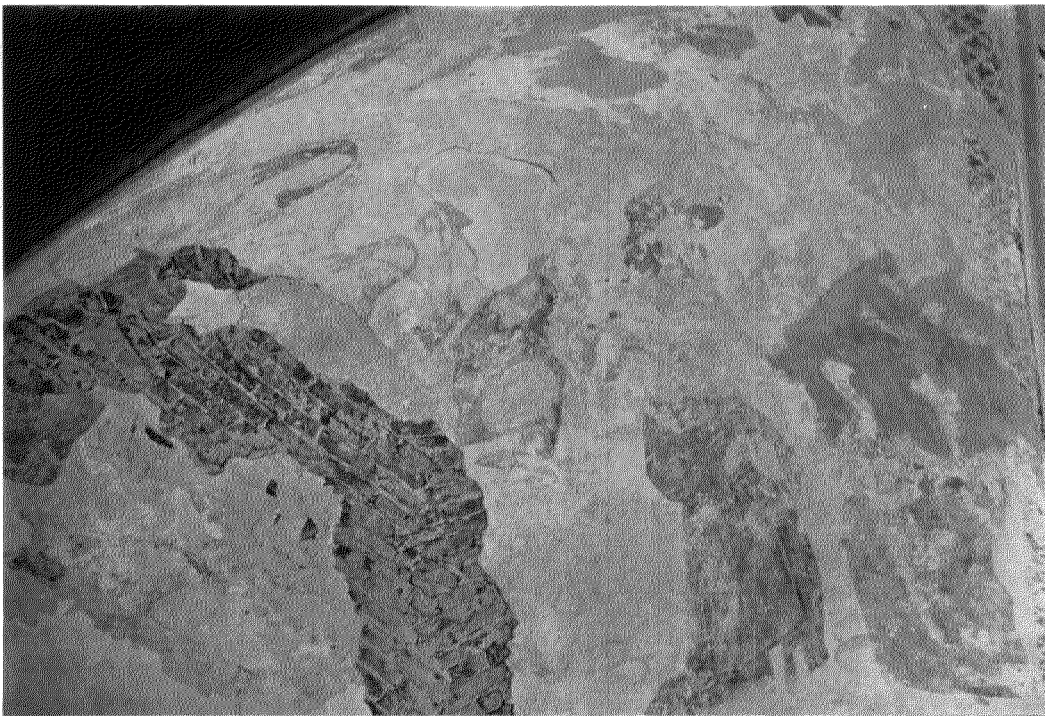
Afb. 11. Kapiteel gewelf zuidbeuk.

DE SINT MARTINKERK TE BOLSWARD

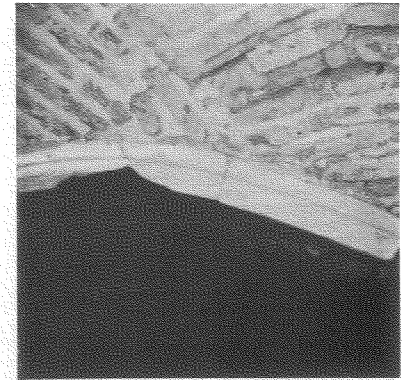
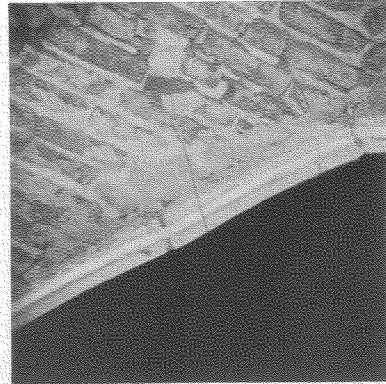
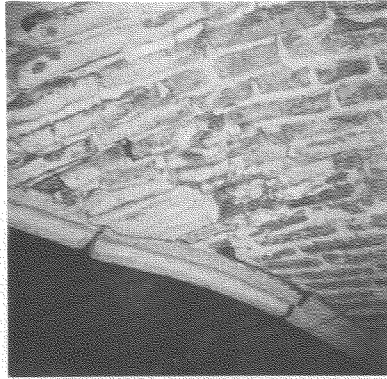
Afb. 12. Schilderingen op de koorwanden.

(Foto's Smoorenburg, Amsterdam)

Afb. 13. Gewelvschilderingen noordhoek.

(Foto's F. C. D. Popken, Leeuwarden)

Afb. 14. Slechte gewelven.

Afb. 15. Funderingen van kolommen.

ciaal voor het veel gebruikte middenpad. De nummers op de zerken verwijzen naar de nog te Amsterdam aanwezige grafregisters.

Uit de namen en opschriften op de zerken blijkt een grote verscheidenheid van mensen, die in de kerk en het koor hun laatste rustplaats vonden. Enkele zerken verdienen speciale aandacht, o.a. de kleine priesterzerkjes met hun ingebeteldde miskelk, de grote portretzerken met de geharnaste figuren, de zerk, vermeldende dat de hooggeleerde en wijze doctor Sixtius in de St. Paulskathedraal te Londen werd bijgezet, de zerk van Sibrandus Siccama, stadssecretaris, doctor in de beide rechten, afkomstig van Bolsward. Verder de eenvoudige zerken van beurtschippers en smalschippers en nog vele anderen. Op een zerkje met een scheepje leest men:

Hooivaren was mijn plezier.
Nu ik dood ben lig ik hier.
Laat nu varen wien het lust.
Ik lig hier in d'eeuwe rust.

Ook aan vreemdelingen wordt men herinnerd. Zo b.v. aan de Brugse schilder Mr. Adriaan van der Linde, gestorven op 28 April 1609 en aan een Italiaans edelman, Heere Caesar Macett, Vrijheer van Frinco, meede Heer van Salugien gelegen in Piëmont, met het jaartal 1622.

Het oude bankenplan, daterende uit 1617, werd in 1856 gewijzigd. Uit een oude tekening van het interieur blijkt, dat omstreeks die tijd ook de fraaie eiken betimmeringen rond de pijlers en het mooie doophek verwijderd zijn. Ook de op die tekening nog voorkomende koperen kronen, twee grote en een kleinere, met een adelaar in de top, zijn verdwenen. Nasporingen naar deze kronen leveren enkele vermoedens op doch geen zekerheid. Misschien is de kroon, die het stadhuis siert, uit de kerk afkomstig. Misschien ook heeft het koperen kroontje in het Kerkje te Gaast, waarin een adelaar voorkomt, in de kerk te Bolsward gehangen. In de gerestaureerde kerk te Ferwerd ziet men eveneens een koperen kroon, versierd met een adelaar. Volgens de koster aldaar is deze kroon een geschenk van een beurtschipper, die een eeuw geleden tijdens een storm op de Waddenzee hulp gekregen had van de dorpeligen.

Het schijnt wel dat men in Bolsward achteloos veel kostbare zaken heeft verkocht en verwanseld.

In het middenschip zijn de banken, na gerestaureerd te zijn, volgens een geheel nieuw plan opgesteld, gericht op de preekstoel en het koor.

De kansel was vroeger goed onderhouden doch gelakt en stond tegen een van de zuidelijke pijlers. Nu staat zij, na grondig schoongemaakt en hersteld te zijn, op de scheiding tussen kerk en koor aan de noordzijde. Deze preekstoel is, met zijn snijwerk, een uitzonderlijk fraai werkstuk. De opdracht om een nieuwe „preekstoel” te vervaardigen werd gegeven in 1659. In de oude kerkeboeken vindt men hierover nog belangwekkende gegevens. De Bolswarder glazenier Gerben Wopkes maakte de tekening voor f 18, waarna de kistenmaker Pytter Jurgens het gestoelte vervaardigde. Hij bedong daarvoor f 665. Hij ontving daarenboven f 87 als geschenk.

De vier panelen, voorstellende de vier jaargetijden, en het vijfde paneel met het bijbelboek werden gesneden door de Friese „anticsnijder” Johannes Kinnema, wonende te Alkmaar, voor f 700, 6 zilveren lepels en f 83 voor meerder snijwerk. Samen kostte dit kostelijk stuk, waaraan 3 volle jaren is gewerkt f 1.776.

In de 18de eeuw werd de kerk verrijkt met de zgn. vroedschapsbank. Deze werd in 1722 vervaardigd voor de zes burgemeesteren en de twee raadsleden en versierd met rijk beeldhouwde kuiven met wapens van de Generaliteit, de Provincie en de Stad. Vóór de restauratie vormde deze bank de afsluiting tussen de kerk en het (ongebruikte) koor. Thans heeft deze bank een waardige plaats gekregen in de noordbeuk.

Toen het oude orgel in 1777 voor ongeveer 180 carolusguldens werd verkocht aan de organist A. van Campen te Goudum was de orgelbouwer A. A. Hinz reeds bezig met de vervaardiging van het nieuwe orgel. Dit was mogelijk door een legaat van f 12000 van Franciscus Elgersma, notaris te Bolsward, terwijl zijn neef, Burgemeester Nicolaas Elgersma van Bolsward, de opdracht tot de bouw gaf.

Onder het orgel staat:

Loof 's Heeren naam O Christenschaar,
Dat met gezang zich 't orgel paar',
Door Elgersma daartoe gegeven,
Gesticht door een van zijne Neven.

terwijl men op de geschilderde gedenkplaat boven de speeltafel leest:

In het jaar 1780 den 9 dag is door Trijntje Besker, vier jaar oud (dochter van de predikant) de eerste pijp gezet in dit orgel, onder opzicht van haar Oom Nicolaas Elgersma, door den beroemden orgelmaker A. A. Hintz begonnen 1776 en voltooid 1781.

Ook het orgel heeft de nodige restauratie

ondergaan. Vermeld dient nog te worden, het kostbare bezit van de Martinikerk n.l. de koorbanken en het uit de Broerekerk afkomstige koororgel. Met de restauratie van dit benijdenswaardige bezit zal zeer binnenkort begonnen worden. Hierna zullen banken en orgel hun plaats in het koor weer innemen.

Binnenkort zullen in de noordbeuk naast de toren twee gedenkramen worden aangebracht.

Het comité Bolswarder Ramen heeft n.l. na de bevrijding aan de glazenier Louis Boermeester te Amsterdam opdracht gegeven 2 glas-in-loodramen te ontwerpen. Het ene stelt voor de onderdrukking en het verzet, het andere de bevrijding.

Als alles geheel voltooid is, zal de Martinikerk, die een van de grootste kerken van Friesland is, ongetwijfeld ook een van de mooiste zijn.

SUMMARY

ST. MARTIN'S CHURCH AT BOLSWARD

BY A. BAART JUN.

St. Martin's church at Bolsward (1446-1466) was built on the site of an old, small Romanesque church that was about 7 metres in width and 25 metres long. Excavations have proved that the old church had been demolished first. Finds yielded during the excavation date from a period previous to the Christian era. See also the so-called St. Martin's stone (relief in red sandstone) in the southern aisle.

The tower is probably slightly older than the church. The bricks used for tower and church are of identical size. The choir is built in tufa (probably that of the earlier church).

The tower has 5 storeys, crowned by two opposite gables and a saddleback roof, a type of roof peculiar to Friesland.

The church is a basilica, consisting of a nave, two aisles and a choir with semi-decagonal termination. The northern aisle runs into the vestry. Aisles and choir are supported by buttresses. The church was erected by three stages from West to East.

As to the plans for the restoration, an architect was commissioned in 1937 and by 1954 the restoration was completed, activities being slowed down on account of the war.

All details of the neglected church could be found and determined with accuracy. Owing to neglect roofs, vaults, pillars, walls and foundations showed many defects, both internally and externally.

Since the pillars had subsided, vaults and walls had suffered seriously. Valuable paintings were discovered on vaults and walls, which had been covered with layers of whitewash after the reformation. Although they were in a very bad condition, the paintings have been saved. For the rest the church has been plastered anew.

Its finest feature is the magnificent spatial effect. The beautiful floor with its many large (portrait) and small tombstones of foreigners and countrymen also arrests the attention.

In addition the church has:

A good, but simple (altered) arrangement of pews.

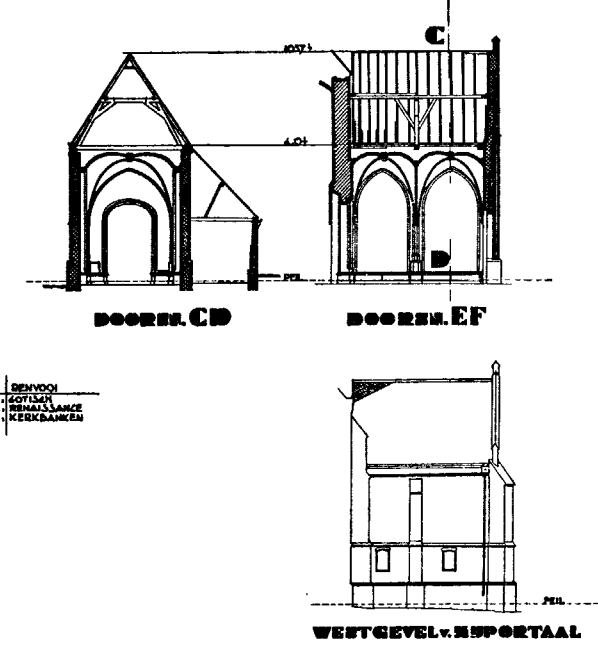
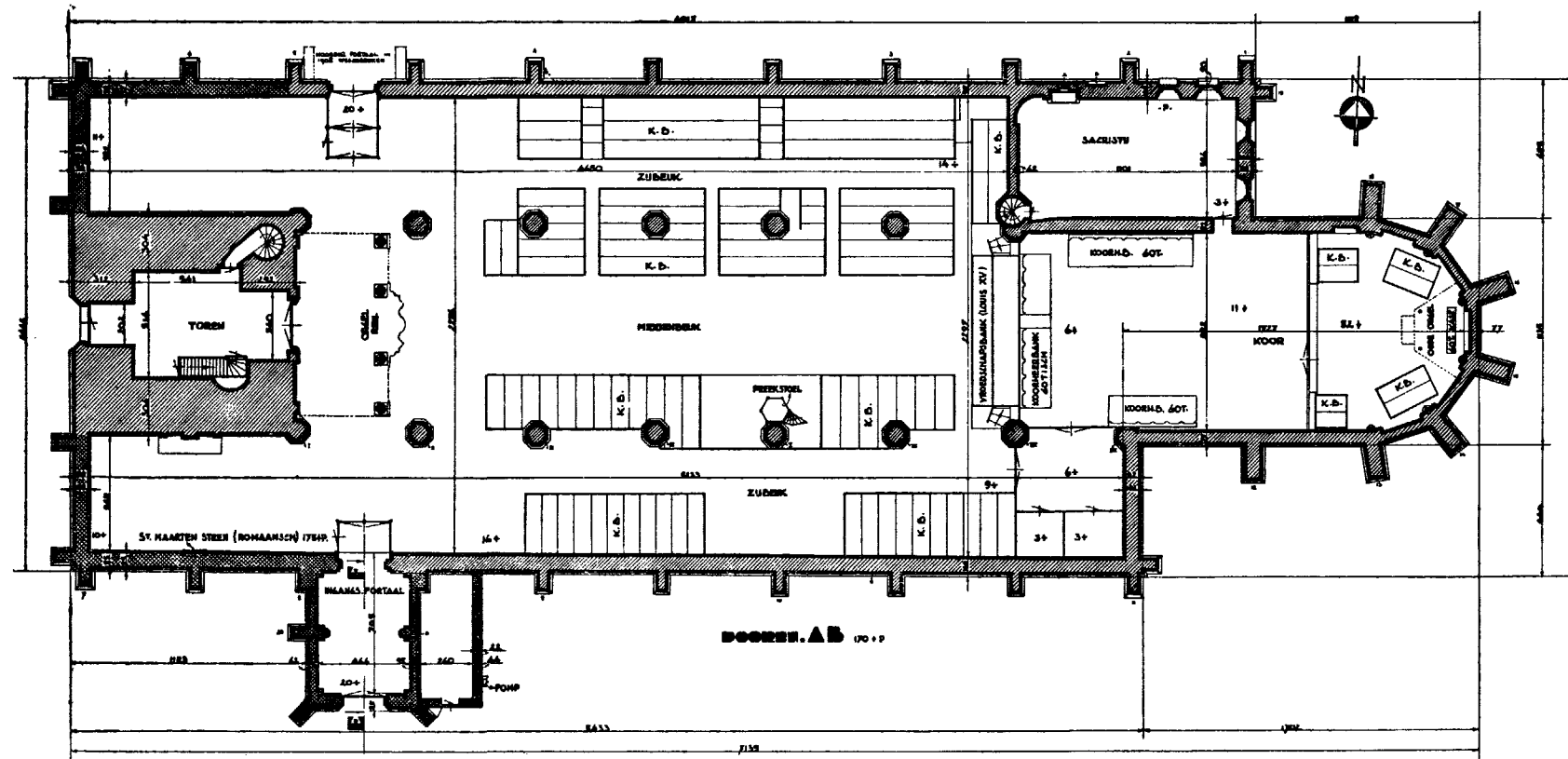
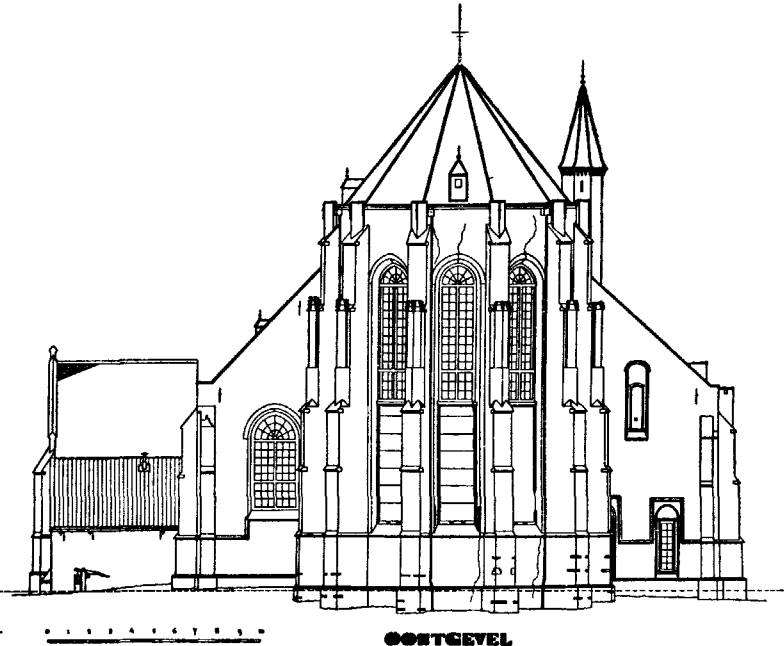
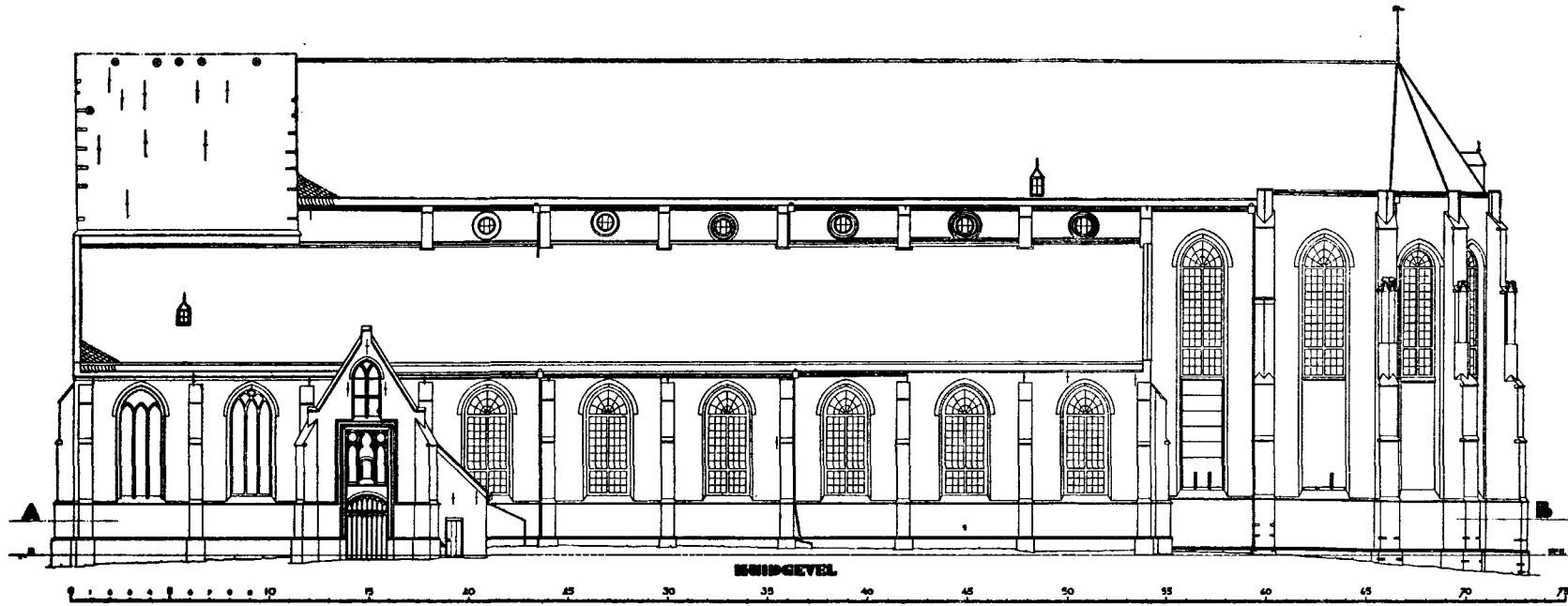
A pulpit dating from 1659.

A pew for the Corporation (1722).

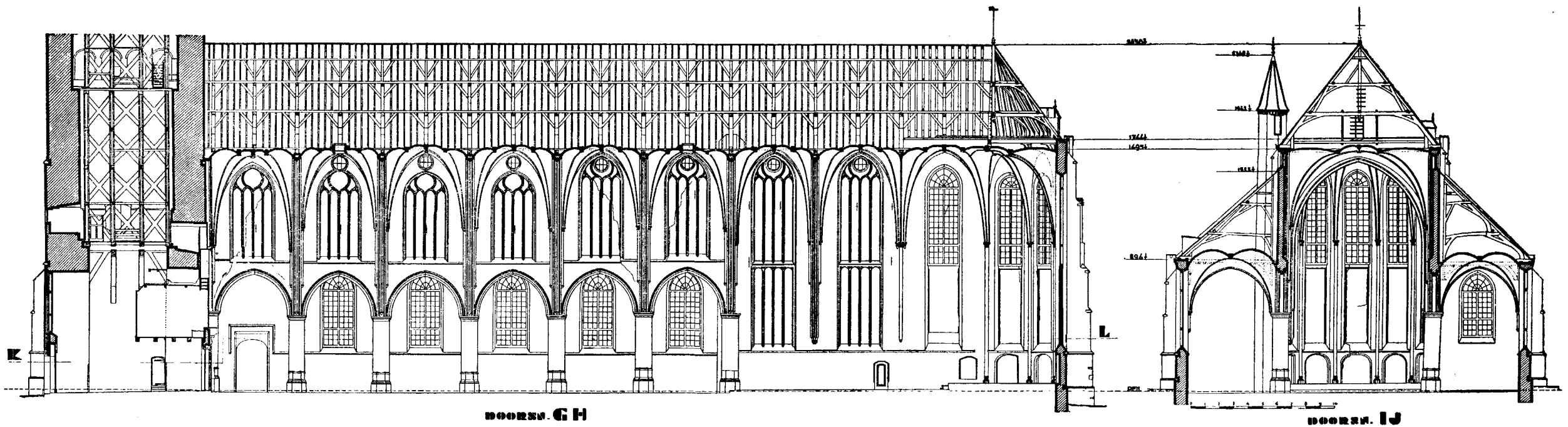
An organ dating from 1778, built by A. A. Hinz.

The abovementioned furniture, too, has been restored, while the restoration of the valuable choir-stalls and -organ will be undertaken. The restoration of the tower has already been embarked upon.

Plattegronden en opstanden van de Sint Martinikerk te Bolsward.

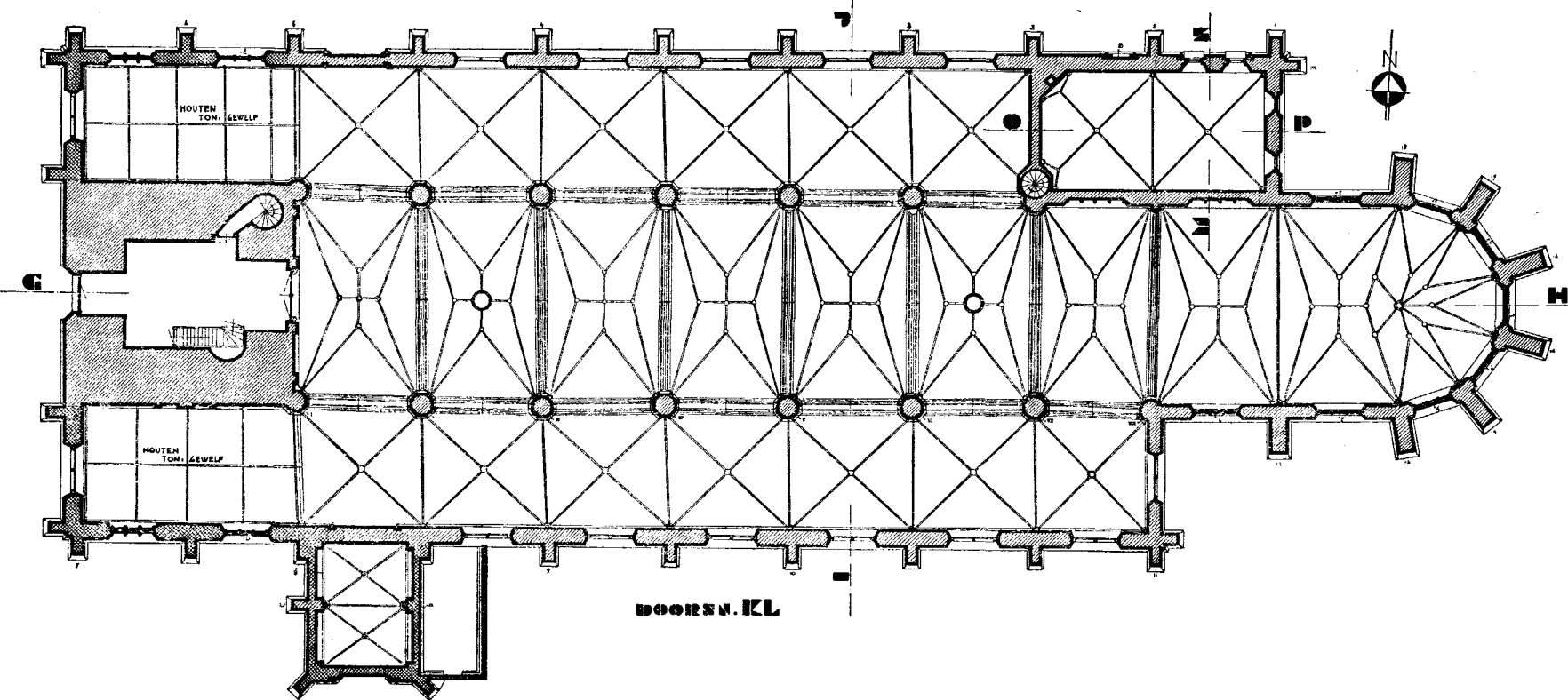

OPMETING MARTINIKERK TE BOLSWAARD
 LEENWAARDEN JANUARI 1958
 DR. A. B. A. DAART
 OPGEHEVEN BIJ 6ET. 7 en 8 DOEL

DOORSN. GH

DOORSN. IJ

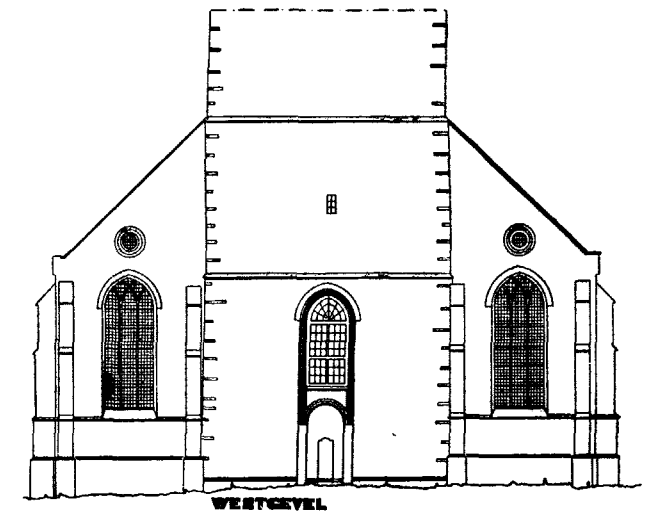
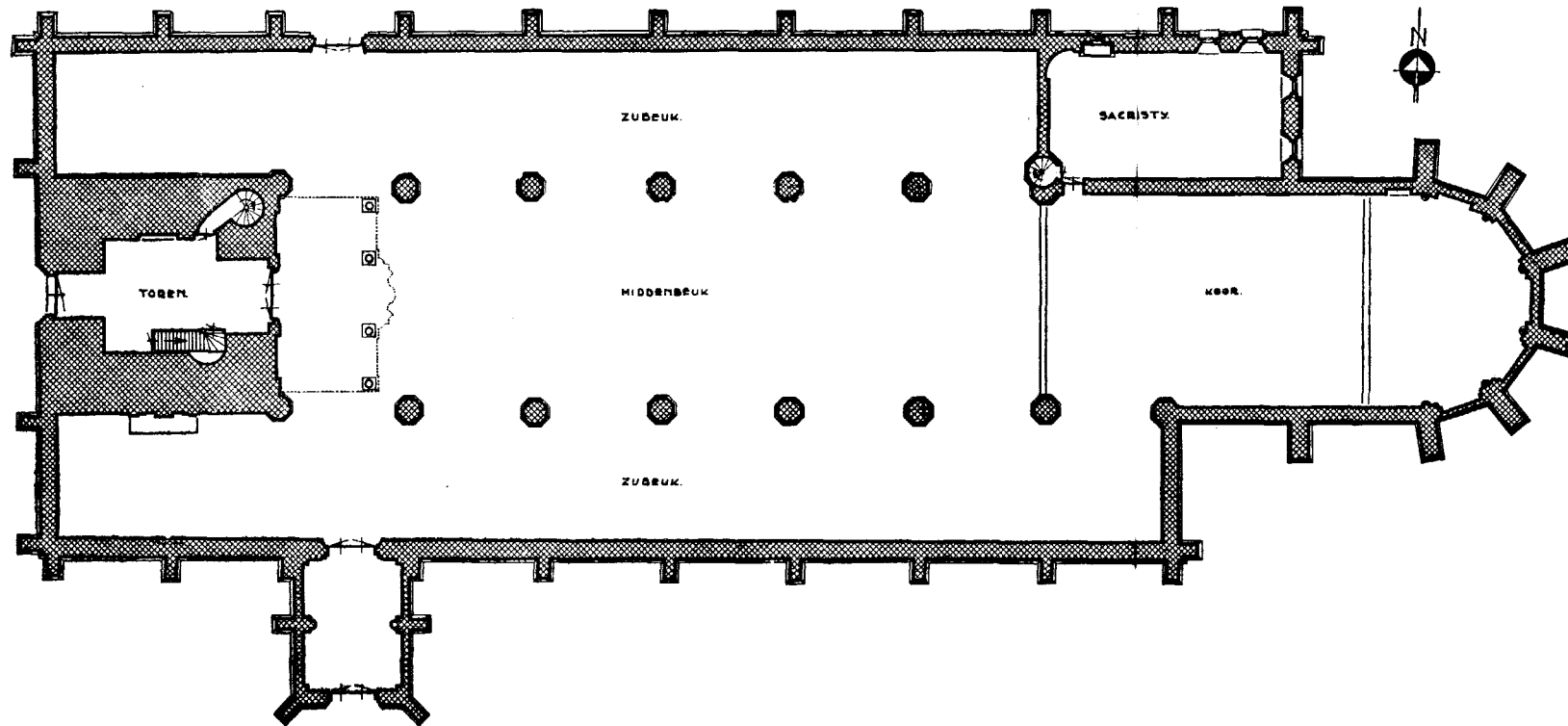
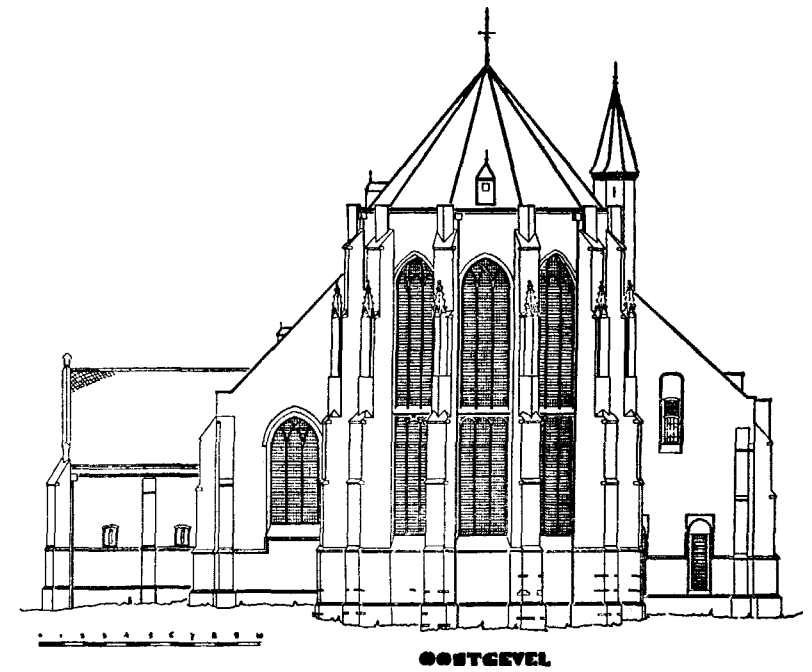
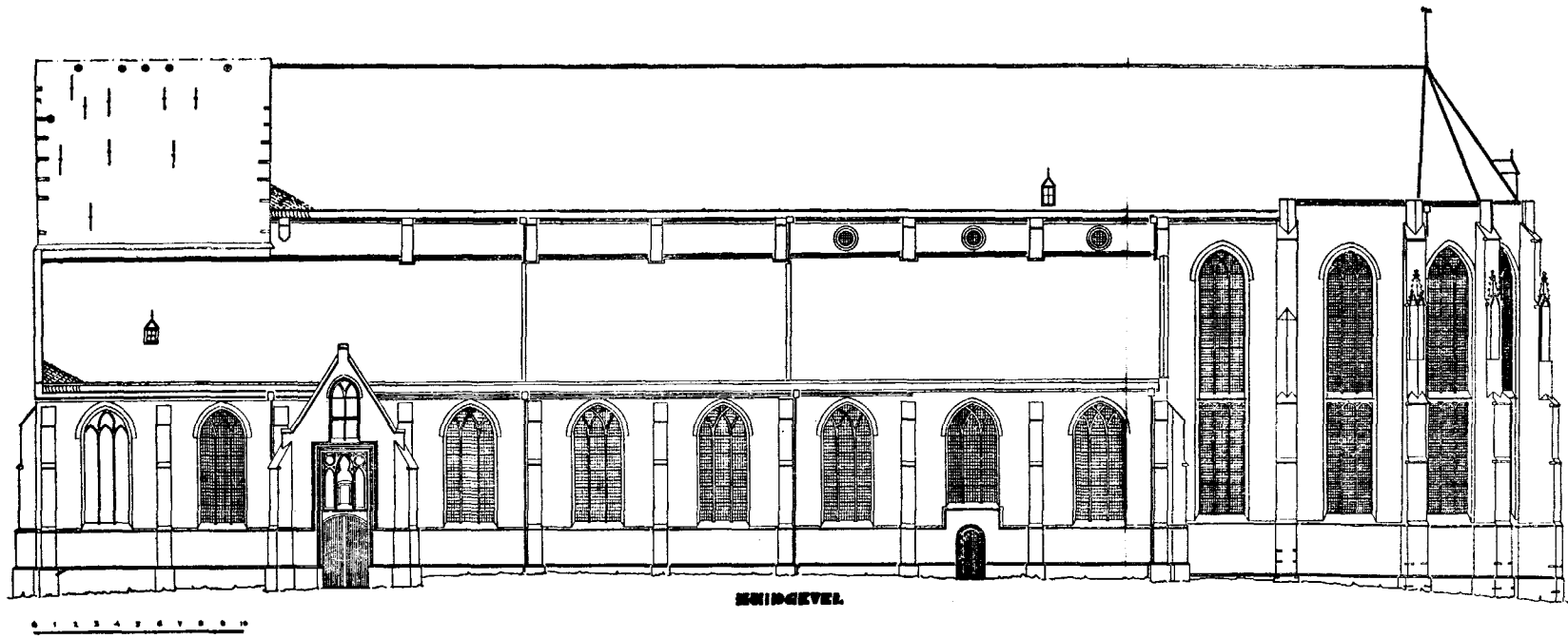
DOORSN. KL

DOORSN. MN

DOORSN. OP

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 m.

OPMETING MARTINKERK TE BOLSVARD
 LEEUWARDEN JANUARI 1939
 DE ARCH. B. W. A. A. DAART.
 ONMETER EN GCT. DOOR F. DE DOER.
F. de Doer

MARTINIKERK TE BOLSWARD

LEEUWARDEN JANUARI 1885
 DE ARCH. B.S.A. A. DAART, JR

DE NED. HERV. KERK TE BOZUM

DOOR

DR. D. P. R. A. BOUVY

Gelegen op geringe afstand van de dorpskern, spiegelt zich de stoere kerk, eertijds wellicht St. Maarten gewijd, in een nabijgelegen plas, verheugd als zij is over haar sinds een aantal jaren herstelde schoonheid¹.

De vrucht van piëteit en zorg voor de monumenten uit het verleden harmonieert hier wonderwel met die van kil winstbejag, waarbij door opoffering van hofstede met fundament en grond inclusief een poel ontstond als treffend décor bij deze parochiekerk.

De zware massieve toren, grotendeels in baksteen opgetrokken, wordt bekroond door het voor Friesland zo typerende zadeldak. Hij staat daar weerbaar, omdat elke rechtstreekse buiteningang wellicht reeds vanouds ontbrak. De enige doorbreking van deze steile steenmassa vormen de galmgaten in de bovenste geleding en een enkel spleetvenstertje. Wellicht is hij enkele decennia jonger dan het met tufsteen beklede schip en het koorgedeelte, die in de loop der twaalfde eeuw ontstonden².

Op zijn beurt is het schip vermoedelijk weer

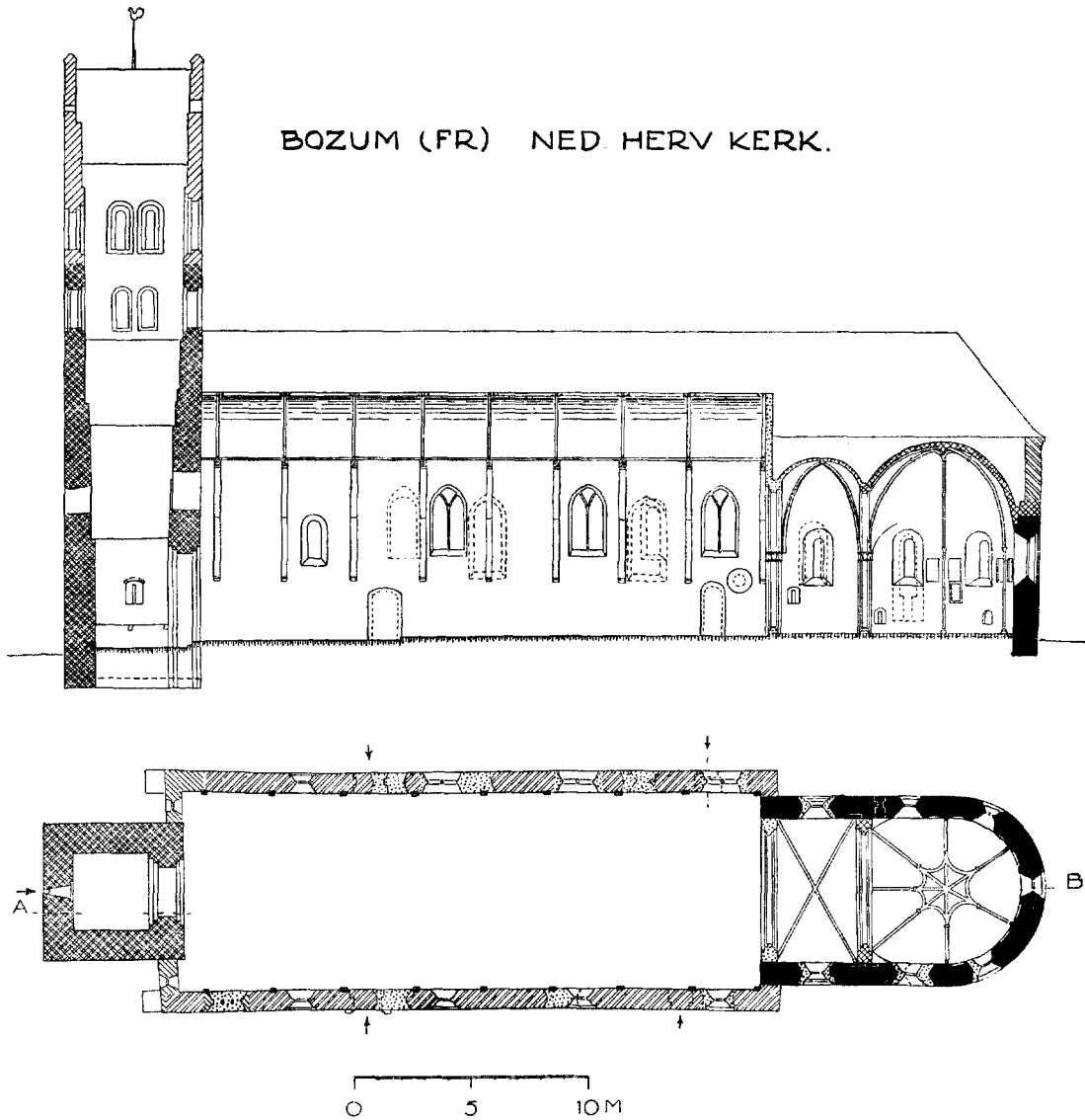
enige tijd later ontstaan dan de smallere koortravee en de absis. Aan dit smallere deel nu dankt de kerk haar bijzondere charme, vooral ook tengevolge van een verbouwing, die de halfronde absis tegen het einde der 13de of het begin der 14de eeuw onderging. De muur werd aanvankelijk verhoogd met een laag gele baksteen, waaraan weer later — vermoedelijk kort na de eeuwwisseling — een laag rode baksteen toegevoegd werd en wel zo, dat de halfronde vorm een achthoekige bekroning kreeg. Inwendig werd de absis voorzien van een koepelgewelf volgens het Westfaals-Friese type. Vijf venstertjes, aan de buitenzijde gesierd met zuiltjes, kapiteeltjes, basementen en ronde kraal, alles in Bremer zandsteen uitgevoerd, verschaffen het nodige licht aan de eigenlijke absiede. Zij behoren in eerste aanleg nog tot het midden der 12de eeuw. De koortravee bezit daarentegen pas sinds de jongste restauratie aan weerszijden een rondboogvenstertje, waarbij, ter accentuering van het onderscheid met de originele, de zandstenen profileeringen niet werden toegepast.

De zuidzijde van het schip draagt duidelijk de sporen van de bovengenoemde middeleeuwse restauratie, waarbij het meeste tufsteenmateriaal door baksteen vervangen werd. De huidige rondboogvensters waren in de loop der eeuwen dichtgemetseld en door spitsbogige vervangen. Hier is de oorspronkelijke toestand weer zoveel mogelijk hersteld. Van één der gothische vensters bleef echter de vorm in dichtgemetselde toestand behouden.

De noordzijde van het schip, minder aan de verwerende invloeden der zeewinden blootgesteld, heeft een veel belangrijker deel van het grijze tufmateriaal kunnen bewaren, hoewel echter daar de romaanse rondboogopeningen verloren gingen (op één na, die dichtgemetseld is) en door gothische vervangen werden. Terwille van de belichting van het interieur werd deze toestand gehandhaafd. Aan deze zijde bevinden zich zowel in de koortravee als de absiede een hagnoscoop, in de muur van het schip een dichtgemetselde romaanse ingang en meer in de richting van de toren een gothische toegangspoort.

¹ Eer dan St. Margaretha kan St. Maarten als kerkpatroon beschouwd worden: „Item Peer Bosum bekene dat ick ontfensen hab fan sinte Marten patroon to Bosum ...”. Post uit het kerkerekeningboek van Bozum 1515-1554, bijgehouden door pastoor Edo Walckama († 17 December 1554), gepubliceerd door P. Sipma, *Oud-Friesche Oorkonden*, 3de deel, 's-Gravenhage 1941 (blz. 113 onder het jaar 1529). Dit kerkerekeningboek van Bozum wordt bewaard in het huisarchief Lulema onder no. 68, tezamen met stukken betreffende het fidei-commis te Bozum, een procuratorschap ingesteld door Pier Epeszoon of Pier Walta tot Bozum in 1538. Het archief Lulema werd in 1906 aangekocht door het Rijksarchief te Groningen (zie: J. A. Feith, *Inventaris van het Huisarchief Lulema*, Groningen 1907).

² M. D. Ozinga wijst er op, dat alle kerkmuren een buitenhuid van tuf bezitten en een binnenhuid van geelrode baksteen. Hun kern bestond uit onregelmatig baksteenwerk met vullingen van kleine veldkeien, waartussen bij wijze van verankering grote granieten blokken. (*De Romaanse kerkelijke Bouwkunst*, in de serie *De Schoonheid van ons Land*, Amsterdam 1949, blz. 105).

Tenslotte werden daarnaast een aantal vensters aangebracht ter verlichting van de consistoriekamer en de portaalverdieping.

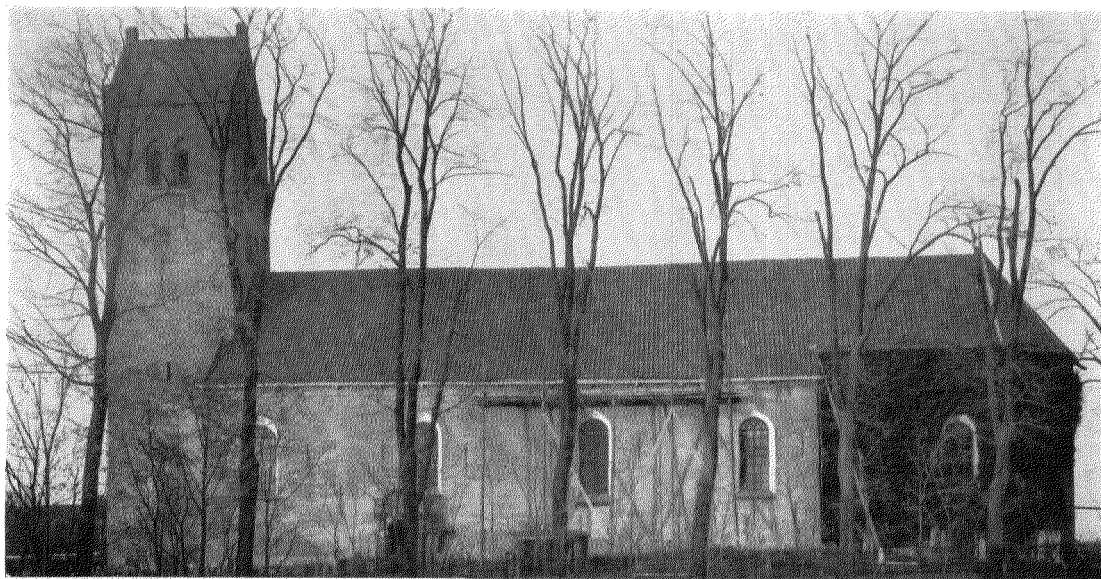
De hoofdingang van de kerk prijkt aan de zuidzijde: een monumentaal portaal, in het jaar 1700 uit baksteen en bergsteen opgetrokken, en dat ondanks zijn Corinthische kapitelen en klassiek hoofdgestel wonderwel harmonieert met het romaanse karakter van het kerkgebouw. De fraaie poort geeft toegang tot het voorportaal tussen schip en toren, van waaruit men de kerk binnentreedt.

Eenmaal binnen wordt het oog terstond geboeid door koortravee en absis. Deze travee, een tussenruimte tussen het schip en de absis, wordt aan de west- en oostzijde door een gordelboog afgesloten. De bogen, bij de aanzet rond en naar het midden in rechthoekige vorm verlopend, rusten op colonnetten met zandstenen kelkvormige kapitelen en basementen met voetloof.

Ter hoogte van de boven- en onderzijde der kapitelen loopt een dubbele laag Bremer zandsteen als een smalle bandversiering in de westelijke en oostelijke muurgedeelten van deze travee

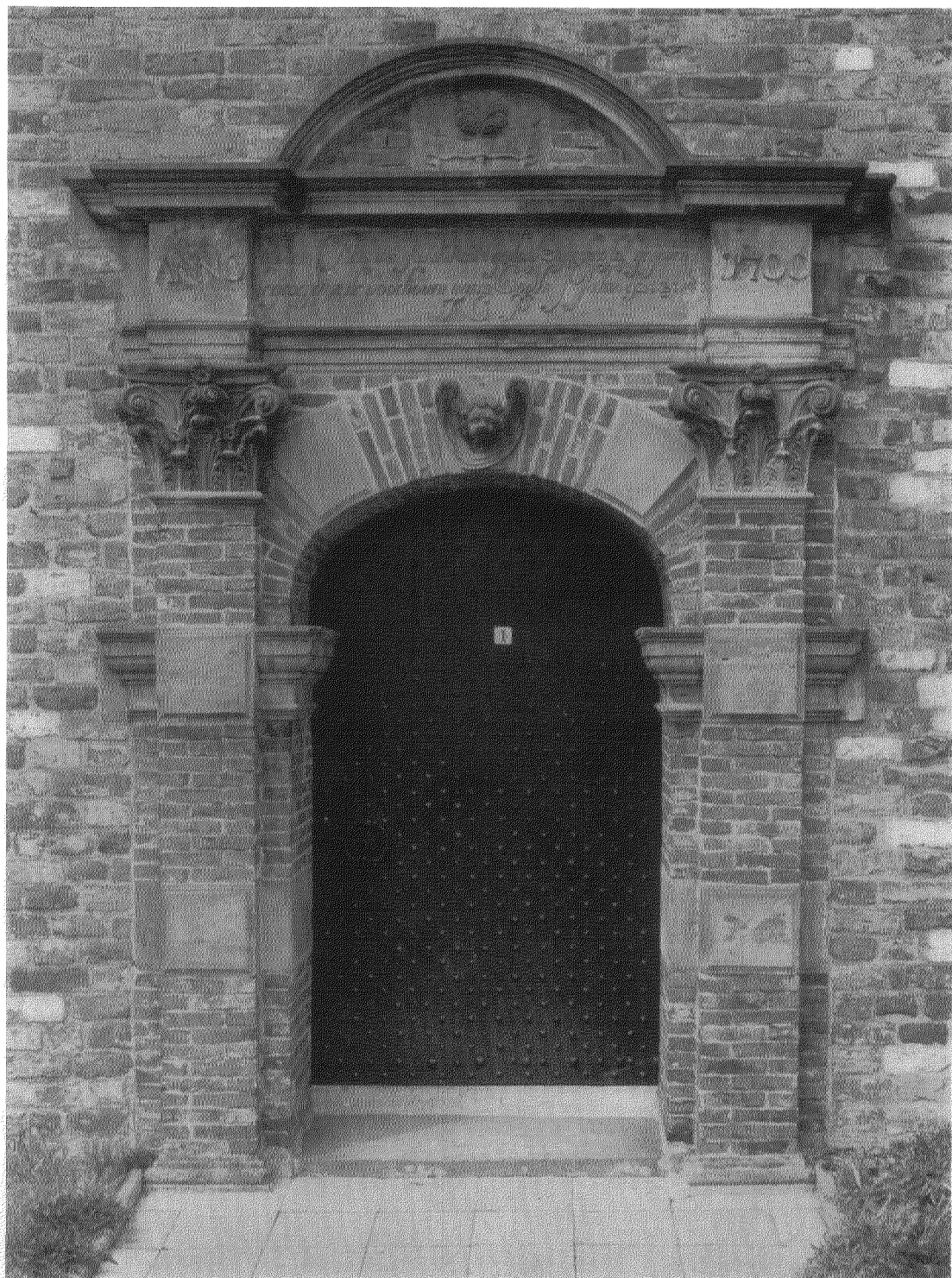
DE NED. HERV. KERK TE BOZUM

Afb. 1. Zuidzijde vóór de restauratie.

Afb. 2. Zuidzijde na de restauratie.

Afb. 3. Hoofdingang.

Afb. 4. Interieur naar het oosten na de restauratie.

Afb. 5. Interieur naar het oosten voor de restauratie.

Afb. 6. Interieur naar het westen.

Afb. 8. Gewelfschildering na de restauratie

Afb. 7. Christusfiguur, detail van de veertiende eeuwse gewelfschildering vóór de restauratie.

door. Doordat de lagen ook zichtbaar zijn vanuit het schip, is het mogelijk het breedteverschil met de koorpartij terstond af te lezen. Wellicht duiden deze banden op het bestaan van een vroeger schip, dat in breedte geheel met het koorge-deelte correspondeerde. Het kruisgewelf werd bij de restauratie aangebracht met gebruikmaking van nog bestaande ribbenaanzetten. Het licht valt binnen door twee nieuwe, niet oorspronkelijke venstertjes, waarop reeds eer gewezen werd. Zeer merkwaardig, en hun bestemming heeft nog geen afdoende verklaring kunnen vinden, zijn de tamelijk diepe nissen, in de zuid- en noord-oostelijke hoek van dit koor en de zuidwesthoek van de absis uitgespaard.

De absis wordt bekroond door een koepelvormig gewelf, dat „gedragen” wordt door zeven sierribben, die in het midden tot een stervormige rozet vergroeien. Zij worden opgevangen door colonnetten met sierlijke kelkvormige kapiteltjes en eenvoudige zandstenen basementjes. Aan de noordzijde werd een rechthoekige sacramentsnis uitgespaard. Dit zal wel pas geschied zijn in de 15de eeuw, in ieder geval in de periode van de late gothiek, toen men er toe overging het H. Sacrament te bewaren in een ruimte, die doorgaans aan de evangeliezijde, d.w.z. de noordzijde van het koor, was geconstrueerd. De halfronde muur werd door acht rechthoekige spaarvelden doorbroken, die paarsgewijs telkens aan weerszijde van een colonnet zijn aangebracht. Verder werden bij de restauratie nog enige nisjes teruggevonden, die vermoedelijk dienden tot bergplaats van religieus vaatwerk tijdens de plechtigheden.

Van grote betekenis zijn de schilderijen in het absisgewelf, die tijdens de restauratie te voorschijn kwamen. In het midden van het gewelf troont Christus op een lage zetel tegen een geruite achtergrond, bestaande uit blauwzwarte lijnen met hier en daar sporen van een geel veld. Deze achtergrond, ongetwijfeld een gothische voortzetting van een romaanse mandorla, is tot een met kruisbloemen omzoomde vierpas afgerond. De vier symbolen der evangelisten vullen de ruimte tussen de vierpasvorm en de bontbeschilderde gewelfribben, die deze visionaire voorstelling scheiden van de begeleidende figuren. In het gewelfgedeelte aan Christus' rechterzijde stond een heiligengestalte, waarvan nog slechts de nimbus zichtbaar is, daarnaast prijkt thans nog een prelatenfiguur, ieder afzonderlijk onder een rondboog. Aan de linkerhand van de baardeloze Godmens bevinden zich eveneens

twee gestalten: een man en een gesluisde vrouw — zijn het Johannes de Evangelist en Maria? — wederom door nissen en zuilen van elkaar gescheiden. Het palet is zeer bescheiden, slechts bestaande uit enkele okertinten, wit en zwartblauw. De mannelijke heilige aan Christus' linkerzijde draagt een geelbruin kleet en witte mantel. Bij de prelaat rechts zijn sporen van geel bemerkbaar in zijn haar en de mouw van zijn gewaad en in de Majestas Domini bij de halskraag van Christus en de horens van Lucas' os. Opmerkelijk zijn ook de decoratieve vormen van de zuilen, die a.h.w. uit blad- en rankmotieven zijn opgebouwd en door „Corinthische” kapiteltjes worden bekroond.

Bij deze tamelijk monochrome compositie steken de bontbeschilderde ribben fel af met hun vlecht-, band- en rankmotieven in allerlei combinaties van rood-wit, geel-wit, rood-wit-blauw en geel-grijs. De nogal vluchtige figurale schildering is vooral ook merkwaardig door haar archaisch karakter. Zij vertoont een mengeling van romaanse en gothische elementen. Romaans van opvatting is de uitvoering van de gedrongen Christusgestalte, omgeven door de tetramorph, de stijve heiligenfiguren, de ietwat ronde drapering en de rondboogarchitectuur met zijn berante zuilen en bladversierde kapitelen; gothisch daarentegen is de vierpasvorm met de fleurondecoratie. De stijve houding der staande figuren en de iets te lange hals van de Christusgestalte verdragen een rustieke hand, overigens geen zeldzaamheid in het 14de eeuwse noorden van ons land, dat tot de zelfkant van de grote cultuurgebieden behoorde³. Zeer zeker moet voor onze schilderijen op zijn vroegst een datering aangenomen worden in het begin der 14de eeuw. Ongeveer in diezelfde tijd valt de verhoging van de absis te plaats en dientengevolge de constructie van het absisgewelf, terwijl de gehele kerk, maar vooral de zuidzijde moet zijn geres-

³ Men denke slechts aan de primitieve schildering van twee strijdende krijgers, destijds te Westerwijtwerd te zien (G. J. Hoogewerff, *Noord-Nederlandse Schilderkunst* I, 's-Gravenhage 1936, blz. 46-50, Afb. 12) en die te Anlo (Ozinga, *o.c.*, pl. 56). In de 14de eeuwse beeldhouwkunst onzer noordelijke gewesten is het archaïsme duidelijk waar te nemen bij: de St. Maartensteen te Bolsward, het stenen koorhekje uit Wons, een steenfragment met St. Petrus uit Woudsend en de steen met de bok uit Britsum (D. P. R. A. Bouvy, *Middeleeuwse Beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden*, Amsterdam 1947, blz. 29-31, afb. 21, 22, 24, 25).

taureerd, waarbij tufsteen op vele plaatsen door baksteen vervangen werd.

Het is bekend dat de kerk van Bozum ressorteerde onder de Norbertijner abdij Mariëndaal te Lidlum, ten noorden van Franeker gelegen. Juist in die tijd bracht de convers (lekenbroeder) Laurentius in opdracht van de abt Ids Hermana (1296-1309) daar schilderingen aan in de abdijkerk, terwijl hij bovendien een gebeeldhouwd en verguld retabel schiep voor het hoofdaltaar⁴. Het behoeft dus niet geheel uitgesloten te worden geacht om in de schildering van Bozum de hand van de kunstenaar uit Lidlum te vermoeden. Maar voldoende zekerheid zullen wij wel nimmer verkrijgen.

J. J. Spahr van der Hoek poogde indertijd de prelatenfiguur als St. Gregorius abt te identificeren⁵. Hij trachtte dit aan te tonen door twee posten uit de kerkerekening met de absisschildering in verband te brengen t.w.: in het jaar 1542:

Item utjoun VII st. de meler van sinte Gregorius te vermelijen (Sipma, o.c. blz. 127).
in het jaar 1544:

Item utjoun XII st. fort tafferel te melijen (Sipma, o.c. blz. 129).

De eerste post heeft stellig betrekking op het opschilderen van een beeld van (Paus) St. Gregorius, de tweede zal naar alle waarschijnlijkheid slaan op de restauratie van een retabelstuk, mogelijk dat van het hoofdaltaar. Het 16de eeuwse kerkinterieur was ongetwijfeld gestoffeerd met een aantal beelden en paneelschilderingen. Ook een post, vermeld onder het jaar 1520 (Sipma o.c. blz. 104) zou daarop kunnen wijzen:

Item Reijner meler seijnt II fl. fan sinte Margarete bijld.

Er moet dus ook een beeld zijn geweest, gewijd aan de vermeende patroonheilige van de kerk.

De absisschildering, zo die in die tijd al niet overgewit is geweest, (men zou zich kunnen afvragen of de 16de eeuwse Fries wel waardering had voor dit rustieke 14de eeuwse gewrocht), was stellig niet de enige vorm van decoratie. Tot nog toe ontbreekt dan ook elke grond voor een identificatie van onze abt of bisschop.

⁴ De heer H. van Agt te 's-Gravenhage was zo vriendelijk mij hierop attent te maken. Zie verder: D. A. Wumkes, *Sibrandus Leo's abtenlevens der Friesche Kloosters Mariëngaard en Lidlum*, Bolsward 1929, blz. XXI en 44.

⁵ J. J. Spahr van der Hoek, „It rjochter stik fan it Fresko yn 'e Boazumer tsjerke'', *It Beaken*, 7 (1944-46) blz. 21 e.v.

Het type van de baardeloze Christus biedt eveneens een probleem. Algemeen bekend in de Oudchristelijke en Carolingisch-Ottoonse wereld, raakt het in de 12de en 13de eeuw in vergetelheid⁶. Mogelijkerwijs ontleende de kunstenaar dit motief aan ivoren, miniaturen of edelsmeedwerk in de abdijschat. Dit zou niet zo vreemd zijn, daar ook de St. Maartensteen te Bolsward en het tympan van de Zwolse St. Michaël aan dergelijke copiïstenhanden hun versiering te danken hebben.

Uit de renaissance-periode, in Friesland in tegenstelling tot de gothiek, zo uitermate ontwikkeld en vruchtbaar, dateren de twee hardstenen zerken met rijke heraldische decoratie, werkstukken van de monogrammist B. G. en respectievelijk in 1541 en 1543 ontstaan in opdracht van de familie Walta.

Het romaanse schip is tijdens de jongste restauratie nogal grondig onder handen genomen. Het eikenhouten tongewelf werd toen aangebracht, ter vervanging van een van vurenhout, evenals de trekbalken, die in de loop der tijden door trekstangen vervangen waren.

Het herstel van het vrije uitzicht op de absis maakte een radicale wijziging in de opstelling van het meubilair noodzakelijk. De laat-17de eeuwse preekstoel werd, na geheel gerestaureerd te zijn, verplaatst naar het midden van de zuidmuur en daar van een nieuw klankbord voorzien. Het 18de eeuwse doophek met de Louis Seize

⁶ Voor het baardeloze Christustype zie men in: M. Hauttmann, *Die Kunst des frühen Mittelalters*, Berlijn 1929 (Propyläen-Verlag):

no. 308 Transfiguratie, Evangel. v. Otto III, München.
no. 317 Christus als Wereldrechter, schildering in Burgfelden omstr. 1100.

no. 319 Christus geneest de doofstomme, Evang. v. Spiers, 1043-1046, Escoriaal, Madrid.

no. 333 Christus, omgeven door de evangelisten met hun symbolen en cherubijnen, ivoor, St. Gallen ± 900.

Tafel XIII Christus kroont St. Victor en St. Gereon, ivoren boekbandversiering, eerste helft 11de eeuw, Keulen, Kunstgewerbemuseum.

no. 339 Christus tussen Maria en St. Michaël, antependium in goud gedreven, einde 10de eeuw, Münster te Aken.

no. 480 tronende Christus, steen ± 1100, St. Sernin, Toulouse.

Voor de St. Maartensteen te Bolsward en het tympan te Zwolle zie: Bouvy o.c. blz. 29 en R. Ligtenberg, *Die romanische Steinplastik in den Nördlichen Niederlanden*, 's-Gravenhage 1918, blz. 123-133, tafel XXVI.

vaasbekroningen kon daar opnieuw in een rechte hoek om de kansel opgesteld worden.

Van al dit grotendeels 18de eeuws meubilair, met zijn herenbanken, eenvoudig maar stijlvol, evenals die der gemeente, gaat in dit stemmig interieur een grote bekoering uit. Volkomen in harmonie hiermede is het rijkgebeeldhouwde orgel boven de ingangsgalerij. De bouw van het orgel was in 1784 opgedragen aan de orgelmaker Godlieb Heineman. Na enige jaren werd het werk om overigens niet bekende redenen overgenomen door Rudolf Knol, die blijkens het opschrift de bouw in 1791 voltooide. Het snijwerk van het orgelfront en de balustrade werd uitgevoerd door Frans Twentrop uit Leeuwarden, maar een in Leeuwarden woonachtige Italiaan Antoni Solaro leverde het figurale beeldhouwwerk, zoals de Davidfiguur en de musicerende engelen en putti en de dragende vrouwefiguren tegen de balustrade. De kwaliteit van dit werk wekt belangstelling voor deze beeldhouwer, waarvan wij jammer genoeg geen andere sculpturen kennen ⁷.

De in 1939 begonnen restauratie moest wel van ingrijpende aard zijn, daar de kerk toen in zulk een bouwvallige staat verkeerde, dat de diensten er al sinds een jaar niet meer gehouden konden worden. De leiding van dit nauwgezette werk berustte bij architect S. G. Walinga te Sneek, die nauw samenwerkte met het Rijksbureau voor de Monumentenzorg. Een restauratie, zoals hier, betekende voor een groot deel afbraak en herbouw. Slechts bleven overeind de absispertij met het koepelgewelf, de kern van de muren van koor en schip en de toren. De vernieuwing van het gebouw is op wetenschappelijk verantwoorde wijze geschied, waarbij zoveel mogelijk profijt getrokken werd van gevonden originele bouwfragmenten, zoals ribbenaanzetten, kapitelen, basementen, venstervormen en rolstaven. Ook werd streng onderscheid gemaakt tussen oorspronkelijke delen en vernieuwde. Zo bezitten, zoals reeds eerder is medegedeeld, de

⁷ Deze gegevens zijn ontleend aan een door architect S. G. Walinga samengestelde beschrijving van de kerk en gebaseerd op ter plaatse bewaarde kerkerekeningen.

nieuw aangebrachte ramen in het koor niet de zandstenen kraalprofielen en zuiltjes van de romaanse. Wanneer in de kerk een colonnet van een gordelboog met het basement rust op een vroeg-19de eeuwse zerk, is het duidelijk dat dit bouwfragment daar opnieuw werd aangebracht en naar gespaarde stukken gecopiëerd.

Voor de restauratie der absisschilderingen droeg Gerhard Jansen te 's-Gravenhage de verantwoordelijkheid, hetgeen bij het merendeel der sinds de oorlog ontdekte schilderingen in het noorden van ons land het geval is. Een vergelijking van de Christusfiguur vóór en na de restauratie brengt reeds terstond aan het licht, dat de restaurateur geen gemakkelijke taak had en dat aan zijn deskundigheid zware eisen gesteld werden.

Men kan er over discussiëren of het juist is, ontbrekende of vervaagde gedeelten aan te vullen, ook wanneer de structuur en de stijl door bepaalde aanwijzingen min of meer vast staan. Weer anders ligt de situatie, wanneer sommige fragmenten onder het restaureren afbrokkelen en men de contouren en vorm precies heeft waargenomen. Ook al is critiek op bepaalde gedeelten zeker gerechtvaardigd — zo heeft de Christusfiguur wel aan kracht ingeboet en is St. Marcus' leeuw niet geheel in 14de eeuwse zin uitgevallen — toch kan deze restauratie in haar geheel wel als verantwoord worden beschouwd en werd hierdoor zeer zeker een belangrijk ensemble gered met behoud van historische waarde. Bovendien, wij kennen aan de hand van foto's de toestand bij de ontdekking en zijn dus steeds in de gelegenheid het restauratiewerk te controleren. Het kan niet anders of ons oordeel moet dan wel mild uitvallen, hoewel een minder sterk ophalen van de contouren juister zou zijn geweest.

De in 1948 geheel voltooide restauratie heeft de kerk te Bozum stellig een deel van haar oude luister teruggeschonken. Zij behoort sindsdien tot de grote reeks van historische bezienswaardigheden in Friesland en heeft tengevolge van de verschillende ontdekkingen op het gebied van architectuur en schilderkunst zich een hechte plaats veroverd in de Nederlandse kunstgeschiedenis.

SUMMARY

THE DUTCH REFORMED CHURCH AT BOZUM

BY DR. D. P. R. A. BOUVY

The Dutch Reformed Church at Bozum is particularly known for the bay of its choir and apse with paintings representing Christ enthroned, surrounded by the symbols of the four evangelists and flanked by figures of saints. The apse and the bay of the choir probably date from the middle of the 12th century, the wider nave was erected a few decades later, while the tower dates from about 1200 or the beginning of the 13th century. The round apse, receiving light from five small windows with columns, capitals and round beading in red sandstone, was heightened by the end of the 13th or the beginning of the 14th century and ended in an octagon. On the inside a domed vault was constructed with decorative ribs, the paintings being applied to the spaces in between. In that same period the entire church underwent a restoration, which involved the replacing of much tufa by brick, particularly on the south side. The paintings in a rather archaic style may have been executed by a certain Laurentius who carried out murals in the abbey of Lidlum, from which mass was served at Bozum, between 1296 and 1309.

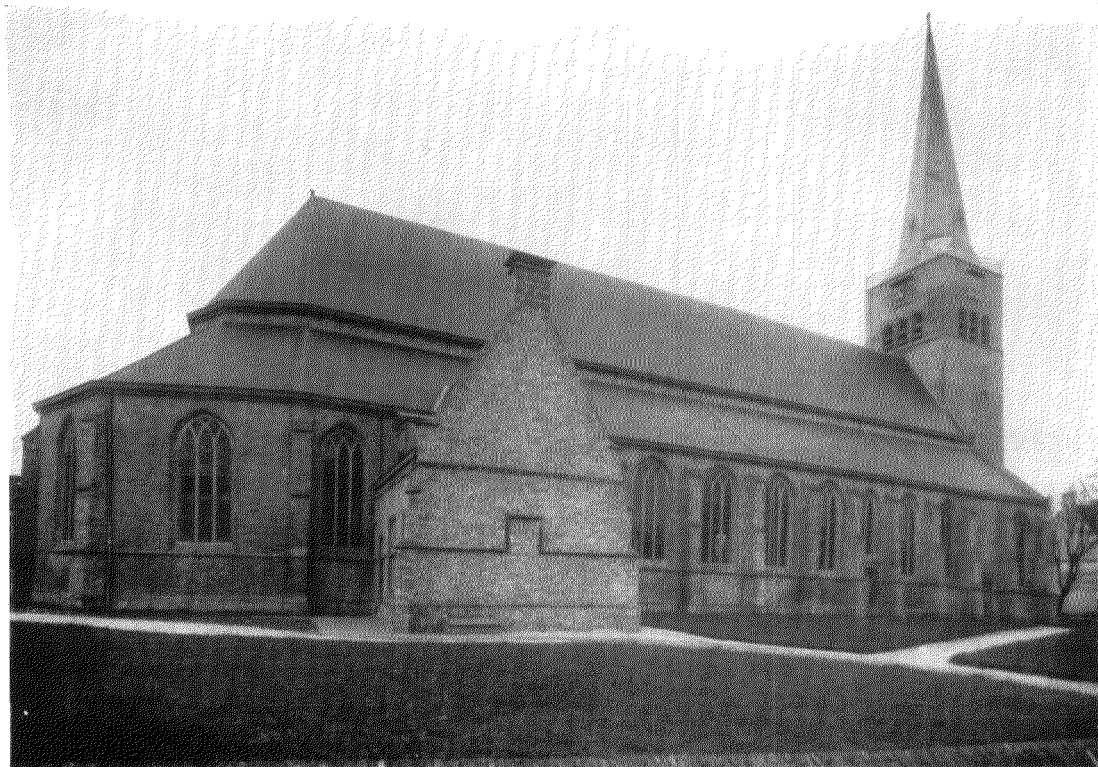
The 17th-18th century furniture in the church has been preserved for the greater part and so has the organ, which was completed by Rudolf Knol in 1791 and adorned with sculptures by Antoni Solaro.

The main entrance to the building is on the south side, near the tower; a monumental doorway in brick and stone, dating from 1700.

The comprehensive restoration was carried out under the supervision of S. G. Walinga, architect at Sneek. The paintings were restored by Gerhard Jansen, the Hague, who subjected them to a rather too intensive cleaning process.

DE MARTINIKERK TE FRANEKER

Afb. 1. De Martinikerk van uit het noorden.

Afb. 2. De Martinikerk van uit het oosten.

(Foto's J. Antonetti)

Afb 4 Interieur naar het oosten voor de restauratie
(Foto Hanneema, Franeker)

Afb 3 Interieur naar het oosten na de restauratie (Foto J. Antonetti)
NB De ramen die de kooromgang van de kerk afsloten zijn thans weggenomen

DE MARTINIKERK TE FRANEKER

DOOR

HERM. VAN DER KLOOT MEIJBURG

Binnen een kring van huizen en ten dele door een ringmuurtje omgeven, verheft zich, ter zijde van het Marktplein, de statige Martinikerkerk waarvan de zware toren het silhouet van Franeker beheerst.

Omtrent de bouwgeschiedenis van dit middeleeuwse monument dat de sporen draagt van verschillende wijzigingen, is betrekkelijk weinig bekend. Men weet dat de eerste authentieke vermelding van de aan St. Martinus van Tours gewijde kerk terug gaat tot 1085, toen ze door bisschop Conrad aan het Kapittel van St. Jan te Utrecht werd geschonken. Moederkerk van het noordelijk deel van Westergo, werd ze tussen 1230 en 1270 decanaatskerk, toen Westergo werd gesplitst in de decanaten Bolsward en Franeker.

Franeker kreeg eerst meer betekenis, toen het in 1374 tot een centrum van jurisdictie werd, doordat Recht en Raad der Steden en Delen van Westergo bepaalden, dat alle zaken en misdaden binnen Franeker gepleegd daar gerecht mochten worden „over hals en hoofd”. Hierop volgde in 1417 de Franeker buurbrief als voorloper van de stadsrechten. Blijkbaar heeft deze opkomst en uitbreiding der stad ook een verbouwing van haar kerk tengevolge gehad. Wij vernemen althans dat in 1421 de Groningers op het Kamperdiep twee schepen aanhielden, beladen met kanthout, dat moest dienen voor de opbouw der Franeker kerk. Inderdaad kan het bestaande godshuis, naar zijn vormen te oordelen, in deze tijd — dus in het eerste kwart der 15de eeuw — zijn ontstaan, zij het door verbouwing van een ouder, waarvan de tufsteen ten dele in het nieuwe werk is herbruikt.

Bij de restauratie van het kerkgebouw in de jaren 1940-1943 zijn gegevens gevonden die inderdaad op een vroegere toestand duiden, maar bepaalde conclusies konden hieruit niet worden getrokken. Het schijnt dat de beide zijschepen langs de toren waren doorgetrokken; in de steunberen tegen de Westgevel werden namelijk overblijfselen gevonden van een oude raamneg.

Ook is het bevreemdend dat de onderlinge afstand van de kolommen van het middenschip tegenover de zijingangen een belangrijke afwij-

king vertonen en dat in de zijschepen twee ingangen bestaan, dicht bij elkaar, waarvan er aan iedere zijde één is dichtgemetseld. Bovendien valt het op dat de steunberen en ramen zeer onregelmatig zijn geplaatst.

Eveneens zijn sommige onderdelen enigszins raadselachtig, zoals de ingangspartij van de toren die door een grote, hoge boog wordt omvat en het raam in de Westgevel van het Noorderzijschip.

Omdat de funderingen zeer ondiep waren aangelegd en dus gemakkelijk konden worden verwijderd, hebben de ontgravingen weinig positief resultaat opgeleverd. Wel werden hier en daar resten van oude funderingen gevonden, o.a. op de scheiding van het middenschip en het koor, maar bepaalde aanwijzingen omtrent de vroegere toestand konden deze niet verstrekken.

Zoals het kerkgebouw zich thans vertoont heeft het de vorm van een drie-beukige pseudo-basiliek, waarbij dus de zijschepen zo hoog opgetrokken zijn dat het middenschip niet van ramen kon worden voorzien en de verlichting dus alleen door de zijschepen kan geschieden.

De Martinikerkerk, gebouwd op een terp, en geheel opgetrokken van Friese kloostermoppen van gemengd gele en rode kleur, zoals deze uit de kleisoort van de streek rond Franeker werden vervaardigd, en met een spaarzame toepassing van verschillende soorten natuursteen, bezit geen dwarsschip. De zijschepen gaan dus zonder onderbreking over in de half-tienhoekige kooromgang.

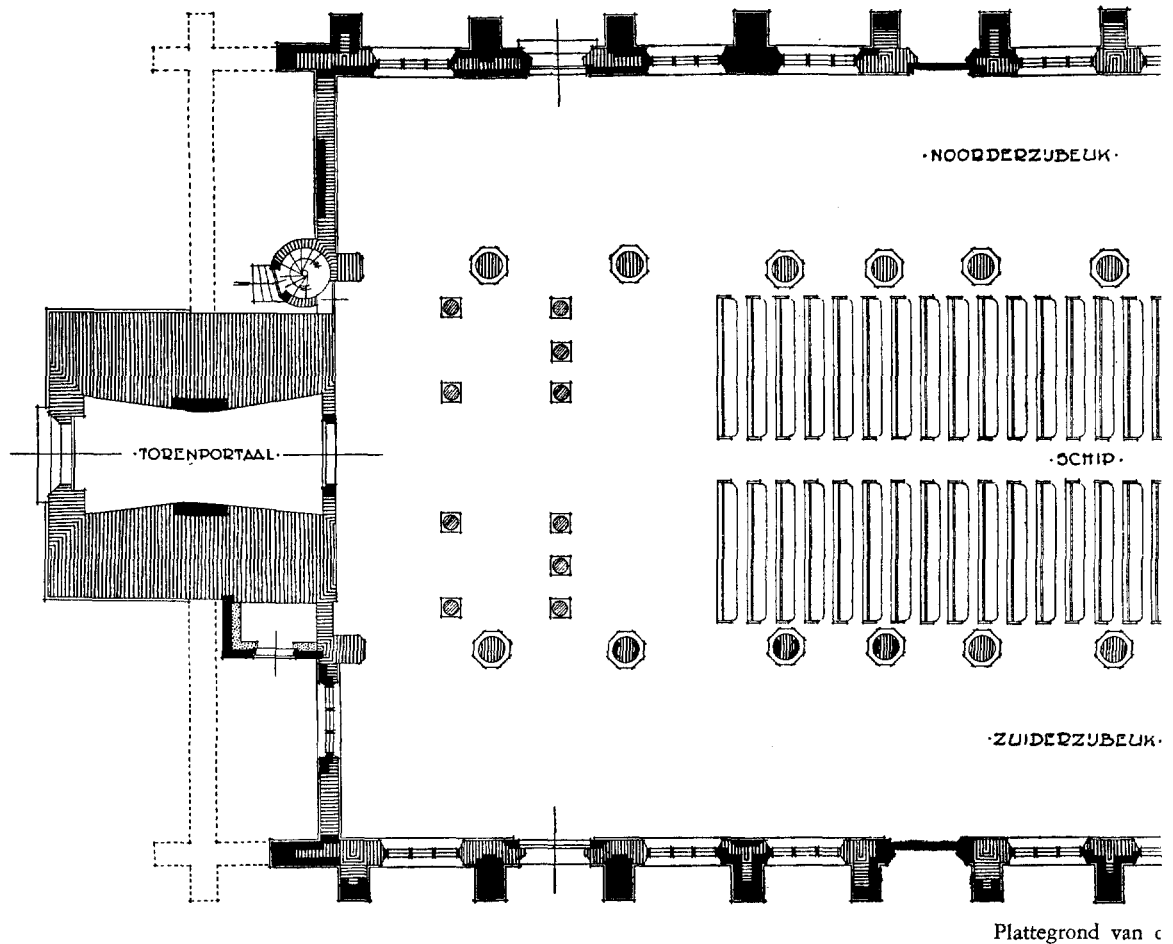
Het inwendige van de kerk met dertig slanke zuilen, voorzien van achthoekige basementen en kapitelen en overdekt met een houten half cirkelvormig tongewelf boven het middenschip en met kwart cirkelvormige houten gewelven boven de zijschepen en kooromgang, maakt een ruime overzichtelijke indruk.

Op enkele zuilen bevinden zich muurschilderingen daterende uit de tweede helft der 15de eeuw. Voorts kan de kerk bogen op het bezit van een hoogst belangrijke verzameling grafzerken, waaronder bijzonder fraai beeldhouwde, van de 15de tot het eind der 17de eeuw.

Bij een restauratie in de jaren 1876-1878 waren tussen enkele zuilen en in de zijschepen glaspuien aangebracht waardoor de kerkruimte ongeveer kruisvormig was gemaakt. Het ondergedeelte van de afscheiding tussen het koor en de kooromgang bleek echter oorspronkelijk werk te zijn en bleef gehandhaafd, doch overigens werden deze ontsierende afscheidingen verwijderd zo-

Deze toren, die niet onbelangrijk is verzakt, bezit inwendig een zware houtconstructie, als 't ware een zeer grote klokkenstoel die even boven het torenportaal begint en geheel vrij van de omtrekmuren is gehouden. In de toren hangen drie luiklokken. De fraaiste dateert uit 1450; de beide anderen uit 1629 en 1739.

De toreningang is van later tijd dan de toren-

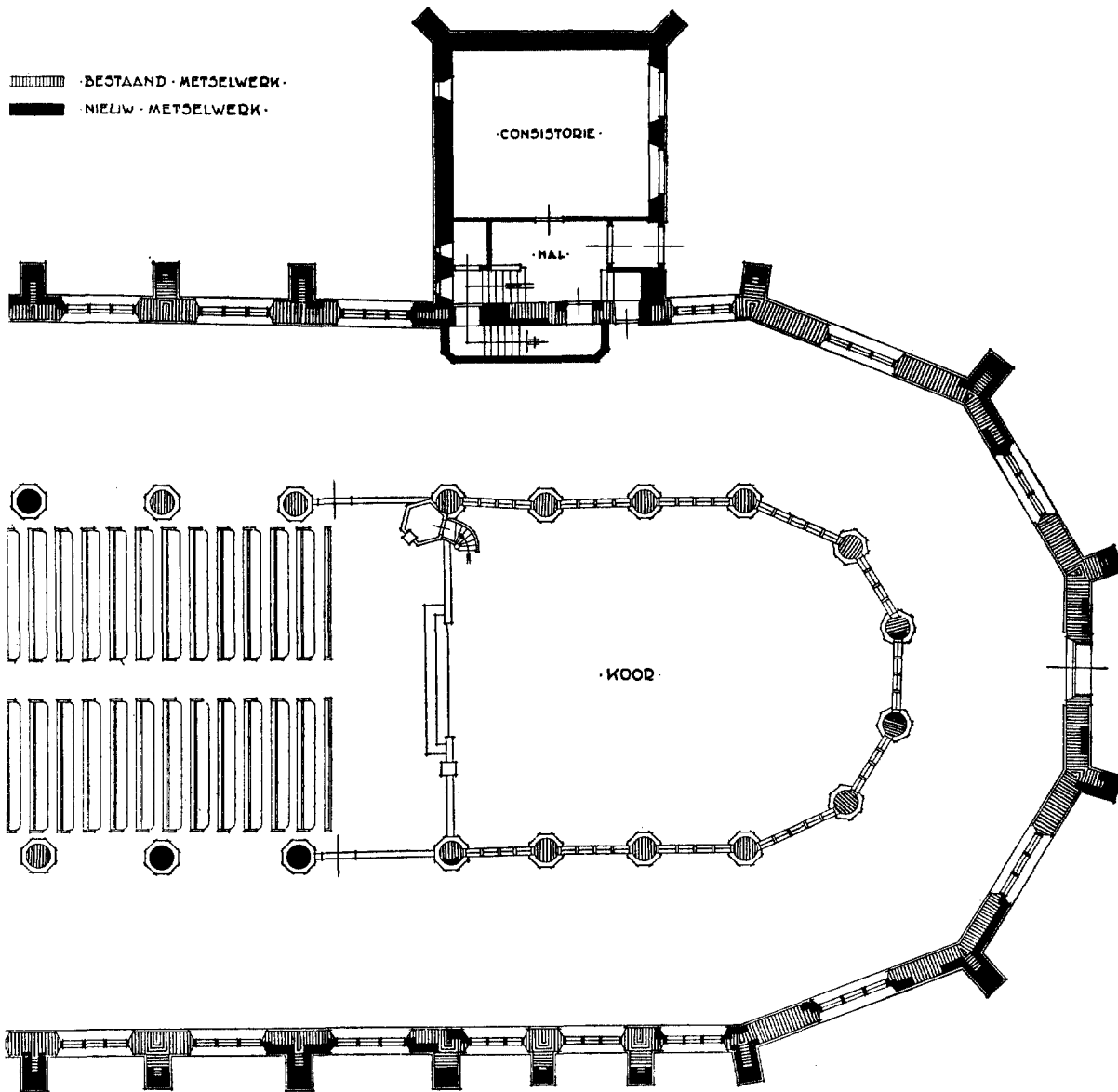
dat de fraaie ruimtewerking kon worden hersteld.

De spitsboogvormige vensters, met houten ramen gesloten, moeten vroeger van zeer eenvoudige traceringen zijn voorzien geweest, waarvan verschillende fragmenten zijn terug gevonden en opnieuw werden gebruikt.

De zware Westtoren bestaat uit drie geledingen waarvan de bovenste slanke galmgaten bevat. Na de brand van 1714 werd de toren enigszins verlaagd.

romp. Vermoedelijk bestond de ingang aanvankelijk uit een diepe nis afgesloten met een wand halverwege het torenportaal. De sporen van deze afsluitmuur werden gevonden.

Het heeft weinig zin, de uitvoering der restauratie op de voet te volgen daar deze zich weinig onderscheidde van andere kerkrestauraties. Alleen moge worden vermeld dat onder de muren van het gebouw een gewapend-beton-fundering is gemaakt. Doordat de omtrekmuren zeer ondiep

artinikerk te Franeker.

waren aangelegd, slechts 0,40 m onder het terrein, en vrijwel zonder versnijdingen, waren deze ernstig verzakt en ontzet, waaraan de zware zerken, tegen de buitengevels opgesteld, ook wel schuld gehad zullen hebben.

Van een versterking van de torenvoet is, na rijp beraad, afgezien. Ofschoon de toren 0,56 m naar het Zuiden en 0,86 m naar het Westen overhelt en gedurende de ongeveer 600 jaren van zijn bestaan ongeveer 0,52 m schijnt te zijn ge-

zakt, hebben berekeningen en onderzoekingen aangetoond dat de zakking vrijwel tot rust is gekomen en verder afwijkingen niet te vrezen zijn.

Van de bekapping der middenbeuk zijn een zestal spanten geheel vernieuwd omdat deze van later tijd en onjuist van vorm waren. De bekapping van de zijschepen en van de kooromgang eveneens uit later tijd, werd geheel vernieuwd met gebruikmaking van enkele originele spanten die als onderleggers voor de houten vloeren wa-

ren benut. Deze bekapping kon dus geheel in de oorspronkelijke vorm worden vernieuwd.

Voorts werd nog een groot aantal segmentvormige stenen van 27×30 cm en dik 8.5 cm opgegraven die blijkbaar bij de bouw van de zuilen waren overgebleven en nu voor hun herstel goede diensten konden bewijzen.

Het verwijderen van de ontsierende glas-puien heeft ten gevolge gehad dat aan het meubilair een andere opstelling kon worden gegeven. De fraaie oude kansel werd verplaatst naar een kolom op de scheiding van het schip en het koor. De avondmaalstafel werd in het verhoogde koor blijvend opgesteld. De banken werden uitsluitend in het middenschip geplaatst met een ruim middenpad vanaf de ingang onder de toren die in ere werd hersteld.

De restauratie van de Consistorie heeft enige moeilijkheden opgeleverd omdat een kelder voor de centrale verwarming moest worden gemaakt en de zolderruimte als vergaderlokaal moest worden ingericht. Hierdoor was het nodig de zoldervloer iets te verlagen en een toegangstrap in de kooromgang te maken.

Ten slotte dient nog te worden vermeld dat door de Rijksarchivaris te Leeuwarden, Dr. A. L. Heerma van Voss, een plan werd gemaakt voor een meer overzichtelijke rangschikking van de grafzerken waarvan er vele van onder de houten vloeren waren te voorschijn gekomen. De belangrijkste zerken werden tegen de muur opgesteld of kregen een plaats in het verhoogde koor; de overige werden in de zijschepen, in de kooromgang en onder het orgel gelegd.

SUMMARY

ST. MARTIN'S CHURCH AT FRANEKER

BY H. VAN DER KLOOT MEYBURG

Little is known with regard to the architectural development of St. Martin's church at Franeker. It is true that this church was mentioned as early as 1085 and that it became a deconal church in 1230 and 1270, but no data concerning the building are available. The present building probably dates from the first quarter of the 15th century; at any rate in 1421 mention was made of oak being conveyed there for the construction of a new church.

Various irregularities in the structure are evidence that alterations have taken place in the course of years.

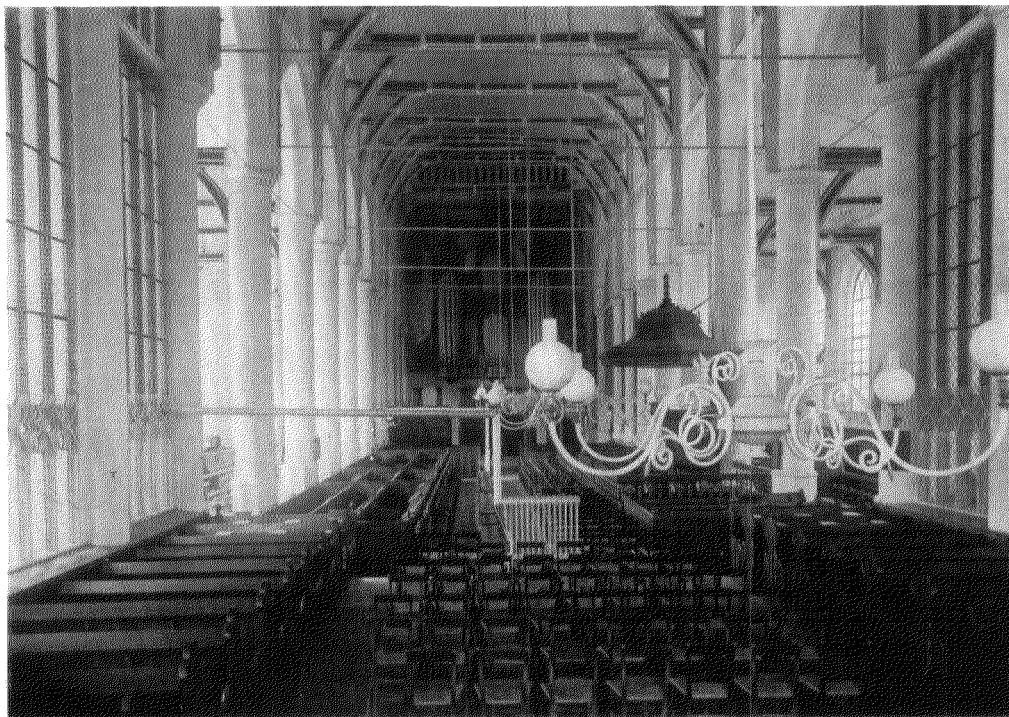
The building in its present aspect has the shape of a two-aisled pseudo-basilica, daylight falling in through the aisles. There is no transept, so that the aisles run on uninterrupted until they merge in the semi-decagonal ambulatory.

The structure creates an impression of great slenderness since the columns, which have octagonal bases and capitals, are but slight in diameter. Paintings, dating from the 2nd half of the 15th century, were found on the columns after the whitewash had been removed. The nave and aisles are roofed with wooden barrel-vaults.

The massive West tower, consisting of three storeys, has a heavy wooden internal structure, rather like a very high bell-cage, which begins over the entrance-hall and is kept detached from the walls throughout. It contains three bells, the finest specimen dating from 1450, the other two from 1629 and 1739.

The church has a beautiful pulpit and sound-board and a considerable collection of tombstones, part of which had to be set upright against the walls.

DE MARTINIKERK TE FRANEKER

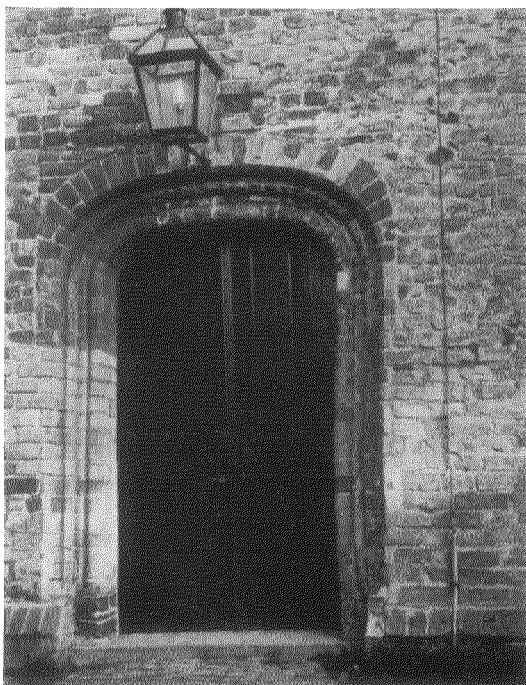
Afb. 5. Schip naar het westen vóór de restauratie.

(Foto Hannema, Franeker)

Afb. 6. Schip naar het westen na de restauratie.

(Foto J. Antonetti)

Afb. 7. Zijingang voor de restauratie.

Afb. 8. Gesloten zijingang voor de restauratie.

(Foto's L. v. d. Kloot Meyburg)

Afb. 9. Versterking van de fundering.

Afb. 10. Nieuwe kasspanen en betonversterking muren kooromgang.

(Foto's Hannema, Franeker)

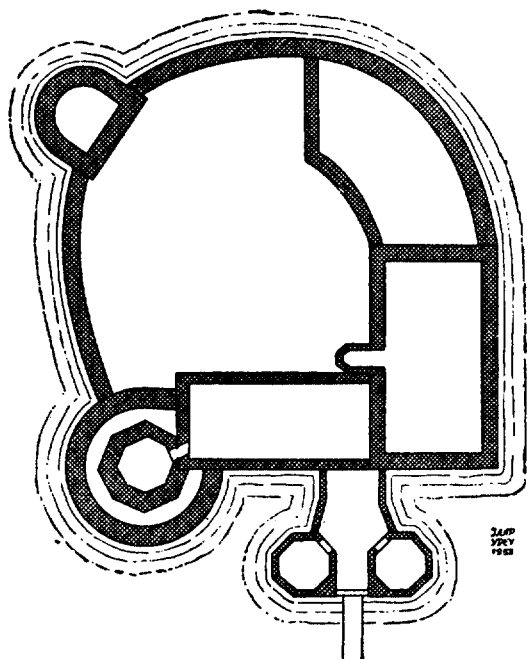
HET RECONSTRUEREN VAN PLATTEGRONDEN

DOOR IR. J. J. TERWEN

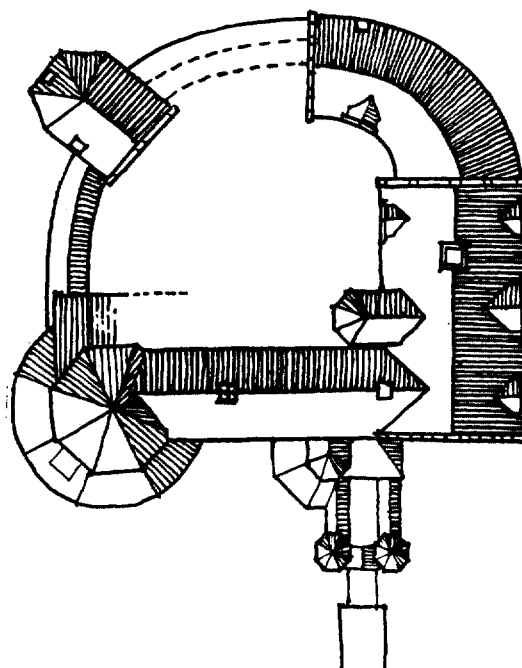
In de boekbespreking, afgedrukt in het Bulletin van 15 April j.l., kol. 85-88¹, heb ik enige woorden gewijd aan het reconstrueren van plattegronden van verdwenen gebouwen, wanneer men alleen maar de beschikking heeft over oude afbeeldingen. Uit de aard der zaak zullen er steeds genoeg aspecten aanwezig moeten zijn, wil men kans op slagen hebben. Bestaat het materiaal uit foto's, dan is het niet moeilijk om tot betrouwbare verhoudingen te komen, daar men

Heeft men echter uitsluitend tekeningen, prenten, of schilderijen tot zijn beschikking, dan moet men veel meer op het gevoel werken. Daarbij ontdekt men meestal meteen welke afbeeldingen de betrouwbaarste zijn. Het bepalen van de absolute maten, m.a.w. van de schaal waarop men zijn reconstructie tekent, blijft eveneens meestal een schatting.

In alle gevallen zal het echter een hoge uitzondering zijn wanneer men gegevens over het

Groot Poelgeest, reconstructie plattegrond, naar:
Kastelen . . . in Rijnland.

Groot Poelgeest, reconstructie dakenplan als voorgesteld
in tekst (stippellijnen: geen gegevens).

deze perspectivisch correcte afbeeldingen tot orthogonale projecties kan „reduceren”. Meestal is er dan ook nog wel één van de afmetingen bekend, zodat ook de schaal vastgesteld kan worden. Zo kon van de v.m. Koepoort te Leiden zelfs een maquette op schaal vervaardigd worden voor de Van der Helm tentoonstelling (Leiden, Lakenhal 1952) doordat de poortwijdte bekend was.

¹ S. J. Fookema Andreae, J. G. N. Renaud en E. Pelinck, *Kastelen, Ridderhofsteden en Buitenplaatsen in Rijnland*, Leiden 1952.

interieur heeft. Voor de plattegronden betekent dit dus dat men meestal maar raden moet naar binnenmuren, trappen, deuren en muurdikten. Met enig bouwkundig inzicht is natuurlijk wel iets af te leiden uit dakvormen en plaatsing van schoorstenen, maar eigenlijk nooit genoeg om de plattegrond werkelijk af te maken. Doet men dit toch, zoals dat in het besproken boek het geval was, dan introduceert men ineens een groot aantal onzekerheden, ja fantasieën, waardoor de waarde van het geproduceerde belangrijk vermindert.

Daarom stelde ik voor het te laten bij een dakenplan, waarbij het gemakkelijk is de afbeeldingen zonder al te veel fantasie te volgen. Een proeve van deze werkwijze geef ik hieronder voor het kasteel Groot Poelgeest. Ter vergelijking wordt ook het plan uit bovengenoemde publicatie afgedrukt. Het dakenplan kan men door schaduwwerking nog enigszins plastisch laten spreken.

Anders wordt het wanneer men de plattegrond al gedeeltelijk kent, b.v. uit een opgraving. De

ontbrekende delen, die dan uit afbeeldingen afgeleid moeten worden, zullen dan ook als plattegrond toegevoegd moeten worden, echter door een bepaalde arcering duidelijk als zodanig herkenbaar.

Renaud heeft dit zojuist gedaan in zijn artikel „De opgraving van het Huis ter Lips” in het *Leids Jaarboekje 1955*, zodat ik mijn verdenking, geuit in de genoemde boekbespreking, als zou hij voor verdere reconstructiepogingen teruggeschrokken zijn, gaarne intrek!

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Prof. Dr. E. H. ter Kuile, Voorzitter

Mr. P. J. van der Mark, Secretaris

Mr. G. J. Kalf, Penningmeester

Dr. H. Gerson

Dr. P. Glazema

Mr. H. Hardenberg

R. C. Hekker

Ir. G. M. Leeuwenberg

Ir. R. Meischke

Prof. Dr. M. D. Ozinga

Th. H. Lunsingh Scheurleer

Mr. A. P. van Schilfgaarde

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. P. J. van der Mark, p. a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam.

Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden f 10.—; voor Verenigingen f 15.—; voor Studenten-leden f 5.—.

GEDRUKT BIJ E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETTIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

Beschilderde Middeleeuwse grafkelders te Aardenburg en Sluis 125

Mevr. Dr. H. E. s'Jacob

Niet opgeloste vragen omtrent terpen 151

T. Huitema

ZESDE SERIE

UITGEGEVEN DOOR DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
BULL. K.N.O.B. 6de SERIE JRG. 8, AFL. 4 (+ NIEUWS-BULL. AFL. 8) LEIDEN, 15 AUG. 1955

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het orgaan van de Vereniging „De Museumdag”

REDACTIES

Hoofdredacteur: Prof. Dr. H. van de Waal, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Kloksteeg 25, Leiden, Tel. K 1710-26838;

N. E. H. J. J. Zon, secretaris, Tel K 1700-725995.

Alle stukken zende men uitsluitend aan de betreffende redactie:

Voor de Kon. Nederl. Oudheidkundige Bond: Kloksteeg 25, Leiden; Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter; Prof. Dr. H. van de Waal, secretaris; A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. v. Luttermelt, Prof. Dr. M. D. Ozinga.

Voor de Voorlopige Monumentenraad: Oudheidkundig Bodemonderzoek: „Marienhof”, Klein Haag 2, Amersfoort, Tel. K 3490-4480, Dr. P. Glazema.

Monumentenzorg: Smidswater 7, Den Haag, Tel. K 1700-115646 & 7, P. J. van de Velde.

Musea: Buitenhof 33, Den Haag, Tel. K 1700-110722, D. F. Lunsingh Scheurleer.

Voor „De Museumdag”: Raamsteeg 2a, Leiden, Tel. K 1710-30641, Dr. H. C. Blöte.

Opgaven voor verandering van adres: Voor leden van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond aan Mr. P. J. van der Mark, p. a. Rijksdienst v. d. Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag, Tel. K 1700-115646, voor leden van „De Museumdag” aan Dr. H. C. Blöte, Raamsteeg 2a, Leiden, Tel. K 1710-30641.

Het Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuws-bulletin maandelijks, beiden worden gratis toegezonden aan leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag”. *Bijdragen worden gehonoreerd met f 2.50 per pagina.*

INHOUD

	KOL.
BIJD R A G E N	
Beschilderde Middeleeuwse grafkelders te Aardenburg en Sluis (met Appendix)	125
<i>Mevr. Dr. H. E. s'Jacob</i>	
Appendix	J. A. van de Graaf
Niet opgeloste vragen omtrent terpen	151
<i>T. Huijtema</i>	
B O E K B E S P R E K I N G E N	
Catalogus van meubelen en betimmeringen	161
<i>W. van der Pluym</i>	
N I E U W S - B U L L E T I N	
Restauratie-nieuws	*153
Bonds-nieuws	*155
De Museumdag	*169
Museum-nieuws	*177
Tentoonstellings-agenda	*183
Mededelingen	*187

BESCHILDERDE MIDDELEEUWSE GRAFKELDERS TE AARDENBURG EN SLUIS

DOOR

MEVR. DR. H. E. S'JACOB

In October 1954 organiseerde de directeur van den Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Dr. P. Glazema, een symposium naar aanleiding van te Aardenburg en Sluis in gemetselde grafkelders aangetroffen wand-schilderingen. De gedachtenwisselingen aldaar te berde gebracht door een aantal deskundigen onder wie verscheidene hoogleraren in de kunstgeschiedenis, den Rijksinspecteur voor Roerende Monumenten, den heer D. F. Lunsingh Scheurleer, en den stadsarchitect van Gent, Dr. F. de Boever, zijn min of meer het praeludium tot dit opstel geworden waarin een en ander van het besprokene is verwerkt en aan eigen inzicht getoetst. Een dankwoord voor de bij die gelegenheid bijgedragen bouwstenen past dan ook in de eerste plaats. Evenmin zou dit artikel, dat geschreven wordt enige jaren nadat de vondsten aan het licht traden, tot stand zijn gekomen zonder inlichtingen van practischen aard, mij ter plaatse en door de ambtenaren van den Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek steeds zo welwillend verstrekt. Op dit moment zijn verschillende kelders weer dichtgeworpen, zodat eigen aanschouwing slechts gedeeltelijk mogelijk was. De meest getrouwe bron ter benadering van het nu niet meer zichtbare materiaal zijn de gekleurde calques door den heer J. van Hinte te St. Kruis zeer accuraat vervaardigd. De ontstentenis van een aantal der schilderingen zelf moest uiteraard de stijlkundige analyse tot meer algemene beschouwingen beperken.

Ter gelegenheid van de restauratie van de St. Bavo te Aardenburg kwamen, het eerst op 19 Juni 1947, bakstenen graven voor den dag waarvan de gepleisterde muurtjes met geschilderde voorstellingen waren voorzien. Begin 1949 volgden meer exemplaren onder leiding van den heer J. G. N. Renaud van den Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en met medewerking van den Rijksdienst voor de Monumentenzorg, alsook met hulp van den met de herstelling belasten architect, de Fa. Huurdeman, en in het bijzonder van den opzichter, den heer P. Postma.

In Sluis legde, nadat Delftse studenten gelden

bijeen gebracht hadden om een tuin aan te leggen binnen de fundamenten van de St. Janskerk, de heer J. Ypey einde 1948 dergelijke kelders bloot onder dit terrein. De St. Janskerk, gebouwd in de 13de eeuw, was gesloopt in 1823 na een brand die 12 jaar tevoren woedde¹.

De aanwezigheid van gemetselde graven in deze streken was overigens niet onbekend: in 1827 kwamen in verband met ontgravingen op de „kloosterweide” te Aardenburg — de plaats van het vroegere Grauwzusterenklooster — overwelfde bovenzijden aan de oppervlakte². Evenmin waren de recente vondsten uit Aardenburg en Sluis de eerste van dezen aard; in Middelburg immers werden in 1934 onder de Doelen van St. Sebastiaan, waar zich eertijds het Augustijnerklooster bevond, twee beschilderde wanden van bakstenen graven aan den bodem onttrokken. In het midden van elk is een zeer verbleekt rood consecratiekruis te zien³. Een grafkelder met schilderingen werd tijdens een restauratie in de dertiger jaren dezer eeuw, onder het koor van de St. Willibrorduskerk te Hulst aangetroffen.

In een 15de eeuwse grafkelder onder de Her-

¹ J. Ch. Cornelis schreef in het *Zeeuws Tijdschrift* van Febr. 1951 en Mrt 1952 artikelen over deze vondsten, getiteld: „Merkwaardige graven in de kerken te Aardenburg en te Sluis”. In het *Nieuws Bulletin van den K.N.O.B.* 6de S. 6 (1953) zijn in kol. 72 enige opmerkingen aan de schilderingen te Sluis, in kol. 147 aan die te Aardenburg gewijd.

De ontdekkingen van begin 1949 zijn eerst met zand dichtgegooid. In 1950 is dit zand er uit verwijderd en is een serie graven in het transept te Aardenburg opgedolven. Die in het koor kwamen eind 1953 aan het licht. Zij zijn thans (Juli 1955) nog slechts gedeeltelijk geconserveerd.

De St. Janskerk wordt in 1329 genoemd, zie: J. H. van Dale, *Naamlijst van de poorten, torens, markten, straten, enz. der stad Sluis...*, Sluis 1875, blz. 19. De heer J. J. Rosseel te Aardenburg was zo vriendelijk mij hierop en op menige andere historische bijzonderheid te wijzen.

² Vgl. *Archief... Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* 3 (1935) blz. XV.

³ *Ibidem* p. XV-XVIII met verwijzing naar een gelijksoortig graf uit Waarde. Ook: G. van den Gheyn, *Les Caveaux polychromés en Zélande*, Gand 1890.

vormde kerk van Ellecom vond men boogmotieven en kruisen in cirkels (voordraagkruisen?) aangebracht ⁴.

Naar in 1943 bleek was het gebruik doorgedrongen tot Utrecht waar onder de kloostergang der Mariakerk een graf te voorschijn kwam, versierd met twee rode kruisen, een breedarmig en een klaverblad- of rozenkruis ⁵.

Al veel eerder, sinds de tweede helft der 18de eeuw had men in West-Vlaanderen kelders teruggevonden welke wanden met kalkschilderingen waren bedekt. Sommige dezer werden overgebracht in de lapidaire verzameling in het Gruuthuus te Brugge, andere, in kerk en klooster opgegraven, kregen een plaats in het museum van St. Salvator ⁶. De huidige restauratie der St. Pietersabdij in Gent vermeerderde het aantal met enige fraaie exemplaren ⁷. Richtten wij den blik verder over de grenzen dan worden wij verrast door analoge vondsten in Lübeck ⁸ en Bonn ⁹.

⁴ Vgl. P. Glazema, „Oudheidk. Onderzoekingen in de Prov. Gelderland gedurende de jaren 1946 t.e.m. 1950”, *Gelre, Bijdragen en Meded.* 2 (1951), blz. 20 met afb.

⁵ Mondelinge mededeling van den Heer W. Stooker; het graf ging verloren, er werden twee foto's gemaakt. In de Pieterskerk te Utrecht werd onlangs (Juli 1955) een graf blootgelegd met gemetselde overwelling en rode, geschilderde voordraagkruisen aan de korte zijden. Voor de namen der verschillende kruisvormen in dit artikel genoemd: J. B. Rietstap, *Handboek der Wapenkunde*, 3de druk, Leiden 1943, blz. 113; J. J. M. Timmers, *Symboliek en Iconographie*, Roermond-Maaseik 1947, no. 662 blz. 323 e.v.

⁶ 1752 te Comines, 1778 onder St. Salvator, 1841 *ibid.*, 1845 te Harlebeke. Vgl. *Annales de la Soc. d'Émulation* 22 (1870) blz. 401-10 & 41 (1893) blz. 233-49. Een samenvattende beschrijving door G. van den Gheyn, *Les Caveaux polychromés en Flandre*, Gand 1889. Samenvatting en literatuuropgave bij A. Duclos, *Bruges, Histoire et Souvenirs*, Bruges 1910, blz. 366 sqq. M. English beschreef in *La Patrie* van 14 & 21 Dec. 1935 drie nieuwe vondsten van St. Salvator waarvan de beste naar het Gruuthuus werd overgebracht.

⁷ De resultaten dezer opgravingen zijn nog niet gepubliceerd. Dr. De Boever had de vriendelijkheid mij uitvoerig in te lichten en ruimschoots van fotomateriaal te voorzien.

⁸ Vgl. H. A. Gräbke, „Das neu aufgedeckte Bischofsgrab im Lübecker Dom”, *Kunstchronik* 4 (1951) blz. 161-63. Schrijver gewaagt van het grafmonument van aartsbisschop Jarler, 1250, Mariakerk, Sigtuna, als analoog geval. Het betreft hier evenwel niet een in den kelder aangebrachte schildering, vgl. „Sigtuna Mariakyrka 1247-1947”, *Situne Dei* 5/6 (1946/7) blz. 17-18.

Er blijken dus, behalve een min of meer gesloten groep in Vlaanderen en enkele voorbeelden in Noord-Nederland, zich verspreide gevallen van beschilderde grafkelders elders in Europa voor te doen. Hebben wij te maken met een regionale (Vlaamse) gewoonte die door bepaalde factoren (handelsbetrekkingen, cultuurrelaties tussen Rijnland en Vlaanderen) de grenzen overschreed, ofwel was gedurende de latere middeleeuwen het beschilderen van grafkelders een gangbaar gebruik in het gebied der Westerse beschaving, een gebruik waarvan tot nog toe slechts luttele overblijfselen ter onze kennis kwamen? Het vermoeden is alleszins gewettigd dat, althans in Vlaamse omgeving, de bodem meer van dergelijke schatten verborgen houdt ¹⁰.

Men realiseere zich bij de waardering van dit type schildering de korte periode in welke ze werden uitgevoerd, d.w.z. in de dikwijls zeer geringe tijdsspanne tussen dood en begrafen. Er zijn geen aanwijzingen dat de kelders lang van te voren, tijdens het leven, besteld en gereed gemaakt werden, zoals in dezen tijd vaak het geval was voor bovengrondse monumenten en zerken. Integendeel, een paar maal treft men deuken aan in de pleisterlaag die kunnen veroorzaakt zijn door het neerlaten van de kist voordat de massa hard was ¹¹. Neergedropen verfsproeiingen bevestigen hier en daar den vluchtigen aard van het werk ¹². Daarbij: men kon zich tijdens den arbeid nauwelijks roeren in de smalle ruimten ¹³. Verder is een merkwaardige consequentie van deze categorie van schilderingen, dat zij na het sluiten van het graf voorgoed aan het menselijk oog waren onttrokken, dat de — over het algemeen telkens terugkerende — motieven dus niet

⁹ Vgl. P. Clemen, *Die gotischen Monumentalmaleereien der Rheinlande*, Düsseldorf 1930, blz. 443. In tegenstelling tot die in ons land zijn de beide Duitse graven zeer diep: Bonn 2 m, Lübeck 1.80 m. De voorstellingen beslaan een groot gedeelte van de hoge vlakken en zijn er vrijwel middenin geplaatst.

¹⁰ Sedert begin Maart 1955 worden talrijke beschilderde graven blootgelegd te Brugge op den Burcht, de plaats van de voormalige Donatuskerk.

¹¹ O.a. in graf X, Westzijde, Aardenburg.

¹² O.a. in graf VIII, Z. zijde, Aardenburg.

¹³ Over het algemeen zijn de afmetingen inwendig: 2.10 × 0.55 × 0.47 m. Vaak is het benedeneind smaller dan het hoofdeind (0.33 m). De zijwanden zijn ± 12 cm dik, de eindwanden 25 cm. De pleisterlaag is niet meer dan 3 à 5 mm, Soms is in den bodem van een graf geroerde grond aangetroffen waarin mortelen kleurresten. Maakte men een kuil om dieper te staan tijdens het schilderen?

MIDDELEEUWSE GRAFKELDERS TE AARDENBURG EN SLUIS

Afb. 1. Aardenburg, St. Bavo, graf I, Oostzijde

Afb. 2. Aardenburg, St. Bavo, graf X, Oostzijde

Afb. 3. Aardenburg, St. Bavo, graf III, Zuidzijde

Afb. 4. Aardenburg' St. Bavo, graf II, Noordzijde
(Foto's Rijksdienst v. d. Monumentenzorg)

MIDDELEEUWSE GRAFKELDERS TE AARDENBURG EN SLUIS

Afb. 5. Aardenburg, St. Bavo, graf V, Zuidzijde

Afb. 6. Aardenburg, St. Bavo, graf IV, Zuidzijde

Afb. 7. Aardenburg, St. Bavo, graf X, Zuidzijde (Foto's Rijksdienst v. d. Monumentenzorg)

meer tot voorbeeld konden dienen voor een volgende gelegenheid. Dit maakt het gebruik van typen, schablonen van papier of later van hout, aannemelijk. Zij werden aan de vochtige pleisterlaag gehecht en overgetrokken. Sporen van een zodanige werkmethode zijn bij Brugse graven te constateren¹⁴. Overigens zijn de modellen — indien al toegepast — soepel behandeld, het werk geeft blijk van ambachtsvaardigheid, ja hier en daar van meesterschap. Geen twee voorstellingen zijn precies eender, niettegenstaande den indruk van gelijkheid die zij op het eerste gezicht geven. Ondanks vrij grote kwaliteitsverschillen kan men ze over het algemeen de kunstenaarshand niet ontzeggen. Wie ze ziet, deze vrome afbeeldingen, alleen voor de doden bestemd, wordt ontroerd.

Rondom de vast omlinjende figuren is er vaak een vlakvulling van decoratieve aard: ranken of louter bloemen; tot allerlei artistieke patronen gecombineerde kruisen. Dit alles is zonder model, uit de hand en gewoonlijk vrij slordig geschilderd, maar steeds goed verdeeld over de wandvakken die in de meeste gevallen afgezet zijn met een ornament of boogmotief.

Er zijn aardverven gebruikt, veel rood, blauwgrijs, bruin-geel, rood-bruin en zwart, welke kleuren oppervlakking zijn geïncorporeerd in een vochtigen ondergrond van pleister. Als bindmiddel schijnt caseïne te zijn aangewend.

Voorts is een eigenaardigheid der Aardenburgse graven dat zij elk afzonderlijk met een gemetseld tongewelf waren overdekt waardoor de korte zijden van boven ietwat half cirkelvormig toelopen en uitsteken boven de lange¹⁵. De graven te Sluis waren vlak afgedekt. Het feit dat soms het voeteneind smaller is dan het hoofdeind (zie noot 13), een vorm vooral voor vroeg-middeleeuwse graven gebruikelijk, helpt

¹⁴ Vgl. J. Colens in *Annales de la Soc. d'Émulation* 41 (1893) blz. 233 e.v.; English, *op. cit.*; Van den Gheyn, *op. cit.* blz. 27. Naar de heer Van Hinte mij mededeelde was de werkwijze als volgt: een ingegrifte tekening werd met harde penselen in grote vlakken gekleurd, daarna bracht men zwarte omlijningsstrepen aan, die vaak afweken van de gegrifte lijnen. Dit procédé kan wijzen op het gebruik van modellen die uit de hand vrij bijgeschilderd werden waarbij men zich begrijpelijkerwijs talloze vrijheden veroorloofde.

¹⁵ Wat deze wijze van overwelving betreft, A. Akerström, *Studien über die etruskischen Gräber...* Uppsala 1934, blz. 43, wijst op de ontwikkeling in Italië van schacht (fossa) tot grafkamer waarin de iets meer monumentale vorm van met gemetseld tongewelf bedekt graf een tussenstadium schijnt te vormen.

ons bepalen hoe de steeds terugkerende voorstellingen der korte zijden (Crucifix of Calvarie en Madonna) verdeeld waren. Andere mogelijkheden om dit uit te maken staan ons niet ten dienste, daar noch in Aardenburg, noch in Sluis enige aanwijzing bestaat omtrent de begravenen. Namen noch stoffelijke resten zijn teruggevonden. Men komt dan tot de conclusie dat de Gekruisigde een plaats achter het hoofd van den dode kreeg¹⁶.

Als laatste bijzonderheid zij vermeld dat in graf XVIII (zie Fig. 1) in één der lange zijden vlak onder den bovenrand een vierkant nisje is uitgediept wellicht dienende om aan priesterkelk of andere bijgift een plaats te geven¹⁷.

Beknopte beschrijving der voornaamste schilderingen.

AARDENBURG

(naar de ligging der graven geordend, zie Fig. 1)

Graf I, O. zijde (1): de Gekruisigde hangt aan een takkenkruis. Het gelaat is beschadigd. Nog zichtbaar is in het donkerbruine haar een gevlochten band¹⁸. De armen zijn doorgezakt. Grote spijkers doorboren handen en gekruiste voeten, plat en lang. Bloed stroomt uit de vijf wonden, het lichaam is besmeurd met bloedspatten. Links en rechts vijf combinaties van Griekse herkruiste kruisen en Andreaskruis in rood en zonder omlijning. Rood ornament, als het ware een band of staaf waaraan balletjes geregen zijn, versiert den gewelfden bovenrand¹⁹.

W. zijde (2) (afb. 1): een staande Madonna, het Kind heraldisch links. De dubbel omrande nimbus herinnert aan edelsmeedwerk. De plooienvol der kledij is mooi en streng, de grove tekening van handen en nog juist zichtbare voeten valt hierbij af. Rode vlekken

¹⁶ In Brugge was kapelaan Jacobus de Auchy, † 1332, in St. Salvator met de voeten Oostwaarts begraven; Roger de Straten, een leek, † 1335, lag omgekeerd (St. André-lez-Bruges), vgl. English, *op. cit.* en *Annales de la Soc. d'Émulation*. 22 (1870) blz. 401-410.

¹⁷ Naast het priesterlijk attribuut, den kelk, werden vaak vazen met wierook meegegeven, een gewoonte die zich in allerlei streken lang wist te handhaven, vgl. Durandus, *Rationale VII* cap. 25; J. B. Cochet, „Mémoire sur la coutume de placer des vases dans la sépulture de l'homme... depuis le XIe jusqu'au XVIIe siècle”, *Bulletin Monumental* 30 (1856) blz. 329-363, 425-446.

¹⁸ Pas na 1400 komt naar Mâle, *L'Art religieux de la Fin du Moyen Age en France*, 5e éd. Paris 1949, blz. 93 de werkelijke doornenkroon bij de kruisiging voor. F. Witte, „Mystik und Kreuzesbild um 1300”, *Zeitschr. f. chr. Kunst*, 33 (1920) p. 116-121, beeldt den Crucifixus uit Gehrden en Lage af, beide met losse doornen in den band gestoken.

¹⁹ Zie Appendix, kol. 146.

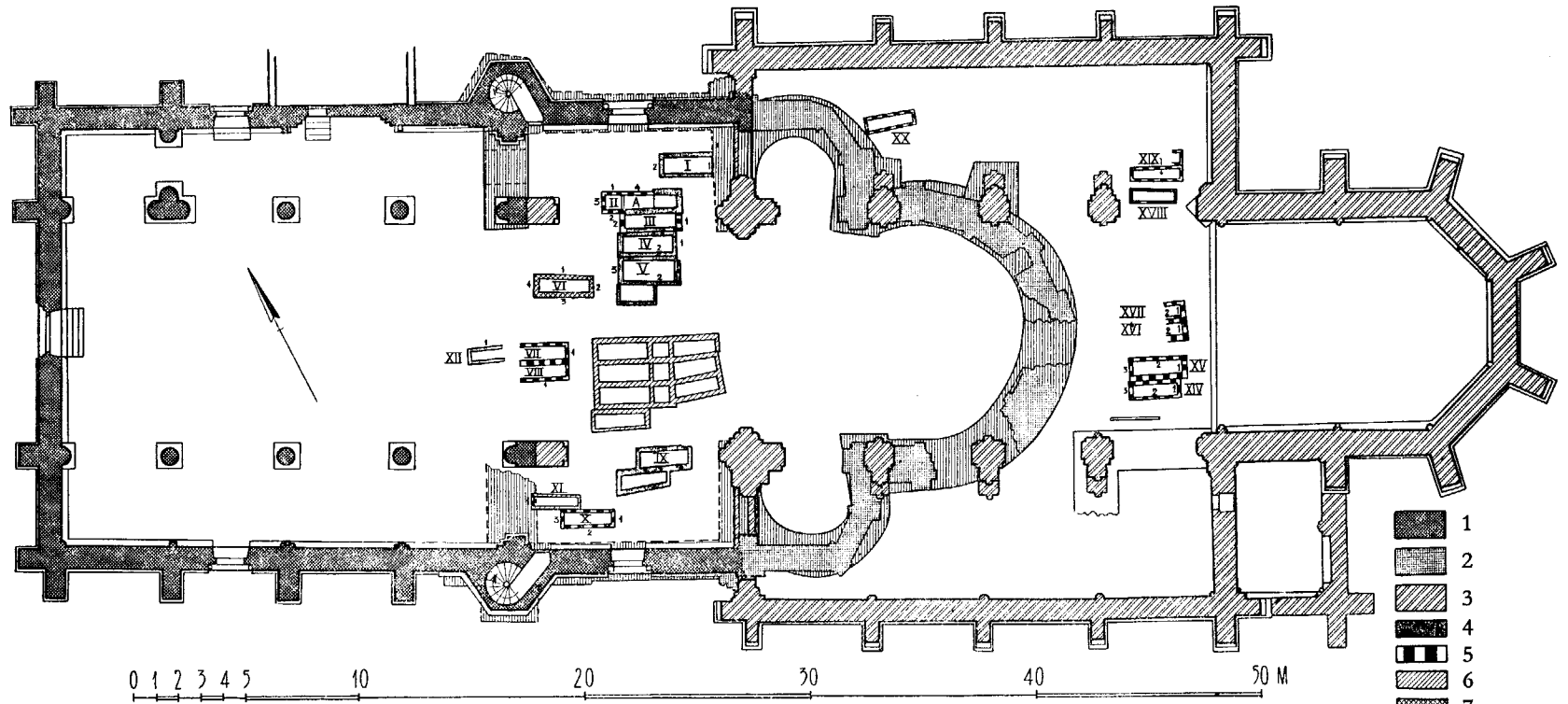

Fig. 1. Aardenburg, opgraving Ned. Herv. Kerk 1953.

(Tek. J. Ypey en G. J. de Vries)

Legenda:

- 1. 12de eeuw.
- 2. 12de eeuw, fundering onder de vloer.

3. 14de eeuw.

- 4. Beschilderde graven in de bodem.
- 5. Gelichte en geconserveerde graven.

- 6. Niet beschilderde graven.
- 7. Verloren gegaan.

geven op de wangen de gelaatswelling aan²⁰. Van het kindergezicht, is niet meer te zien dan krullend haar en één oog dat de Moeder aankijkt. Ook hier de kruiscombinaties en ornamentband.

Graf II werd door een blijkbaar later ingebracht muurtje (A) in tweeën verdeeld. Aan *noord- en zuidzijde* (1 & 2) flankeren een heilige bisschop en St. Catharina de Calvarie-voorstelling van de *westkant* (3) (afb. 3, 4 en 14). De lange slanke figuren, sober getekend, hellen iets achterover. De hoofdkleur is rood, rood zijn ook de aureolen en de vlakvulling van stippen die, telkens zes om een kern, tot bloemen zijn samengevoegd. Bij alle valt de oogbehandeling op: onder de pupillen geeft een rand wit een wat starende, dromende uitdrukking²¹. 's Bisschops hand is geheven in het gebaar der Latijnse zegening, de linker houdt zijn staf. Er zijn geen emblemen die zijn persoonlijkheid kenmerken. De H. Catharina van Alexandrië draagt haar kroon en boek, alsmede het rad dat zij op de vingertoppen harer linkerhand balanceert. Weinig bloed druipt uit de wonden van den Heiland; haar (zonder band) en baard zijn bijkans zwart; het lichaam is zeer gekromd, de armen licht doorgezakt. Wederom verrassen ons de plompe voeten in dit zo stijlvolle beeld. De personen onder het kruis heffen treurend de binnenste hand. De Johannes-kop is wat beschadigd. N. zijde (4), in het verlengde van den bisschop maar aan de andere kant van muurtje A: een schrijdende, kaarsdragende engel, de tekening geheel ongekleurd op het rood van den nimbus na.

Graf III, O. zijde (1): tronende Madonna, het Kind staat op haar schoot aan den linkerkant. De beide nimbi, kroon en gezichten zijn wit gelaten, wit is ook de mantel die in ruime, vrij strenge plooiën afvalt voor de zitbank, leuningloos en voorzien van Gothische nissen. De perspectivische verkorting van het zitgedeelte is enigszins aangegeven. Links is met twee penseelstreken in blauw een kruis aangebracht. Met wat grijs is de grond aangeduid. Sporen van een omlijsting in rood en blauw zijn zichtbaar.

W. zijde (2): Calvarie. Weer hangt Christus aan de tot kruis getimmerde boomstammen. Van overdadig bloed geen spoor. De zijde wonde schijnt, voor zover een lichte beschadiging ons tot oordelen in staat stelt, niet aanwezig. De band om de slapen ter aanduiding van de doornenkroon liet een paar bloedsporen op het voorhoofd achter. Een grauwe, korte doek omgeeft de lenden. De voeten zijn nu beter in proportie. In gebed, de opgeheven handen tegen elkaar gelegd, staat links Zijn Moeder, de gestalte wat breed in enkele lijnen aangegeven. Een blauw onderkleed komt uit den grijzen

²⁰ Men vergelijk de Romaanse wandschilderingen te Vicq, etc.

²¹ Vgl. over deze wijze van weergave van het oog — overigens veel voorkomend in de Gothische periode — en haar betekenis in de late oudheid: H. P. L'Orange, *Apotheosis in ancient Portraiture*, Oslo 1947, blz. 97, „The heavenward Gaze”.

mantel. In treurgebaar, den blik op zijn Verlosser gericht, steekt de lievelingsapostel de rechterhand uit. Uitzonderingsgewijs wijkt de omlijsting af van die der tegenoverliggende zijde: hier een Gothisch boogmotief²², daar het gebruikelijke ornamentmotief in rood en blauw.

Graf IV is uitsluitend decoratief versierd. Aan de O. zijde (1) vindt men een dooreenvlechting van diverse kruis-typen: centraal een fors reliekruis (rood). In de velden tussen de armen vier zwarte, herkruiste Andreas-kruisen, i.e. een verwerking van het Jerusalemkruis. Daaronder en -boven in rood vier dubbel herkruiste Griekse kruisen (of slordig geschilderde krukkenkruisen). De uiterste hoeken zijn gevuld met zwarte bloemklokken (akeleien?)²³.

De Z. zijde (2) (afb. 6) draagt een patroon van ruitarmige Jerusalemkruisen gecombineerd met zwarte ranken en zesbladige rode bloemen (rozen?), symmetrisch zich voegend over het vlak.

Graf V, O. zijde (1) heeft een eigenaardige voorstelling: een tronende Madonna in scharlakenrood schijnt overschilderd te zijn door een zwaar roodbruin kruis, in de hoeken waarvan zwarte herkruiste Andreas-kruisen. Hierdoor verdween het Kind. Men ziet nog aureool en kroon der Maagd, haar linkerarm die op iets rust (de leuning van den zetel?), haar voeten op een scabellum. Een torenachtig iets bevindt zich òf achter den troon òf maakt er als zijpost deel van uit. Met dat al blijft het geheel onduidelijk, het sluit niet aan bij de andere Madonnavorstellingen. Wegens den toren is ook gedacht aan een St. Barbara, daartegen pleit evenwel de plaats aan een korten kant.

Z. zijde (2) (afb. 5): een wierook zwaaiende engel in een mantel van hetzelfde rood als die der Madonna en evenals Zij met dubbel omrande nimbus. De kettingen van het wierookvat zijn in trilling weergegeven. De vleugels bezitten bovenaan eigenaardig gekrulde uitlopers.

W. zijde (3): aanzienlijk beschadigde Calvarie.

Graf VI ging helaas in zijn geheel verloren.

N. & Z. zijde (1 & 3): wierook rondzwaaiende engelen tussen bloemranken weergegeven in rode en zwarte parallel lopende lijnen, opgevuld met rode en zwarte bloemen en rode streepjes. Een zwart afzetornament langs den bovenkant. De alben der engelen bezitten aurifrisia, ingezette sierstukken aan zomen en mouwen²⁴.

O. zijde (2): staande Madonna, het Kind rechts. Mooi van stijl. De pupillen staan in de ooghoeken,

²² De buitenste spitsboog volgt kennelijk de gewelfde bovenzijde van de wand, de binnenste tracering is klaverblad-vormig, overgebruikelijk ter overhuiving van ramen, graffiguren, etc. gedurende de XIVe eeuw.

²³ Vgl. F. Rolf, „Aquilegia”, *Wallraf Richartz Jahrbuch*, 14 (1951) blz. 99-110.

²⁴ Vgl. J. Braun, *Die liturgische Gewandung im Occident und Orient*, Freiburg i. Br. 1907, blz. 81.

Moeder en Kind kijken elkaar aan. Wat grof doet de grote zegenende linkerhand aan. Een grijs onderkleed is gedeeltelijk bedekt door een roden mantel, alles neerhangend in enkele scherpe plooiën. Nimbus en kroon in zilverkleur, een doekje bedekt onder de kroon het hoofd. Een dikke rij dubbele krullen, den indruk wekkend van getekend beeldhouwwerk, zich aftekenend tegen een niet-crucifere aureool, omvat het kinderhoofd. Rode en grijze ranken met vijf- en zesbladige bloemen vullen het vlak, begrensd door het gebruikelijke ornament.

W. z i j d e (4) (afb. 15): Calvarie. Bloed stroomt uit alle wonden, bevlakkend armen, benen en romp. Een vacht van bruin krullend haar en baard, zonder band of doornenkroon, omgeeft het Christusgelaat dat met een starrenden blik de wereld in kijkt (wit onder de pupillen)²⁵. Rechts Maria met een kelk teneinde bloed en water op te vangen²⁶. De Johannesfiguur was al zeer bedorven, ter hoogte van het gezicht was de pleisterlaag verdwenen.

Graf VII, O. z i j d e (1): de Madonna staat naast een heilige, wellicht, te oordelen naar de schelp die aan zijn staf hangt, Jacobus den Meerdere, als een zijner pelgrims voorgesteld. De gewaden, rood, blauw en grijs, zijn zeer plooierijk. Het Kind op den linkerarm Zijns Moeders schijnt met de rechterhand Haar de kroon op de slapen te drukken, een voorstelling die een iconographische zeldzaamheid, zo niet een unicum, genoemd mag worden. Fel zijn de rode plekken op de wangen van beiden aangegeven. Drie herkruiste kruisen vullen de open ruimten.

Graf VIII, Z. z i j d e (1): engelen in albe met aurifrisium, wierookvaten slingerend, wisselen af met rode dooreengevlochten lelie- en Andreaskruisen ver-tonend herkruiste Griekse kruisen tussen de armen (Jerusalem-kruis). De vleugels eindigen in dikke pennen.

Graf IX, N. z i j d e (1): bruinrode ranken waar blauwzwarte druiventrossen aan hangen.

Graf X, O. z i j d e (1) (afb. 2): een staande Madonna houdt op den rechterarm het Kind en draagt in de linkerhand een twijg. Van goud zijn stralenkrans en kroon, blonde lokken vallen over de schouders.

²⁵ De lijdende Christus aan het kruis met open ogen — niet dood dus — komt in het Rijnland voor in de 14de eeuw: Keulen, Minoritenkerk, N. wand, ± 1350; Koblenz, St. Castor, muurschildering boven het graf van Kuno v. Falkenstein, ± 1390, zie Clemen, *op. cit.*, Taf. 54-61. Naar L. H. Grondijs, *L'Iconographie byzantine du Crucifié mort sur la Croix*, 2e, éd., Bruxelles-Utrecht 1947, blz. 165, zou het type van den „Cristo agonisante" met open ogen pas in de 17de eeuw in Sevilla zijn uitgebeeld.

²⁶ Associatie van Maria met de hl. kelk die bloed en water uit de zijde wonde opvangt, vgl. Timmers, *op. cit.*, blz. 276.

Geel is de tuniek, contrasterend met een rood kleed, er gedeeltelijk over gedrapeerd. Zij helt zacht achterover. Het Kind torst in de linkerhand een gekruisten bol. De plooi-behandeling is sober. Zwart-grijze bloemklokken (akeleien?) en rode rozen (?), vijf- en zesbladig, sieren het fond, afgezet met het bekende ornament in zwart.

Z. z i j d e (2) (afb. 7): engelen houden wierookvaten temidden van blauwgroene bloemen met gele harten aan rode stelen. Bruingeel zijn nimbus, haar en vleugels. Zwaar zwart de vleugelpennen, en de omtreklijn van de alben van welke in enkele forse strepen de plooiën zijn geschilderd.

W. z i j d e (3) (afb. 10): Calvarieberg. Lange zwarte nagels doorboren handen en gekruiste voeten. Het lichaam is zeer geknikt, de armen doorgezakt. Er is veel bloed. Weer zijn de ogen open. In het donkere haar de stemma, de gevlochten band. De torso is enigszins constructief-schematisch behandeld. Een slip van een geelbruin perizonium hangt tot over de kuiten neer. In droefenis steekt de Moeder de ene hand naar voren, de andere grijpt haar mantel, geel van kleur. Johannes heeft de rechter tegen het voorhoofd gelegd, bladerend met de andere in zijn zwart gekafte evangelie boek. Schematisch is zijn blonde haar in gelijke strepen weergegeven. De rode toga, geel gevoerd, is opgenomen over den linkerarm. In zwart is de grondlijn aangegeven. De achtergrond is doorzaaid met bruinrode bloemen, vijf- en zesbladig.

Graf XI, W. z i j d e (1): consecratiekruis in cirkel, rood.

Graf XII, N. z i j d e (1): een rankenmotief in bruinrood met rood-omrande bloemen, zich voortzettend over een rechthoekig paneel waarin waarschijnlijk een voorstelling, omlijst door een uitgeschulpten rand.

Graf XIV, O. z i j d e (1) (afb. 8): Maria, staande, het Kind rechts, dat wederom Haar de kroon op het hoofd schijnt te zetten. Haar grijsblauw kleed is gedeeltelijk door een roden mantel bedekt. Donkerder blauw is het kleed van Haar Zoon. Bruin en zacht golvend is beider haar. Dit beeld tekent zich af tegen een patroon van rode takken met blauwe blaadjes. De bovenrand is zwart afgebiesd.

Z. z i j d e (2): wierook zwaaiende engelen tussen bloemrankes. Links St. Sebastiaan, door pijlen doorboord achter den boom voorgesteld. De bladerkroon bestaat naar tijdsgewoonte uit een getekend gestyleerd bladmotief dat als een geheel met een paar streken geschilderd is²⁷.

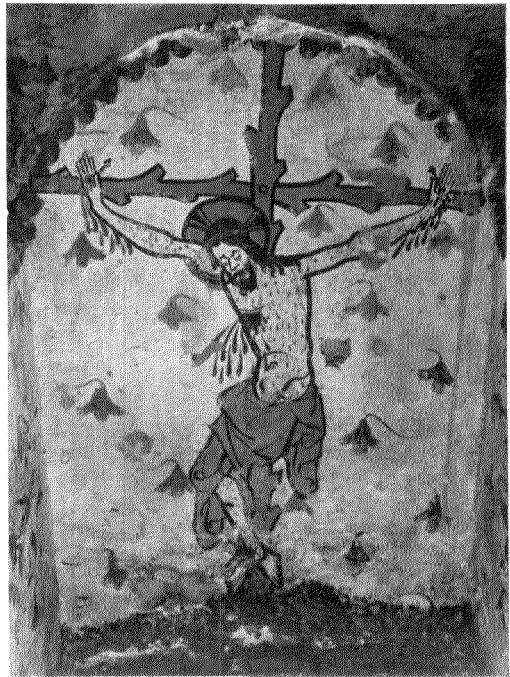
W. z i j d e (3): Calvarie. Als een fontein vloeit bloed en water uit de wonde. De ogen zijn open. De behandeling van den romp herinnert aan de Italiaanse geschilderde crucifixen der 13de eeuw. Een band, nauwelijks afstekend bij het bruin der haren, ligt rond

²⁷ De heer P. T. A. Swillens had de welwillendheid mij inzage te geven van een verzameling boomtekeningen uit de middeleeuwen.

MIDDELEEUWSE GRAFKELDERS TE AARDENBURG EN SLUIS

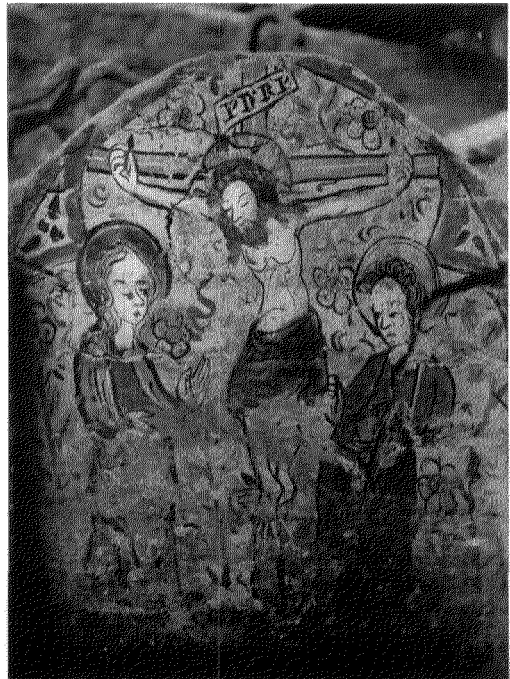
Afb. 8. Aardenburg, St. Bavo, graf XIV, Oostzijde

Afb. 9. Aardenburg, St. Bavo, graf XV, Oostzijde
(Foto's Rijksdienst Oudheidk. Bodemonderzoek)

Afb. 10. Aardenburg, St. Bavo, graf X, Westzijde
(Foto Rijksdienst v. d. Monumentenzorg)

Afb. 11. Aardenburg, St. Bavo, graf XX, Westzijde
(Foto P. Postma)

MIDDELEEUWSE GRAFKELDERS TE AARDENBURG EN SLUIS

Afb. 12. Sluis, Gemeentemuseum, Tronende Madonna

Afb. 13. Sluis, Gemeentemuseum, Calvarië

Afb. 14. Aardenburg, St. Bavo, graf II, Westzijde

Afb. 15. Aardenburg, St. Bavo, graf VI, Westzijde
(Foto's Rijksdienst v. d. Monumentenzorg)

het hoofd dat omgeven is door een dubbelgeranden kruisnimbus. Een grijs perizonium voegt zich in vele vouwen rond de lenden. Maria heeft zich de handen op de borst gelegd, zwaar geplooid haar rood en blauwe kledij. Wat soberder is Johannes' grijze mantel gedrapeerd, strak hangt zijn rode tunica. Zijn linkerhand houdt een met ruitenpatroon bedekt voorwerp, niet een zijner gewone attributen; de rechter wijst naar den Heiland.

Graf XV, O. zijde (1) (afb. 9): de Crucifixus aan een takkenkruis. Het corpus is met bloedvlekken overspat. Siena-kleurig zijn boomstammen, nimbus en in drukke vouwen laag afhangend perizonium. Amper zichtbaar is de band in het donkere haar. Blauwe bloemen (akeleien?) vullen het fond.

N. zijde (2): gedecoreerd met een motief van leliekruisen doorsneden met Andreaskruisen waarvan de balken herkruist zijn. Hieromheen blauwe klokken.

W. zijde (3): Madonna gezeten op een gemetselde bank of muurtje. Links staat het Kind op Haar schoot. Met de vrije hand houdt Zij een twijgje luchtig vast. De blauwe mantel schijnt met hermelyn gevoerd. Of geldt het hier een „Madonna met de korenaren”? Enerzijds is deze voorstelling niet het gewone iconographische type, anderzijds heeft op een der Brugse graven de Moeder Gods een aar in de hand en, naar de beschrijver van het graf, M. English, vermeldt, was de pelgrimsvaart naar de Madonna met de aren te Milaan in Vlaanderen bekend²⁸. Het is dus niet uitgesloten dat wij toch met het heidense vruchtbaarheidssymbool te maken hebben. De korte zijden van den zetel wijken perspectivisch uiteen, zijn naar de middeleeuwse opvatting der ruimtelijke weergave in beeld gebracht.

Graf XVI, O. zijde (1): de Crucifixus aan een takkenkruis waaraan bevestigd een banderolle met INRI. Links en rechts zon en maan. De armen buitengewoon doorgezakt. Een blauwachtige doek omkleedt de lenden. Het fond draagt rozen en blauwe vogels met rode poten, kammen en snavels. Het omlijnende ornament is bruinrood.

Z. zijde (2): blauwe vogels met grote, rode klauwen zitten op de armen van een herkruist Andreaskruis dat een eveneens herkruist leliekruis doorsnijdt. Hiertussen rozen.

Graf XVII, O. zijde (1): kleine staande Madonna, Kind in den rechterarm. Zij heeft onnatuurlijk grote handen. Beide zijn in het rood gekleed, wit-

²⁸ *Op. cit.*; vgl. ook: Otto Schmitt, *Reallexikon der deutschen Kunstgeschichte* I, blz. 240; Timmers, *op. cit.* no. 887, blz. 404. De Madonna met het arenkleed is gewoonlijk staande voorgesteld met een krans van aren rond den hals.

In hoeverre is er verband tussen de aar in de hand van de Madonna uit S. Salvator en de twijgen gedragen door de Madonna's van graf X (1), XV (3) en Sluis 1 (afb. 15 en 2).

grauw is het ondergewaad van de Maagd. Een achtergrond van herkruiste zwarte Griekse kruisen en bruinrode bloemen voltooit de voorstelling.

Graf XVIII geen schilderijen.

Graf XIX is gelicht met het gewelf er nog op om aan te tonen hoe de graven zich in den bodem bevinden. Evenwel is een stuk van het gewelf weggenomen teneinde de schilderijen zichtbaar te maken. Zij bevinden zich aan de eindstukken en bestaan uit een Calvarie en Maria met Kind dat een bolvormig voorwerp in de hand draagt.

Graf XX, O. zijde (1): een staande Madonna draagt haar Kind rechts. Hoge kroon, grote hoofden, slechte stijl. Bruinachtige kleuren. Bruine ranken en rode rozen op den achtergrond. Het geheel omlijst door een boogmotief. De binnenboog sluit vrijwel aan bij den buitenboog. Er zijn zeer kleine zwikken.

Z. zijde (2): grote leliekruisen en ranken tezamen met engelen die wierookvaten hanteren.

W. zijde (3) (afb. 11): Calvarie. Boven het hoofd, op een schuin aangebracht bord: INRI. De armen zijn bijna horizontaal, de knieën weinig gekromd. Johannes wijkt sterk achteruit. Alles gekenmerkt door bruine tinten en grote hoofden.

SLUIS

(museum)

1. Korte zijde (afb. 12): tronende Madonna, heraldisch links een staand Kind, een gekruiste bol in de linkerhand. Beide hebben golvend blond haar, beider aureolen bezitten een dubbele omlijsting. In Haar vrije hand draagt de Maagd een blauwen tak met rode bloemen, uit stipjes samengesteld. Een ruime rode mantel hangt van Haar schouders af, statig en rustig van plooiën. De zetel lijkt van bruin hout, het verticale deel toont twee diepe nissen. De eigenlijke zitbank, alsook de voetenbank geven een patroon van kringen te zien. Perspectivische verkortingen zijn niet aangeduid. Voorbeeld van goeden stijl.

1a. Korte zijde: een zeer onduidelijk geworden Calvarie. INRI staat boven het kruis. De band in het haar en een deel van het gelaat des Heilands is nog zichtbaar.

2. Korte zijde: een Madonna met het Kind rechts zit op een bank die aan beide zijden uitloopt in een sierlijke Gothische krul. In Haar linkerhand een twijg. Een rode mantel laat ruimschoots het witte onderkleed zien. Maria's nimbus heeft een geschulpt motief. Aan de voorzijde van den zetel bevinden zich nissen die een tracé vertonen zoals in de 14de eeuw vaak voorkomt aan ramen, etc. Op den achtergrond een roodbruine tak.

2a. Lange zijde: tegen een fond van roodbruine ranken, groene bladeren en donkerrode rozen staat links en rechts een kaarsdragende engel afgebeeld. In het midden Johannes de Doper in kemelsharen kleed. Hij houdt het Lam Gods met kruisvaan in medaillon voor zich, wijst er met de andere hand naar.

3. *Korte zijde* (afb. 13): Calvarie, houterg, niet fraai. Bij uitzondering is het lichaam van den Gekruisigde geheel gestrekt, het hoofd niet geknakt. Stralen bloeds stromen uit de wonden.

3a. *Korte zijde*: een Madonna op een troon tussen twee enorme kandelabers met gestreepte kaarsen, als waren het gewonden zuilen, eindigend in rode vlammen. Zij is bedekt door een wijd rood opperkleed dat iets van een geelbruine tunica zichtbaar laat.

4. *Lange zijde*: engelen met wierookvaten, krachtig zwaaiend, de kettingen zijn vrijwel gestrekt. In grijs zijn de vleugels van den middelsten engel weergegeven, in purper die van de andere engelen. Er zijn belangrijke afwijkingen van griftlijn en geschilderde lijn.

5. *Lange zijde*: engelen met wierookvaten tussen herkruiste Griekse en Andreaskruisen. Onduidelijk.

6. *Lange zijde*: engelen zwaaien wierookvaten aan trillende kettingen. Grote vleugels.

7. *Lange zijde*: Leliekruisen doorsneden door herkruiste Andreaskruisen. In het midden een paars met engel, onduidelijk.

8. *Lange zijde*: uitsluitend Andreaskruisen.

Hoe verhouden zich de monumenten te Aardenburg en Sluis tot de vondsten van denzelfden aard elders? Welke is hun plaats in de schilderkunst van de latere middeleeuwen? Begrijpelijkerwijze zijn de Vlaamse exemplaren als één groep te beschouwen, maar ook die te Bonn en Lübeck tonen stylistisch een zekere verwantschap, onderling en met de Vlaamse.

Zowel in Aardenburg als in Sluis ontbreekt iedere directe aanwijzing die tot een datering zou kunnen leiden. In Brugge ligt het anders. Daar toch, zijn op — kennelijk ongestoorde — kelders zerken met overlijdensdata aangetroffen. De oudste Brugse kelder waarvan de wanden nu in den kloostergang van St. Salvator zijn, zou naar een zerk met grafschrift, thans in den hof opgesteld, van 1270 zijn. Zekerheid bieden ook de graven van Jacobus de Auchy † 1332, Niclais Blankaert † 1340, Roger van Straten † 1335, Jan van Oudenaerde † 1398, Nicolas Paghant † 1406, Guillaume de Monbléru † 1468, en een graf ontdekt in de kapel der schilders van 1553²⁹. Ook staat het tijdstip der schilderijen te Bonn en Lübeck vast: de kelders behoren aan Heinrich von Virneburg † 1332, en aan bisschop Gerold † 1163, wiens overblijfselen bij den herbouw van het domkoor in Gothischen stijl naar een plaats voor het nieuwe altaar werden overgebracht, i.e. tussen 1334 en 1341. In beide gevallen zijn overeenkomsten met de gelijktijdige schilderkunst uit dezelfde landstreek aantoonbaar³⁰.

²⁹ Vgl. Van den Gheyn, *op. cit.*; Duclos, *op. cit.*; English, *op. cit.*

³⁰ Clemen, *op. cit.*; Gräbke, *op. cit.* De heer P.

Het wil ons toeschijnen, dat sommige der Zeeuws-Vlaamse voorstellingen eveneens verwant zijn aan de schilderkunst van het tweede kwart van de 14de eeuw, den tijd dat men kan gaan spreken van een algemenen Westeuropesen stijl, met name die uit graf V (afb. 5). Hier zouden enigermate bij zijn aan te sluiten: graf III, Sluis no 2 en 2a. Wegens de conceptie van de Christusfiguur aan het kruis: met bloed besmeurd doch nog gekruiste benen, is men geneigd graf I, XV en XVI (afb. 1 en 9) iets later te stellen. Graf VI, VIII, X, XIV en XVII (afb. 2, 7, 8 en 15) schijnen eveneens in deze eeuw thuis te horen. De schildering uit graf VII, de Madonna met Jacobus (?) doet door een drukke haar- en plooibehandeling wat barok aan, doch vertoont stijlovereenkomsten bijv. met graf XIV en XVII. De gestrekte houding van den Crucifixus, Sluis 3 (afb. 13) wijst op een datering rond of na 1400³¹. Ook graf XX (afb. 11) lijkt van een lateren datum. Daarentegen is er aanleiding de voorstellingen uit graf II en Sluis 1 en 1a (afb. 3, 4, 12 en 14) als laat 13de eeuws werk te beschouwen, niet alleen naar haarsnit, sobere plooierval, lengte der figuren en gelijke fijne bewerking der bloemen, (in graf II op den achtergrond, te Sluis aan een takje), maar ook wegens verwantschap met de beschildering van 1270 in St. Salvator te Brugge³².

Hier en daar valt een verwantschap met de (niet-sepulcraal-ondergrondse) monumentale en miniatuur-schilderkunst niet te loochenen. Kanunnik Duclos³³ richtte in dit verband de aandacht op den Johanneskop in het Noord-transept van St. Jacob te Brugge. Ook valt de gelijkenis in de behandeling van haardracht en gewaadsplooien op, tussen de voorstellingen bijv. van graf V (afb. 5) en Sluis met miniaturen van Michiel van der Borch, gedateerd 1332 (engelkoppen in den Maerlant Rijmbijbel te Den Haag). Daar deze, naar Hoogewerff³⁴, beïn-

Singelenberg maakte mij attent op de analogie tussen de kruisigingsgroep te Lübeck en dezelfde voorstelling geschilderd op den achtergrond van het grafmonument van Johannes III von Lichtenberg † 1324, in de kloosterkerk te Lichtental bij Baden-Baden, gepubliceerd in de *Kunstchronik* 3 (1951), blz. 285.

³¹ Vgl. Mâle, *op. cit.*, blz. 93.

³² En dergelijke datering is nergens in tegenspraak met den aard van het metselwerk, naar de heer Postma mij meedeelde.

³³ *Op. cit.*, p. 369.

³⁴ *De Noord-Nederlandsche Schilderkunst* I, blz. 57. Ook noemt H. de verwantschap tussen Michiel van

vloed was door den algemeenen Westeuropesen tijdsstijl en de Frans-Vlaamse sfeer aan zijn werk niet vreemd was, behoeven wij ons over deze analogie niet te verbazen. En, ofschoon onze schilderijen zeker niet nauw verwant zijn aan die van den refter in het Biloke-klooster te Gent, kan men evenmin spreken van een totaal anders zijn; in de weergave der vleugels, bijv., is enige overeenkomst³⁵.

Summa summarum is de uitkomst ener dateringspoging mager. Men moet evenwel voorzichtig zijn en bedenken dat:

1° hier waarschijnlijk gedeeltelijk gewerkt is met conventionele motieven, schablonen die weliswaar telkens wat gewijzigd werden. In hoeverre deze typen veranderingen van stijl meemaakten weten wij niet.

2° grafkunst op zichzelf uiteraard traditioneel is en bestaande uitbeeldingswijzen langer vasthoudt dan bij de meer actuele monumentale of boekverluchtungs-kunst het geval was.

In het algemeen gesproken kan men zeggen dat de schilderijen in de kelders niet onberoerd zijn gebleven door het stijlverloop van eind 13de—begin 15de eeuw, terwijl zij aan den anderen kant bepaalde eigenaardigheden tonen die hen tot een hechte groep stempelen en waardoor zij zich van de gelijktijdige kunst juist enigszins onderscheiden.

Bij een thematische ordening der materie komen wij tot de volgende resultaten:

Korte zijden: negenmaal is een Calvarie-scène afgebeeld waarbij één keer Christus aan het kruis van boomstammen hangt. Den enkelen Crucifixus vinden wij vier keer waarvan drie aan het takkenkruis. Op vier der Christus-voorstellingen heeft Hij de ogen geopend, op zeven vloeien stromen bloeds uit de wonden of is Hij geheel met bloed bespat (twee keer). Aan de tegenovergestelde zijde staat veertien keer een Madonna; op zes der afbeeldingen is Zij tronend voorgesteld. De helft van de kerens draagt Zij het Kind op den linkerarm. Het eigenaardige motief dat het Kind Haar de kroon schijnt op

der Borch en den Johannes in Brugge „zoo sterk dat men, indien het kunstwerken uit een later eeuw gold, zeker aan uitvoering door één en dezelfde hand zou denken”. Zie ook: W. Vogelsang, *Die holländischen Miniaturen des späten Mittelalters*, Strassburg 1899, blz. 11, die den Frans-Vlaamsen invloed opmerkt.

³⁵ Vgl. L. van Puyvelde, „Nieuw ontdekt werk uit de Vlaamsche schilderkunst”, *Verslagen en Med. Kon. Vlaamsche Acad.*, (1925) blz. 12.

te zetten doet zich aan twee der zijden voor. Drie maal zien wij Christus met den wereldbol in de hand. Op één beeld bevindt de Maagd zich naast een heilige (wellicht Jacobus den Meerdere). Eén zijde is twijfelachtig wegens overschildering met een kruis.

Lange zijden: heiligen: St. Catharina van Alexandrië, een onbekende bisschop of abt, St. Sebastiaan, Johannes de Doper. Een voorstelling van St. Michiel of St. Joris in Sluis, ging te niet. Waren het de naamheiligen van de overledenen? Engelen met wierookvaten en kaarsen, respectievelijk negen en twee keer. *Voorstellingen van decoratieven aard:* samengestelde kruisen (lilie-, rozen- of klaverblad-, Andreas-, herkruiste, Jerusalem-, ruitarmige, voordraag- en consecratiekruisen). Bloemranken, twee keer als uitsluitend motief. Bloemen, vijf- of zesbladige rozen (?), klokjes (akeleien?). Met druivetrossen is één grafwand versierd, in één kelder komen vogels voor.

Welke betekenis aan dit alles te hechten? Zolang zeker bewijsmateriaal ontbreekt, dient een beschouwing hierover voorzichtig te zijn, moeten wij de inherente mogelijkheden van alle kanten trachten te bezien. Doch in ieder geval zij aan het kunstwerk zoveel als mogelijk recht gedaan.

In het algemeen genomen zijn er, ter interpretatie van deze grafschilderingen, verschillende uitgangspunten die ieder hun reden van bestaan hebben.

1. Men kan zich op een zuiver rationeel standpunt plaatsen, zeggende: wij verklaren deze afbeeldingen in den — naar onze denkwijze — meest logischen zin. Begrijpelijkerwijze treffen wij in een christelijk graf bijbelse voorstellingen aan; de andere motieven als ranken, bloemen, vogels, beschouwen wij als louter decoratieve toevoegingen, zij houden verband met de aesthetische opvatting van den tijd die lege vlakken schuwde, zij passen in het karakter der Gothische versiering. Er is geen aanleiding er een symboliek achter te zoeken.

2. Of men zal menen: weliswaar herinneren wij ons dat in vroegere eeuwen sommige dezer thema's, zoals vogels pikkend aan kruis en (wijn)ranken, vooral in de grafkunst een diepere betekenis hadden, doch wij weten dat zij gedurende de middeleeuwen onafgebroken verder leefden en voor allerlei te versieren objecten gaarne gebruikt werden. Het feit dat zij in deze 13de-15de eeuwse grafkelders weer opdoemen mag ons niet verleiden aan een voortbestaan der oude symboliek te geloven. Gezien de „popula-

risering' der thema's doet men beter de zinnebeeldige betekenis ervan als „versleten" te beschouwen.

3. Een derde, gezond en voorzichtig inzicht is dat men, nochtans in het besef dat aan voorstellingen in een graf, niet bestemd om door enig mensenoog ooit weer te worden aanschouwd, eerder een geestelijke dan een stoffelijke waarde is te hechten, zich desondanks van iedere niet strikt zakelijke interpretatie onthoudt, zolang deze niet door onloochenbare argumenten, bij voorkeur van litterairen of epigraphischen aard is gestaafd. Beter niets, dan vage gissingen die, hoe diepzinnig en vernuftig ook, in het rijk der hypothese blijven.

4. Daarentegen zullen andersgeaarden betogen: waarom is het niet vanzelf sprekend dat er contact bestaat tussen onze grafschilderingen en het zo uiterst gevoelige gedachtenleven dezer eeuwen juist in de Vlaamse landstreek? Is het geen plicht het oor open te zetten voor haar symbolentaal³⁶? Moeten wij dan het pathetische element waar Mâle zijn fijnzinnige hoofdstuk aan wijdde³⁷ geheel negeren totdat directe samenhang onomstotelijk bewezen is? De invloedssfeer van denkers en mystici, als Ruusbroec en de broeders des gemenen levens in de Nederlanden, van Ekhardt, Tauler en Suso in het Rijnland, ja ook der Franciscaner mystiek, reikte ver³⁸. De passie-gedachte was diep in de harten der mensen doorgedrongen³⁹. De gelovige wenste den Crucifixus aan zijn hoofdeind, stierf met het kruisbeeld voor ogen⁴⁰. De wijze waarop in Aardenburg en Sluis de gekruisigde is afgebeeld brengt ons in de sfeer der devotie van de vijf wonden die in de 14de eeuw naar voren kwam. In dezen tijd werd in Brugge de broederschap van het heilige bloed gesticht⁴¹. Wie zal

³⁶ Vgl. W. H. Beuken, *Ruusbroec en de middeleeuwse mystiek*, Utrecht 1946, passim.

³⁷ *Op. cit.*, chap. III, blz. 85.

³⁸ Daarbij valt op te merken, dat iedere omgeving eigen voorwaarden stelt ten opzichte van een interpretatie: eenzelfde voorstelling zal in een kerk, een woonhuis of een graf een andere betekenis kunnen bezitten; uiteraard zal een motief in een graf eerder een eschatologisch, funerair of apotropaeïsch zin verkrijgen dan hetzelfde tafereel in een huis.

³⁹ Mâle, *op. cit.*, blz. 91.

⁴⁰ Zie de laatste houtsnede van de *Ars bene moriendi*, facs. uitg. der Holbein Society door W. H. Rylands, London 1881.

⁴¹ Vgl. Mâle, *op. cit.*, blz. 106; Beuken, *op. cit.*, blz. 61.

den samenhang met de stromende wonden der grafkelderschilderingen loochenen?

Het takkenkruis is een oud motief, tot 600 terug te volgen. Of men in dezen Noordwestelijken hoek van Vlaanderen kan denken aan een doorwerken van Heinrich Suso's beschrijving der Passie aan het stammenkruis, is moeilijk uit te maken⁴².

Voorts: is de veelvuldige voorstelling der Madonna in verband te brengen met Haar taak van voorbidster der mensheid, van „advocata nostra", gelijk St. Bernard Haar betitelde⁴³?

Engelen met wierook en kaarsen zijn gebruikelijke figuren der grafkunst. Op talloze zerken en monumenten begeleiden zij tot in eeuwigheid de doden, prolongeren het begrafeniseritueel tot over de aardse grenzen. Hier evenwel geldt hun hulde den Gekruisigde of de Maagd.

De volgende vraag die wij ons stellen is of in een dergelijke mystiek-symbolische omgeving de versiering met bloemen, etc. eveneens een diepere betekenis bezit. Over de druiventrossen in graf IX behoeven wij niet in onzekerheid te verkeren: indien symbolisch bedoeld, zijn zij dan niet het zinnebeeld van de eucharistie, het zo frequente motief der late middeleeuwen, de eucharistie die men den doden geestelijke in het graf in concreto meegaf⁴⁴? De vijf- of zesbladige rozen (?) zijn te associëren met specimina uit paneel- en prentkunst: een Mantelmadonna uit Lübeck van ± 1500 vertoont denzelfden vorm van rozen, terwijl sommige de spijkerwonden van Christus' handen en voeten dragen⁴⁵.

Op een 15de eeuwse prent in het Cabinet des Estampes te Parijs zijn de doorboorde voeten in een krans van rozen gezet⁴⁶. Ook herinneren wij ons hoe St. Bonaventura in de Vita Mystica de passie met een bloedende roos vergelijkt⁴⁷.

⁴² In het *Büchlein der ewigen Weisheit*, 1325: „Da ich am hohen Aste des Kreuzes für Dich und alle Menschen aus endloser Liebe hing...", vgl. *Reallexikon der deutschen Kunstgesch.* I, blz. 1152.

⁴³ Vgl. Beuken, *op. cit.*, blz. 22. Maria als voorbidster is een veel voorkomend thema der grafkunst, te vervolgen van den vroeg-christelijken tijd tot in de late middeleeuwen.

⁴⁴ Vgl. Timmers, *op. cit.*, blz. 404. André de Clerck was in de Lieve Vrouwenkerk te Brugge voorgesteld met de eucharistie in den vorm van kelk met hostie naast zijn schouder, 1548, vgl. I. Gailliard, *Inscriptions fun. et mon. de la Flandre occ.* II 1861, pl. 47bis.

⁴⁵ Zie *Catalogus Madonna-tentoonstelling Utrecht 1954/55* no 43.

⁴⁶ Afg. bij Mâle, *op. cit.*, blz. 108, fig. 55.

⁴⁷ Door Migne, P. L. CLXXXIV (col. 711 e.v.) verkeerdelijk aan St. Bernard toegeschreven.

Al zijn wij niet op de hoogte van het bestaan van een bloemenmystiek der latere middeleeuwen, er zijn wel redenen om aan te nemen dat de verschillende bloemen, zo rijkelijk voorkomend op Vlaamse panelen, niet alleen zijn bedoeld als decoratieve elementen of nuttige repoussoirs⁴⁸. En onwillekeurig gaan onze gedachten naar de bloem- en diersymboliek door Ruusbroec's Gheestelike Brulocht gevlochten.

5. Tenslotte is, op zichzelf, gezien de taaheid van graftradities, een voortzetting van vroegere thema's met bewaring of verschuiving der symboliek niet uitgesloten, zie de vogels op kruis en ranken⁴⁹. Er kunnen schakels zijn geweest die wij nu missen. Denkend aan het voorkomen van het Jerusalemkruis vragen wij ons af welke de invloed van pelgrims- en kruistochten is geweest. De Vlaamse bijdrage tot diverse tochten was groot.

6. In ieder geval zal men ook de geesten-afwerende functie in het oog moeten houden die aan de schilderingen ten grondslag kan hebben gelegen. Is dit soms de bedoeling der vele kruisen? Zijn kruisbeeld en Madonna aan hoofd- en voeteneind geplaatst teneinde den dode, zolang hij rustte in het graf, tegen de steeds terugkerende aanvallen van duivels te beschermen⁵⁰?

Deze schilderingen verbergen nog vele raadselen, kunsthistorisch zowel als iconologisch. Zij wachten op een uitvoerige studie die zich niet alleen zal uitstrekken tot de in ons land aange troffen exemplaren, maar alle vondsten zal bestrijken en zich ook zal bezig houden met de geestelijke achtergronden. Hoe het ook lope, een

⁴⁸ Vgl. E. Panofsky, *Early Netherlandish Painting*, Cambridge, Mass. 1953, het hoofdst. „Reality and Symbol in early Flemish Painting”, blz. 131-148 en het in kol. 134 geciteerde artikel van F. Rolf.

⁴⁹ Vogels pikkend aan het kruis of Christusmonogram (zie Ravennatische sarcophagen), een kerstening van een veel ouder idee van refrigerium, hemelse verkwikking in het hiernaams, komen in de 10de eeuw nog in de Catalaanse grafkunst voor (sarcophaag van Casserras, Vich, Museo Lapidario).

⁵⁰ Vgl. E. Doering-Hirsch, *Tod und Jenseits im späten Mittelalter*, 1927, blz. 21.

Bij Italiaanse sarcophagen van de latere decennia der 13de en van de 14de eeuw komt niet zelden een kruis of kruiscombinatie aan hoofd- en voeteneinde voor, maar dan in reliëf aan de buitenzijde. Zo: Alberto della Scala † 1301, Verona, kerkhof bij Sta Maria Antica; Clemens IV † 1268, het graf gereed in 1274; en Hadrianus V † 1276, S. Francesco te Viterbo. Mogen wij een parallel trekken tussen deze zichtbare kruisen en de van de buitenlucht afgeslotene te Aardenburg?

toegewijde belangstelling zijn zij overwaard, deze simpele voorstellingen, aangebracht om de doden gezelschap te houden.

APPENDIX

DOOR J. A. VAN DE GRAAF

De ornamentale band, bestaande uit een lijn, waaraan cirkelvormige „bolletjes” hangen, is geen willekeurige inventie, maar blijkt een eindpunt te zijn in een merkwaardige ornamentale ontwikkeling (fig. 2).

Een soortgelijk ornament komt men reeds in de decoratie van de S. Vitale te Ravenna tegen (fig. 2, 2) derhalve uit het midden der 6de eeuw. Dat dit echter het directe prototype van het hier toegepaste ornament zou zijn is niet aannemelijk. Ten eerste is de tussenliggende tijd te lang en ten tweede is dit een ornament dat men, in het Westen, in de tussenliggende tijd, practisch niet meer ontmoet.

Om de herkomst van het hier toegepaste ornament na te gaan, is de Ravennatische ornamentrand echter belangrijk.

De Ravennatische vorm blijkt uit het Jonische kymation (fig. 2, 1) te zijn ontwikkeld. In Antiochië (waaraan het ornamentale repertoire van Ravenna voor een groot deel is ontleend komt een zo sterke stylering nog niet voor. Het Jonische kymation is hier omstreeks 300 n. Chr. nog duidelijk herkenbaar in de kamers 1 en 2 van de zgn. Constantijnse villa te Daphni (fig. 2, 3). In kamer 4 komt echter reeds een merkwaardige variant voor, die op een loslaten van het klassieke schema wijst (fig. 2, 4), zoals in deze tijd ook met andere ornamenten geschiedt.

In het Parijse Psalterium, waarvan het ornament een duidelijk Syrisch-Antiocheense invloed verraadt, vindt men in het ornament, dat de Wetgeving op de Sinaï omzoomt, het medium tussen het Antiocheense en het Ravennatische kymation (fig. 2, 5). De oorspronkelijk tussen de bladvormen hangende punt, is hier vervangen door een stippeling met drie puntjes en een lijntje. (Deze toepassing staat niet op zichzelf. Hetzelfde motiefje komt voor in het plastische golfornament, dat eveneens in Antiochië is ontstaan, en waar het de oorspronkelijke lotusbloem vervangt, en komt ook elders, in andere ornamenten, voor). De Ravennatische vorm is hiermede volkomen duidelijk, slechts het „bloempje”, uit het Parijse Psalterium, is weggelaten.

Deze vorm leeft in het Oosten nog lange tijd voort, eventueel door de palmet beïnvloed. Zij komt b.v. voor in het Etschmiadzin Evangeliarium fol. 5b en in canon II van een Armeens

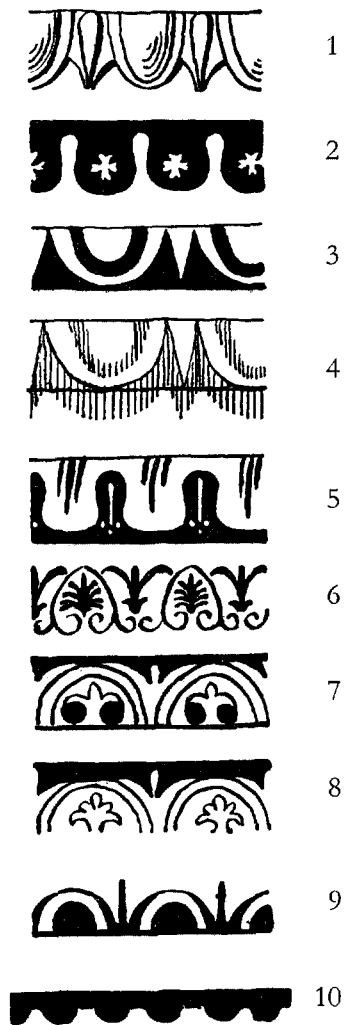

Fig. 2. Voorstadia van het ornament:
„band met bolletjes”.

handschrift uit de 11de eeuw (Wenen, Bibl. der Mechitaristen, cod. 697).

In de vóór-Karolingische en Karolingische canonbladen (die een zeer belangrijk medium zijn geweest voor de verbreiding van het Syrisch-Antiocheense ornament in het Westen) laat zich echter nog de ontwikkeling vaststellen van het

hier toegepaste ornament uit de klassieke palmet (fig. 2, 6). We kunnen nl. het merkwaardige feit constateren, dat de palmet zich ontwikkelt tot een equivalent van het Jonische kymation.

Het begin van deze ontwikkeling moet in de eerste eeuwen van onze jaartelling, in de omgeving van Antiochië, gezocht worden. Het schema wordt, evenals verschillende andere ornamenten uit Antiochië, in de Westerse centra overgenomen met sterke Syrisch-Antiocheense invloed (Ravenna, Montecassino, Trier etc.). In de 6de eeuwse codex Harleianus (die in Ravenna of Montecassino gelocaliseerd moet worden; Londen, Br. Mus. Harl. 1775) vindt men dit motief reeds. Ditzelfde motief vindt men in de 8ste eeuw ook in Trier (Trier, Dombibl. cod. 61/134) en omstreeks 800 wordt het ook reeds ver in het Westen, te St. Omer, toegepast (Gent, Bibl. St. Bavo, fol 33b; fig. 2, 7). Dit motief komt niet alleen in het Westen voor, maar blijft ook in het Oosten voortleven o.a. in het 9de eeuwse manuscript uit Klein-Azië (Berlijn, St. Bibl., Ham. 246 boven de proloog van Eusebius aan Carpianus; fig. 2, 8).

In deze vormen is reeds een zekere overeenkomst met het Jonische kymation te constateren. In het Westen ontwikkelt zich dit motief nog verder, zoals o.a. blijkt uit een bijbel uit het tweede kwart der 9de eeuw (Bern, Stadtbibl. 4, fol. 85a) en uit een gelijktijdig evangeliarium (New York, Pierp. Morgan libr., fol. 11b; fig. 2, 9). Men heeft hier niet meer te doen met een navolging van het Jonische kymation, dat in de 6de eeuw reeds tot een eindpunt in zijn ontwikkeling komt, maar met een duidelijke ontwikkeling van het palmetornament, dat, wonderlijk genoeg, in de 9de eeuw een zelfde schema te zien geeft als het kymation uit Antiochië van fig. 2, 3. Door weglating van de punt tussen de cirkelsegmenten, heeft men weer een soortgelijk ornament als dat te Ravenna, dat sterker, met het hier toegepaste, overeenkomt.

Volledigheidshalve zij hier nog vermeld, dat ook een bepaalde vorm van het brandingornament zich reeds in de 9de eeuw tot een soortgelijk ornament als het hier toegepaste heeft ontwikkeld, zoals o.a. blijkt uit de Rorigo bijbel (Parijs, bibl. Nat., lat. 3, fol. 310b; fig. 2, 10).

Uit deze gegevens blijkt in ieder geval, dat het hier toegepaste ornament geen inventie van de betrokken schilder is geweest, maar dat hem voldoende voorbeelden ter beschikking stonden, wanneer hij heeft omgezien naar een eenvoudig ornament.

SUMMARY

PAINTED MEDIEVAL BURIAL VAULTS AT AARDENBURG AND SLUIS

BY MRS. DR. H. E. S'JACOB

At Aardenburg (St. Bavo's church) and Sluis (site of former St. John's church) small brick burial vaults were laid bare in 1948/49, the plastered walls of which were covered with paintings. The sepulchres at Aardenburg as well as a specimen, recently discovered in St. Peter's church at Utrecht, show a peculiarity in being roofed with barrelvaults instead of having flat ceilings (an attempt to create a more monumental tomb?). The finds in Zeeland are connected with monuments of a similar nature in Flanders. Painted vaults have also been found at Bonn and Lübeck. The walls of sepulchres in Middelburg and Utrecht contained only paintings of crosses. Are they to be regarded as examples of a custom, prevailing in Western Europe, or as a typically Flemish practice that had spread beyond the frontiers?

It is probable that, in the short interval between death and interment, these paintings were executed by means of stencils, which were, however, treated freely. The quality of the work is unequal, ranging from skilful workmanship to clumsy execution.

Judging from their style, the majority of the paintings belongs to the 14th century. Some may be dated to a slightly earlier period for reasons that include an analogy to a dated sepulchre at Bruges, while a few others show characteristics, peculiar to the 15th century. Considering the use of models and the persistence of sepulchral traditions, great caution in dating the paintings is imperative. Dated inscriptions are not available nor do the archives yield any data.

The representations are limited to: Crucifixion or Calvary, sometimes on crosses rough wood, and Virgin and Child, standing or seated, on the short walls; on the long walls angels, swinging thuribles in the direction of the short walls or carrying candles. Saints (name-saints?) occur sporadically. Here and there we find purely decorative ornaments of flowers and vine-leaves (on one occasion combined with birds). Crosses of various forms are of frequent occurrence. The empty spaces are invariably filled in with red flowers (roses?) or blue, bell-shaped flowers (columbines?). The edges are set off with a motif that is a remote derivative of the Ionic cymation.

The question is whether the paintings were applied merely as decorations of the walls of the sepulchre, while the late medieval *horror vacui* may have asserted itself. Are we to think here of remnants of early Christian sepulchral themes, largely used in this case for the sake of convention and without their original symbolical meaning? Or are the paintings to be interpreted in the light of the sensitive 14th century ideas and mysticism? A connection with the cult of the Sacred Blood can hardly be denied. On the other hand, an apotropeic (i.e. intended to ward off) function of some of the representations should not be overlooked. An elaborate publication on these monuments, which also touches on their spiritual backgrounds, is urgently needed.

NIET OPGELOSTE VRAGEN OMTRENT TERPEN

DOOR

T. HUITEMA

De vraag hoe de talloze terpen in het noorden van Friesland en Groningen en nog verder oostwaarts er zijn gekomen, wordt algemeen zonder aarzeling of voorbehoud beantwoord met: ze zijn opgeworpen omdat er nog geen dijken waren en het terrein te laag was en bij storm werd overstromd door zeewater.

Er waren in de vorige eeuw enkelen, die het opwerpen van een terp een veel te groot werk achtten om door een geringe bevolking met de gebrekkige hulpmiddelen uit die tijd te kunnen zijn uitgevoerd. Zij kwamen tot de conclusie, dat de terpen op natuurlijke wijze moesten zijn ontstaan. Hun stelling bleek niet houdbaar want op elke diepte in de terpen vond men bewijzen van de aanwezigheid van mens en dier. Ook bleek duidelijk, dat alle terpen in den loop van eeuwen steeds hoger en omvangrijker zijn geworden.

De verklaring daarvan is even algemeen als het „opwerpen” nl. dat de bodem daalt, de stormvloed hoger worden en de bewoners van een terp daardoor genoodzaakt waren de terp periodiek te verhogen om het gevaar van overstroming te ontgaan. Gewijzigde economische omstandigheden zouden de bewoners er verder toe hebben gebracht, de terp uit te breiden om terrein te verkrijgen waarop ze graan, vlas enz. zouden kunnen verbouwen.

Opwerpen doet denken aan een spontane handeling en krachtig volhouden en het woord past slecht voor het in een lang tijdsbestek af en toe wat ophogen en uitbreiden. Niettemin de terpen zijn nog altijd *opgeworpen*, bepaaldelijk om beveiligd te blijven tegen hoge stormvloeden. *Drinkwater.*

Wonderlijk is, dat alle aandacht de veiligheid heeft gegolden en nog geldt en dat er niet wordt gerept van de behoefte aan zoet water, een behoefte die zich al van het eerste ogenblik van aankomst deed gelden en waarvan de bevrediging in dit door de zee om- en overspoelde terrein volstrekt niet voor de hand lag.

Ik heb lang gemeend, dat niet het opwerpen van een terp maar wel het zoeken van een plas regenwater om die te omringen met een walletje, wat desnoods met de blote hand kon geschieden, het eerste werk van de landverhuizers moet zijn

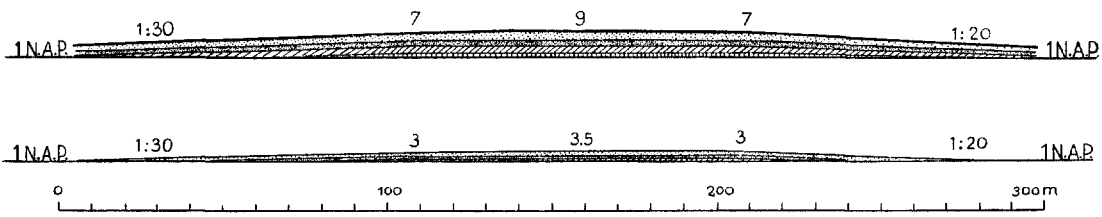
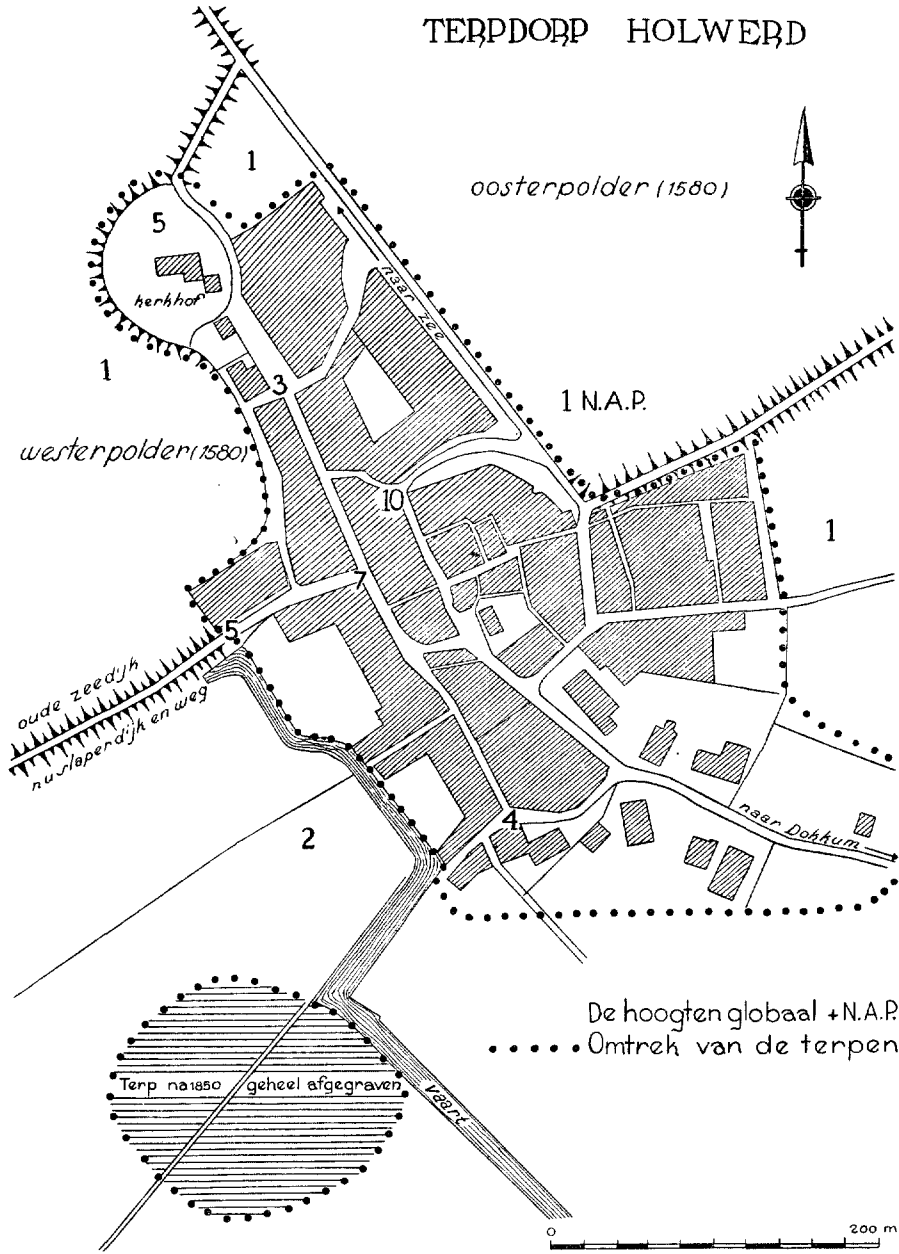
geweest. Dat walletje zou dan spoedig zijn verhoogd tot een kade en zo zou een drinkdobbet zijn ontstaan zoals men ze nu nog hier en daar op de kwelders aantreft. Luchtfoto's van de heer Freitag Drabbe, die aanduiden, dat waar terpen in een rij liggen, een slenk heeft gelopen, brachten mij tot het inzicht, dat de noordwaarts lopende stroompjes die water uit het terpengebied en wellicht ook uit het lage midden van Friesland naar zee hebben afgevoerd, ter plaatse van de terpen, althans omstreeks Laag Water, zoet zijn geweest; waarmee het in rijen liggen van terpen is verklaard. Ongetwijfeld was van vele verspreid liggende jongere terpen de drinkdobbet het eerste begin, toen toename van de bevolking dwong tot het in gebruik nemen van weidevelden, die betrekkelijk ver van een zoet water afvoerende slenk waren gelegen.

Waar één of meer families zich tot wonen hebben gezet zijn terpen *ontstaan, niet opgeworpen*, tenzij men onder opwerpen al wil verstaan, het maken van een bultje van geringe afmetingen (zoals Prof. Van Giffen aantrof bij het tot op de zool afgraven van de terp te Ezinge, maar waar hij ook duidelijke resten van woningen en stallen vond op de oorspronkelijke kwelder). Wellicht was dat bultje kwelderzoden bestemd om er een hoop hooi op te zetten voor wintervoer van het vee, maar zeker is, dat voor de eerste woningen van de mensen en de veestal geen ophoging van grond of zoden is gemaakt; dus kan er van het *opwerpen* van een terp helemaal geen sprake zijn. De ten slotte door Prof. Van Giffen afgegraven terp is dan ook niet *opgeworpen* maar door bewoning *ontstaan*. Afval, mest, as, af en toe afgedekt door een laagje grond, vertrapt gras en hooi, aangespoeld veen, door stormvloeden losgewoeld enz. hebben in den loop van vele eeuwen de terp gevormd. Opzettelijk werden alleen lagen mest en drassige plaatsen met grond, zand en soms met schelpen beter begaanbaar gemaakt en werd wellicht een kuil gevuld, maar dat ooit ophoging op grote schaal is uitgevoerd, komt mij hoogst onwaarschijnlijk voor.

Is men tot de overtuiging gekomen, dat terpen alleen daar konden ontstaan waar zoet water

TERPDOB HOLWERD

werd aangetroffen, dan wordt meteen begrijpelijk wat anders niet alleen onbegrijpelijk maar ook meer dan dwaas moet schijnen nl. het vlak bij elkaar liggen van twee of meer hoge bulten, die — als ze volgens het oude begrip zouden zijn opgeworpen — een zo geweldige en totaal onbegrijpelijke arbeid zouden vertegenwoordigen, dat die zonder aarzelen onmogelijk genoemd moet worden.

Langs heel oude dorpsvaarten (als die van Holwerd, Blija, Ferwerd, Marrum enz.), die ongetwijfeld in oude tijden al stroompjes waren die water uit het terpengebied afvoerden, liggen aan weerszijden terpen; sommige zo dicht tegenover elkaar, dat men bijna een steen van de ene op de andere kan gooien. Als jongens te midden van die terpen opgegroeid waren we vol ontzag en eerbied voor die machtige werken door onze voorouders gewrocht, maar we vroegen ons — niet twijfelend aan het „opgeworpen” in ons schoolboekje — toch wel af, wat die terpenbouwers had beziel en hoe hevig hun ruzies wel moesten zijn geweest, om vlak naast elkaar duizenden m³ grond op hopen te brengen in plaats van bij elkaar te gaan wonen op één terp. Ik meen nu het ontstaan van terpen zo dicht bij elkaar, maar aan weerszijden van een stroom, beter te begrijpen. Op zeker tijdstip ontstond voor de bewoners van de eerst ontstane terp de behoefte, om ook de weiden aan de overzijde van het water in gebruik te gaan nemen doch het water was te diep of de stroom te sterk om het vee elke dag heen en weer door het water te drijven. Een deel der bewoners ging zich daarom aan de overzijde vestigen en zo is ook daar een terp ontstaan.

Het hoger worden van stormvloedten.

De bodem is in het terpengebied in den loop der eeuwen vele meters gedaald. Dat blijkt overduidelijk uit het voorkomen van veenlagen op vrij grote diepte. De terpentijd valt van omstreeks 800 vóór tot omstreeks 1000 jaar na Chr. Over het verloop van de bodemdaling in die 1800 jaar is men het oneens, maar wel wordt algemeen aangenomen, dat het steeds hoger maken van terpen (wat ik liever noem: hoger worden), verband houdt met de bodemdaling. Door die bodemdaling zouden de stormvloedten hoger zijn geworden. In die tijd zijn er meer zeegaten gekomen en zijn ze naar alle waarschijnlijkheid in breedte en diepte toegenomen. Ook daardoor konden de vloedten hoger lopen. Toenmaals kon een veel groter gebied worden overstroomd dan nu en daardoor kan het water het land rondom

de terpen niet zo diep hebben overstroomd, als het in onze tijd tegen de zeedijken wordt opgestuwd. Hoe hoog het water toen soms steeg is moeilijk na te gaan. Er zijn en waren vrij veel terpen die omstreeks 3 m boven het land reiken. Neemt men aan, dat die terpen aan het einde van de terpentijd veilig konden worden bewoond, dan kan men het minder hoog zijn van een vrij groot aantal andere wel verklaren door aan te nemen, dat de bewoners tijdens een stormvloed of een vijandelijke overval zijn omgekomen en de terp nimmer nieuwe bewoners heeft gekregen, maar dit geldt niet voor alle.

Het lijkt m.i. geen twijfel, dat alle terpen niet even oud zijn. De tijden waarop de eerste bewoners zich vestigden ter plaatse waar zich nu terpen bevinden of hebben bevonden, loopt ongetwijfeld eeuwen uiteen. Lang genoeg om te mogen veronderstellen, dat in die tijd de bodemdaling al zulke afmetingen had aangenomen, dat op de jongste vestigingsplaatsen al terstond een niet onbelangrijke ophoging moest worden aangebracht, om veilig voor overstroming te zijn. Voor zoveel mij bekend, heeft men nergens zo'n terp aangetroffen. Bij alle vond men gemengde lagen van af de kwelder, uitgezonderd een bultje van geringe omvang dat zeker niet groot genoeg was om er op te wonen of er landbouw op te bedrijven. Ik moge hier opmerken, dat in verband met woonlagen wordt beweerd, dat voor het einde van de terpentijd terpen, die al een vrij grote hoogte hadden, van wege de hoge vloedten moesten worden verhoogd om er graan etc. op te kunnen verbouwen.

Neemt men aan, dat de hoogte van de terpen nauw samenhangt met de hoogte van de stormvloedten ter plaatse, dan moet de hoogte van verreweg de meeste terpen omstreeks het jaar 1000 n. Chr. maar weinig uiteen gelopen hebben. De werkelijkheid is echter, dat nu de hoogte varieert van 3 tot 9 m (afgezien van de bovenbedoelde die lager zijn gebleven dan 3 m). Dit maakt de stelling, dat de terpen moesten worden opgehoogd door het hoger gaan oplopen van de stormvloedten m.i. onhoudbaar. Het is geen geringe arbeid een terp als die te Hogebeintum of die te Holwerd op te hogen van 3 tot 9 m en die daarbij een omvang te geven van vele ha. (Op die te Holwerd kom ik hieronder nog terug). Is dat opzettelijk geschied, dan moet daarvoor wel een zeer dwingende reden zijn geweest maar welke? Nooit is die ergens genoemd.

Mij komt het voor, dat terpen, die de eeuwen door bewoond zijn gebleven nog lange tijd in

hoogte zijn toegenomen nadat dijken tegen hoge vloed en waren aangelegd. Pas nadat men as en allerlei andere afval geregeld uit de bebouwde kommen is gaan verwijderen, is de langzame maar aanhoudende ophoging tot staan gekomen.

Mestlagen.

In alle terpen komen op verschillende hoogten mestlagen voor, die niet altijd logisch zijn verklaard. Aangenomen is, dat opzettelijk mest is gebruikt of om de terp te verhogen of om drasige kleilagen droog te leggen en daardoor beter begaanbaar te maken. Daarbij is blijkbaar niet bedacht, waar men die mest vandaan heeft kunnen halen, hoeveel tijd daarmee was gemoed. Evenmin is gedacht aan de voor de hand liggende oorzaak van het ontstaan van mestlagen. Mest was op de kwelders niet nodig om die vruchtbaar te maken. De mest die zich in de stallen voor het vee verzamelde liet men eenvoudig liggen. Dit was ook het geval met de mest binnen de omheiningen of de zodenwallen waarin men het vee 's avonds samendreef en waar het tijdens hoge vloed en vrij zeker ook wel op andere tijden, verbleef. Hooi, gras, stro en ander gemorst veevoeder mengden zich met de mest en werd in de stallen de laag te dras, dan dekte men die met zoden, grond of zand. Kwam men zodoende in de stal hoogte te kort, dan werd deze eenvoudig op hoger peil herbouwd. Bij de afgraving te Ezinge vond men een hele reeks overblijfselen van stallen bovenelkaar. Binnen de omheiningen en zodenwallen kon men ermee volstaan, met grond of zoden de al te weke lagen mest te dekken. Drinkdobben bij de terp, die dienden voor het verzamelen van drinkwater, zijn soms bij langdurige droogte met mest vervuild door het vee, dat daar veelvuldig kwam drinken, en het was soms eenvoudiger een nieuwe dobbe te maken, dan de oude op te schonen. De vervuilde dobbe raakte ten slotte geheel vol en was dan met de terp verheeld.

Woonlagen.

In verschillende terpen heeft men op één of meer plaatsen dunne lagen gevonden, die een scherpe scheiding over de gehele terp of een groot deel daarvan vormen tussen de grond eronder en die er boven. Die laagjes kenmerken zich door as en vergane planten. Deze laagjes hebben het aanzijn gegeven aan de theorie van de woonlagen. Men neemt aan dat, toen zo'n laagje het bovenoppervlak van de terp was, deze te laag en te klein bleek en men er toen toe is overgegaan, de gehele terp met een meer

of minder dikke laag te verhogen. Als reden wordt dan ook nog genoemd, dat men meer landbouwgewassen ging telen en daardoor een grotere oppervlakte grond nodig had, die niet door zeewater kon worden overspoeld.

Bij nadere beschouwing wekt die verklaring in verschillend opzicht ernstige critiek. Uitbreiding van de landbouw kan geen verandering in de levensgewoonten zijn geweest op korte termijn. Voor het aanbrengen van een laag over de gehele koepelvormige terp moest veel grond verzet worden, hetgeen van de schaarse bevolking van de terp veel meer tijd en inspanning zou hebben gevorderd dan waartoe deze in staat moet zijn geweest. Daarbij was de winst aan grond die ook bij een hoge vloed boven de grens van verzilting lag, zeer gering in verhouding tot de arbeid. De helling van de terpen is naar alle zijden zeer flauw, nl. van ongeveer 1 op 15 tot 1 op 30. Bij 3 m ophoging kwam dus om de terp een ring te liggen van 45 tot 90 m breedte, die gemiddeld 1½ m moest worden opgehoogd, die niet watervrij werd en dus voor bouwland niet deugde. Op de top van de terp ontmoette de ophoging het bezwaar, dat alle gebouwen moesten worden afgebroken om na de verhoging te worden herbouwd.

Het komt mij veel waarschijnlijker voor, dat die z.g. woonlagen niets te maken hebben met waterhoogten, noch met de overgang van weidebedrijven naar akkerbouw, maar dat de bewoners van een terp door Noormannen of andere vijanden zijn vermoord of verdreven en alle opstallen zijn verbrand, waarna de terp een tijdlang onbewoond is gebleven. Door nieuwe bewoning begon een nieuwe ophoging en uitbreiding.

Van de terp of eigenlijk van de 2 terpen waarop het dorp Holwerd is gebouwd gaf ik hierboven een schets waarop mede is aangegeven hoe dicht een andere terp die in de 19de eeuw is afgegraven bij het dorp was gelegen.

Vele terpen zijn koepelvormig met een ongeveer ronde top, rondom met flauwe hellingen. De hier bedoelde afgegraven terp had ook die vorm en was reeds lang niet meer bewoond.

Te Holwerd krijgt men de indruk, dat dit dorp is gebouwd op twee terpen, die aan elkaar zijn gegroeid. Op de lagere, noordelijke, staat de zeer oude toren met een kerk die omstreeks 1800 is vernieuwd op een rond kerkhof, dat de top van een terp lijkt te zijn. Behalve aan de zuidzijde, die flauw afhelt en bewoond is, helt

het kerkhof naar de polder vrij steil af n.l. onder 1 op 3 à 4. Te Ferwerd, Tjummarum enz. treft men een overeenkomstige situatie en dergelijke steile hellingen aan.

Misschien zijn deze kerkhoven, nadat ze van de zee door een dijk waren gescheiden, vergroot door het flauwe beloop tot een steiler te vergraven maar ook is mogelijk, dat lang voordien, toen er nog een geul of kil langs stroomde, deze zich heeft verlegd en een deel van de terp is weggestroomd. Hoe dit moge zijn gegaan, te Holwerd is de meeste bebouwing ontstaan op de aangrenzende zuidelijke terp en deze is veel groter en ook belangrijker hoger geworden dan de noordelijke waarop de toren staat. De zuidelijke terp heeft grotendeels de koepelvorm maar merkwaardig is, dat de koepel een noordelijke uitloper heeft, die zich enkele meters hoger verheft. De hellingen daarvan zijn aan de west- en gedeeltelijk ook aan de oostzijde vrij steil n.l.

omstreeks 1 op 10. Die uitloper ligt geheel buiten de oudste zeedijk (nu slaper) waarvan de tijd van aanleg zich in de eeuwen verliest. Die oude dijk is minder hoog dan de terp waartegen hij aansluit.

Die dijk heeft eenmaal de hoogste vloed gekeerd al is hij minder hoog dan de terp. Nu is het mogelijk, dat in later tijd de kruin is verlaagd om de daarop gelegen weg breder te kunnen maken maar meer dan een meter kan dat niet zijn geweest en het verschil van de golfloop zal zeer zeker tegen de dijk belangrijk groter zijn geweest dan tegen de terphelling. Men moet dan ook tot de conclusie komen, dat de hoogte van de terp geen verband houdt met de hoogte van de stormvloed. Waarmede dan wel? Naar mijn mening met de bewoning en het langer of korter niet verwijderen van afval, mest enz.

SUMMARY

SOME UNSOLVED PROBLEMS CONCERNING TERPEN

BY T. HUITEMA

The "terpen" (elevations of earth) are generally considered to have been erected in order to provide a refuge for men and cattle in case of floods, when the surrounding country was inundated with seawater. The erection of these mounds must have been carried out by stages, as the population changed its occupation from fishing to stockbreeding and later from stock-breeding to agriculture. The terpen continued to be dome-shaped and not only did they become higher, but they also became considerably larger.

How drinking-water was obtained for men and animals in these areas that were surrounded or flooded by the sea, is not explained. Many terpen are found in series, others are scattered, in which case they are frequently found in groups of two or more together, a fact that has not been accounted for.

They differ greatly as to height; moreover, the highest mounds are considerably higher than the dikes which at present, resist the heaviest floods. Now to-day these dikes are far higher than they were at the time of construction, namely at the end of the "terpen period". Consequently there does not seem to be the slightest connection between the height of many terpen and that of the floods. An attempt is now made to throw more light on the terpen, their dimensions and situation.

BOEKBESPREKINGEN

Catalogus van meubelen en betimmeringen. Derde geheel herziene en vermeerderde druk.
Rijksmuseum-Amsterdam 1952.

What is in a name! Reeds bij de Klassieken lag in het woord katalogus het begrip opsomming ten grondslag. In die zin vervulde ook Pausanias een taak, toen hij de monumenten van Hellas die hij zag — of van horen-zeggen meende te zien — met notariële braafheid opsomde. En nog in het heden zal de eerste de beste herbergier ergens in Griekenland U de „katalogos” voorleggen van de lekkernijen zijner kookkunst, die van haver tot gort op die spijslijst vermeld worden.

Nu moge in de loop der eeuwen aan dit woord zich associëren iets van een gortdroge verhandeling — als documentatie kan deze voorzeker van belang zijn — toch zien we sinds het begin der 20e eeuw de museum-katalogus een levendiger aspect krijgen. Dit kan van waarde zijn voor de aanschouwer der museumstukken. Als zodanig kan de katalogus, wanneer de tekst niet vervalt in een lyrisch gekweel, een waardevoller betekenis krijgen. Een uitstekend voorbeeld daarvan getuigt de boven vermelde publicatie.

Ten geleide schreef de hoofddirecteur van 's Rijksmuseum, Jhr. D. C. Röell, kort maar niet minder bondig — typerend voor de geesteshouding van de leider van dit voortreffelijk museum — de wordingsgeschiedenis van deze katalogus. Hij releveerde hoe 44 jaar geleden Dr. W. Vogelsang met grote kennis van zaken de grondlegger daarvan was; vervolgens dat in 1913 een 2de druk met aanvullingen tot stand kwam, en dat thans de conservator Th. H. Lunsingh Scheurleer de derde, geheel herziene druk bezorgde.

Overzien wij deze arbeid, dan valt het op dat de schrijver volkomen de draagwijdte van Vogelsangs pioniersarbeid peilde en respecteerde. Het is deze sympathieke houding, die hem daarom vrijheid laat eigen inzicht niet te verbergen, want bij alle wetenschap kan de waarheid van heden, morgen verkeren tot onwaarheid. Leugen wordt ze, wanneer men ze tegen beter weten in blijft handhaven.

Nieuw is, dat thans een korte geschiedenis der verzameling vooraf gaat. Hieruit blijkt dat in de laatste tien jaren de aanwinsten de collectie deden verdubbelen, vergeleken met de begin-

periode van het vroegere „Nederlandsch museum”.

Gelijk Vogelsang heeft Lunsingh Scheurleer eveneens een uitvoerige inleiding geschreven. Aanvangend met een omschrijving van het begrip meubel, tekent hij de sociale achtergrond daarvan, bespreekt klaar de technische zijde, toont het verschillend materiaal, en zet gedegen de ambachtelijke werkwijzen uiteen. Vervolgens geeft de schrijver een chronologisch overzicht, lopend van de 15de eeuwse laatgothiek tot het classicisme der eind 18de eeuw. Daarbij verwijst hij naar buitenlandse invloeden en staft voortdurend zijn betoog met opgave van literatuur. Een dergelijke inleiding is zeer waardevol en terecht heeft men een English summary er aan toegevoegd; mogelijk zou ook een Frans overzicht niet overbodig zijn.

Ten einde een gemakkelijke oriëntatie mogelijk te maken is een register opgesteld van plaats- en personennamen, benevens een rubriek van technische termen. Dat bij de beschrijving zich moeilijkheden kunnen voordoen, wijl door de industriële revolutie vaktermen van het ambacht verloren gingen, is begrijpelijk. Reeds Vogelsang heeft dit ondervonden, getuige zijn in 1906 geschreven artikel: „Gebrek aan woorden” (Bull. N.O.B. 7, (1906) blz. 192-209; ibidem 8 (1907) blz. 77-78). Daar de nummering der voorwerpen een wijziging heeft ondergaan, is een concordantie opgesteld der katalogi 1913 en 1952. Voor hen die vroeger hun aantekeningen vastlegden, is deze van belang.

Wat de katalogus in engere zin betreft, zij opgemerkt dat de voorwerpen thans gerangschikt zijn zoveel mogelijk naar de landen van herkomst. Hierbij gaat Nederland voorop, waarna Italië, Spanje, Frankrijk, Engeland, Duitsland en Indonesië volgen. De oorspronkelijk groepsgewijze indeling overeenkomstig het gebruik der voorwerpen bleef vrijwel gehandhaafd. Enige kleine groepen, o.m. die der muziekinstrumenten en bouwfragmenten kwamen te vervallen, wijl de objecten elders ondergebracht zijn. Primair is een scheiding gemaakt tussen de vaste onderdelen van het interieur en de verplaatsbare voorwerpen. Deze laatste zijn onderverdeeld in kerkmeubels en huisraad uit het profane leven, waarvoor de berg-, werk- en zitmeubels de belangrijkste categorieën vormen. Bij de Nederlandse meubels is hieraan toegevoegd de groep pop-

penhuizen en poppenmeubels, het speelgoed voor grote mensen. Bijzonder waardevol is het geweest, dat de auteur alle vroegere onderzoeken aan een revisie heeft onderworpen. Hierdoor zijn wijzigingen aangebracht, o.m. in de maten en houtsoorten; bovendien is bij gefineerde meubels zoveel mogelijk het kernhout aangegeven. Bij deze speurtochten werden de vernieuwingen nauwkeurig nagegaan, want men vergete niet dat producten van nijverheidskunst voor alles gebruiksvoorwerpen zijn. Door het constante gebruik hebben zij meer te lijden aan slijtage dan beeldhouw- of schilderwerk, en vaak herstel nodig. Bovendien, de Nederlandse huisvrouw verzorgt op bijzondere wijze haar inboedel en wil deze „puntgaaf” — gelijk de antiquairs-term luidt — aan de omgeving tonen. Ook van de zijde der herstellere moet men opmerken dat de liefde voor het ambacht groot is bij de handwerker. Het is deze emotionele drift, die hem ertoe voert reparaties aan te brengen, die zo min mogelijk opvallen en zelfs voor de vakkundige soms moeilijk zijn na te gaan. Trucage, hetzij uit hartstocht voor het vak, hetzij uit geldelijk winstbejag, is op dit gebied alles behalve uitgesloten. Reeds de hoeveelheid literatuur getuigt daarvan en doet zien, hoe moeilijk het soms is deze klippen te omzeilen. Waar tijdens de onderzoeken het criterium oud-nieuw scherp werd gesteld, bracht dit mee dat enkele stukken uit de verzameling werden genomen.

Van belang is eveneens, dat thans veelvuldiger de herkomst en literatuur der objecten is aangegeven. Waren in de 2de druk 312 stukken beschreven, thans omvat deze catalogus 552 nummers.

Afgesloten wordt het boek door een reeks van 89 met zorg gekozen afbeeldingen naar foto's (vorige druk 52). Zij zijn goed gereproduceerd

en typografisch, evenals het zetwerk van het gehele boek, met zorg uitgevoerd door de Staatsdrukkerij.

Drie jaren ligt thans dit werk voor ons en altijd weer wanneer men het raadpleegt, valt het op, hoe gedegen het is. Best mogelijk dat wij hier of daar een andere mening hebben, doch wat doet dit er toe wanneer men met respect tegen het geheel opziet. Wie maar enigszins bekend is, wat het maken van een dergelijke catalogus inhoudt, weet dat niet alleen het onderzoek zich moet bepalen tot het geziene beeld, doch zich ook moet uitstrekken naar datgene, wat achter het houten gordijn ligt op gans ander terrein. Dit heeft Lunsingh Scheurleer met energie en liefde gedaan.

Maar er is nog iets. Wel is kennis van zaken in eerste en laatste instantie onontbeerlijk, echter niet voldoende, wijl daartussen een veld ligt, waarop het instinctieve aanvoelen gedijt. Deze stille kracht, die de ene mens beschoren is en de andere zijn leven lang mist, is van belang voor ieder museumleider. Niet dat men de bezitter daarvan behoeft te prijzen, maar wel kan men de instantie, die op een dergelijke kracht kan bogen, geluk wenschen.

Het is daarom ook, dat wij met bijzondere belangstelling uitzien naar het vervolg op deze catalogus, want daarin zal de zo vaak gesmade 19de eeuw betrokken worden. Al moge deze kunstzinnig veel minder presteren, dan nog is zij cultuurhistorisch van betekenis om meer dan tot heden onderzocht te worden. Immers die 19de eeuw met haar industriële revolutie vormt de achtergrond, waartegen de verjonging onzer eigentijdse meubelkunst moet worden gezien, wil men iets van het wezen der evolutie op dit gebied in onze 20ste eeuw begrijpen.

WILLEM VAN DEN PLUYM

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Th. H. Lunsingh Scheurleer, Voorzitter
Mr. P. J. van der Mark, Secretaris
Mr. G. J. Kalf, Penningmeester
Dr. H. Gerson
Dr. P. Glazema
R. C. Hekker
Mej. Dr. M. E. Houtzager
Ir. G. M. Leeuwenberg
Ir. R. Meischke
Prof. Dr. M. D. Ozinga
Mr. A. P. van Schilfgaarde
Prof. Dr. J. J. M. Timmers

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. P. J. van der Mark, p. a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam.

Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden f 10.—; voor Verenigingen f 15.—; voor Studenten-leden f 5.—.

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS:

BULLETIN

Taak en taakverdeling van de Nederlandse Natuurhistorische Musea

Dr. A. C. V. van Bommel

Stapelbekers en het Zilveren „drinkschaaltje van Cornelius Musius”

Dr. E. J. Haslinghuis

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws Monumenten

Tentoonstellings-agenda

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, Den Haag.

GEDRUKT BIJ E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETTIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

Herinneringen aan drie paladijnen 165

Dr. H. E. van Gelder

„Stapelbekers” en het zilveren „drinkschaaltje van
Cornelius Musius” 179

Dr. E. J. Haslinghuis

Taak en taakverdeling van de Nederlandse na-
tuurhistorische musea 191

Dr. A. C. V. van Bemmelen

ZESDE SERIE

UITGEGEVEN DOOR DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
BULL. K.N.O.B. 6de SERIE JRG. 8, AFL. 5 (+ NIEUWS-BULL. AFL. 11) LEIDEN, 15 NOV. 1955

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het orgaan van de Vereniging „De Museumdag”

INHOUD

BIJDRAGEN

	KOL.
Herinneringen aan drie paladijnen	165
<i>Dr. H. E. van Gelder</i>	
„Stapelbekers” en het zilveren „drinkschaaltje van Cornelius Musius”	179
<i>Dr. E. J. Haslinghuis</i>	
Taak en taakverdeling van de Nederlandse natuur- historische musea	191
<i>Dr. A. C. V. van Bemmelen</i>	
Het natuurhistorisch museum Terschelling	203
<i>Dr. A. C. V. van Bemmelen</i>	
Het duinmuseum te Bergen aan Zee	205
<i>Dr. A. C. V. van Bemmelen</i>	
Een historisch museum beeldend toegelicht. Histo- rieplaten in het museum De Waag te Deventer.	207
<i>Petra Clarijs</i>	
Het vestingmuseum Naarden	209
<i>Petra Clarijs</i>	

BOEKBESPREKINGEN

J. van der Poel, De geschiedenis van het Neder- lands Fiscaal Zegel 1624-1954.	217
<i>Dr. H. Enno van Gelder</i>	
P. Glazema, Beschermt onze oudheden.	
J. Blom, Van Piet Mondriaan tot P. M.	219
<i>N. E. H. J. J. Zon</i>	
Dr. H. Enno van Gelder, De Nederlandse nood- munten van de tachtigjarige oorlog.	220

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws	*209
Museum-nieuws	*211
Tentoonstelling-agenda.	*213

REDACTIES

Hoofdredacteur: Prof. Dr. H. van de Waal, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Kloksteeg 25, Leiden, Tel. K 1710-26838;

N. E. H. J. J. Zon, secretaris, Tel K 1700-725995.

Alle stukken zende men uitsluitend aan de betreffende redactie:

Voor de Kon. Nederl. Oudheidkundige Bond: Kloksteeg 25, Leiden; Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter; Prof. Dr. H. van de Waal, secretaris; A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. v. Luttervelt, Prof. Dr. M. D. Ozinga.

Voor de Voorlopige Monumentenraad: Oudheidkundig Bodemonderzoek: „Marienhof”, Klein Haag 2, Amersfoort, Tel. K 3490-4480, Dr. P. Glazema.

Monumentenzorg: Smidswater 7, Den Haag, Tel. K 1700-115646 & 7, P. J. van de Velde.

Musea: Buitenhof 33, Den Haag, Tel. K 1700-110722, D. F. Lunsingh Scheurleer.

Voor „De Museumdag”: Raamsteeg 2a, Leiden, Tel. K 1710-30641, Dr. H. C. Blöte.

Opgaven voor verandering van adres: Voor leden van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond aan Mr. P. J. van der Mark, p. a. Rijksdienst v. d. Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag, Tel. K 1700-115646, voor leden van „De Museumdag” aan Dr. H. C. Blöte, Raamsteeg 2a, Leiden, Tel. K 1710-30641.

Het Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuws-bulletin maandelijks, beiden worden gratis toegezonden aan leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag”. *Bijdragen worden gehonoreerd met f 2.50 per pagina.*

HERINNERINGEN AAN DRIE PALADIJNEN

DOOR

DR. H. E. VAN GELDER

Gij hebt mij gevraagd, waarde redacteur, onder de indruk van het overlijden van Vogelsang, of ik in dit tijdschrift enkele persoonlijke herinneringen zou willen geven aan deze, voor de Oudheidkundige Bond zo belangrijke figuur. Ik heb dat gaarne toegezegd, maar daarbij voorgesteld wat ik schrijven zou ook te betrekken op twee andere figuren, zijn tijdgenoten, niet minder belangrijk voor onze Bond en die in datzelfde jaar '54 ons ontvielen: Kalf en Martin.

Voor mij is, — niet alleen door dat gezamenlijk sterfjaar, — het herinneringsbeeld aan elk van hen telkens weer met dat der beide anderen verbonden, ook al komt in de loop van vijftig jaren dan de ene dan de andere figuur meer op de voorgrond.

Aanvankelijk was dat Kalf. Als Amsterdams gymnasiast enige jaren zijn jongere was het mij niet mogelijk hem te benaderen, maar ik las in ons gymnasiastentijdschrift zijn artikelen over de Nieuwe Gids. Pas in mijn studententijd kwam door toevallige omstandigheden een persoonlijk contact; hij gaf mij les in het middel-nederlands, maar die uren in zijn kamer aan de stille buitenkant van Amsterdam leerden mij heel wat méér dan het idioom van Jacob van Maerlant of de Reynaert. Reeds die kamer was verrassend: de wanden in de kalk geschuurd, met een paar hoge boekenkasten van vurenhout naar een model van dr. Cuypers — hij had er later in zijn kamer op het Frankenslag een hele reeks —; de volle schrijftafel stond vlak voor het raam, aan de wand slechts een enkele gekleurde prent. Zo iets van een sobere, ambachtelijke stijl was voor mij iets ongewoons, maar Kalf had — gedeeltelijk erfenis van zijn vader, een liefde voor het oude ambacht, welke hij steeds heeft gekoesterd en die in de loop van zijn leven hem de weg gewezen heeft tot die rijke schat van kennis, welke wij allen in hem bewonderden en waardoor zijn werk inderdaad heeft kunnen worden wat het is geweest. Het was aanvankelijk het schone boek, dat zijn liefde had, maar toen hij, na zijn candidaatsexamen, door dr. Pit geroepen werd aan diens afdeling van het Rijksmuseum, breidde zich dat gebied aanmerkelijk uit. Daar-

naast was het toneel een onderwerp, dat hem boeide. Juist tot de Katholieke Kerk, die zijn vader verlaten had, teruggekeerd, was het het middeleeuws mysterie-spel dat hem, ook als in wezen volkskunst of eigenlijk als uit een eeuwillende gemeenschap opgebloeide kunst, als een ideaal voor ogen stond, wanneer hij — in de eerste jaargang van de in 1895 begonnen Kroniek van P. L. Tak, — theoretisch over toneel schreef. Hij zag daar een stijleenheid, die het toneelspel van het eeuw-einde volkomen miste. Het was in de dagen, waarin de opperheerschap-pij van de Kon. Vereniging begon te worden bestreden; met Franse voorbeelden als Antoine en vooral Lugné Poé voor ogen, zocht men naar „waarheid” en naar meer stijl. Dat dit ook tot een te ver gevoerd „naturalisme” kon leiden, was iets waartegen Kalf reeds waarschuwde; hij was te zeer kunstenaar om de waarde van de „illusie” niet duidelijk te zien. Maar ik kan hier op Kalfs ontwikkeling niet te ver doorgaan; in de aan hem, bij het bereiken van zijn 65ste gewijde feestbundel van het „Oudheidkundig Jaarboek”¹ kan men daarover uitvoerig lezen.

Ik kwam eerst weer in aanraking met hem, toen ik in 1906 in Den Haag archivaris werd, vooral omdat ik kort daarop secretaris van de Oudheidkundige Bond zou worden en daardoor nader trad tot de groep der monumentenbeschermers.

Bijna waren wij burens geworden op het Frankenslag, — waar ook een paar huizen verder Martin woonde, — hetgeen, daar onze vrouwen ook bijzonder op elkaar gesteld waren, zeker tot een nog intiëmer relatie zou hebben geleid. Wij woonden echter wel in de buurt en, toen onze kinderen groter werden, trokken de twee families wel samen de duinen in. Kalf had het echter meestal heel druk, terwijl ik zelf evenmin over gebrek aan werk te klagen had, zodat van „gezellig verkeer” slechts zelden kwam.

Al spoedig werd ik, met de meerderheid van het bestuur van de Bond, betrokken in het geschil over de restauratie van de Doorwerth, het

¹ *Bulletin N.O.B.*, 4de S. 8 (1939) blz. 1-52.

geval, waardoor de strijd van de jongeren onder Kalfs leiding tegen de restauratie-methoden van Cuypers-De Stuers acuut werd. Slechts wie weten, welk een positie die beide, inderdaad superieure, mannen nog steeds innamen, kunnen ten volle beseffen hoe moeilijk de positie van — de bovendien Katholieke — Kalf in die jaren was. Inderdaad had hij reeds in zijn Amsterdamse tijd de groep der jonge Katholieke kunstenaars, verenigd in „De Violier”, aangevoerd en had hij het met kerkelijke autoriteiten aan de stok gehad².

Maar Kalf was waarlijk onbeschoemd. Juist dit maakte de door hem, zoal niet geleide dan toch bezield, oppositie sterk. Zeker evenzeer als de welsprekende en overtuigende manier, waarop hij zijn inzichten placht voor te dragen: hier ging sterk emotionele kunstgevoeligheid samen met een door zeer rijke kennis gedragen, waarlijk wetenschappelijke, historische zin. Hij liet voor ons niet slechts de stenen spreken, maar overtuigde ook van het recht der stenen om dat te doen. Wij leerden dat het historische monument niet zijn kan een theoretische en dogmatische reconstructie, maar een subject is, dat gedurende eeuwen medegeleefd heeft met een zich ontwikkelende samenleving en dat het ons daarvan de historie in zijn eigen historie voor ogen stelt.

De Bond stelde na de Doorwerth-geschiedenis een commissie in tot het ontwerpen van „Regelen” bij restauratie te volgen. Daarin waren de oude richting en de jongere vertegenwoordigd. Op de Bondsvergadering in Juli 1915 te Arnhem gehouden, werd de door Kalf geredigeerde tekst aanvaard. Drie jaar later, in 1918 werd de Rijksbemoeiing met de monumenten nieuw en deugdelijk georganiseerd; Kalf werd directeur van een speciale Rijksdienst; de Monumenten Commissie kwam te bestaan uit twee afdelingen, waarvan de ene het werk der „beschrijving”, dat de oude Commissie had opgezet, op brede basis moest voortzetten, de andere het toezicht op de restauraties tot taak had. Kalf was bij beide een onmisbare kracht.

Martin heeft in zijn jubileum-boekje der Monumenten-commissie³ de oogst beschreven en terecht gewezen op de kwaliteit onzer jongere restauraties, waarin feitelijk Kalfs leiding tot

uiting kwam; het is niet alleen de historische waarachtigheid, waardoor zij zich onderscheiden, ook het artistieke karakter is zuiverder, door het systematisch gebruiken van mooikleurige oude baksteen en het inschakelen van kunstenaars voor die vernieuwingen, waarvoor authentieke gegevens ontbreken.

Hoewel de periode van de verbeterde strijd der monumenten-beschermers tegen — ook officiële — onwil en onkunde wel voorbij was, zou toch niet zoveel bereikt zijn indien Kalf niet steeds actief was geweest en met persoonlijk betoog de goede zaak had gediend. Het is merkwaardig hoe deze man, die eigenlijk een au fond impulsieve kunstenaars-natuur had en zich in de particuliere omgang somwijlen heftig kon laten gaan en zelfs de indruk kon maken van onberekenbaar en wispelturig, waarbij het leek of de bohèmien-allures van opposition-quand-même der zéér jonge jaren zich weer deden gelden, — het is merkwaardig hoe deze man, wanneer hij in ruimer kring zijn mening verdedigde, zo wel overwogen, zo beheerst en bovendien zo grondig wetenschappelijk-gefundeerd voor den dag kwam en — volgens hen, die daarover oordelen konden — redelijk en voor anderer opinies toegankelijk was; men leze Van der Steurs artikel in de feestbundel van 1939!

Maar dit alles vereiste ingespannen arbeid, zelfs voor een zo scherp en vlug intellect als waarmede Kalf gezegend was. Niettemin vond hij nog gelegenheid om aan besturen en commissies zijn medewerking te geven. Enige jaren bijv. steunde hij mij deugdelijk als lid van de Comm. van Advies van het Gemeentemuseum, was hij voorzitter van de Haagse Welstandcommissie en van haar oprichting af ook voorzitter van de Haagse Monumentencommissie; daar dit de eerste gemeentelijke commissie van deze soort was, kon hier zowel bij de samenstelling van de monumentenlijst en door de latere praktijk pionierswerk worden gedaan.

Er zijn twee werkzaamheden, waarmede Kalf nog ook na zijn pensionering bijzondere verdiensten verworven heeft. Vooreerst is dat hetgeen hij deed voor de bescherming van monumenten in oorlogstijd. In de eerste wereldoorlog was het vraagstuk duidelijk voor ogen komen te staan en reeds terstond werd, ook door Kalf, op de noodzakelijkheid van het nemen van voorzorgsmaatregelen gewezen, maar het duurde tot 1928 vóórdat de Rijkscommissie het verzoek kreeg ter zake te rapporteren. In 1938 kwam het, door Kalf geredigeerde rapport gereed, „een

² Men leze daarvoor maar eens de blz. 26-30 van Kalfs bibliografie in de feestbundel.

³ *Herleefde Schoonheid, 25 Jaar Monumentenzorg in Nederland. 1918-10 Mei 1943*, Amsterdam 1945.

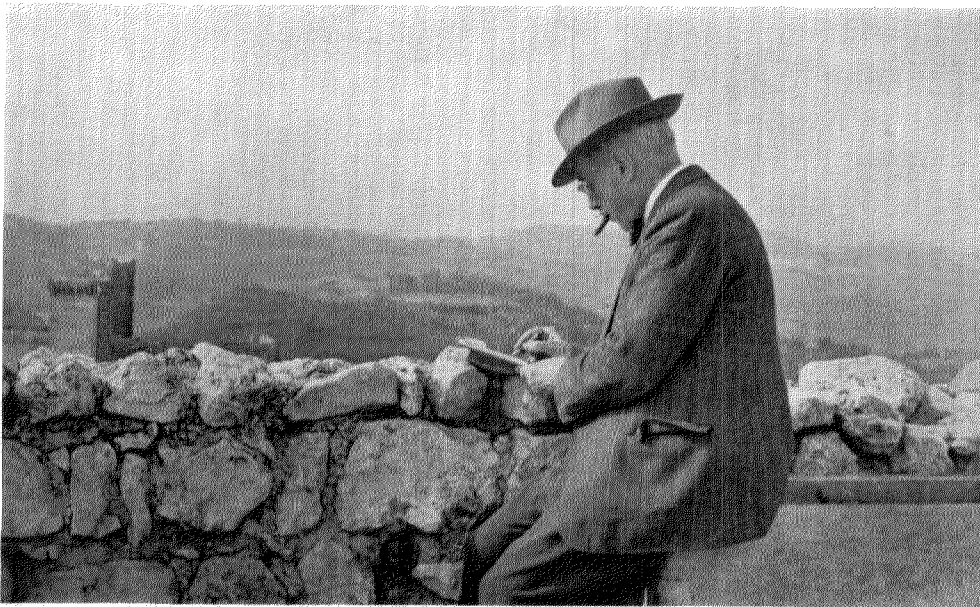
HERINNERINGEN AAN DRIE PALADIJNEN

Prof. Dr. W. Martin.

Dr. Jan Kalf.

Prof. Dr. W. Vogelsang.

Castelli Scaligeri (1951)

meesterstuk van doordachtheid en helder betoog, hartstochtelijk nu en dan, bij afwisseling fel of uiterst nuchter, maar steeds aansporend... om niet te dralen met het uitgestippelde werk te beginnen en dat wel terstond". De criticus, die dit in 1939 schreef (Feestbundel blz. 20) had reeds opgemerkt, dat zonder de oorlogsdreiging het rapport wel niet gereedgekomen zou zijn. Gelukkig, dat het er was, toen de oorlog inderdaad onze grenzen naderde; de benoeming van Kalf tot „Inspecteur voor de bescherming van Schatten van Kunst en Wetenschap tegen Oorlogsgevaar" lag voor de hand en zijn programma lag er dus, ook al was, toen de oorlog werkelijk uitbrak, de uitvoering ervan nauwelijks begonnen. Kalf heeft er zich geheel aan gegeven, en kon bij zijn optreden de voldoende hebben, dat hij veel heeft kunnen redden.

Reeds terstond wachtte hem de andere taak. Minister Van der Leeuw had aan de nieuw-ingerstelde Monumentenraad de opdracht gegeven een monumentenwet te ontwerpen, en in de kleine sub-commissie die door de grote Raad was uitgenodigd dit voor te bereiden, zat ook — natuurlijk — Kalf. Het was het derde of vierde ontwerp waarmee hij te maken kreeg — en, hoewel aan de monumenten-liefde van geen der deelnemers te twijfelen viel, gemakkelijk was de arbeid niet. Laat ik er slechts aan herinneren, dat Van Beresteyn er de uiterste rechtverleug van uitmaakte; de debatten leken soms eindeloos. Het belangrijke nieuwe beginsel van de bescherming van „aspecten" enerzijds, de financiële paragrafen anderzijds, werden niet dan na vrij hevige strijd in de door Kalf voorgestelde zin aanvaard; men begrijpt, dat zijn aandeel aan het debat belangrijk was; dat zijn vurigheid gedoofd zou zijn, was zeker onze indruk niet!

Toch had hij voor zijn eigen gevoel wèl afscheid genomen van het oude leven van strijdbaarheid. Toen zijn vrienden bij zijn 70ste verjaardag een penning met zijn portret hadden laten maken, bedankte hij hen met de volgende, Maart 1944 geadateerde, „Bekentenissen":

Nu ik zoo oud word, gaan de dingen
Anders dan vroeger op mij in,
't Is of mij d'oogen opengingen
En ik te kijken eerst begin.
Ik ga nu in den trein niet lezen,
Maar tuur gestaag het venster uit
Naar Hollands landschap, dat zijn wezen
Ontrolt op de gevaagde ruit.
Het polderland in ochtendnevel,
Stadssilhouet in schemering,

Wat zonlicht op een ouden gevel —
De wereld wordt een wonderding!
Vrouwengestalten zie 'k als bloemen
Die wieg'len in gracieuzen dans
De voeten — die ik ook wil roemen —
Bestieren, veerend, de cadans.
Ik kijk nu niet meer kunsthistorisch,
Maar om de feesten van het zien:
Of bracht verstaan van „Jonisch" ... „Dorisch"
De schoonheid naderbij misschien?
Zal 't Binnenhof nog zóó bekeken
Ooit worden als ik, nu, het doe?
Met zóóveel vreugd en onbezweken
Aandachtigheid, nooit kijkens moe?
Hoe nieuw zijn daaglijks in mijn kamer
De mooie dingen om mij heen:
Wat geeft het leven aangenamer
Dan deze sfeer binnen te trêen?
En in de stille avonduren
Van mijn verliefden ouden dag,
Herleef ik daar de avonturen,
Die 't kijken aan mijn oogen gaf.
Mogen die oogen ook nog kijken
Als Holland Holland wêer zal zijn
En alle straten zullen blijken
Een roodwitblauw-bevlagd festijn!

Het is inderdaad een wijze, maar toch wel wat andere Kalf dan wij kenden en ik kon dan ook niet laten om hem er een beetje mede te plagen — op 1 April 1944:

Moeten wij nu in verzen gaan scandeeren
— waar 's Levens felle gang aan ons ontgaat —
hoe regelmatig bij ons, oude heeren,
het bloed nog jambisch door de aders gaat?
En zitten we op de bank, terzij gezet,
— wat „bon tabac dans notre tabatière" —
't al aan te zien met d' innerlijke pret
van die in 't zonnetje wat vegeteeren?
Of is dat alles maar wat apekool,
waar, achter 't mom van brave oude heeren,
zich toch de oude felheid nog verschool
van wie zoo gaarne blijven meeregeeren?
Of zou 't verklaren van 't geval misschien
langs andren weg gemakkelijker blijken,
en was dat „kunsthistorische bezien"
nooit meerder dan wat „achteraf bekijken"?
Dewijl bij elk verschijnen voor onz' oogen
toch eerst de Schoonheid ons ontroeren kon:
verweerde steen, gracieuze vensterbogen
in 't zachte spelen van de avondzon?
Zou hem, die eenmaal troubadour geboren
zingend en fluitend in de wereld trok,
die „onbevangen" blik ooit gaan verloren
door doctors-bul en hooge hoed en rok?
Beken, dat niet iets nieuws je is beschoren
in 't blijde weerzien van der wereld feest —
Maar dat het nu nog lieflijk kan bekoren

omdat het *altijd* zóó moet zijn geweest!
 Wat grijze haren, reumatische pijnen
 wat korte adem en 't gehoor wat hard,
 — laat ook geleerdigheid gerust verdwijnen! —
 als onzer blijft 't onsterfelijk jonge hart.

Kalf heeft de berijmde plagerij goed opgenomen, maar is bij zijn resignatie gebleven:

Dat „jonge hart” is niets voor mij
 Blij dat het mijne ouder is geworden,
 Ruimer daarmee en milder — al verdorden
 Dan wat illuzies wel daarbij.

Hij heeft het met dat „oude” hart nog tien jaar volgehouden, nog de voldoening gesmaakt van in het vrijgeworden Holland zijn vruchtbaar werk gewaardeerd te zien, en zich verheugd over de kracht, waarmede het weder werd aangepakt en voortgezet; maar hij heeft ook die wijze resignatie nodig gehad in de bitter pijnlijke en moeilijke laatste jaren. Wie toen nog met hem in aanraking mochten komen, hebben zijn moed bewonderd. Ik voor mij ben er nog niet zo zeker van of het toch eigenlijk het jonge hart is geweest, dat hem tot het eind begeleid heeft. Maar hoe dat zij, het is daaraan, dat onze vaderlandse „oudheidkunde” onnoemelijk veel te danken heeft. Voor het leven van onze Bond heeft hij een halve eeuw lang meer dan gewone betekenis gehad: op elk belangrijk moment van zijn bestaan en werk stond hij op de voorgrond of werkte zijn geest achter de schermen.

Dit was zeker niet in die mate het geval met de beide andere paladijnen: Martin en Vogelsang. Niet alleen — hoewel dat natuurlijk wel van betekenis is — omdat hun eigenlijk werk niet zo direct met het arbeidsveld van de Bond samenviel, ook omdat hun aard er niet toe leidde. Strijdlustig waren zij geen van beiden, en mocht Vogelsang al strijdvaardig zijn, Martin miste ook deze eigenschap.

In dat opzicht, als in menig ander, was hij wel Kalfs tegengestelde. Het geniale en artistieke miste hij zeker, maar ook de soms onberekenbare impulsiviteit, die daarmede gepaard ging. Men wist bij Martin steeds precies wat men aan hem had; hij was vóór alles trouw en kon daarin onverzettelijk zijn. Mede-oprichter van de Bond diende hij hem met overtuiging en stond hij steeds voor hem klaar als er werk te doen viel. Doch hij miste de gave om in een vergadering niet zozeer zijn mening te uiten als wel om haar te verdedigen. De vergaderingen

van de grote museum-commissie van 1920 bijvoorbeeld waren hem een kwelling.

In een zeer stoutmoedige opzet was in de Bondsbrochure⁴, welke tot de instelling der Staatscommissie de stoot gaf, geschreven:

„Indien men een betere, meer logische en daardoor vruchtdragender organisatie der Nederlandsche Musea wenscht, dan zal men niet kunnen volstaan met afzonderlijk het complex der rijksverzamelingen en daarnaast de plaatselijke en gewestelijke collecties elk op zichzelf in oogenschouw te nemen... Men zal zich daarentegen op het standpunt moeten stellen, dat al wat binnen onze grenzen aan kunstbezit en historisch belangrijke voorwerpen in openbare verzamelingen is bijeengebracht, beschouwd moet worden als één groote verzameling, waarvan eene logische en nuttige verdeling moet worden beproefd.”

Dit was ook inderdaad het denkbeeld, dat den meest radicalen in de Staatscommissie voor ogen stond en waardoor bij sommige anderen het schrikbeeld van de „beroving” orees. Toen het denkbeeld geboren werd en instemming vond om in Amsterdam een klein Rijksmuseum op te richten, waarin een aantal „toppen” op elk gebied der beeldende kunst zouden worden samengebracht, kreeg dit schrikbeeld een nog gruwelijker aspect.

Martins pogingen daarvoor het Mauritshuis integraal te bewaren hadden, tot zijn verdriet, geen kans te slagen, ook al vond hij bij enkelen als Bredius en Van Riemsdijk wel steun; de groep van „het behoud” beschikte niet over iemand die leiding kon geven, terwijl zij slagvaardige lieden, — als bijvoorbeeld Jan Veth en Schmidt Degener, — tegenover zich vond. Wij leefden toen bovendien in de eerste na-oorlogse jaren, waarin radicale denkbeelden de wind mede hadden. Het slot-resultaat viel trouwens nog al mede, behoudens het denkbeeld van het „toppen-museum”, waartegen terstond nogal oppositie rees en dat, toen weldra crisisjaren aanbraken, vrijwel geruisloos in rook opging. Het feit echter, dat tenslotte — veel later — toch de Italiaanse en Spaanse schilderijen de weg naar Amsterdam gingen, heeft Martin bedroefd, hoezeer het toch voor ons, buitenstaanders, in de rede lag. Maar dat is juist voor Martin en zijn houding tegenover de collectie, welke hem was toevertrouwd, typisch: het was voor hem een *persoonlijke* verhouding, het Kabinet had zijn vaderliefde om het zo uit te drukken; hij heeft

⁴ *Over Hervorming en Beheer onzer Musea*, Leiden 1918, blz. 40.

het niet alleen voortreffelijk beheerd, maar hij heeft dat gedaan met een sentiment, dat roerend was.

Ik wil niet ontkennen, dat over het algemeen mijn vroegere collega's museumdirecteuren zich onderscheidden door grote toewijding aan hun verzamelingen, waarbij zij ze ook zelfs wel centraal stelden, doch bij Martin was er een — ik zou haast zeggen — bijna kinderlijk element, was er ook een zichzelf volledig op de achtergrond houden. Maar zo was nu eenmaal zijn aard. Zo was het ook in zijn toewijding voor zijn studenten — als, trouwens voor alle zaken of mensen, die hij op een of andere wijze kon bevorderen of van dienst zijn. Toen ik vrijwel onervaren met de leiding van een museum werd belast, was het in tal van goeddelijke uurtjes in de kleine directeurskamer van het Maurits-huis, dat Martin mij met praktische raadgevingen wegwijs maakte.

In zulke gesprekken waardeerde men Martins kennis en kennerschap; hij miste het intuïtieve van Bredius maar hij had op de ietwat droge methode van Hofstede de Groot voor, dat hij gevoeliger was voor de artistieke kwaliteit.

Behalve het Mauritshuis — en de Lakenhal — van welker Commissie hij deel uitmaakte — hebben vele particulieren en ook zijn studenten hem in dit opzicht veel te danken. Men is in ruime kring Martins zeer bijzondere verdiensten als kenner, vooral van de 17de eeuwse schilderkunst, eerst goed gaan waarderen, toen zijn twee-delig werk daarover verscheen. Hij heeft er zeer lang aan gearbeid; niet zozeer omdat hij een druk bezet leven had, maar vooral door de uiterste conscientieusheid, waarvan het getuigt. Hoe talrijk de publicaties over dit bloeitijdperk onzer schilderkunst ook mochten zijn, er was, vóór het zijne, nog geen zò uitnemende uiteenzetting verschenen. De vruchten van het pionierswerk van Bode, Bredius en Hofstede de Groot, aangevuld met hetgeen hijzelf er aan heeft kunnen toevoegen, zijn hier werkelijk als op een weidse dis toegankelijk gemaakt.

Ook hierin was een aanmerkelijk deel opofferend. Natuurlijk zou het aantrekkelijk geweest zijn een minder gedocumenteerd boek te schrijven; hij is niet voor de verleiding bezweken, in het besef, dat slechts door die volledige documentatie kon worden geboekstaafd, hoezeer hij het langzamerhand onoverzichtelijk geworden materiaal der detail-publicaties had gebruikt en daardoor nuttig gemaakt. Er waren onder zijn tijdgenoten brillanter stylisten, maar slechts

de trouw en de toewijding, welke zichzelf in de dienende functie op de achtergrond hield, bracht het tot een standaardwerk dat een tweede druk beleefde en dat ook een later geslacht, dat een andere kijk, wellicht een andersgerichte belangstelling zal hebben, toch niet zal kunnen missen.

Merkwaardig is het intussen vast te stellen, dat de minder begaafde Martin op zijn gebied ons iets heeft gelaten, dat voor hun deel zijn beide brillante tijdgenoten, Kalf en Vogelsang, niet hebben tot stand gebracht. Kalfs „Breda” is een rijk boek, maar het ligt in een ander vlak dan wat hij zou hebben kunnen schrijven — als hij minder artiest ware geweest!

Geldt dit ook van Vogelsang, die misschien van deze drie de meest begaafde is geweest? Zijn meubelcatalogus van het Rijksmuseum is onlangs nog eens als heel bijzonder, zowel wat inhoud als wat vorm betreft, in herinnering gebracht⁵; volkomen terecht en ik weet nog welke verwachtingen hij daarmee heeft gewekt, verwachtingen, die telkens weer opleefden als hij, hetzij in levendige toespraken, hetzij in enkele artikelen op geheel eigen manier een gedachten-gang of een onderwerp van verschillende kanten belichtte. Maar zij zijn nooit verwezenlijkt, ook niet in zijn otium, — waarin hij niet, zoals Kalf en Martin, met zware lichamelijke bezwaren te kampen had.

Ik wil niet de schijn wekken, dat het mij om het schrijven van boeken gaat, alsof het werk, dat gedaan werd — en voortreffelijk gedaan werd bovendien — op zich zelf niet belangrijk genoeg zou zijn. Daaraan twijfel ik immers geen oogenblik. Als men weet hoe Vogelsangs leerlingen hem dankbaar zijn en dankbaar blijven voor de veelzijdige leiding, die hij hun gegeven heeft en voor de methode, waarop hij dat deed, en dat ieder, die het voorrecht had met hem over een onderwerp, dat hem interesseerde, te spreken, terstond onder de indruk kwam van zijn helderheid en eruditie, dan is zijn bijzondere betekenis reeds vastgesteld⁶. Men moet dit van een andere hoek uit bezien; voor mij werd dit op de volgende manier duidelijk.

Toen Overvoorde in 1911/12 zijn reis om de wereld maakte, nam Vogelsang in de redactie van het Bulletin van de Oudheidkundige Bond

⁵ Door Th. Lunsingh Scheurleer in het *Bulletin van het Rijksmuseum* 1955, nr. 2.

⁶ Zie de in 1955 verschenen bundel toespraken naar aanleiding van zijn overlijden: *In Memoriam Willem Vogelsang 1875-1954* (niet in de handel).

zijn plaats in, ik was bonds-secretaris en had als zodanig de praktische zorg voor het Bulletin. Op een gegeven moment hokte de geregelde gang van zaken bij Vogelsang en ik schreef hem, — wij kenden elkaar slechts oppervlakkig, — met enige nadruk de zaak te bespoedigen. Hij antwoordde, dat ik één ding in het oog moest houden, nml. dat zijn professoraat nummer één was: „ago quod ago”. Inderdaad kon hij zich daarop beroepen, en ik heb hem dat toegegeven, maar erbij de opmerking gemaakt, dat hij dan ook maar aan mij de verantwoordelijkheid moest overlaten voor de gang van de Bondszaken, waarmede hij geredelijk instemde. Op zulk een basis konden wij het toen goed vinden en sedert heeft het tussen ons nooit gehaperd. Want in en buiten het Bondswerk hebben wij daarna elkaar telkens ontmoet en samengewerkt. Allereerst in de Bondscommissie, die in de jaren 1913-'18 de verschillende stellingen over museumreorganisatie, welke in een reeks van vergaderingen waren behandeld en aangenomen tot een overzichtelijk geheel moest maken.

Ik had — met de gedachte, dat uit die, soms wel wat verwarde maar, nuttige discussies, iets blijvends moest bewaard worden, wilden zij wat uitwerken — het voorstel ertoe gedaan en moest mij daarom over het secretariaat ontfermen; Mr. S. Muller Fzn was voorzitter en hij heeft zich er buitengewoon veel moeite voor gegeven, doch hij had wat eigenmachtig de taak-verdeling over de andere leden (Hofstede de Groot, Veth, Pit en Vogelsang) vastgesteld en met dit team van eigengereide heren liep dat op moeilijkheden uit. Hofstede de Groot, die de meeste stellingen over de opleiding van museumambtenaren indertijd had geredigeerd, apprecieerde het weinig, dat Vogelsang juist dat hoofdstuk bewerken zou, vooral toen Vogelsang, zijn gewoonte getrouw, het niet zo vlot inleverde. Gelukkig slaagde Mr. Muller erin het hem toch te doen schrijven. Ik zeg, gelukkig niet alleen, omdat daarmee eindelijk het boekje ⁷ compleet was, maar vooral omdat Vogelsangs helder-gestelde stuk een voortreffelijk pleidooi werd voor de instelling van een eigen doctoraat voor kunstgeschiedenis, iets dat toen, in 1918, nog steeds niet duidelijk genoeg geëist kon worden. Men leze slechts in dat hoofdstuk de bittere opmerking van deze hoogleraar, die toch zeker niet over belangstelling te klagen had:

⁷ *Over Hervorming en Beheer onzer Musea*, Leiden 1918.

Zoo gaan, zonder dat (hun hoogleeraar) het hun mag ontraden, jaarlijks eenige Nederlandsche studenten in de kunstgeschiedenis naar den vreemde en laten het aan hun vaderland over geld uit te geven voor kunsthistorisch onderwijs, dat, geboeid als het is, slechts kan dienen om aan liefhebberende belangstellenden van alle faculteiten en aan een schare van buitenstaanders een vaag denkbeeld te geven van hetgeen er in de kunstwetenschappen zou vallen te leeren — als men erin studeerde.

Ik laat het bij deze boutade; de uitwerking van het opleidingsprogramma is nu nog lezenswaard, ook al schiet het wel een weinig tekort in het duidelijk maken, dat de praktijk van het omgaan met de museumobjecten-zelf de academische studie moet aanvullen.

Maar ja, na 1918 is ook het museumdirectoraat nog wel wat méér eisen gaan stellen, die wij toen ook niet zo beseften al zaten wij middenin de theoretische bestudering van de museumtaak! Wij bleven er trouwens middenin zitten want, zoals men weet, de Bondsbrochure heeft de stoot gegeven tot het instellen van de „grote” Museumcommissie, welke ik hiervoor al gememoreerd heb; alle leden van de Bondscommissie, behalve Pit die bedankte, namen deel eraan. Wij hadden rondom de enorme conferentietafel allen onze vaste plaats, en ik zat steeds naast Vogelsang; als hij er was tenminste, want hij liet nogal eens verstek gaan als de agenda hem niet bijzonder lag. Trouwens hij begaf zich niet gaarne in het debat al kon hij nu en dan zijn mening voortreffelijk formuleren en, bijv. door zijn kennis van buitenlandse museumtoestanden en ervaringen, bijzonder nuttig zijn. Overigens was het voor zijn buurman, temidden van het kabbelend geredekavel, een genoeglijke afwisseling de vaardigheid te bewonderen, waarmede Vogelsang met enkele lijnen een geestige caricatuur van de spreker of van luisterende leden op het papier zette; zo mogelijk deden deze tot algemeen vermaak de ronde.

Toen op het afscheidsdiner van de Commissie de stemming werd opgevroljkt door het voorlezen van gefingeerde telegrammen, die diverse leden ietwat parodiëerden, heette het van Vogelsang dan ook:

Kling-klang, de Vogelsang,
de Piedewiet,
je ziet mij wel, je ziet me niet;
je kunt op mij niet rekenen:
ik zal de zaak wel tekenen.

De samenwerking werd voortgezet toen wij beiden benoemd werden in de door de Minister

ingestelde Museumraad, die onder voorzitterschap van Duparc, daarna van Huizinga, belast was om in alle aangelegenheden het museumwezen betreffende de Minister van advies te dienen. Hij voelde zich daar, naar mij voorkomt, beter thuis dan in de „grote" commissie. Hij formuleerde dat later zelf eens zo:

De groote lijnen had de voorafgaande commissie duidelijk genoeg uitgestippeld, zoodat wij een algemeen richtsnoer bezaten. De resultaten van wat wij als praktische oplossing voorstelden, waren dikwijls dadelijk waarneembaar en te controleren. Dat werkte stimulerend. Maar bovenal waren het altijd weer de stof, het onderwerp en de duizenderlei nuances van de praktijk, die ons ter harte gingen en boeiden. Wij hadden soms het gevoel, dat wij de tastend gevonden en summier aangeduide of te omslachtig omschreven bedoelingen onzer voorgangers hier tot bruikbare recepten konden verwerken.

Ik voelde het eigenlijk net zo en denk er met genoegen aan terug hoe deze samenwerking, welke tot aan de oorlogsjaren heeft geduurd, onze wederzijdse vriendschap en waardering heeft gevoed en levendig gehouden. Juist bij de praktische dingen, kwamen zijn snel verstand en zijn parate eruditie tot hun recht. In het betrekkelijk klein comité, waar men elkaar goed kende, — ook dóór had als het nodig was — was zijn kort en helder gesproken woord op zijn plaats. Het is jammer, dat de samenwerking na de oorlog niet kon worden voortgezet, niet alleen om dat men daardoor zijn kennis niet meer vruchtbaar gebruiken kon, maar ook omdat er enkele zwakheden in zijn karakter waren, die deze terzijdestelling verklaarden en ook wel rechtvaardigden.

Wij allen kenden ze wel, die zwakheden, we

hielden er, als het pas gaf, ook rekening mede, waren er zelfs wel eens boos om, vooral als ze hem verleidden tot het uitspreken van soms heel lichtvaardige beoordelingen, maar zodra wij weer met hem samen waren, vervaagde dat en kwamen wij onder de bekooring van zijn bijzondere persoonlijkheid en zijn sprankelende geest, kortom van al de charme's die hij nu eenmaal bezat, van nature bezat en die zonder schijn van opzettelijkheid tot uiting kwamen.

Slechts dit konden wij nooit vergeten, dat die zwakheden hem ook wel verlost hebben de verantwoordelijkheid van zich af te schuiven, die hem zou hebben gemaand in enige vorm zijn buitengewone kennis en ervaring zodanig vast te leggen, dat een veel breder kring dan die van zijn leerlingen er profijt van zou hebben. Zijn redevoeringen bij bijzondere gelegenheden geven schemata, die naar uitvoeriger behandeling doen verlangen; de meubelcatalogus, waarmede hij zijn loopbaan mooi inzette, de enkele artikelen over vroegere beeldhouwkunst — hoe gelukkig was ik, toen dat voor de derde druk der Kunstgeschiedenis, dank zij telkens herhaalde aandrang toch nog gereed kwam! — zij alle putten wat hij uit een grote rijkdom van wetenschap te geven had, volstrekt niet uit. Denkt men aan hetgeen Martin, met zoveel minder prominente gaven, nalaat, dan stemt Vogelsangs tekort in dit opzicht weemoedig.

De vergelijking met een bij en een vlinder meldt zich aan. Maar laten wij niet vergeten, als wij onze boterham met honing nuttigen, dat aan onze beste herinneringen van een zomerdag het schijnbaar wispelturig spel van een kleurige vlinder een zéér bijzonder accent heeft verleend!

Scheveningen, Juni 1955.

SUMMARY

THREE LEADING FIGURES

BY DR. H. E. VAN GELDER

The article contains the author's personal reminiscences and impressions of Dr. W. Martin and Dr. W. Vogelsang, professors of history of art, the former at the University of Leiden, the latter at Utrecht, and Dr. J. Kalf, who all died in 1954.

All three were of eminent importance and had great influence in the Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond.

„STAPELBEKERS” EN HET ZILVEREN „DRINKSCHAALTJE VAN CORNELIUS MUSIUS”

DOOR

DR. E. J. HASLINGHUIS

Het zou de moeite van een speciaal onderzoek waard zijn, in hoeverre de vormen van ons tafelerei (eet en drink-) bepaald zijn door de eisen van gemakkelijke wegberging en vervoerbaarheid, na — dat spreekt vanzelf — die van onmiddellijke bruikbaarheid.

Het duitse „Besteck”, dat foudraal, étui betekent, geeft daarover, althans wat het eetgerei betreft, een aanwijzing. Te onzent omvat het begrip „couvert”¹ nog wel wat meer dan mes, vork en lepel.

Voor het platte goed, met name de plattelen en schalen, zijn de in de aanhef genoemde eisen licht te vervullen. Niet plaatswinnend, maar wel gemakkelijk te verplaatsen waren de schotels met platte randen die men om en om (dus paarsgewijze) op elkaar zette². Voor het liggende goed (messen, lepels, vorken) was de zaak iets lastiger, men zocht het in de mogelijkheid van opvouwen, samenklappen of ineenschuiven³.

¹ De franse benaming vindt haar verklaring in de plichtige en tevens behoedzame wijze waarop met name de Bourgondische vorsten en later die van Versailles „le grand” en „le petit couvert” in dekschalen, bij klaroen- en hoorgeschal, opgediend kregen. Het is bekend, hoe 15de en 16de eeuwse opperschenkers en keukenmeesters een heel apparaat van „eenhoorns”, „slangentanden” e.d. te hanteren hadden ten einde dranken en spijsen op hun giftvrijheid te „credenzen”. Ook de „cadenas”, het op zovele afbeeldingen zichtbare, goed gesloten tafelmak, liefst in de vorm van een schip, diende ter beveiliging van het erin bewaarde gerei (zie V. Gay, *Gloss. archéol.* I, Paris 1887, blz. 243).

² Zie V. Gay (*t.a.pl.* blz. 483) en afbeeldingen bij Vigil Solis; ook O. Henne Am Rhijn, *Kulturgeschichte des deutschen Volkes* I, Berlijn 1886, blz. 366: de hier (fig. 1) gereproduceerde houtsnede van Mich. Wohlgemut, waarop een page een „couvert” van 3 opeengestapelde schotels aandraagt en op de Kredenz een „Doppelscheuer” te zien is.

³ Zie b.v. de 16de eeuwse lepels in het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst (*Cat.* 1902, nrs 101 en 104). V. Gay (*Gloss. archéol.* II Paris 1928, blz. 440) haalt een plaats aan (anno 1356) uit een reisbeschrijving van Ibn Batoutah, waarin deze de bedrevenheid prijst van handwerkslieden in Baalbek die stellen van houten drinknappen en van lepels zelfs tot

Nog moeilijker werd het geval bij het staande goed. De losse bekerschroeven, waarvan de musea ons nog talrijke exemplaren tonen en die we ook herhaaldelijk op oude schilderijen aantreffen, vergemakkelijkten zeker het opbergen van verschillend gevormde en versierde (glazen) drinkvaten. Een type van bokalen dat vermoedelijk buiten onze beschouwing dient te vallen is het tweevoudige stel waarvan de ene component omgekeerd op de andere werd gezet: de „zweifache” of „Doppelscheuer”, o.a. vermeld door J. Lessing in zijn „Gold und Silber”⁴, of het paar vergulde „Koppen” dat blijkens de stadsrekeningen van Soest de edelsmid Joh. Frensis in 1547 voor de raad van die stad vervaardigde⁵.

Zulke op elkander sluitende bekera werden immers geplengd op de wijze waarop nog heden in societeiten en clubs joviale „splitjes” worden gedronken.

Wij willen thans onze aandacht wenden naar een type van drinkschalen welke dit gemeen hebben, dat zij, ofschoon van een vrij brede, onbeweeglijke voet voorzien, toch geschikt blijken om, desgewenst in groten getale, op elkaar gestapeld en tot een zekere diepte in elkaar verzonken te worden. Ik zou dit type willen aanduiden met de naam „stapelbeker” naar het voorbeeld van de benaming „Haufebecher” welke o.a. Lessing t.a.pl. eraan geeft. Voor reizen, jacht- en buitenpartijen waren ze uiteraard zeer geschikt.

tien toe vervaardigen „dont chacune tient dans la cavité de l'autre”. Zij werden dan soms met een riem of een servet saamgebonden.

⁴ J. Lessing, *Gold und Silber*², Berlijn 1907 (Handbücher der Kgl. Mus. zu Berlin) blz. 60: „Doppelscheuer” van 1585 in de zilverschat van Lüneburg. Ook drie stellen („drei Pokale an Zweigen desselben Stammes mit einander verbunden”) in de musea van Kassel en Wenen.

In N. Lieb, *Die Fugger und die Kunst*, München 1952, blz. 72 wordt, naar Prof. Van de Waal mij mededeelt, een inventaris van 1518 vermeld, waarin sprake is van „4 becher in ainander mit ain überdeckhl”.

⁵ *Westfalen*, 29 (1951) blz. 248.

Fig. 1. Mich. Wohlgemut. Houtsnede in Schatzbehalter (1519).
(Op de voorgrond een page, die een „couvert“ van drie opeengestapelde schotels aandraagt, op de „Kredenz“-kast o.a. een dubbele bokaal).

Aanleiding over deze groep van drinkgerei meer te weten te komen was mij, dat ik in de zilverchat der Oud-Katholieke kerk van St. Gertrudis te Utrecht een exemplaar, en vervolgens in die van de eveneens tot de Oud-Bisschoppelijke Clerezij behorende St. Mariakerk aldaar, een identieke beker aantrof, die mij levendig herinnerden aan enige mij uit de litteratuur bekende koppen ⁶.

⁶ 1ste: een bij Lessing, *t.a.p.*, blz. 60 afgebeeld stel „Setzbecher“ (fig. 2).

2de: een bij E. A. Jones, *Old Silver of America and*

Beginnen we met de beschrijving van de beide Utrechtse exemplaren ⁷. De lage, bijna cylin-

Europe, Londen 1928, pl. LIII, 2 afgebeelde cup (zie hier afb. 4).

3de: de „Campion cup“ in het V. & A. Museum te London (zie afb. 3).

⁷ Eén der Utrechtse stukken was op de Amsterdamse tentoonstelling van Kunstvoorwerpen (1880) als nr. 809, het andere (van de St. Mariakerk) op die van kerkelijke kunst te 's-Hertogenbosch (1913) als nr. 896 van de catalogus. Het heet hier „schaaltje voor de gewijde asch“ en het randschrift „in laatgotische minuskels“, wat een schrijf- of drukfout moet zijn.

drische kuip of kop, 10.3 cm breed, rust op een conisch aflopende voet waarvan het ronde standvlak slechts weinig minder diameter heeft dan de kuip. Van deze laatste wordt nagenoeg één derde der hoogte ingenomen door een rand in welks gearceerde ondergrond de letters van een omschrift zijn uitgespaard. De rand is van het verdere (gladde) deel der kuip gescheiden door een drievoudige ringlijst. De hoogte van het gehele voorwerp is iets minder dan 6 cm, die van de voet nagenoeg twee derde van die der kuip.

Het juist vermelde randschrift is geciseleerd in majuskels die vrij laat-16de eeuwse vormen vertonen, als de A zonder dwarsstreep en met een „topvlag” (een dergelijke vlagvorm van de krul vindt men onderaan de Q) en opvallend is in ons geval de lichtelijk concaaf ingesnoerde gedaante van de letterschachten ⁸.

De, telkens door een kleine ruitfiguur van elkaar gescheiden, woorden van het randschrift luiden:

LAUS ◆ DEO ◆ PAX ◆ VIVIS ◆ ET ◆ REQUIES ◆
ETERNA ◆ DEFUNCTIS ◆

Als zilverkeuren zijn te vermelden: gekroonde hand [Antwerpen], F [de jaarletter], vogel [het meesterteken]. Op de voet van het exemplaar der St. Geertekerk is, in veel later tijd vermoedelijk op het eind der 19de eeuw of ± 1900) een cursief opschrift gegraveerd, luidende: „Drinkschaaltje van Cornelius Musius”. Het andere exemplaar is van dit opschrift verschoond gebleven. Op de relatie tot de bekende Delftse pastoor († 1572), rector van het Franciscanessenklooster van St. Aachten, komen wij straks terug.

Vergelijken we nu de door Lessing afgebeelde „kleine Trinkbecher welche zu einem Haufen ineinander gestellt werden konnten”, in dit geval een stel van drie met gegraveerde rand (16de eeuw, breedte 8 cm), dan zien wij een sprekende overeenkomst met onze Utrechtse exemplaren. Lessing voegt erbij, dat volledige stellen van dezelfde aard te vinden zijn in de „Reiche Kapelle” te München en ook in Leipzig en in Moskou.

Een artikel door W. Friedensburg gewijd aan Franz von Sickingen († 1523), de bekende fi-

⁸ Zie b.v. L. F. Day, *Alphabets old and new*³, Londen 1910, no. 115, welk voorbeeld evenwel rechte letterschachten te zien geeft, die in tegenstelling tot de onze aan de uiteinden krullerig-gespleten zijn.

guur uit de Hervormingsstrijd, is o.a. verlucht met een afbeelding van het in het museum van Kassel bewaarde drinkstel van deze Duitse condottiere (zie onze afb. 5) ⁹.

Hier zien wij een achttal bekertjes, zeven ervan in elkaar gestapeld, gedeeltelijk verzonken, het achtste ernaast. Op dit laatste lezen we de naam Franciscus de Sickinge en een Latijns opschrift in Antiqua-type.

Waarschijnlijk is dit hetzelfde stel als het door een meester van Spiers vervaardigde, in het museum van Kassel bewaard, dat Jones (t.a.pl. blz. 192) vermeldt. Deze schrijver bespreekt verder „nests of 12 and 6 ... fitted into each other as far as the mouldings encircling the centre ... on short stems and circular feet” — een omschrijving die geheel klopt met de door ons behandelde Utrechtse exemplaren ¹⁰. Hij zegt voorts over de vorm van dit drinkgerei: „first introduced about middle of XVIth century and popularised by the designs of Vigil Solis (1514-1562)”. Deze Neurenbergse meester gaf immers sedert 1548 reeksen van ontwerpen voor kannen, bokalen, schalen enz. in het licht, waarvan vele uitneembaar.

Ook in Engelse verzamelingen vindt men drinkbekers en -schalen van dezelfde vorm en met overeenkomstige versiering als onze Utrechtse exemplaren. Zo besprak Cyril G. E. Bunt de „Howard Grace beker”, die in 1931 voor 11.000 pond st. door Lord Wakefield gekocht en aan het Victoria and Albert museum geschonken was ¹¹. Dit stuk is in zijn tegenwoordige gedaante een samenstelling van uit zeer verschillende tijden dagtekenende delen.

De traditie vastgelegd in een inscriptie op de zilveren band (1525-1526 blijkens de Londense „hallmarks”) die is aangebracht op het deksel en waarop de initialen TB tussen mijters naar Thomas a Becket als de oorspr. eigenaar van de kern van dit 32 cm hoge pronkstuk, n.l. de ivoer cuppa, moeten wijzen, die traditie behoeven we hier niet te toetsen — voor ons van belang is: 1° dat deze cuppa voorzien is van een zilveren rand (blijkbaar ook van ± 1526) met een

⁹ De afbeelding is te vinden in de door de historicus G. von Pflugk Harttung uitgegeven verzamelband *Im Morgenrot der Reformation*, 5. Aufl. Basel 1923, blz. 592.

¹⁰ Het door ons naar Jones afgebeelde ex. (afb. 4) heeft een kuip iets hoger (3¼ a 4½ inch) dan de eerder door ons besprokene.

¹¹ *Pantheon*, 8 (1931) blz. 417 c.v.

„STAPELBEKERS“

Afb. 1. Stapelbekertje (diam. 10.3 cm)

Utrecht, Oud-Katholieke St.-Marickerk.

Afb. 2. Stapelbekertje (diam. 10.3 cm)

Utrecht, Oud-Katholieke St.-Gertrudiskerk.

Afb. 3. De „Campion Cup”.
Londen, Victoria en Albert Museum

Afb. 4. (inzet). Eén van een „nest of cups” (mid-
den 16de eeuw) in Engels bezit.

Afb. 5. Drinkstel van Franz von Sickingen.
Kassel, Museum

opschrift in antiqua-letters op gezande grond:
VINUM ◆ TUUM ◆ BIBE ◆ CUM ◆ GAUDIO
tegenover welke opwekking de band op het
deksel de ernstige waarschuwing bevat:

ESTOTE ◆ SOBRII ◆

en 2° dat Bunt, ter vergelijking van de vorm,
bij zijn artikel een afbeelding geeft van de
„Campion cup“ (zie onze afb. 3).

Deze laatste is iets hoger dan de bekertjes van
Musius, de kuiphoopte is iets minder dan de
halve doorsnede, het randschrift luidt:

„SOLI DEO GLORIA“

en komt dus in de geest dat op onze bekertjes
nabij. De vorm der letters nadert die van het
opschrift op deze bekertjes, behoudens de split-
sing der letterschachten.

Schenken wij thans aandacht aan de persoon
van de op de voetinscriptie van een der Utrecht-
se schaaltes genoemde Cornelius Musius¹². Ge-
boren in 1500 te Delft bezoekt hij daar de La-
tijnsche school en gaat daarop in Leuven studeren,
eerst in het Collegium Castrense, dan in het
Collegium „De dry Tonghen“ van Busleyden.
In 1529 of 1530 verlaat hij Leuven en wordt
leraar in het Fraterhuis te Gent, vervolgens men-
tor over enige adellijke jongelieden in Kortrijk.
Na een, wederom kort, vertoef in Leuven onder-
neemt hij een reis naar Parijs. In 1534 (vermoed-
elijk) ontvangt hij de priesterwijding. Vervol-
gens maakt hij een tweejarige wetenschappelijke
reis waarop hij Parijs en Poitiers bezoekt. In
1536 is hij terug in Henegouwen. In 1538, juist
als hij voornemens is naar Italië te vertrekken,
verneemt hij, dat op hem de keuze is gevallen
om Joannes Colmannus (Koolman) als prior
van het Franciscanessen-(Tertiarissen-)convent
van St. Agatha te Delft op te volgen. Deze
functie heeft hij bekleed van 1538 tot aan zijn
tragische dood in 1572. Toen immers dreef de
angst voor Lumey hem tot de vlucht uit het
klooster, ofschoon Prins Willem van Oranje,
die hier zijn intrek genomen had, hem aanried
rustig in zijn convent te blijven. Hij werd in

¹² P. Opmeer, *Martelaarsboek ofte Historie der
Hollandse Marielaren*, Antwerpen 1700, [vertaling van
de Latijnsche uitgave Keulen, 1625], II blz. 112-168;
D. van Bleywijck, *Beschrijving der stad Delft*, Delft
1667, I. blz. 321; A. van Dijk, *Corn. Musius*, Utrecht
1947; P. Noordeloos, *Cornelis Musius*, Utrecht 1955;
J. A. H. Thus in: *Bijdr. bisd. Haarlem* 1894 blz. 422
vv. en 1895, blz. 50 vv.

Den Haag aangehouden op beschuldiging de
schatten van het klooster aan de Spanjaarden te
hebben willen verkopen. Na veel heen en weer
gesol en ondanks het bevel van de Prins, de
oude man naar Delft terug te voeren, werd deze
na zware martelingen ten slotte (10 Dec. 1572)
door de Geuzen op de „blauwe steen“ te Leiden
opgehangen.

Musius was, gelijk uit de mededelingen van
zijn levensbeschrijvers blijkt, een kunst- en letter-
lievend man. Onder de kunstenaars met wie hij
omgang had en op wier werken hij Latijnsche ge-
dichten maakte, worden genoemd: de schilder
Maarten van Heemskerck, wien hij het maken
van een grote altaarschilderij voor de St. Aach-
tenkapel opdroeg, alsook van zijn eigen beel-
tenis; de schilder Antonie van Blokland gen.
Montfoort; de beeldhouwer Willem Dz. van
Tetrode, maker o.a. van het rijke marmeren
hoofdaltaar in de Oude kerk te Delft. Musius
onderhield in zijn jonge jaren betrekkingen met
de dichter, dilettant-beeldhouwer en graveur
Janus Secundus, later met de penningkundige
Christiaan van Adrichem, overste van het St.
Barbaraklooster te Delft.

„Convivebatur perlibenter cum probis claris-
que viris, praesertim doctis“, zo getuigt van hem
Opmeer, wiens verdere uitweiding hierover J. A.
H. Thus (t.a.pl. 1895, blz. 57) brengt tot de
kenschets: „vriend van goede smaak aan de gulle
dis“, want ook zijn royaliteit werd geroemd. Be-
denken we hierbij dat het St. Aachtenklooster er
allerminst een was van arme nonnetjes („in zijn
bloeitijd één der rijkste in de Nederlanden“
schreef B. W. F. van Riemsdijk¹³, en Van
Bleywijck noemde het een „Paleys ... bedekt
ende bekleet met de alleruytgelesenste schilde-
rien“, dan verwonderen wij ons niet meer over
de volgende passage bij Opmeer:

„En waarlijk is het niet een bewijs van loffe-
lijke mildadigheid of veeleer een teken van Kon-
inklijke liberaalheid dat, wanneer hij voor de
laatste maal synde in Brabant geweest om zijn
oude vrienden daar te bezoeken, van daar bracht
70 silveren Beekers, yder een marck swaer, en
yder syner nonnetjes een daarvan vereerde tot
een nieuwaarsgift“¹⁴.

Wij mogen wel als zeker aannemen dat de-
gene die het cursieve opschrift op de voet van
een der Utrechtse stukken liet griffen met voren-

¹³ *Historische beschrijving van het klooster van
Sinte Agatha*, 's-Gravenhage 1912, blz. 12.

¹⁴ *Martelaarsboek* II, blz. 130.

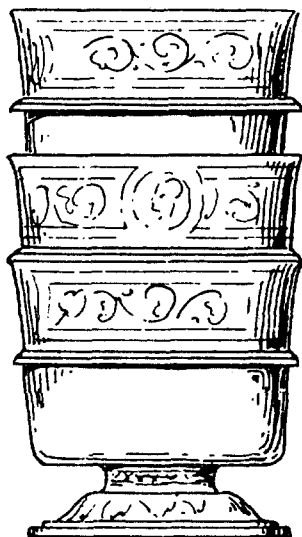

Fig. 2. „Haufebecher” Berlijn, Kunstgewerbemuseum.

staand relaas van Opmeer bekend is geweest¹⁵. Het feit, dat de beide zich in het bezit van twee O.K. parochies bevindende voorwerpen volkomen eenvormig zijn, geeft recht tot de veronderstelling, dat zij deel hebben uitgemaakt van een serie. Na hetgeen wij in het begin van dit opstel over het type stapelbekers hebben gezegd, kunnen we moeilijk anders dan tot de conclusie komen dat Musius' aankoop niet uit 70 verschillende bekere heeft bestaan maar uit een, in dit geval wel zeer omvangrijk, stel waarvan de delen juist door hun talrijkheid een voor vervoer en opberging gepaste vorm vereisten. Opmeers plaatsbepaling „in Brabant” zal men wel niet als strijdig met de Antwerpse keur op onze bekertjes willen aanvoeren!

Aan de preciese datering van deze voorwerpen dient nog enige aandacht te worden besteed. Als Opmeer schrijft, dat Musius het stel van zeventig medebracht „quando ultimo iam veteres in Brabantia amicos invisisset”, zoals het in de tekst van 1625 luidt, dan zijn wij eerst geneigd zijn aankoop te stellen in 1538, het jaar van zijn beroeping naar Delft. Maar het lettertype van het randschrift (zie voren) lijkt mij zich tegen een zo vroege dagtekening te verzetten.

¹⁵ Mgr. E. Lagerwey te Utrecht schreef mij, reden te hebben om aan te nemen, dat zijn voorganger in het pastoraat van St. Geerte, Corn. Deelder, dat opschrift heeft laten aanbrengen.

In de opsomming van de hem bekende „sets” of „nests” welke E. A. Jones (t.a.p. blz. 193) geeft, dateert hij het vroegste ex. — een gouden! — op ± 1575 (in 1906 in Burlington Fine Arts Club tentoongesteld) en van de overige acht één ± 1610 (werk van een Ulmer meester), terwijl twee andere uit de ateliers komen van respectievelijk A. Oettinger, Neurenburger meester in 1613, en van (vermoedelijk) H. Straub, meester in 1608. M. Rosenberg¹⁶, die één onzer schaal-tjes van de Amsterdamse tentoonstelling van 1880 kende, houdt — zij het vragenderwijs — het merk F voor de jaarletter van 1616-'17, waarmee dan de betrekking tot de in 1572 overleden Delftse rector illusoir zou blijken.

Leest men de zin van Opmeers woorden aldus: dat Musius nog eens voor het laatst zijn oude vrienden was wezen opzoeken, en let men erop, dat in 1565 zijn „Encomium Solitudinis” te Antwerpen het licht zag, dan besluit men, dat hij tijdens zijn rectoraat nog (minstens) eenmaal naar het Zuiden is gereisd. Het jaar 1565 komt dan treffend overeen met de jaarletters op onze schaal-tjes. Een raadpleging van L. en F. Crooy, „Orfèvrerie religieuse en Belgique” (Brussel 1918) leert, dat de 16de eeuwse Antwerpse keur ons voor de F de keuze laat tussen 1508-'09, 1532-'33, 1564-'65, 1591-'92. Het laatstgenoemde jaar komt uiteraard niet in aanmerking daar Musius toen al twintig jaar dood was; de eerste twee zijn om de boven uiteengezette redenen te vroeg. Wij kunnen de vervaardiging van deze Antwerpse „stapelbekers” dus veilig op 1564-'65 stellen¹⁷.

Volgens Opmeer bracht de rector ze mede als een nieuwjaarsgift voor zijn zusters. Het is in dit verband wel aardig van Engelse kroniekschrijvers te vernemen, dat koningin Elisabeth I van Engeland, nadat zij op Witte Donderdag de voeten van arme vrouwen had gewassen, „drank to every one of the 20 women in a new white cup and made them a present of the cup.”

¹⁶ *Der Goldschmiede Merkzeichen*, 3. Aufl. IV, Frankf. M. 1928, blz. 31, nr 5117.

¹⁷ Het meesterteken: een vogel, zou naar ik omtrent aan een vriendelijke mededeling van de heer F. Smekens, Conservator van het Museum Vleeshuis, kunnen wijzen op een zilversmid uit het geslacht Thomaszen, dat nog in de 18de eeuw dit teken voerde. Wat de 16de eeuw betreft, een Jan Th., goudsmid, wordt in 1511 vermeld, een Hans Th. als leerling bij Jacq. Gyger, in 1574.

SUMMARY

„STAPELBEKERS“ AND THE SILVER DRINKING-CUP OF CORNELIUS MUSIUS

BY DR. E. J. HASLINGHUIS

The introductory passages deal with some influences that have affected the shape of eating- and drinking-vessels, notably the qualities, required to facilitate the carrying, conveying and storing of the objects.

The author refers to old representations of banquets, which show how table implements were used and inform us as to the way in which dishes and cups were stacked. In some cases each piece fitted partly into any of the other pieces, thus constituting a nest or set (“stapelbekers”, German: Haufebecher).

Two Jansenist churches (St. Gertrude's and St. Mary's) each possess a silver drinking-cup. The two objects are wholly identical in shape and measurements (about 6 centimetres in height, the cup being 10.3 centimetres in diameter). The inscriptions round the edges are identical too; both have 16th century capitals and the words, divided by small diamondshaped figures, run as follows: “*laus deo pax vivis et requies eterna defunctis*”. A comparison with similar objects in museums such as those of Berlin, Cassel, Munich and Kensington leads to the conclusion that in this case we have to do with two specimens of a set which used to consist of several cups. An inscription in modern italics has been engraved on the foot of one of our cups: “drinking-cup of Corn. Musius”. This is in accordance with, or founded on information, given in P. Opmeer's Book of Martyrs (Latin edition, Cologne 1625; Dutch translation Antwerp 1700) and stating that the humanist who became rector of St. Agatha's convent at Delft in 1538 and was hanged by the “Gueux” at Leiden in 1572, brought 70 “silveren beekers”, i.e. silver beakers, from Brabant and distributed them among the nuns of his convent.

The drinking-cups bear the hall-mark of Antwerp beside the letter F, denoting the year, and a bird as the master's sign. The author argues that the letter F is likely to stand for the year 1565 and that the maker may have been a silversmith belonging to the Antwerp family of Thomaszen.

TAAK EN TAAKVERDELING VAN DE NEDERLANDSE NATUURHISTORISCHE MUSEA

DOOR

DR. A. C. V. VAN BEMMEL

Omtrent doel en taak van de Natuurhistorische Musea bestaan talloze misvattingen. Vele vakbiologen in Nederland hebben de neiging om de musea te beschouwen als relictten uit een tijdperk waarin de biologie in de eerste plaats een beschrijvende wetenschap was. De amateurbiologen hebben in vele gevallen, tenzij zij in de eerste plaats verzamelaars van naturaliën zijn, de neiging om de Musea als pakhuizen van dood en dus niet meer belangwekkend materiaal te zien. De willekeurige leek op natuurhistorisch gebied wordt veelal afgeschrikt van een bezoek aan een natuurhistorisch museum, omdat hij, helaas vaak niet ten onrechte, verwacht een enigszins griezelige, verstarde collectie dode beesten te zullen zien die hem uit glazen ogen onheilspellend aanstaren.

Het is daarom misschien niet overbodig na te gaan wat de doelstelling van de Natuurhistorische Musea hier te lande is en hoe deze taak vervuld zou kunnen worden.

Al naar de opbouw van de collecties en het gebruik dat er van wordt gemaakt kan men de Natuurhistorische musea indelen in *Wetenschappelijke Musea* en *Populaire Musea*.

De *wetenschappelijke musea* leggen zich toe op wetenschappelijk onderzoek en hebben dus ten doel de vermeerdering van onze kennis omtrent de levende natuur.

De *populaire musea* die, als het goed is, precies even wetenschappelijk te werk behoren te gaan als de vorige, hebben in de eerste plaats ten doel de verbreiding van onze kennis omtrent de levende natuur.

Beide typen kan men in ons land gecombineerd en afzonderlijk aantreffen. Hoewel in een aantal gevallen combinatie de voorkeur verdient, zullen beide typen hier als afzonderlijke eenheden worden besproken.

I. *Wetenschappelijke musea* zijn als volgt te karakteriseren:

Het verzamelde feitenmateriaal bestaat uit objecten van natuurlijke oorsprong, zoals bv. planten, dieren, fossielen, fragmenten daarvan, en de

daarover beschikbare gegevens. Die gegevens omvatten plaats van herkomst, datum van verzamelen, aard van stand- of vindplaats, omstandigheden waaronder verzameld, waarnemingen omtrent levenswijze enz. De gegevens worden aangebracht op een etiket. Deze gegevens moeten zo uitgebreid en nauwkeurig mogelijk zijn. Het etiket bepaalt veelal de waarde van het voorwerp voor wetenschappelijk onderzoek. Bij voorkeur wordt een zo groot mogelijke serie exemplaren van dezelfde soort in de collectie opgenomen.

Het verwerken van het materiaal kan op verschillende wijze en met een verschillend doel geschieden. Men kan zich daarbij richten op de *inventarisatie* van de recente of fossiele flora en fauna in een bepaald gebied, op de ruimtelijke verspreiding van een soort of op de bepaling van de wijzigingen die deze verspreiding in de tijd heeft ondergaan. Vervolgens kan men zich richten op het *systematisch* onderzoek. Daaronder wordt hier verstaan het nagaan van de in- en uitwendige bouw van het organisme, de ruimtelijke verspreiding daarvan op een zeker tijdstip en in de tijd, zijn levensverrichtingen en levensuitingen, het causale verband tussen deze factoren, dit alles met het doel de overeenkomsten en verschillen t.o.v. andere organismen op te sporen, deze te analyseren en vervolgens te komen tot de synthese van de taxa. Deze taxa worden vervolgens door een beschrijving vastgelegd, en door aanwijzing van een zgn. „type” gestandariseerd. Doel van dit alles is om langs exacte weg te komen tot een inzicht in de werkelijke verwantschap van de organismen onderling.

Op de methoden kan in dit bestek uiteraard niet verder worden ingegaan.

Het onderzoek kan verder meer *oecologisch* gericht zijn, waarbij de nadruk valt op het verband tussen het organisme en de omgeving, inclusief andere organismen.

Tenslotte kan men zich richten op het onderzoek van de *biologie sensu stricto*, waaronder hier worde verstaan het trekken van conclusies uit het verzamelde materiaal en de daarbij be-

horende gegevens omtrent de leefwijze van het organisme, zoals voedsel, tijd en wijze van de voortplanting, wasdom in verschillende levensperiodes, ruimtelijke verplaatsing in de loop van het jaar e.d.

Het doel is dus niet slechts het aanleggen van een overzichtelijke collectie, waarbij als hoogste doel naar volledigheid wordt gestreefd. Daarbij zou slechts iets worden verkregen dat met een postzegelverzameling te vergelijken is. Het streven van sommige museumdirecteuren hun verzamelingen vnl. te verrijken met „typen” en zeldzame unica is als een ontsporing in deze richting te beschouwen.

Veldbiologen hechten in het algemeen zeer grote waarde aan veldwaarnemingen en natuurdagboeken, waarbij de amateurs dan veelal voorbij zien dat deze pas waarde krijgen indien ze worden samengevoegd tot een ook voor anderen toegankelijk geheel, een veldbiologisch archief. Nu is een wetenschappelijk Natuurhistorisch Museum in feite een combinatie van een collectie objecten en een veldbiologisch archief waarbij het object is gekoppeld aan de veldbiologische gegevens. Het een zal aan waarde inboeten als het andere ontbreekt. Samen vormen zij de basis waarop de kennis van de levende natuur bij stukjes en beetjes kan worden opgebouwd en alleen op deze wijze kunnen latere generaties van onderzoekers voortwerken aan problemen die door de huidige generatie of niet werden opgelost, of niet zijn onderkend. Juist door het conserverend (maar zeker niet conservatief) karakter is een Natuurhistorisch Museum de *aangewezen basis voor biologisch veldwerk*. Daarnaast zal het wetenschappelijk museum instituten, welke op ander terrein van de biologie werken, van voorlichting kunnen dienen (zie ENGEL 1950).

Hoewel de grens moeilijk valt te trekken kan men de wetenschappelijke natuurhistorische musea nog in twee groepen indelen.

1) *Musea ten behoeve van de universitaire opleiding.*

De outillage ten behoeve van het wetenschappelijk onderzoek omvat in de eerste plaats de wetenschappelijke collecties en bibliotheek met de daarvoor noodzakelijke inrichtingen, verder een modern ingerichte werkplaats met voldoende instrumentarium en, naast de wetenschappelijke staf, voldoende technisch personeel.

Voor de opleiding van de studenten is een aparte handcollectie van Nederlandse Fauna en Flora benevens een handcollectie van de voor-

naamste voorbeelden van andere dan Nederlandse Fauna- en Flora-elementen nodig, zulks ten behoeve van de candidandi welke enige vormen-kennis dienen te verwerven. Wanneer men deze handcollectie tevens zou willen gebruiken ten behoeve van de instructie van scholieren en/of jeugdgroepen (waarop hieronder nader zal worden teruggekomen) zou hiervoor de vorm van een didactisch practicum gekozen kunnen worden. De instructie aan deze jongeren zou dan door de studenten gegeven kunnen worden, b.v. onder leiding van de docent in de didactiek van de biologie. Het K.B. van 1954, waarin enkele wijzigingen voor het leerplan H.B.S. zijn opgenomen, legt voor het eerst de nadruk op praktische oefeningen voor de leerlingen en de instructie daartoe van de a.s. leraren kan het beste gebeuren op de universiteitsmusea. Ook de studenten die zich later aan schoolmusea of populaire musea zullen verbinden zouden hiervan zeer profiteren. Immers, de a.s. leraren zouden, alvorens voor de klas te komen de mentaliteit van de groep die zij later les moeten geven beter leren kennen. Het heeft bovendien het voordeel, dat het onderwijs aan de enkelingen vooraf kan gaan aan het lesgeven in klasseverband, zodat men dan alle aandacht aan de uiteenzetting kan geven. Wanneer men die beeerst, kan men zich gaan wagen aan het hanteren van de groep. Een voordeel is verder, dat men op deze wijze leert zien wat binnen het geestelijk bereik ligt van de categorie, waaruit de leerlingen komen, en wat hen boeit.

Van grote waarde zou het zijn, wanneer er meer gelegenheid voor deze groep van musea zou wezen tot het doen verrichten van veldwerk voor de meer gevorderde studenten. Velduitrustingen, verbinden van één of meer veldstations aan deze musea e.d. zouden de studenten de gelegenheid geven, ervaring op te doen op het gebied van verzameltechniek en hen in de gelegenheid stellen tot het doen van eenvoudige oecologische onderzoekingen.

2) *Musea ten behoeve van wetenschappelijk biologisch en geologisch onderzoek.*

De outillage ten behoeve van het wetenschappelijk onderzoek is geheel gelijk aan de vorige, met uitzondering van de handcollecties. Terwijl de bezetting met wetenschappelijk personeel ten behoeve van universitair onderricht afhangt van het programma van dit onderricht en het aantal studenten dat dit onderricht zal volgen, hangt de personeelsbezetting voor het uitsluitend we-

tenschappelijk onderzoek af van het terrein van onderzoek dat men wil bestrijken. De personeelsbezetting van een museum dat alle terreinen van de biologie zou willen bestrijken (dit komt in Nederland niet voor) zou naar berekening van HEY minstens 30 gegraduateerde stafleden vereisen. In de practijk zal men de bezetting moeten laten afhangen van de historisch gegroeide collecties. Kleine musea die wetenschappelijk onderzoek verrichten, hebben te kiezen tussen het aanstellen van stafleden die specialist zijn op het gebied van de aanwezige collecties, of zij moeten zich nader richten op onderwerpen waarvoor zij toevallig over specialisten beschikken en die collecties welke niet op het instituut bewerkt kunnen worden, afstoten en overdragen aan andere musea die dit wel kunnen. In de Kaapkolonie heeft men voorgesteld een pool te vormen van de 5 provinciale musea, die zowel op de staf als op de collecties betrekking zou hebben (HEY 1953).

In Nederland ware het van belang, tot één of andere vorm van coöperatie te komen tussen kleine musea, die in hoofdzaak populaire collecties bezitten en grote musea die in hoofdzaak wetenschappelijk onderzoek verrichten. Gezamenlijke exploitatie van veldstations door wetenschappelijke en lokale musea ware mogelijk en misschien uit een oogpunt van personeelspolitiek zelfs gewenst. Hieraan moet nog worden toegevoegd, dat meer samenwerking wenselijk zou zijn tussen wetenschappelijke musea en instanties die werken op het gebied van natuurbescherming, met name wat betreft de inventarisatie van diverse taxa en levensgemeenschappen. Hoewel hieraan een begin is gemaakt zou deze coöperatie sterk kunnen worden uitgebreid.

II. *Populaire musea* zijn als volgt te karakteriseren.

Het verzamelde feitenmateriaal is vergelijkbaar met hetgeen voor de wetenschappelijke musea wordt verlangd. Een populair museum mag nooit een rariteitenkabinet worden. Aan de ene kant stelt het materiaal zelfs hogere eisen, omdat het gaaf, liefst zelfs perfect moet zijn. Aan de andere kant stelt het lagere eisen: de etikettering behoeft niet volledig te zijn om het object zijn volle waarde als tentoonstellingsexemplaar te verlenen. Grote series zijn niet alleen niet nodig doch zelfs ongewenst! Het verwerken van het materiaal bestaat uit het opstellen in de openbare verzameling. Daarbij kan men uitgaan van verschillende bedoelingen.

De zgn. *systematische opstelling* geeft een overzicht van wat er aan soorten bekend is uit de gehele wereld, een bepaald land of een bepaalde streek. De objecten worden daarbij gerangschikt volgens één of ander natuurlijk of kunstmatig systeem. Dit wordt voor het grote publiek al gauw te veel, te eentonig en dus vervelend. Wie zich werkelijk interesseert voor de vormenrijkdom van bepaalde groepen planten of dieren moet op andere wijze worden geholpen.

De *opstelling* in zgn. *biologische groepen* tracht het verband duidelijk te maken tussen het organisme en zijn omgeving. Men kiest hiervoor veelal de vorm van diorama's. Hierbij kan men alle overgangen toepassen tussen een min of meer natuurgetrouwe imitatie en een min of meer symbolische evocatie in beelden. Een dergelijke opstelling geeft een aesthetisch fraai effect en wordt alleen al daarom door het publiek gewaardeerd. Hoe meer men zich toelegt op natuurgetrouwe imitatie, hoe meer tijd, moeite en technisch kunnen worden vereist en bijgevolg hoe hoger de kosten zullen wezen.

Men kan de zaak benaderen uitgaande van de organismen zelve, b.v. van een bepaalde vogelsoort de bouw demonstreren, met nadruk op het verband tussen vorm en functie, voorts iets laten zien omtrent paarvorming, nestwijze, jeugdkleden, trekwegen enz. enz.

Men kan op dezelfde wijze uitgaan van bepaalde functies, b.v. het vliegen, en demonstreren hoe dit probleem in het dierenrijk is opgelost, daarbij vergelijkingen trekken met technische oplossingen van het zelfde probleem.

Men kan uitgaan van het milieu en de aanpassingen aan het milieu, b.v. aantonen hoe planten zijn aangepast aan een zeer droog milieu als de woestijn. Dergelijke opstellingen, uitgaande van een biologisch probleem spreken bij het publiek meer aan dan men zou denken en kunnen een even fraai effect geven als b.v. biologische groepen, mits men er voor waakt geen reproductie te geven van de bladzijden van een handboek op grote schaal. Deze soort opstellingen vereisen gedegen voorbereiding en veel voorafgaande studie.

Tenslotte kan men de zaak benaderen uitgaande van de mens. Het economisch belang van planten, huisdieren en bodemschatten, de omvang van ratten- en insectenschade aan oogst en voorraden, liefst toegelicht met diagrammen die de invloed van die schade op de wereldmarkt doen uitkomen, onderwerpen als erosie, watervervuiling e.d. Zo kan men synthet-

tiserend komen tot het alomvattende probleem van de verstoring van het biologisch evenwicht door de menselijke cultuur en het uitputten van de natuurlijke hulpbronnen. Het onderwerp natuurbescherming kan men het beste van deze kant benaderen.

Het uiteindelijke doel van iedere expositie op natuurhistorisch gebied moet zijn: te doen uitkomen dat een plant, een dier, een gesteente, iets meer is dan een object met een zekere esthetische of gevoelswaarde. Daarom is een populair Natuurhistorisch Museum te beschouwen als een basisstation om het inzicht van het publiek in het natuurgebeuren te verdiepen, daarmee de belangstelling voor de levende natuur te wekken ten einde het grote publiek ontvankelijk te maken voor de gedachte van natuurbescherming.

Over de eisen die men aan een goed openbaar museum moet stellen kan hier niet worden uitgeweid. De opstelling moet esthetisch verantwoord zijn, vooral niet te vol, vooral geen pakhuis. Ruimte en goede verlichting zijn even belangrijk als in ieder ander museum. De verklarende tekst speelt echter naar verhouding een grotere rol. Men wake er voor, dat het esthetisch effect echter niet de overhand krijgt over de idee die men tot uitdrukking wil brengen.

De expositie in een natuurhistorisch museum is in de eerste plaats te zien als een aanleiding tot natuurbeleven, en een propaganda-middel voor natuurstudie en natuurbescherming, in de laatste plaats als een evocatie van esthetisch beleven. Ontbreekt dit propagandistisch element, dan schiet de expositie haar uiteindelijke doel voorbij.

Vandaar dat de taak van het populaire museum geenszins is afgelopen met het exposeren. De voorlichting van het publiek vereist verdere activiteit. Naast de permanente expositie kunnen wisselende tentoonstellingen de aandacht steeds weer op het museum richten. Dit heeft het voordeel dat men in de publiciteit blijft.

De rondleidingen kunnen zich in hoofdzaak beperken tot een bespreking van het tentoongestelde en behoeven slechts de begeleidende tekst aan te vullen en uit te breiden. Dergelijke rondleidingen kunnen door suppoosten worden verzorgd, doch liever door deskundige vrijwilligers of door vaste conservatoren die groepen, schoolklassen e.d. op aanvraag rondleiden.

De voorlichting kan verder de vorm hebben

van populaire publicaties. Hierover behoeft weinig te worden gezegd. Vele buitenlandse musea geven magnifieke populaire bladen uit die niet alleen het tentoongestelde, doch ook de voor het museum gemaakte expedities populair behandelen. De pogingen daartoe van Nederlandse musea zijn alle op den duur ontaard in voor de geïnteresseerde leek ongenietbare tijdschriften.

Ieder museum heeft een informatiedienst die door de betrokken specialist wordt verzorgd. Dit bestaat uit het beantwoorden van vragen en brieven van talloze geïnteresseerden. Bij een populair museum, gekoppeld aan een wetenschappelijk museum is dit eenvoudiger dan bij een zuiver populair museum, omdat het eerste over een grotere staf zal beschikken. Het museum heeft van dit contact met het publiek grote voordelen, verkrijgt hierdoor de beschikking over vele belangrijke informaties, soms goed materiaal en in ieder geval connecties.

Tenslotte bestaat het instituut van werkgroepen van ouderen en van scholieren, leden van jeugdverenigingen e.d. De ouderen interesseren zich meestal speciaal voor een bepaald onderdeel, b.v. floristiek of geologie. Zij komen geregeld samen om hun materiaal te determineren, met de collecties van het museum te vergelijken, collecties van het museum op naam te brengen of om gegevens uit te wisselen. Zulke werkgroepen vindt men bij enkele musea in ons land.

Jeugdgroepen worden hier te lande voorgelicht aan het museum voor het onderwijs te Den Haag en aan enkele kleine musea. Verdere voorlichting van de jeugd geschiedt alleen incidenteel. Men laat deze taak geheel aan de N.J.N. over en deze heeft helaas weinig of geen contact met de musea. Al naar het publiek tot wie het populaire museum zich in hoofdzaak richt kan men deze categorie als volgt indelen.

1) *Musea ten behoeve van de instructie van leerlingen van scholen voor L. O. & V.H.M.O.*

De outillage omvat collecties van demonstratiemateriaal, aan de hand waarvan lessen worden gegeven aan schoolklassen die het instituut bezoeken. Bij een instituut dat zich in de eerste plaats op deze taak concentreert zal men de leerlingen in een daarvoor geschikte zaal klassikaal instructie en demonstratie geven. In een instituut dat deze taak naast andere vervult zal men het systeem van rondleidingen volgen. Een andere methode is: aan scholen in de omgeving gedrukte of gestencilde instructies te verstrekken, die betrekking hebben op de in het museum

aanwezige collecties of exposities. Daarna kan de schoolklas het museum bezoeken onder leiding van de eigen docent.

2) *Musea ten behoeve van de voorlichting aan het grote publiek op algemeen biologisch gebied.*

Enkele grote, centraal gelegen gemeenten in Nederland zouden zeer gediend zijn met een museum dat zich zou wijden aan voorlichting op biologisch gebied in ruime zin. Een dergelijk museum zou zich niet moeten beperken tot de flora, fauna en geologie van Nederland maar ook aandacht moeten schenken aan algemeen biologische problemen, economische biologie en aan de natuurlijke gesteldheid van de overzeese gebiedsdelen en enkele van de biologisch meest belangrijke delen der aarde. Een dergelijk representatief museum is in de hoofdstad des lands naar mijn mening onontbeerlijk.

De voorlichting kan geschieden door tentoonstellingen, permanent of tijdelijk, rondleidingen en populair wetenschappelijke publicaties, door instructie aan groepen van jongeren, al of niet in schoolverband en eventueel door vorming van werkgroepjes van ouderen.

De outillage moet bestaan uit een ruim opgezette tentoonstellingsgelegenheid, waarbij ruimte voor wisselende exposities moet worden vrijgehouden, en een ruim depôt. Verder zou een dergelijk museum moeten beschikken over eigen ateliers met voldoende technisch personeel. Koppeling aan een instituut voor wetenschappelijk onderzoek is absoluut noodzakelijk, koppeling aan een afdeling die zich met instructie van groepen jongeren of leerlingen van scholen bezig houdt is gewenst.

3) *Musea ten behoeve van de voorlichting aan het publiek van een bepaalde streek of stad.*

Hiervoor zal in hoofdzaak gelden wat hierboven onder 2) is gezegd. Het verschil berust hierop, dat men zich zal wenden tot een veel beperkter publiek. Doel moet zijn de bewoners van een bepaalde streek of stad te doordringen van de waarde van de natuur die hen dagelijks omringt. Nauwe samenwerking is hier geboden met verenigingen die zich bewegen op het gebied van natuurstudie in de streek waar het museum zich bevindt. Daar koppeling aan een instituut voor wetenschappelijk onderzoek in het algemeen niet mogelijk zal zijn, ware voorts contact te zoeken met de in de streek aanwezige instituten op biologisch en geologisch gebied. De aandacht is in hoofdzaak te richten op de streek

waarin zich het museum bevindt. Bijzondere aandacht moeten genieten: flora, fauna en geologie van de streek, hun samenhang met het landschap, de wisselwerking tussen menselijke cultuur en het landschap, de noodzaak om de typische levensgemeenschappen en hun componenten en daarnaast de typische cultuurlandschappen te behouden.

De outillage moet bestaan uit expositieruimte en depôt en op zijn minst een eenvoudige werkplaats waar de meest voorkomende werkzaamheden verricht kunnen worden. Specialistische werkzaamheden zoals b.v. taxidermie zullen elders moeten worden uitgevoerd. De leiding moet berusten bij een vakbioloog, verder is er behoefte aan een vaste technische kracht.

4) *Musea ten behoeve van de voorlichting aan toeristen.*

Het verschil met hetgeen onder 3) is behandeld berust voornamelijk op het feit dat men zich hier zal wenden tot een steeds wisselend publiek. Het contact daarmee wordt dan ook vrijwel uitsluitend gelegd door de expositie, hoewel in toeristenoorden ook door het houden van lezingen en filmvoorstellingen voorlichting aan logeergasten kan worden gegeven.

Doel moet zijn: de gemiddelde vacatieganger de ogen te openen voor de biologische waarde van het bezochte gebied. Hiertoe moet het publiek, dat van plan is zich in de vrije natuur te gaan ontspannen, doch allerminst om een museum te bezoeken, worden opgevangen en, misschien voor het eerst, worden gewezen op de specifieke biologische eigenaardigheden van de streek. De expositie moet beperkt zijn, want de bezoeker is er niet op uit om een museum te bezichtigen en wil daar slechts kort vertoeven. Wat de bezoeker in het museum ontdekt zal hij daarna in de vrije natuur moeten kunnen terugvinden.

De outillage moet bestaan uit een niet te grote expositieruimte waarin o.a. een maquette van het natuurreservaat of omringende natuurgebied moet worden opgesteld. Naast een overzicht van de meest karakteristieke levensgemeenschappen en landschappen met de bijpassende flora- en faunaëlementen zou men enkele handcollecties kunnen exposeren, b.v. van schelpen die men aan het strand vindt en die de badgast gaarne verzamelt.

Aanstelling van vast personeel is vaak niet mogelijk daar deze musea in de winter meestal gesloten zullen zijn. Met een zeer eenvoudige

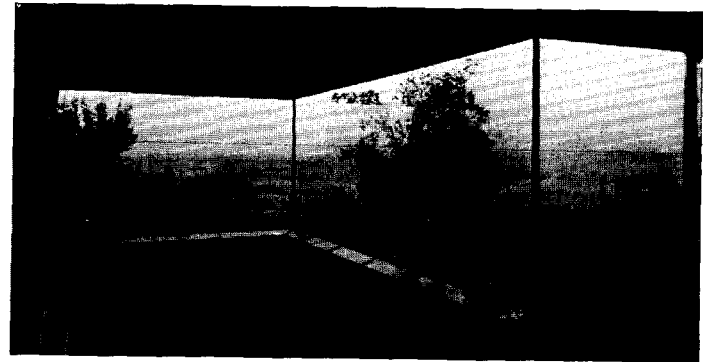

Foto J. J. Terwen

Afb. 1. De collectieruimte in een wetenschappelijk Natuurhistorisch Museum. Door toepassing van stalen kasten en stalen roostervloeren brandvrij, vochtvrij en gemakkelijk te ontsmetten.
(Leiden, Rijksmuseum van Natuurlijke Historie)

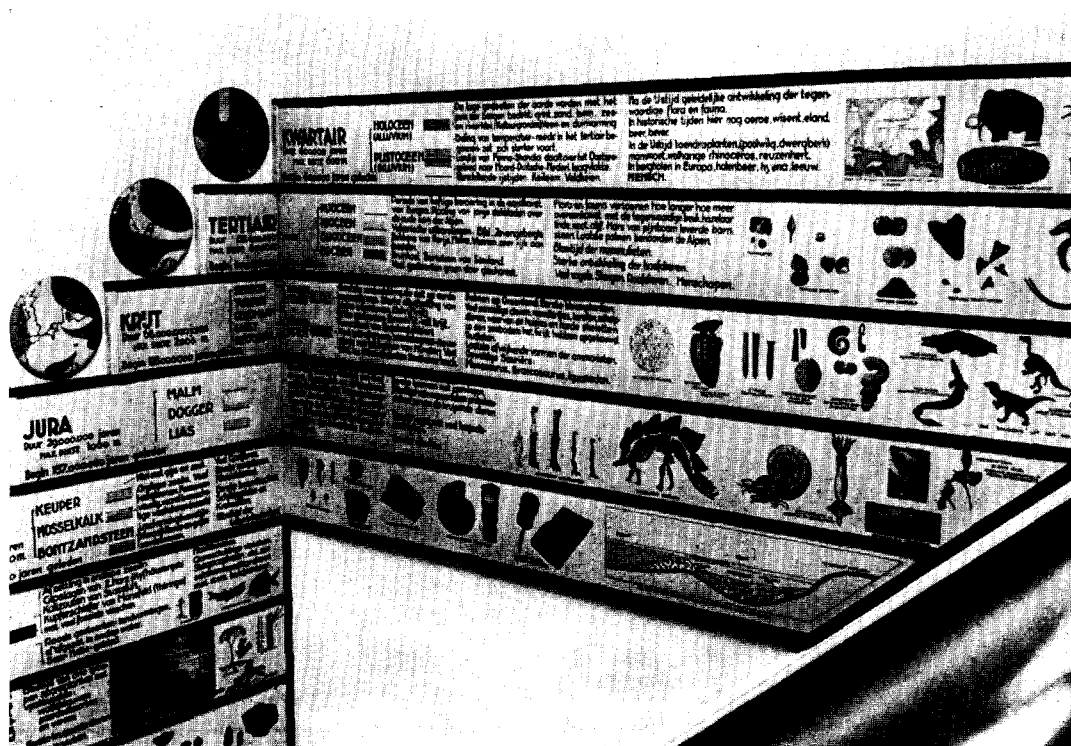

Afb. 2. Voorbeeld van een moderne systematische opstelling.

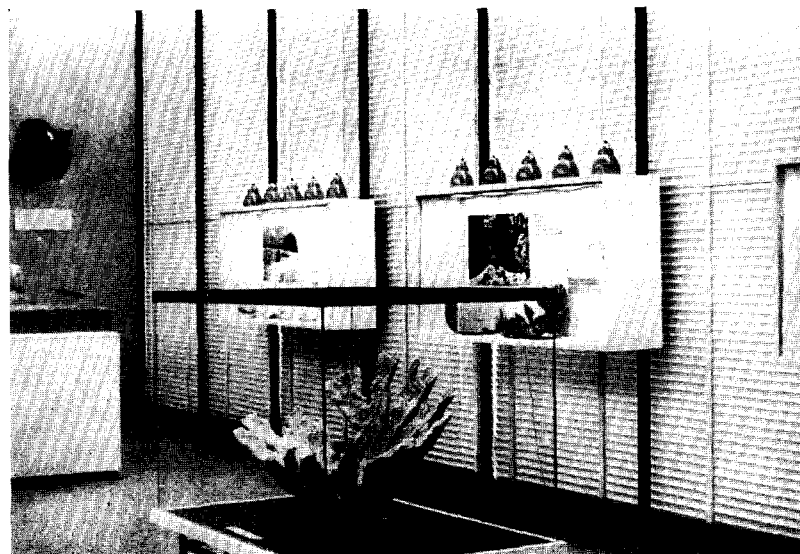

Afb. 3. Toepassing van groot landschapsdiorama.
(Enschede, Natuurhistorisch Museum)

Afb. 4. Overzicht van de geologische tijdperken. De opstelling in het trappenhuis is zeer suggestief, de tekst is echter in verband met het feit dat de toeschouwer zich op een trap bevindt te uitgebreid. (Enschede, Natuurhistorisch Museum)

Afb. 5. Een moderne natuurhistorische expositie die aan alle eisen voldoet. (Amsterdam, Zoölogisch Museum)

werkplaats voor reparaties kan in het algemeen worden volstaan. Specialistische werkzaamheden moeten alle worden uitbesteed. De inrichting moet onder leiding van een vakbioloog geschieden, omdat het tentoongestelde wetenschappelijk verantwoord moet zijn.

Voor rondleidingen kan met goede amateurs, werkstudenten e.d. worden volstaan. Indien het gaat om een natuurreservaat waaraan een veldlaboratorium is verbonden, dat in de regel onder leiding van een vakbioloog zal staan, ware koppeling aan dat laboratorium zeer aantrekkelijk.

In het bovenstaande is een poging gedaan, de verschillende soorten musea op natuurhistorisch gebied naar taak en publiek in te delen. Van het schema dat hier is gegeven, is nog slechts een klein gedeelte verwerklijkt. Men bedenke verder, dat in de praktijk de scheiding tussen de categorieën minder scherp is dan hier is getrokken. Mogen de hier ontwikkelde gedachten er iets toe bijdragen dat de grote achterstand die hier te lande, met name bij de natuurhistorische musea, ten opzichte van het buitenland bestaat, in de nabije toekomst zo veel mogelijk wordt verkleind. Het eerste vereiste hiervoor is intensieve samenwerking van alle instellingen en diensten die bij dit probleem zijn betrokken.

Literatuur

Bemmel, A. C. V. van: „Modern Systematics”, *Chronica Naturae* 104 (1948) blz. 98-100.

Boschma, H.: „Het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie als voorbeeld van een wetenschappelijk Museum”, *Nieuwsbulletin van de Kon. Ned. Oudb. Bond*, 6de S. 2 (1949) blz. 230-236.

Engel, H.: *Het belang van het Zoölogisch Museum voor wetenschap en maatschappij*, Amsterdam 1950.

Engel, H.: „Imitatie en Evocatie in het Natuurhistorisch Museum”, *Bulletin Kon. Ned. Oudb. Bond*, 6de S. 6 (1953) blz. 114-118.

Feen, P. J. van der: „Research and exhibition in a museum”, *Bijdragen tot de Dierkunde* 28 (1949) blz. 149-152.

Gijzen, A.: *'s Rijks Museum van Natuurlijke Historie 1820-1915*, Leiden 1938.

Heim, R., P. Revilliod, N. J. Burns, C. Tose, G. Mack: „Programmes and methods of display in Natural History Museum,” *Museum* 6 (1953) blz. 145-193.

Hey, D.: „Provincial Museums and Nature Conservation”, *Department of Nature Conservation, Provincial administration of the Cape of Good Hope. Report* 10 (1953) blz. 36-41.

Hillenius, D.: *Dier en Mens. Gids voor de tentoonstelling in het Zoölogisch Museum te Amsterdam*, Amsterdam 1952.

Lieftinck, M. A. & A. C. V. van Bemmel: „Het Zoölogisch Museum te Buitenzorg veertig jaar”, *Natuurwetenschappelijk Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* 101 (1941) blz. 249-257.

Scheurleer, D. F. Lunsingh: „De betekenis der musea in het sociale en culturele leven”, *Mededelingen van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen* 5 (1949) blz. 201-206.

Scheurleer, D. F. Lunsingh: „De National Park Service in de Verenigde Staten van Amerika”, *Bulletin Kon. Ned. Oudb. Bond*, 6de S. 3 (1950) blz. 1-14.

SUMMARY

DUTCH NATURAL HISTORY MUSEUMS AND THE TASKS WHICH THEY FULFIL

BY DR. A. C. V. VAN BEMMEL

According to the purposes which they serve, the Dutch Natural History Museums may be classified as scientific museums, which are to be regarded as eminently suitable for biological investigations, and popular museums. The latter may be looked upon as the obvious means of rendering the public receptive to the idea of nature protection by rousing and enhancing its interest in animated nature.

According to the kind of people for whom the museums are intended, the following types may be mentioned: The museums belonging to the universities, which provide opportunities for research and are, at the same time, meant to help the students; the institutes for research proper and the museums for purposes of instruction. The third category comprises: school museums, which are intended especially for the instruction of groups of school-children, and the museums intended to attract the public. The latter vary in character and may range from large central museums, dealing with subjects of general interest, to regional museums, which give information concerning the flora and fauna of a certain area, and trailside museums.

Equipment and personnel depend upon the task which the museum undertakes to fulfil. A better division of these tasks and a more intensive co-operation are recommended in order to make up for the arrears of the Netherlands, as compared with other countries, in this respect.

HET NATUURHISTORISCH MUSEUM TERSCHELLING

DOOR DR. A. C. V. VAN BEMMEL

Op 4 Juli j.l. werd te West Terschelling een Natuurhistorisch Museum geopend. Na zorgvuldige voorbereidingen, die ten doel hadden om op dit aan natuurschoon zo rijke eiland een permanent museum op biologisch gebied te vestigen, kwam reeds in Juli 1954 een Biologische tentoonstelling tot stand, die als proef was bedoeld. De proef slaagde volkomen en dat gaf de enthousiaste werkcommissie de moed om op de ingeslagen weg voort te gaan. Men won advies in bij bestaande musea, de afdeling Voorlichting van het Staatsbosbeheer kwam met plannen, de Commissie van Advies voor Natuurhistorische Musea wierp zich in dit geval tot een commissie van bijstand op, Rijk en Provincie verklaarden zich bereid om de gemeente Terschelling financieel bij te staan en op deze basis besloot men nog dit jaar het permanente museum te openen. Terschelling mobiliseerde hiertoe alle krachten waarover het eiland beschikt: een groep uitstekende amateurbiologen, technici, artisten, fotografen en handwerkslieden sloeg de handen ineen en het resultaat van hun onvermoeid zwoegen mag gezien worden.

In de Verenigde Staten van Noord Amerika kent men de zgn. Trailside Museums die in of nabij Natuurreservaten zijn opgericht en het publiek kort en overzichtelijk voorlichten omtrent hetgeen in het reservaat op biologisch, geologisch of historisch gebied te beleven valt. Iets dergelijks stond hier de organisatoren voor ogen. Bovendien wilde men breken met de geijkte vorm van Natuurhistorisch Museum, rijen opgezette dieren, opgeplakte planten, potten met spirituspreparaten e.d. Men wilde het publiek, dat hier voornamelijk uit vacantiëgangers bestaat die recreatie in de ongerepte natuur zoeken, iets mededelen omtrent flora en fauna van het eiland en de samenhang met duinen, schorren, slikken en polders; kortom, men wilde een beeld geven van dat hele, gevarieerde landschap van Schellingerland, dat het eiland tot een dorado voor de echte natuurliefhebber heeft gemaakt. Men koos daarbij ook niet de methode van diorama's. Immers, nagebootste natuur zal in het niet vallen indien men het voorbeeld op enkele passen buiten het museum kan aantreffen. Men heeft het gezocht in een suggereren van de ideeën die men wilde uitdragen door middel van schilderijen, fotomontages en geëxposeerde objecten. Men wilde verder een aesthetisch ver-

antwoord geheel verkrijgen, zonder de idee aan de vorm op te offeren. Dat organisatoren en uitvoerders in deze opzet zijn geslaagd, is een voorbeeld van „wat goede couragie vermag”.

Het museum is gevestigd in een gewezen Openbare Lagere School te West Terschelling. Drie lokalen aan de straatzijde zijn thans ingericht. Het ligt in de bedoeling, volgend jaar het museum uit te breiden met een afzonderlijke aquariumzaal en een gehoorzaaltje waar lezingen, filmvoorstellingen e.d. gegeven kunnen worden. Ook in zoverre is dit museum een unicum in Nederland, want men heeft nog voor jaren de gelegenheid tot uitbreiding.

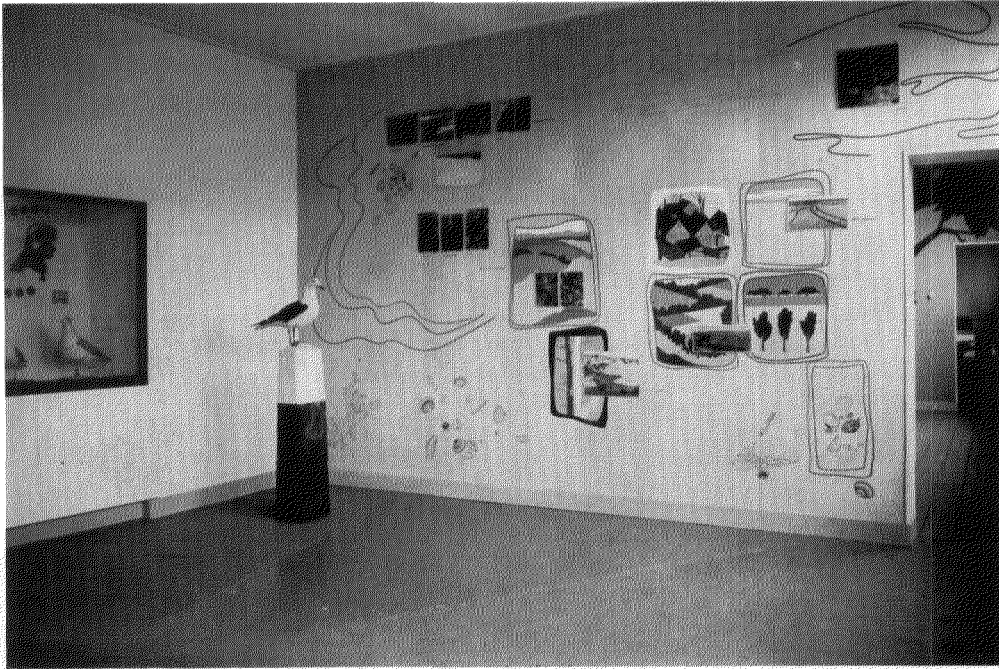
De vroegere klaslokalen hebben een betimmering gekregen in hard- en zachtboard. Functionele toepassing van kleuren geeft het geheel een sfeer die tot rustige beschouwing noopt. Het plafond in de eerste zaal is verlaagd, de verlichting is in het plafond opgenomen. In de andere zalen is voorlopig het oude plafond gehandhaafd en zijn pendellampen toegepast. Het museum kan dus ook 's avonds geopend zijn.

In de eerste zaal bevindt zich tegenover de ingang een wandschildering, met daarin gemonteerde foto's, die bijna symbolisch de verschillende levensgemeenschappen van het eiland weergeeft. De foto's tonen de flora en haar functie voor de opbouw van het landschap: het sprietje biestaruwegras dat de eerste zandkorrels vasthoudt die een duin moeten vormen, de elzenwallen in de polder, de zeekraal als pionier op het slik. De vloerbeschildering zet als het ware de wandschildering in de toeschouwersruimte voort en brengt de toeschouwer dicht bij het beeld. De strandpaal met de rustende Mantelmeeuw maakt de suggestie volkomen.

De rest van deze zaal is gewijd aan de vogelbescherming. De vitrines bevatten voorbeelden van vogels die als slachtoffer vallen van de vuurtoren de Brandaris, harmonisch gegroepeerd om een suggestieve schets van dit machtige bouwwerk. Vogels die slachtoffer worden van drijvende stookolie, eendjes die door de beruchte eendekooien van oost Terschelling worden gevangen, zijn op soortgelijke wijze gemonteerd. Een vitrine met Zilvermeeuwen in alle stadia van ei tot volwassen dier vertelt over de rol van deze vogels in de natuur.

De tweede zaal heeft tot onderwerp: Terschelling, Land van Natuurreservaten. Een ma-

HET NATUURHISTORISCH MUSEUM TERSCHELLING

Afb. 1. De levensgemeenschappen van het eiland Terschelling. Wandschildering met daarin gemonteerde foto's.
Ontwerp en uitvoering Sary Kaars-Heykoop (Terschelling, Natuurhistorisch Museum)

Afb. 2. Natuurreservaten en Bosbouw op Terschelling. Ontwerp en uitvoering W. Kaars.
Foto's Cor Swart, Terschelling (Terschelling, Natuurhistorisch Museum)

Afb. 1. Bergen aan Zee, Duinmuseum.

Afb. 2. Diorama in het Duinmuseum.

(Foto's Haasbroek, Schoorl)

quette van het eiland wordt toegelicht door een fotomontage op de achterwand. Het geheel geeft een overzicht van plaats, aard en betekenis van de reservaten.

De maquette wordt door levende strandplanten omgeven. De zijwanden vertellen iets over de bosbouw op Terschelling, de verschillende bomen worden d.m.v. verse takken, stammen en houtmonsters getoond, fotomontages vertellen iets van het bosbedrijf. Een ingebouwde vitrine bevat de merkwaardigste en opvallendste vogels van het eiland. Het centrum wordt door een instructieve insectencollectie ingenomen.

De derde zaal is op instructie gericht. Lees tafels met populair-biologische literatuur, een bijzonder fraaie determinatiecollectie strandschelpen die door de amateurverzamelaar kan worden geraadpleegd, opvallende planten, planten waar-

van het plukken is verboden en die hier, niet als gedroogd herbarium materiaal doch fris en fleurig, levend worden vertoond, dit alles geeft gelegenheid tot zelfwerkzaamheid. Tijdelijk zijn in deze zaal ook een viertal zeewateraquaria en een groot terrarium ondergebracht die tot eigen waarneming nodigen. Voor de levende have is bovendien een dienstruimte aanwezig met pompinstallaties en quarantainebakken.

Het Natuurhistorisch Museum Terschelling mag zonder overdrijving een voorbeeld worden genoemd van de meest doeltreffende voorlichting op het gebied van natuurstudie en natuurbescherming. Het geeft een beeld van de grote mogelijkheden die ongebruikt zouden blijven indien de natuurbescherming zou verzuimen het belang van dergelijke musea als voorlichtingsapparaat op de juiste waarde te schatten.

SUMMARY

THE NATURAL HISTORY MUSEUM TERSCHELLING

BY DR. A. C. V. VAN BEMMEL

On July 4th of this year a natural history museum was opened on the island of Terschelling. The exhibition, which has been carefully prepared and arranged, is intended to inform summer visitors, who wish to enjoy the uncultivated beauty of this island, and give an idea of what nature and scenery have to offer them.

It was considered essential that, from an aesthetic point of view, the museum should come up to a high standard and we may say that it sets an example by giving a most efficacious and instructive exhibition on the subject of natural history.

HET DUINMUSEUM TE BERGEN AAN ZEE

DOOR DR. A. C. V. VAN BEMMEL

In het Parnassiapark te Bergen aan Zee is Zaterdag 2 Juli het Duinmuseum heropend. Het rustieke gebouwtje bevatte voor de oorlog een collectie vogels, schelpen en andere naturaliën die een overzicht trachten te geven van wat er op biologisch gebied in de duinstreek te beleven viel. Toentertijd waren park en museum particulier bezit. Het museum is gedurende de oorlog danig geschonden, de collecties zijn vernield of zoekgeraakt en het omringende park werd een wildernis. Na de oorlog werden het park en het museumgebouw eigendom van de gemeente Bergen. Het herstel is thans begonnen met de restauratie van het museum door de gemeente Bergen, die daarvoor o.a. een Rijkssubsidie ontving.

Het gebouwtje bevat slechts één enkele zaal met een centrale ruimte voor de bezoekers. Langs de beide lange wanden bevinden zich diepe vitri-

nes die ieder een groot diorama bevatten. De achterwand wordt door drie kleine vitrines met diorama's ingenomen. Ter weerszijden van de ingang bevinden zich ingebouwde legvitrines, waarvan de ene een vrij volledige collectie schelpen van het Bergense strand bevat, de andere een selectie van populaire boekjes op biologisch gebied.

Het grote diorama links geeft een duinlandschap weer, waarin de belangrijkste vogels van het duin een plaats hebben gevonden; het diorama rechts toont de polder achter het duin met de daarin thuishorende vogels. De kleine diorama's in de achterwand bevatten vogels en zoogdieren uit het binnenduïnbos.

De achtergronden zijn vervaardigd door Theo Forrer te Amsterdam. Het best geslaagd is de schildering van het duinlandschap. Onder leiding

van de conservator, de heer B. Boersma te Bergen aan Zee, hebben een aantal jongeren, meest leden van de plaatselijke afdeling van de N.J.N., de inrichting van de diorama's en vitrines uitgevoerd. Nu is het samenstellen van diorama's eigenlijk geen werk voor amateurs, want het conserveren of vervaardigen van de daarvoor benodigde planten is een uiterst tijdrovend werk dat veel vakmanschap vereist. Men heeft hier dan ook het systeem gevolgd dat men vaak op Natuurhistorische tentoonstellingen van tijdelijke aard vindt, en levende planten aangebracht. Dit heeft zeker vele bezwaren. Immers de planten moeten geregeld vervangen worden, de atmosfeer is voor de opgezette dieren te vochtig en met de planten komen allerlei ongewenste elementen in de vitrines terecht. De tijd van voorbereiding was echter te kort om andere maatregelen te nemen. Toch is men erin geslaagd, de zomergasten iets te tonen van de rijkdom aan vogels van het

vacantieoord bij uitstek dat Bergen is. Een bezoek aan het Duinmuseum zal menigeen er toe brengen, in de vrije natuur eens te gaan letten op de vogels van strand, duin, polder en bos. Daartoe dragen ook de aardige, geïllustreerde etiketten van de heer Jellema zeker bij. Het Duinmuseum demonstreert hoe men met eenvoudige middelen en veel enthousiasme het grote publiek iets dichter bij de natuur kan brengen en de ogen kan openen voor veel wat anders gedachteloos wordt voorbijgegaan. Het ligt in de bedoeling, binnenkort nog kaarten en fotomateriaal aan te brengen waaruit de ligging en de aard van de natuurreservaten in de gemeente Bergen duidelijk zullen worden. Bovendien wordt zomergasten vogelexcursies ondernomen.

De heer Boersma en zijn medewerkers verdienen ten volle dat hun streven met succes wordt bekroond.

SUMMARY

THE DUINMUSEUM AT BERGEN AAN ZEE

BY DR. A. C. V. VAN BEMMEL

This museum, the collections of which were destroyed or lost during the war, was re-opened on July 2nd of this year. It gives the visitors an idea of the abundance of birds to be seen in this sea-side resort.

EEN HISTORISCH MUSEUM BEELDEND TOEGELICHT HISTORIEPLATEN IN HET MUSEUM DE WAAG TE DEVENTER

DOOR PETRA CLARIJS

De opstelling van een historisch museum vormt heden ten dage, nu men aan het educatieve element meer aandacht gaat besteden, een groot probleem. Op velerlei wijze wordt getracht met visuele middelen een evocatie van het verleden te geven: maquettes, diorama's, kaarten, beeldstatistieken zijn o.a. de hulpmiddelen die hierbij ten dienste staan. Niet elk museum beschikt echter over voldoende middelen om zich deze hulpmiddelen te verschaffen, en dikwijls moet men volstaan met een zo overzichtelijk en aantrekkelijk mogelijke opstelling der voorwerpen voorzien van verklarende bij-schriften. Zonder nu te willen beweren, dat in het eerste geval een nadere explicatie door rondleiding overbodig wordt, kan men wel vaststellen dat zij in het tweede geval onontbeerlijk blijft. Dit geldt o.a. voor het Museum de Waag te Deventer, dat behoort tot de categorie van musea met overwegend historisch karakter.

De verzameling bevindt zich in een oud, historisch gebouw, dat een gunstige entourage vormt voor het geëxposeerde. Maar er behoort heel wat meer toe, om de bezoekers in te wijden in de geschiedkundige en cultuur-historische ontwikkeling van stad en streek, welke zich uitstrekt over een periode van $\pm$ 20.000 v.C. tot in de huidige tijd. Dit vergt niet alleen veel van de rondleiders maar ook van het publiek, dat hoort spreken over velerlei zaken waarmee het onbekend is en waarvan het geen enkele voorstelling heeft.

De directeur, de heer G. J. Lugard Jr., acht dit terecht een groot bezwaar; vooral voor scholieren, die het museum komen bezoeken met het doel een visuele aanvullingsles te ontvangen op het geschiedenisonderwijs, maar die dan toch weer voor een groot deel worden onthaald op woorden, woorden, woorden. Teneinde aan dit bezwaar enigszins tegemoet te komen heeft de

EEN HISTORISCH MUSEUM BEELDEND TOEGELICHT

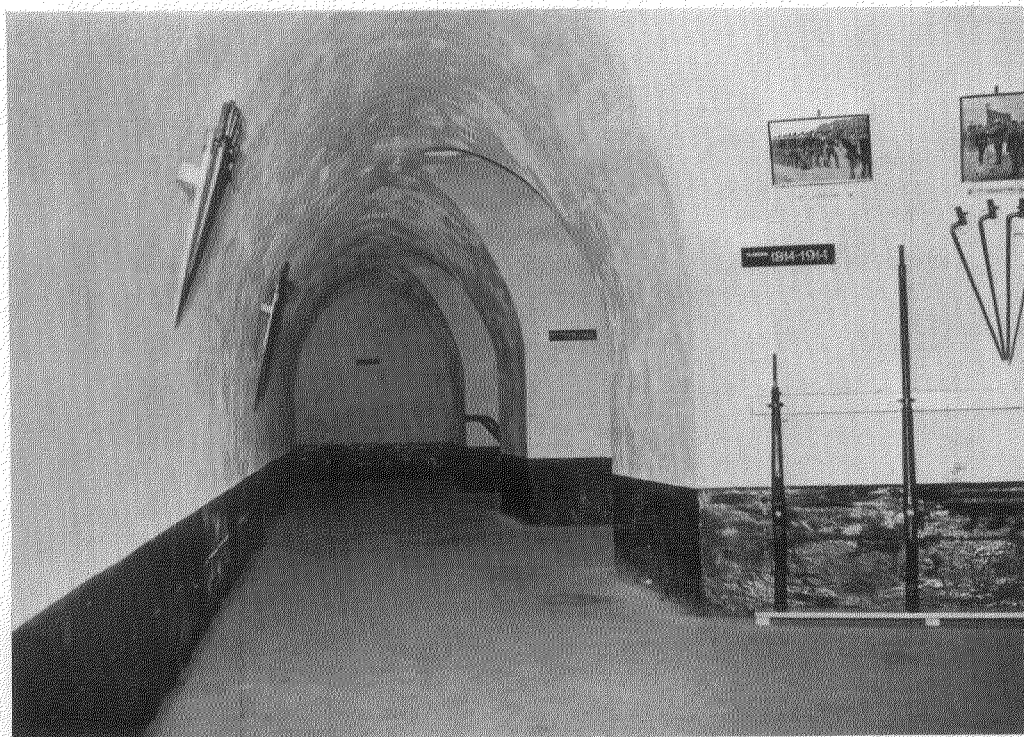

Historieplaten in het Museum De Waag te Deventer.

Afb. 1. Heringerichte kanonkelder met 12-ponder kanon. Toebehoren en konstabelofficier en helpers als in 1688.

Afb. 2. Gedeelte van de achterste kazematten en kanonkelders

heer Lugard een serie voorstellingen laten schilderen die a.h.w. de illustratie vormen bij de rondleiding. Maar, zal men zeggen, dit is niets nieuws; bij het onderwijs bedient men zich al lang van z.g. schoolplaten waarop de belangrijke gebeurtenissen uit de vaderlandse geschiedenis zijn afgebeeld. Bij het onderwijs, ja, maar in de musea niet. Bovendien verschillen deze schilderijen in veel opzichten van die, welke in de scholen worden gebruikt. Zij zijn veel minder uitvoerig, meer suggererend dan beeldend; zij geven niet één bepaald gebeuren weer, maar illustreren een reeks van feiten, evoceren een bepaalde ontwikkelingsgang in een soms uitgestrekt tijdsverloop. De vormen zijn, zonder onduidelijk te wezen, enigszins in het vage gehouden: nergens een nadrukkelijke tekening of sprekende kleur. In overleg met de directeur werden door Deventer beeldende kunstenaars drie series van elk vier voorstellingen ontworpen.

De eerste serie illustreert de periode van de praehistorische tijd tot aan de verwoesting van Deventer door de Noormannen in 882; de tweede behandelt de geschiedenis van de stad van de 14de-17de eeuw; daarna volgen de 18de, 19de en 20ste eeuw, terwijl de laatste plaat is gewijd aan de uitbreiding en vernieuwing die de stad na 1945 heeft ondergaan. Het zou te ver voeren om van elke schildering in extenso een beschrijving te geven. Bijzonder instructief is de voorstelling waar men achter elkander, als door elkaar heen verschijnende filmbeelden, ziet: het houten kerkje in de vorm waarin het vermoedelijk in

± 770 door Lebuïnus werd gesticht, de romaanse basiliek en de huidige Lebuïnuskerk (afb. 1).

Zeer geslaagd is ook de afbeelding van een boerenhoeve en voorwerpen uit de bronstijd gecombineerd met die van de straat, waar bij opgravingen de sporen van zo'n hoeve en deze voorwerpen werden gevonden. Zo leert de jeugd en leren ook de volwassenen hun stad zien als gegroeid uit het verleden en leren zij de waarde van dit verleden beseffen. De 17de eeuw toont de gestalte van Gerard Terborch naar zijn zelfportret tegen gevels uit die tijd; van andere beroemde figuren ziet men alleen de namen vermeld met een bescheiden symbolische aanduiding van hun activiteiten (afb. 2).

Symbolisch worden b.v. ook oorlogen uitgebeeld zoals de strijd van de stad met de Gelderse hertogen in de 15de eeuw door Deventer en Gelderse banieren boven veel kruiddamp en een afbeelding van de brandende IJsselbrug.

De heer Lugard waarschuwt er nadrukkelijk voor, dat men de voorstellingen vooral niet moet bekijken zonder tevens de voorwerpen uit de betreffende tijdperken te raadplegen; zoals zij hier zijn gereproduceerd, verliezen zij veel aan suggestieve kracht.

De ervaring zal moeten leren hoe deze methode in de praktijk voldoet. Het geldt hier een experiment bij het streven om het bezoek aan het museum zo levendig, aantrekkelijk en vruchtbaar mogelijk te maken.

SUMMARY

INSTRUCTIVE HISTORICAL ILLUSTRATIONS IN THE WEIGH-HOUSE MUSEUM AT DEVENTER

BY PETRA CLARIJS

Since historical museums have an increasingly educative task to-day, it is necessary that the objects exhibited should visualize and evoke the past. At Deventer the collection is housed in a historical building which creates the most favourable surroundings for an exhibition of this kind. A series of representations is helpful to the visitors who are shown round. They differ from the usual kind of historical representations in that they suggest rather than illustrate and thus render it necessary for the visitor to look at each object on exhibition. Time and experience will show whether this method will prove satisfactory.

HET VESTINGMUSEUM NAARDEN

DOOR PETRA CLARIJS

Naarden is door zijn omringende vesting één van de schilderachtigste en merkwaardigste plaatsen van ons land. Geen wonder dan ook dat deze vesting een Vereniging van Vrienden heeft, die

alles doet om de belangstelling voor dit monument te stimuleren. De stad is van belangrijke garnizoensplaats geworden tot een cultureel centrum van het Gooi, waar de herinnering aan

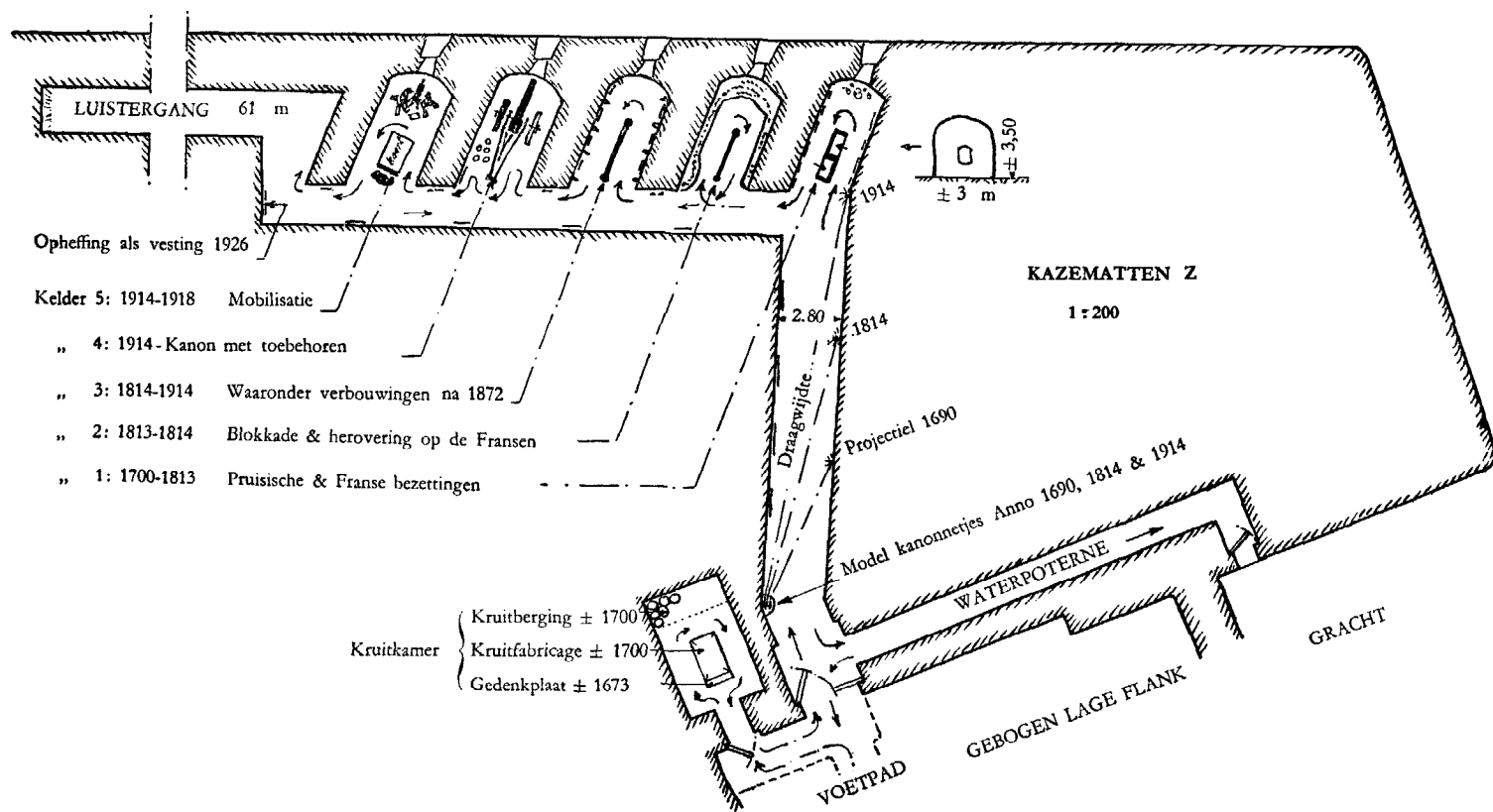

Fig. 1.

Bach en Comenius hoog wordt gehouden; de vesting werd van een belangrijk strategisch verdedigingswerk tot een merkwaardig en schilderachtig monument, en als logisch gevolg van deze wijziging zal één van de bastions, genaamd de Turfpoort, dan ook binnenkort door het Ministerie van Oorlog worden overgedragen aan dat van O. K. & W., hetgeen voor de Vereniging van Vrienden aanleiding is geweest om in de kazematten een collectie wapens, prenten en andere voorwerpen bijeen te brengen, die een beeld geven van de geschiedenis van de vesting.

Met medewerking van de Gemeente en van de in Naarden gelegerde Genie werden de gangen schoongemaakt en van verlichting voorzien. Het is zeker niet het minst te danken aan het enthousiasme, de volharding en de goede smaak van de secretaris Ir. E. D. van Wijngaarden, dat men er in geslaagd is, een resultaat te bereiken dat een bezoek aan dit museum ten volle waard maakt.

Van de straatzijde daalt men geleidelijk door een lange gang af naar de museumruimte der „kazematten A”, die door een moderne glazen deur worden betreden (fig. 2): een tweede gang met vijf ondiepe nissen en uitlopend op twee kelderruimten. De geschiedenis van de vesting tussen 1350 en 1700 is hier op suggestieve wijze uitgebeeld. De nissen lenen zich voortreffelijk tot expositieruimten: tegen de zijwanden zijn ter weerszijden buislampen aangebracht; deze zijn aan de voorzijde afgeschermd, zodat de bezoeker er geen hinder van ondervindt; zij belichten de gewitte bakstenen wand waartegen oude kaarten en historiereprenten of reproducties daarvan zijn aangebracht; elke nis is gewijd aan een bepaalde periode. Bijzondere vermelding verdienen de op glas aangebrachte reproducties van plattegronden der vesting. Er zijn er drie: één naar de kaart van Van Deventer, één naar die van Nicolaas Herbertus Bonfantius uit omstreeks 1630 (de toestand weergevend van 1596 tot 1674); de derde toont de vestingsplattegrond volgens het „nieuw Nederlands systeem” dat na de herovering door Stadhouder Willem III werd toegepast en dat zich tot in deze tijd heeft gehandhaafd.

Het overbrengen van de tekening op de glasplaat geschiedt door etsen en uitbeitelen; enige kleuren verduidelijken en verlevendigen het geheel. De platen zijn aan het gewelf opgehangen en aan de achterzijde verlicht, een soort transparant dus. Deze, naar ik meen nieuwe methode is zeer aan te bevelen voor duistere ruimten: ze is

duidelijk en brengt een verlevendiging¹. Ook wapens ontbreken natuurlijk niet; er zijn er uit de tijd van Willem III, b.v. twee pieken die precies zo voorkomen op de daarbij geëxposeerde prent van Romeyn de Hooghe, die het beleg van 1673 voorstelt; er zijn er uit de Spaanse tijd, een — toen —vervaarlijk ruiterpistool, kogels en een kruithoren; ook moet een geuzenpenning uit 1566 worden vermeld.

In de eerste nis hangt een maliënkolder op ingenieuze wijze over een tegen de wand gemonteerde ijzeren kleerhanger zodat de vorm van het kledingstuk goed tot zijn recht komt en de schakels niet in elkaar krinkelen. Aan het einde van de gang, in kelder 1, is het krijgsbedrijf in volle gang: een twaalfponder rolpaardkanon wordt afgesloten precies zoals het in 1690, bij het gereed komen van de nieuwe vesting, is geschied. Het is een goede gedachte geweest om hierbij vier figuren op te stellen: een officier commandeert, een constabel geeft de richting aan en heeft tot taak te laden en af te schieten, twee handlangers, de talies in de handen, trekken het stuk in stelling. Het een en ander wordt in een tekst verklaard, zodat de bezoeker zich een duidelijke voorstelling kan vormen van het functioneren van een dergelijk wapen.

De costuums, die de poppen dragen, zijn speciaal vervaardigd naar de oudst bekende afbeeldingen van Nederlandse artilleristen-uniformen (d.w.z. uit het einde van de 17de eeuw).

Voor het tweede schietgat bevindt zich een fraaie maquette van het bastion Turfpoort en een deel der naastgelegen bastions, zoals de toestand was bij de bouw van 1673 en tot 1870 is gebleven. Bijzonder duidelijk zijn de genummerde aanwijzingen bij deze maquette, die een horizontale doorsnee vertoont van de kazematten A, zodat men de ruimte ziet waarin men zich bevindt. Het verloop van de schietbanen is aangegeven door middel van bogen van rood koperdraad en men raakt onder de indruk van dit ingenieus uitgedachte systeem.

De bezoeker verlaat de kazematten om zich over de lage flank te begeven naar de „kazematten Z”. Het voetpad loopt langs de wal van de hoge flank en aan de andere zijde is een laag walletje dat men niet nalaten kan te beklimmen om een blik te werpen op de gracht, die als een vredig meertje ligt tussen groene heuvels. Het is bijna niet meer te begrijpen dat dit miniatuur-landschap eens een vreselijke dreiging was, dat

¹ De platen zijn vervaardigd door de firma Tetterode te Amsterdam.

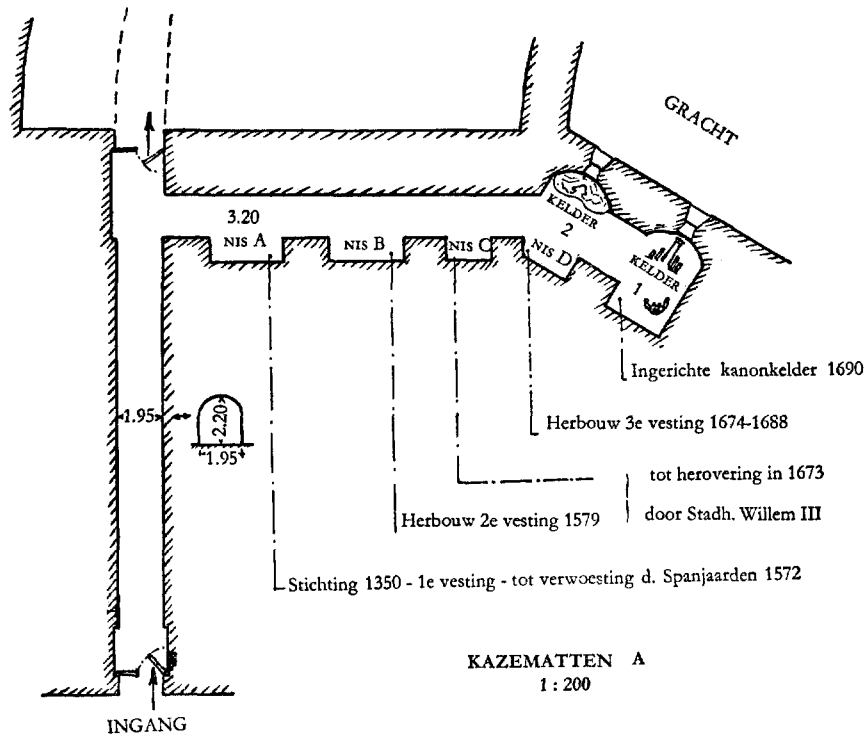

Fig. 2.

het er naar kruit rook en dat het kogels regende van de hoge flank (als extra verrassing schoot men ze ook van de lage flank; wat bij geen enkele andere vesting schijnt te zijn voorgekomen!). Voor de ingang van kazematten Z staat een kruitbeproevingsmast; links ligt de kruitkamer te wachten op inrichting en rechts komt men in de poterne leidend naar een waterpoortje vanwaar met een bootje werd overgestoken naar het ravelijn aan de overzijde (fig. 1).

De gang naar de achterkazemattengroep toont luchtfoto's van Naarden en de vijf kelders herbergen alles wat betrekking heeft op het tijdperk van 1700 tot 1940. Platen en documenten verhalen van de Pruisische en Franse bezetting; zo is er het authentieke stuk uit 1795 waarin de Franse commandant de vesting opeist. Daar de wanden hier concaaf lopen was het moeilijk er wapens tegen te monteren; die zijn daarom aangebracht tegen aan de muur bevestigde schildjes hetgeen een bijzonder aardige indruk maakt; men denkt even aan attributen uit een Louis-XVI wandversiering.

De prenten die betrekking hebben op het beleg van 1813/14 — veelal foto's naar werken van P. G. van Os — zijn aangebracht tussen een dubbele glaswand van een stellage bestaande uit

gegalvaniseerde en gelaste waterleidingbuizen die in het midden van de ruimte staat; een dergelijk systeem is toegepast voor het etaleren van erepenningen en medailles gemonteerd in een rond, dubbel glas-in-lood-ruitje dat met twee kettinkjes aan de zoldering hangt.

Tussen de vele soorten in rekken opgestelde geweren treft men ook primitieve pieken aan, waarmee de burgerwacht streed, hetgeen op de prenten te zien is; deze tonen zelfs krijgers gewapend met hooivorken e.d. zodat men wel moet aannemen dat in die dagen de strijdmiddelen niet bijzonder geperfectionneerd waren.

Een vreedzame periode beleefde de vesting tussen 1815 en 1914. Dat men niettemin waakzaam bleef, blijkt uit de veranderingen in uniformen en wapentypen die men hier in extenso kan bestuderen. Wat men niet verwacht, tussen allerlei steeds moderner schiettuig is een ijzeren borstcuras; dit werd in 1870 nog gedragen door de sappeurs, werkers in de loopgraven. Uniformprenten (waarvan vele afkomstig uit het in 1900 verschenen werk van Hoyneck van Papendrecht, „De uniformen van de Nederlandse zee- en landmacht”) illustreren het een en ander.

De jaren 1914-1918 brachten de laatste krijgshaftige opleving. Een oproep tot mobilisatie van

de landmacht, gedateerd 12 Aug. 1914 leidt dit tijdperk in. Voor deze afdeling beschikt men nog niet over alle uniformprenten en plattegronden en bij het geëxposeerde kanon moeten nog twee mannen bediening worden opgesteld.

Tenslotte worden de jaren na 1914 gesymboliseerd door een veldstuk, dat hier eigenlijk niet op zijn plaats is, maar men heeft niet de beschikking over iets anders. Het plan bestaat om — zodra de middelen dit toelaten — deze laatste ruimte in te richten met alles wat betrekking heeft op de medische verzorging van de militairen.

Nadat men de geschiedenis van de vesting door de eeuwen heeft waargenomen kan men

zich nog begeven in de lange duistere luistergang, waar men zich goed kan verplaatsen in de geest van waakzaamheid, strijdvaardigheid en vindingrijkheid die de bezetting van deze vesting in alle tijden heeft bezielend en die thans ook vaardig is over zijn Vrienden: waakzaamheid tegen alles wat een aanval zou kunnen doen op hetgeen door de eeuwen heen bewaard is gebleven (in dit opzicht heeft men de grootste vijand binnen de muren, n.l. de vocht!); strijdvaardigheid als het gaat om het veroveren van nieuwe aanwinsten, en vindingrijkheid in het bedenken van allerlei geslaagde manieren van opstelling der voorwerpen.

SUMMARY

THE FORTRESS MUSEUM OF NAARDEN

BY PETRA CLARIJS

Owing to the fortifications that enclose it, Naarden is one of the most remarkable and picturesque towns of Holland. The fortress now contains a museum, which gives a historical survey of Naarden's fortifications while using them as illustrative material.

BOEKBESPREKINGEN

J. van der Poel, De geschiedenis van het Nederlands Fiscaal Zegel 1624-1954, Uitgeverij Davo Deventer [1955]. Prijs f 20.—.

De directeur van het Nederlands Belastingmuseum te Rotterdam geeft in dit werk een geschiedenis niet van zegelrecht en zegelbelastingen, doch van het fiscaal zegel als zodanig, d.w.z. de uiterlijke merken, waarmee de betaling van verschuldigde rechten bewezen wordt. Het mag verwondering wekken dat een dergelijk werk in ons land niet eerder geschreven is, en wel omdat het zegel als belasting op acten juist een Nederlandse vinding geweest is. In 1624 schreven de Staten van Holland een belasting uit ter zake van authentieke acten; ten bewijze van betaling werden de stukken van de afdruk van een hiertoe bestemd zegelstempel voorzien. Het is duidelijk, dat de geschiedenis van het zegel als betalingsbewijs tegelijk met die van het zegelrecht begint.

De schrijver toont, hoe deze oorspronkelijk Hollandse belasting, gewoonlijk bekend als het „klein zegel”, weldra in bijna alle gewesten en bij de generaliteitsorganen ingang vond en met teregtijd tot vele andere stukken werd uitgebreid. Langzamerhand is dit oorspronkelijke zegel-

recht niet meer te scheiden van een reeks belastingen op goederen, die ook door middel van een zegel, banderolle of ander merk voldaan worden, in wezen echter tot de groep der accijnzen behoren. Hij betreft dan ook deze zegels, die niet meer dan een technisch hulpmiddel bij het belasten van goederen zijn, in zijn beschouwingen. Zo worden na de stempels die tot zegeling van allerlei stukken in de tijd van de Republiek dienden, talrijke groepen uit de 19de en 20ste eeuw behandeld: formaatzegels en plakzegels, zegels van beurs-, coupon- en omzetbelasting, banderolles voor rookwaren en rijwielbelastingmerken. Betreffende al deze zegels en merken worden een groot aantal gegevens verstrekt, zowel over de historische achtergrond — hoewel de historicus de schrijver hierbij niet steeds zal kunnen volgen — als over de feitelijke uitvoering. Voor de oudere en weinig bekende zegels, vooral voor die van kleine onderdelen van de Republiek en voor korte perioden in de overgangstijd omstreeks 1800, moet dit bijeenzoeken van gegevens veel moeite hebben gekost: wij mogen de auteur dankbaar zijn dit alles hier bijeen te kunnen vinden.

Het is echter niet een boek, dat gemakkelijk

als naslagwerk gehanteerd zal kunnen worden. Doordat het weinig overzichtelijk geschreven is, lang niet vrij is van druk- en schrijffouten (waaronder onjuiste en ontbrekende verwijzingen telkens opvallen) en bovendien een register ontbreekt, is het bijeenzoeken van de gegevens over een bepaald zegel geen eenvoudige taak. De in manchet toegevoegde „Catalogus” is hierbij nauwelijks een afdoend hulpmiddel: deze als invulstaat voor verzamelaars gedrukte lijst is soms een opsomming van de bestaande zegels als een postzegelcatalogus, soms een lijst van de volgens de ordonnaties verschuldigde bedragen, waarbij geenszins blijkt of zegels werkelijk van de genoemde bedragen zijn voorgekomen en of zij gedurende de geciteerde periode steeds dezelfde uitvoering hebben gehad. Ook bestaat niet overal overeenstemming met de tekst: zo ontbreekt het in de tekst genoemde en afgebeelde klein zegel van West-Friesland. Het werk is uitvoerig geïllustreerd, zowel met afbeeldingen van zegels als met die van zijdelings erop betrekking hebbende stukken. Jammer dat een systematische reeks van zegelafbeeldingen niet bijeen te vinden is: in de ordening en verklaring van de overigens uitstekend uitgevoerde platen komt dezelfde slordigheid als in de tekst naar voren.

DR. H. ENNO VAN GELDER

P. Glazema, Beschermt onze oudheden.

J. Blom, Van Piet Mondriaan tot P.M., Amsterdam 1955. Ieder 16 blz. f 0.40 per deeltje.

In de serie Actuele Onderwerpen, de wekelijkse studiereeks van de Stichting IVIO te Amsterdam verschenen kort na elkaar bovengenoemde deeltjes.

In het eerstgenoemde, populair gestelde, doch daarom niet minder belangrijke boekje wijst de directeur van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek er op, hoe „de schatgraver” en de doorsnee amateur het aan methode bij het opgraven van datgene wat in de bodem verborgen is, ontbreekt. Dat dit bijna altijd voor het verkrijgen van wetenschappelijke gegevens funest is, komt door het feit dat iets maar eenmaal kan worden opgegraven. „Al lezende gaat het boek te gronde; bladzijde na bladzijde wordt door de ontcijfering weggescheurd en vernietigd. Slechts de herinnering, de aantekening, de foto, de kartering blijven”.

Na een kort overzicht van de geschiedenis der opgravingen in Nederland, richt de auteur zich met de roep „Beschermt onze oudheden en

meldt Uw vondsten” tot ieder aan wie maar enigszins het cultuurleven van Nederland ter harte gaat. Een verspreiding vooral in de oostelijke en zuidelijke provincies van ons land, via boekhandel, musea, oudheidkamers en middelbare scholen zou te wensen zijn, omdat het boekje beknopt, duidelijk, interessant en goedkoop is.

Van geheel andere aard is de tweede publicatie. De titel ervan ontleent de auteur aan het steeds korter worden van de signatuur, wat hij als een symbool ziet van het steeds meer vereenvoudigen van Mondriaans werk.

In dit werkje zou ik bijzonder de aandacht willen vragen voor het illustratiemateriaal, waarmee in enkele rake voorbeelden de ontwikkelingsgang van Mondriaan wordt geadstrueerd.

De passage (pag. 2) waarin de auteur er op wijst, hoe de bewoner van het modern ingerichte huis veel aan Mondriaan te danken heeft, terwijl hij denkt: „Dat kan ik ook!” of „Mijn zontje van acht kan het hem verbeteren”, wil ik graag onderstrepen, al zou ik Mondriaan hier misschien meer als de ernstige laborant willen zien dan als de kunstenaar bij uitstek.

Voor de belangstellenden, die een beter inzicht in het werk van Mondriaan willen krijgen en het niet bij een hooghartig schouderophalen willen laten, zal dit boekje zeker van groot nut zijn.

N. Z.

H. Enno van Gelder. De Nederlandse noodmunten van de tachtigjarige oorlog (avec résumés en français). 's-Gravenhage 1955. Staatsdrukkerij en Uitgeverijbedrijf. Prijs f 10.—

In een korte inleiding geeft de auteur, directeur van het Koninklijk Penningkabinet, een typering van de tachtigjarige oorlog, waaruit hij de conclusie trekt, dat „nood- en belegeringsmunten in ons land vooral een verschijnsel zijn van de eerste jaren van die oorlog”. Verder wijst hij op de belangrijkheid ervan als gedenkstukken en op hun economische betekenis.

Vervolgens geeft hij bij elke stad, die noodmunten uitgaf, de geschiedenis gedocumenteerd, en gevolgd door een catalogus van de in het Penningkabinet en elders aanwezige stukken.

Twaalf in lichtdruk uitgevoerde, eenzijdig bedrukte platen completeren en verduidelijken het geheel.

Voor numismaten en historici behoeft deze wetenschappelijk gefundeerde en druk-technisch goed verzorgde uitgave geen verdere aanbeveling.

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Th. H. Lunsingh Scheurleer, Voorzitter
Mr. P. J. van der Mark, Secretaris
Mr. G. J. Kalf, Penningmeester
Dr. H. Gerson
Dr. P. Glazema
R. C. Hekker
Mej. Dr. M. E. Houtzager
Ir. G. M. Leeuwenberg
Ir. R. Meischke
Prof. Dr. M. D. Ozinga
Mr. A. P. van Schilfgaarde
Prof. Dr. J. J. M. Timmers

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. P. J. van der Mark, p. a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam.

Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden f 10.—; voor Verenigingen f 15.—; voor Studenten-leden f 5.—.

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS:

BULLETIN

Het ontstaan der Friese Terpen
H. Halbertsma

Oudheidkundig bodemonderzoek in de Sint-Maartenkerk te Bolsward
H. Halbertsma

Bouwgeschiedenis van de St. Geertruidiskerk te Bergen op Zoom
Ir. C. L. Temminck Groll

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws Monumenten

Tentoonstellings-agenda

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, Den Haag.

GEDRUKT BIJ E. J. BRILL, LEIDEN

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Versijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Raamsteeg 2a, Leiden

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Smidswater 7, 's-Gravenhage

*1

*2

IN MEMORIAM

WILLEM VOGELSANG, 9 AUG. 1875—1954, 14 DEC.

Met het heengaan van Willem Vogelsang in zijn tachtigste levensjaar op 14 December 1954 is een tijdvak afgesloten. In één jaar verloren wij Kalf, Martin en Vogelsang. Martin en Vogelsang waren reeds op de lagere school in Leiden klasseggenoten; Kalf en Vogelsang collega's onder Pit op het Nederlands Museum voor Geschiedenis en Kunst. Hun vriendschap bleef tot de dood toe hartelijk en ongebroken. Jong en veelbelovend is Vogelsang zijn loopbaan in 1900 aan de Universiteit te Amsterdam als privatdocent begonnen. De reeks bijdragen in *Het Huis Oud en Nieuw*, die zovelen de weg heeft gewezen, was voorafgegaan door zijn publicaties in het *Bulletin* (sedert 1902) over de Brugse expositie, en over moderne kunstenaars in het pas opgerichte tijdschrift *Onze Kunst*. Aan het leven van de Oudheidkundige Bond heeft Vogelsang een werkzaam aandeel gehad, o.a. was hij in de jaren 1915 en 1925 onze Voorzitter. In het rapport voor de reorganisatie van het museumwezen (1921) vindt men zijn adviezen verwerkt. Zijn werk voor de grote expositie in 1913 in Den Bosch en Utrecht, zijn historisch geworden catalogus van meubelen (Amsterdam, 1907), zijn publicaties met Van Notten over de Noordnederlandse beeldhouwkunst (1911) liggen ver terug, maar zijn niet vergeten. Evenmin zijn stimulerende dissertatie over Hollandse miniaturen (1899). Vogelsangs hoogleraarschap eiste na 1907 vrijwel al zijn tijd op. Docent was hij met hart en ziel en hij is dat gebleven tot het laatst toe, toen hij zéér tot zijn vreugde nog in de herfst van '54 in het Studium Generale van de

Utrechtse Universiteit werd ingeschakeld (Het dier in de kunst). Tot het laatst toe bleef hij de bewegelijke figuur, die hij altijd was, sprankelend, veel en route, vol belangstelling voor velen van zijn oud-leerlingen, die hem trouw bleven bezoeken en die hem dankbaar zullen blijven herdenken voor de werelden, welke hij voor hen openstiet op de vaak briljante college-uren, waar hij zijn toehoorders leerde zien en begrijpen. Vogelsang had somtijds de markante felheid die zo goed bij zijn generatie paste, hij bezat de allure die ook aan het toneel van Royaards eens stijl verschaft en hij beschikte over een voortdurende plicht naast een zorgeloosheid in oordeelvellingen, die benijdenswaardig leek en een later geslacht onverantwoordelijk kon noemen. Geschoold in München, Wenen en Freiburg, bracht hij naar Nederland mee de degelijke historisch gerichte discipline van het onderwijs, vooral van Furtwängler en Fr. X. Kraus, terwijl hij filosofisch gevormd was door Lipps, wiens assistent hij werd. Eerst Vöge en Riegl, later Dvořák en in ons land Pit (die hij in 1909 doctoreerde) hebben op zijn zienswijze een verrijkende invloed gehad, een richting vond hij zelf vooral in zijn compositiecolleges, waarbij zijn onuitputtelijke woordenschat beeld en voorstelling hielp herleven.

Utrecht is hem door het Kunsthistorisch Instituut veel verschuldigd, het land meer door de wijze waarop hij, vooral in het kader van de Bond, opgekomen is voor de monumenten en voor het verstaanbaar maken van wat kunst is en cultuur vermag.

J. G. VAN GELDER

RESTAURATIE-NIEUWS

DECEMBER 1954

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Welsrijp. Met het herstel van het 18de eeuwse interieur van de Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt. Arch.: A. J. Feddema te Leeuwarden.

Westergeest. De restauratie van de Ned. Herv. Kerk en toren is begonnen. Arch.: Ir. J. J. M. Vegter te Leeuwarden.

DRENTE

Vledder. De restauratie van de uit de 15de eeuw daterende Ned. Herv. Kerk is voltooid. Arch.: A. J. Boelens te Assen.

Zuidlaren. Een aanvang is gemaakt met het herstel van het uit omstreeks 1750 daterende landhuis „Laarwoud”. Arch.: D. J. van Iperen te Voorburg en R. Offringa te Groningen.

OVERIJSSSEL

Hasselt. De restauratie van de 15de eeuwse toren van de Ned. Herv. Kerk is ter hand genomen. Arch.: Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.

GELDERLAND

Culemborg. Het pand Markt 11, dat een fraaie, uit 1549 daterende, vroege Renaissance-gevel bezit met gezwenkte top en natuurstenen sieronderdelen, is hersteld. Arch.: B. V. van den Bergh te Rotterdam.

Nijmegen. Met de restauratie van een gedeelte van de voormalige Latijnse School op het Stevenskerkhof, een zeer fraai uit 1545 daterend gebouw, is een aanvang gemaakt. Arch.: Ir. J. G. Deur te Nijmegen.

— De herstelwerkzaamheden aan de 15de eeuwse kapel van het voormalige klooster Marienburg, waarin thans het gemeentemuseum is ondergebracht, zijn gereedgekomen. Arch.: Ir. J. G. Deur te Nijmegen.

UTRECHT

Utrecht. De restauratie van het schilderachtige 17de eeuwse pand Korte Minrebroedersstraat 7 is voltooid. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

NOORD-HOLLAND

Beemster. Een aanvang is gemaakt met het herstel van de in oorsprong 17de eeuwse toegangbrug tot de boerderij „De Eenhoorn”. Arch.: C. W. Royaards te Schoorl.

Volendam. De restauratie van de Ned. Herv. Kerk, een merkwaardig houten gebouwtje, in 1658 gebouwd in de vorm van een boerderij (stelp), is gereedgekomen. Arch.: A. P. Smits te Aerdenhout.

ZUID-HOLLAND

Hoogmade. Het herstel van het 18de eeuwse Ned. Herv. Kerkje is voltooid. Arch. bur.: Dekker† en Van der Sterre te Hazerswoude.

Leiden. Met de restauratie van het uit 1660 daterende pakhuis Heerengracht 82, dat een trapgevel en gekoppelde kruiskozijnen bezit, is een aanvang gemaakt. Arch. Bur.: Van Oerle en Schrama te Leiden.

ZEELAND

Brouwershaven. De restauratie van de monumentale Ned. Herv. Kerk, waarvan het oudste gedeelte uit het midden van de 14de eeuw dagtekent, is begonnen. Arch.: Ir. H. de Lusanet de la Sablonière te Middelburg.

Oosterland. Het herstel van de Ned. Herv. Kerk, waarvan het koor uit de 15de eeuw dateert, is gereedgekomen. Arch.: Ir. J. de Wilde te Breda.

NOORD-BRABANT

Diessen. De restauratie van de fraaie 16de eeuwse toren van de R.K. Kerk, waaraan enige oorlogsschade is toegebracht, is in voorbereiding. Arch.: N. H. Pontzen te Tilburg.

's-Gravenmoer. De vroeg-19de eeuwse, aantrekkelijk gelegen Ned. Herv. Pastorie zal worden gerestaureerd. Arch.: P. C. Schellekens te Dongen.

Willemstad. Het 17de eeuwse tegeltableau in het pand Voorstraat 65 „De Willemstadtsche Grutterij” is hersteld.

LIMBURG

Limbricht. De restauratie van het uitwendige van het schilderachtig gelegen voormalige R.K. Kerkje is gereedgekomen. Arch.: Ir. F. P. J. Peutz te Heerlen.

Sittard. Het fraaie 17de eeuwse stucplafond in de kruisgang van het voormalige Dominica-nenklooster (thans Gezellenhuis) wordt ge-

restaureerd. Leiding: Bouwbureau Staatsmij-nen in samenwerking met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Thorn. De toren van de R.K. Kerk, waarvan het bovenste gedeelte door het oorlogsgeweld is verwoest, zal naar het oorspronkelijke ont-werp van Dr. P. H. Cuypers worden hersteld. Arch.: P. Cuypers te Roermond.

RESTAURATIE MUURSCHILDERINGEN IN DE N.H. KERK TE APPINGEDAM

DOOR D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

Het is een ieder bekend, dat het restaureren van muur- en gewelfschilderingen speciale moei-lijkheden met zich mee brengt¹. Eén van de vragen die zich hierbij voordoen is of een schil-dering welke incompleet tot ons is gekomen, moet worden aangevuld of dat deze dient te blijven zoals ze is gevonden. Is het b.v. geoor-loofd een lijn op te halen, die nauwelijks meer zichtbaar is; dikwijls geschiedt dit. Ik zou deze methode zeker voor figurale voorstellingen wil-len ontraden. Hoe gemakkelijk toch wordt een dergelijke lijn dikker dan de oorspronkelijke, wat aan het geheel afbreuk zal doen.

Het grote gevaar van completeren is, dat elke restaurateur de stijl van zijn tijd en van zichzelf in het gerestaureerde legt. Naar aanleiding van de in 1877/1878 uitgevoerde restauratie van de gewelfschilderingen in de N.H. Kerk te Stedum schrijft Prof. Hoogewerff²: „Hetgeen niet meer aanwezig of niet meer herkenbaar was, werd in den stijl handig en op aannemelijke wijze bijge-maakt. Dat de oorspronkelijke toestand zodoende nooit meer te onderkennen zou zijn, daarom be-kreunde zich niemand. Dat men door bijwerking echte kunst door namaak verving, daarvan was destijds niemand zich bewust.” Helaas zijn er ook nog na de restauratie van deze schilderingen tal van muur- en gewelfschilderingen op dezelfde wijze hersteld. Bij de restauratie van een schilderij is het in de meeste gevallen mogelijk latere toe-voegingen te verwijderen; bij muurschilderingen kan dit niet geschieden. Hier toch verbindt de verf zich zodanig met de kalk, dat de eerst ge-noemde niet meer opgelost kan worden. De meeste schilderingen op een dergelijke wijze ge-restaureerd, zijn uit een kunsthistorisch oogpunt

bezien zo goed als waardeloos, daar ze een vol-komen verkeerd beeld geven van de opvattingen die in een bepaalde tijd en streek gangbaar waren.

De laatste jaren wordt door de Adviescom-missie voor het behouden van wandtapijten, wand-, gewelf- en glasschilderingen, alsmede van sculpturen ernaar gestreefd de muur- en gewelf-schilderingen, die bij restauraties van kerken te voorschijn komen, op zodanige wijze te doen herstellen, dat eventuele moderne toevoegingen gemakkelijk onderscheiden kunnen worden van de oorspronkelijke schildering. Dit is o.m. ge-daan bij enkele schilderingen die gevonden zijn op de noord-wand van de kerk te Bolsward. De ontbrekende lijnen hier met stippellijnen in een andere toon aangegeven³.

Over de wijze, waarop de gewelfschilderingen in de N.H. Kerk te Appingedam⁴ dienen te worden gerestaureerd is uitvoerig van gedachten gewisseld tussen bovengenoemde Commissie en de Heer Gerhard Jansen, die de restauratie zou uitvoeren. De hier onder de kalklaag gevonden schilderingen bleken uit meer dan één tijdperk te stammen. Waarschijnlijk dateren de figuren uit de tweede helft van de 15de en een deel van de gestyleerde florale decoraties uit het einde van die eeuw, terwijl een ander gedeelte uit het der-de kwart van de 16de zal stammen. Om de oudere decoraties tot hun recht te doen komen zijn de 16de eeuwse toevoegingen, voor zover nodig, verwijderd. Van de 16de eeuwse versie-ringen werd eveneens een enkel gewelf met schilderingen gespaard. De figuren, die incom-

³ Zie: *Nieuws-Bulletin K.N.O.B.* 6de Serie 6 (1953) Kol. 148.

⁴ Zie: *De Nederlandsche Monumenten van Ge-schiedenis en Kunst.* Geïllustreerde beschrijving. Deel VI. De Provincie Groningen. Eerste stuk: Oost-Gro-ningen, 's-Gravenhage 1940, blz. 3-14. De uit de 13de eeuw stammende kruiskerk is in de tweede helft van de 15de eeuw tot hallenkerk verbouwd. In 1899 zijn schilderingen ontdekt, die weer overgewit zijn.

¹ De wijze waarop de schilderingen dienen te wor-den geconserveerd, wordt hier buiten beschouwing ge-laten.

² Zie G. J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche schilderkunst*, 's-Gravenhage 1936, Deel I, blz. 320-322.

pleet werden aangetroffen, zijn zo goed als niet bijgewerkt. Hierdoor kan men zich een min of meer duidelijk beeld vormen van de monumentale schilderkunst uit de late middeleeuwen in dit gedeelte van ons land.

In het gewelf van de koor-absis werd een afbeelding van de H. Nicolaas, aan wie de kerk in 1408 is gewijd, ontdekt. In de sluitring van het koorgewelf bevindt zich een Lam Gods, staande op boek met zegel. Op het oostelijk gedeelte van het vieringsgewelf werden vier figuren aangetroffen. De beide aan de zuidzijde stellen volgens de onderschriften voor: Claudius (met passer) en Nicostratis (met winkelhaak), die aan de noordzijde Castoris (met beitel) en Sempronianus (met troffel); hier tussen bevinden zich een wapen en ambachtsattributen⁵. In het aan de westzijde hierbij aansluitende gewelf werd (aan de westzijde hiervan) Maria met het Christuskind staande op de maansikkel, blootgelegd. In de meest westelijke travée van het middenschip, waar het gewelf is voorzien van bakstenen cirkels die de ribben onderbreken, werden tenslotte een Christusfiguur en een afbeelding van de H. Andreas aangetroffen.

De Commissie oordelende, dat de fragmentarisch overgebleven florale ornamenten afbreuk zouden doen aan het architectonisch geheel van de kerk, besloot in tegenstelling tot de figuren, deze aan de hand van hetgeen was overgebleven wel te completeren. Bovendien gaf, wat was aangetroffen, voldoende aanwijzingen om het ontbrekende zó bij te schilderen, dat het oorspronkelijke karakter behouden bleef.

Alle gewelfribben en gordelbogen werden beschilderd en naar gelang de gevonden kleurresten en motieven terracotta, rood, wit en licht en donker grijs geschilderd. De lisenen zijn eveneens tot op de grond geschilderd en wel in rood; die van de viering, natuursteen imiterend, zijn gepolychromeerd in wit en grijs-zwart; de pijlers van de triomfboog zijn rood. In het gewelf met Maria en het Christuskind is een spreuk met de volgende tekst aangetroffen: ANNO 1570 IN DER TYT ALS JASPERUS VOS PASTOER VND COMMISSARIS JOHA REINERS GALTHO AMSWEER VND RUTGER VAN TITZ KERCKVOEGEDE TE DAME

⁵ In de sluitring van dit gewelf werd door de Heer Jansen een reconstructie gemaakt — penseeltekening op hout — naar het oude stadszegel van een oorkonde uit 1308, toen Maria patrones van de kerk was. Onder de zittende Mariafiguur met Jezus op haar linker knie en twee biddende engelen aan weerskanten, is een pelikaan haar jongen voedende afgebeeld in het randschrift leest men S. BURGENSIIUM APPINGEDAMME.

WEREN IS DESSE KERCKE REPAREERT VND GESTOFFEERT. De spreuk eindigt aan weerszijden in een zwart gespikkeld rolwerkornament⁶. Onder de spreuk is nog gedeeltelijk zichtbaar het wapen van Appingedam. Om aan te geven wanneer de kerk werd gerestaureerd is hier geschilderd: HERSTELD 1949-1954.

De meeste gewelven zijn thans versierd met decoraties ontleend aan de natuur, zoals takken met bladeren en bloemen (groen, geel en paars-bruin). Hoogstwaarschijnlijk zijn deze, zoals gezegd, tegen het einde van de 15de eeuw ontstaan. Ook de cirkels van het meest westelijke gewelf van de middenbeuk zijn met dergelijke decoraties versierd. Deze zijn over oudere schilderijen aangebracht; de figuur van de H. Andreas is daarvan een overblijfsel. Uit stylistische overwegingen en mede gelet op het jaartal 1570 geloof ik, dat de jongste ornamentale decoraties in dit jaar voltooid moeten zijn geweest⁷.

Het wil mij voorkomen, dat ondanks het feit dat de ornamentale decoraties zijn opgehaald het verkregen resultaat aannemelijk is. De Commissie heeft er niet alleen naar gestreefd de historische betekenis van de schilderijen tot haar recht te doen komen, doch evengoed om aesthetisch een alleszins verantwoord geheel te verkrijgen. De Heer Gerhard Jansen, die deze lang niet eenvoudige taak met veel zorg, smaak en toewijding heeft verricht, komt hiervoor alle lof toe.

Evenals deze restauratie zal ook in de toekomst elke herstelling van te voren moeten worden besproken met de restaurateur, opdat van meet af aan geen misverstanden kunnen optreden en een zo goed mogelijk en verantwoord resultaat wordt verkregen. Wij moeten ons er volkomen van bewust zijn, dat het nageslacht deze restauraties becritiseert evenals wij dat met die van onze voorgangers doen. Laten wij bovendien niet vergeten, dat de opvattingen over de wijze van restaureren aan de tijd, waarin ze tot stand kwamen, zijn gebonden.

In de noord-oost-kapel voorzien van een fraai stergewelf, zijn de grafzerken bijeengebracht. De mooiste en minst afgesletene zijn langs de wanden geplaatst, de overige sieren evenals voorheen als vloerbedekking deze kapel.

⁶ Ook op de pijlers zijn rolwerkornamenten als ter weerszijden van de spreuk in het gewelf aangetroffen; deze konden echter niet behouden worden, daar de pleisterlaag waarop ze geschilderd zijn, los zat.

⁷ Het jaartal 1561, dat is aangebracht op een denksteen aan de buitenzijde van het noordelijk dwarspand, zal hoogstwaarschijnlijk op de voltooiing van dit gedeelte van de kerk betrekking hebben.

MUSEUM-NIEUWS

ZWOLLE, *Reorganisatie Overijssels Geschiedkundig Museum.*

De benoeming van een nieuwe directeur van bovenstaand museum heeft geleid tot het uitvoeren van enige voorlopige reorganisaties betreffende de indeling der verschillende ruimten in het aan de Melkmarkt gelegen Huis Helmich. Deze veranderingen zijn noodzakelijk geworden door de eisen van de moderne opvattingen van museumbeheer, waarbij er naar gestreefd moet worden het publiek op een overzichtelijke en logische wijze de verzamelingen te tonen. De samenhang in de diverse onderdelen is hierbij van het grootste belang. Uit de aard der zaak geldt dit in het bijzonder voor de stijlkamers; datgene wat maar enigszins afbreuk kan doen aan de eenheid van een stijlvertrek dient verwijderd te worden. Zo zijn thans op de begane grond in het Zwols Museum een, zij het nu nog sober ingerichte, Lodewijk XV en een Biedermeier salon te bezichtigen. Het vroeger in één dezer vertrekken opgestelde zeer fraaie Zwolse stadszilver heeft een plaats gekregen in een aan de linkerkant van de gang gelegen kamer, waar o.m. herinneringen aan de gilden en andere voorwerpen van de stadsgeschiedenis in de legvitriines zijn geëxposeerd; schilderijen aan de wanden geven een beeld van Zwolle in het verleden. De hiernaast zich bevindende kamer met het Overijssels buffet heeft aan rust gewonnen door dat men de collectie portretten van Overijsselaars, die in grote getale de wanden bedekten, heeft verwijderd. Enkele 18de eeuwse geschilderde portretten vormen met het ingebouwde Lodewijk XV buffet een fraai geheel. De aan de achterzijde van het gebouw gelegen 17de eeuwse keuken onderging geen wijziging. Alles wat op textiel betrekking heeft, als de costuums, w.o. enige uniformen, een paar onderdelen van drachten, de verzameling doopjurken, alsook vitriines met poppen en bijbehorende kleertjes, waaïers, merklappen en enkele sieraden zijn in het op de tuin uitzien vertrek geëxposeerd; een gedeelte van de wandruimte wordt ingenomen door een op jute geschilderd kamerbehang (begin 18de eeuw). Het is de bedoeling dat hier de z.g., Blauwe kamer, uit het eind van de 18de eeuw daterende wordt ingebracht.

Het 17de eeuwse Overijssels vertrek vroeg om een slechts geringe verandering. Uit de grote eveneens op de eerste etage aan de voorzijde

gelegen ruimte met de Haarlemse kamerschilderingen uit het einde van de 18de eeuw werd de hoge vitrine met costuums, waarvan hier boven reeds sprake was, verwijderd; dit vertrek komt nu goed tot zijn recht. De in lichte tint geschilderde legvitriines detoneren niet in het geheel, zij bevatten o.m. een aantal albuma amicorum, waaronder één uit de 16de eeuw, reminiscenties aan Potgieter en Feith, rekenboekjes van de schoolmeester Bartjens en enige spelletjes uit de 18de en 19de eeuw. In de middenruimte zijn de vitriines met de munt- en penningverzameling geplaatst.

Wellicht de meest ingrijpende wijziging heeft het aangrenzend vertrek, het gotische ondergaan; hier zijn de vitriines met de hoge opstanden, die in ernstige mate de ruimtewerking van de zaal beïnvloedden, verdwenen. Een 17de eeuwse balpoottaafel met twee middeleeuwse kandelaars vult het middenvlak. Tegen de wanden zijn o.m. gezichten op de drie Hanzesteden Zwolle, Kampen en Deventer gehangen. Voorts vindt men hier enkele portretten, o.a. van Schenck van Toutenburgh, eerste stadhouder van Overijssel, en enige stukken van Terborch. Tegen de achterwand van deze ruimte is een keuze uit de rijke topografische atlas tentoongesteld. In de legvitriines langs de raanzijde kan men het beroemde Missaal uit 1415 (vervaardigd voor het Huis der Duitse Orde te Utrecht) bezichtigen, terwijl de ontwikkeling van de boekdrukkunst te volgen is te beginnen bij de eerste drukken (door Jacobus van Breda, Richard en Albert Paffraet). Een eerste uitgave van de „Navolging van Christus” en nog enkele andere stukken betrekking hebbend op het leven van Thomas à Kempis zijn in een afzonderlijke vitrine ongesteld. Voorwerpen van rechtspleging als brandijzers en boeien treft men ook in dit vertrek aan.

De tot het vroegste van het museumbezit behorende *praehistorica* en *archaeologica*, alsmede een verzameling Siegburgs, Frechens en Raerens grès, waarvan de interessante baardmankruik van ± 50 cm hoogte in het bijzonder genoemd moet worden, zijn in de naast het gotische vertrek gelegen tuinkamer te bezichtigen.

Hiermede is voorlopig de rondgang beëindigd door het museum, waar de bezoeker thans een klaar beeld krijgt van de evolutie van Overijssels kunst en historie. Men overweegt om in de naas-

te toekomst, wanneer de restauratie van het gebouw wordt ter hand genomen, de expositieruimte nog belangrijk uit te breiden door b.v. de zolderverdieping voor het exposeren van grafiek en costuums te gebruiken. We mogen besluiten met de wens, dat deze plannen binnen afzienbare tijd zullen worden verwezenlijkt. J. FILZ

Het conserveren van oude weefsels.

In het Nieuws-Bulletin van 15 Oct. 1954, kolom 162 komt een mededeling voor betreffende een nieuwe conservatiemethode van oude weefsels. Ir. R. Sieders geeft in een met kleurenreproducties geïllustreerd artikel getiteld „Hoe beschermen wij historische textilia”, verschenen in *Olie, Maandblad voor het Personeel der tot de Koninklijke Shell-Groep behorende Maatschappijen*, 8 (1954), blz. 18 e.v. een uiteenzetting over de wijze waarop vlaggen en vaandels en stoffen van o.a. zijde kunnen worden geconserveerd.

Schrijver wijst erop, dat het niet juist is gebleken, dat alleen de ultraviolette stralen van het zonlicht schade veroorzaken. Hij vervolgt:

„Weliswaar is de schade door deze stralen groot, maar het gehele spectrum heeft, in samenwerking met de zuurstof uit de lucht, een schadelijke invloed. Het is juist deze samenwerking tussen lichtstralen en zuurstof die van belang is. Brengt men namelijk de stoffen in het donker, dan heeft de luchtzuurstof geen schadelijk effect meer. Brengt men de stoffen in het licht zonder dat zuurstof aanwezig is, dan vindt evenmin achteruitgang plaats, tenzij er ultraviolette stralen zijn, die ook zonder zuurstof het materiaal afbreken. Hiermede is dus al de weg gewezen naar een conserveringsmethode voor museumstukken. Men zal namelijk de stukken in luchtdichte vitrines moeten brengen die gevuld zijn bv. met zuivere stikstof en waaruit men het ultraviolette licht weert. Een bezwaar is, dat men dergelijke vitrines voor veel stukken niet kan vervaardigen. Wel kunnen kleine stukken aldus geconserveerd worden. Zo is ook in de „Library of Congress” te Washington D.C. de Onafhankelijkheidsverklaring van Amerika tentoongesteld in een luchtdichte, met helium gevulde vitrine.”

Na tal van experimenten is men er op het Laboratorium voor Vezeltechniek van de T.H. te Delft o.l.v. Prof. Dr. Ir. J. W. H. Uytendogaart in geslaagd een methode te vinden om zwaar beschadigde stukken textiel — afgebeeld zijn twee zijden vlaggen respectievelijk uit het Prinsenhof te Delft en de Vierschaar te Vere en een koptisch weefsel uit het Rijksmuseum te Amsterdam —

met een doorzichtige lijm (kunsthars) te plakken op Perspex platen. Het weefsel wordt tussen twee platen Perspex gebracht, die circa 4 à 5 mm van elkaar verwijderd worden gehouden door langs de zijden aangebrachte smalle stroken Perspex. Op deze wijze wordt een soort vitrine verkregen¹. De aldus ontstane ruimte wordt gevuld met stikstof. Hierdoor is zowel de voor- als de achterzijde van het weefsel te bezichtigen. Dank zij de welwillendheid van de directie van de N.V. Bataafsche Petroleum Mij., die bereid was gelden beschikbaar te stellen, waardoor het mogelijk werd dit onderzoek te verrichten, zal men in de toekomst deze conservatiemethode voor oude weefsels kunnen toepassen.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

Paedagogische dienst der musea.

De laatste jaren heeft het vraagstuk van de bevordering van het museumbezoek in het algemeen en van dat der jeugd in het bijzonder in wijde kring grote aandacht gehad.

In dit verband mogen wij verwijzen naar het „Rapport van de commissie ter bevordering van het museumbezoek, uitgebracht aan de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen”, gepubliceerd in de „Mededelingen” van het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, nos 11 en 12, 1953.

Intussen hebben verschillende musea een afdeling ingesteld die zich vooral bezighoudt met het aantrekken van de schooljeugd.

De Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen heeft het wenselijk en nuttig geoordeeld aan het Rijksbureau voor roerende monumenten een paedagogische dienst der musea te verbinden, die tot taak heeft de musea meer dan tot nu toe het geval was in te schakelen bij het onderwijs. Dit geldt natuurlijk alleen voor die musea die zelf op dit gebied geen activiteit kunnen ontplooiën. Voorlopig zal men zich, gezien de apparatuur die thans ter beschikking staat, beperken tot het middelbaar en voorbereidend hoger onderwijs. Aangezien vooral die scholen moeten worden benaderd, die door hun ligging of andere oorzaken de leerlingen weinig of geen museumbezoek kunnen bieden, wil men om te beginnen kleine reizende tentoonstellingen samenstellen met didactische strekking om aldus langs visuele weg belangstelling op te wekken voor verschillende zaken op cultureel, technisch-

¹ Vanzelfsprekend kan dit alleen bij stukken van kleine afmeting.

wetenschappelijk en aesthetisch gebied, en tevens voor de musea die over de betreffende onderwerpen iets te bieden hebben.

Dat het geenszins in de bedoeling ligt, de activiteiten te doorkruisen van musea en andere instanties die reeds op dit gebied werkzaam zijn, spreekt vanzelf. Wel zal het voor alle partijen nuttig zijn, indien men van elkanders plannen op de hoogte is, opdat wordt vermeden dat op een gegeven ogenblik moeilijkheden zouden ontstaan. Met het middelbaar, voorbereidend hoger en kweekschoolonderwijs is inmiddels contact tot stand gebracht. Wij zouden het bijzonder op prijs stellen als ook met de musea, wat betreft dit onderdeel van hun werkzaamheden, een voortdurende uitwisseling van gedachten zou kunnen bestaan. Gaarne zullen wij in dit orgaan geregeld onze plannen vermelden en wij hopen op onze beurt op de hoogte te worden gehouden van hetgeen er bij de musea wordt voorbereid en verricht. Op deze wijze zal men, waar dit wenselijk is, tot vruchtbare samenwerking kunnen komen.

PETRA CLARIJS

Tijdschrift MUSEUM.

Gaarne wordt hier nog eens de aandacht gevestigd op het tijdschrift *Museum*, de UNESCO-uitgave op het gebied der musea. Ongetwijfeld behoort deze periodiek, die vier maal per jaar verschijnt, door de veelsoortige bijdragen over tal van museumproblemen, voorzien van uitstekend fotomateriaal, tot een der belangrijkste museologische publicaties. De abonnementsprijs bedraagt 1000 fr. francs per jaar.

Aan belangstellenden wordt gaarne een proefnummer gezonden. Men geve zich op bij het Bureau van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, 's-Gravenhage.

Draadloze rondleiding.

Naar aanleiding van een uiteenzetting in *The Museum News*, June 15, 1954, over draadloze rondleiding in The American Museum of Natural History te New York, komt het ons gewenst voor in dit verband te wijzen op hetgeen in ons land in 1952 werd gedaan. Toen reeds is namelijk met deze methode van rondleiding in het Stedelijk Museum te Amsterdam geëxperimenteerd. De idee hiertoe was afkomstig van de heer E. R. Meijer, toenmaals verbonden aan de

staf van het Centraal Museum te Utrecht, thans als adj. wetenschappelijk ambtenaar werkzaam bij het Rijksmuseum te Amsterdam.

De bezoeker was, voorzien van een ontvangstje in zakformaat en een gehoorapparaat in het oor, in de gelegenheid een half uur lang draadloos te worden voorgelicht over het geëxposeerde. Deze vinding, die uitgevoerd werd door Philips bleek betrekkelijk gemakkelijk uitvoerbaar. Men omgaf de museumzalen met kabels, aldus een radiomagnetisch veld vormend, dat in verbinding stond met een tape-recorder (een soort wire-recorder) waarop de tekst was opgenomen.

Volgens de bij bovengenoemd artikel gevoegde afbeelding heeft het Amerikaanse ontvangtoestel grotere afmetingen; het is geplaatst in een aluminium foudraal, het heeft een gewicht van een pond en wordt als schoudertas gedragen; de gehoorapparaten worden daar door middel van een band over het hoofd, als koptelefoon, vastgehouden. Dit zal ongetwijfeld aangenamer zijn dan het kleine apparaat, dat bij de Nederlandse vinding behorend, zeer moeilijk in het oor geklemd bleef zitten. De sterkte van het geluid kan men zelf regelen.

Het blijkt dat men in The American Museum of Natural History meer dan een jaar heeft geëxperimenteerd; de leiding berustte bij M. F. Harty, hoofd van de afdeling tentoonstelling en gebouwen, in samenwerking met The Electro-Sonic Laboratories. In tegenstelling tot het Stedelijk Museum, waar tot nu toe deze methode alleen werd toegepast bij enkele tentoonstellingen (o.a. „Vals of Echt”, de Van Gogh-expositie en „Wonen en Wonen”), is de draadloze rondleiding in het Amerikaans Natuurhistorische museum ingeschakeld bij de permanente collecties. Iedere uiteenzetting begint daar met de aanduiding van de richting die de bezoeker in de zaal zal volgen; een bel geeft het teken, wanneer men een volgende ruimte betreedt. Tot heden heeft men het New Yorkse museum vijf zalen in dit systeem betrokken.

Het grote voordeel van deze wijze van rondleiding bestaat hierin, dat thans andere bezoekers in een zelfde ruimte niet meer gestoord worden door de stem van de rondleider. Bovendien vervalt de eis door het menselijk gehoor gesteld, om binnen een bepaalde afstand te blijven. Het gemis aan persoonlijk contact, waardoor het publiek niet meer in de gelegenheid is vragen te stellen, kan als een nadeel worden beschouwd. J. FILZ

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

ALKMAAR

- *Stedelijk Museum*. Hollandse Aquarellistenkring -17 Jan.

ALMELO

- *Waaggebouw*. „Start” 29 Jan.-12 Febr.

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. *Prentenkabinet*. Aanwinsten over 1954 van prenten en tekeningen -16 Febr.
- *Amsterdams Historisch Museum De Waag*. Het Stadhuis van Amsterdam -31 Jan.
- *Museum Fodor*. Foto's „Leven en werk van Albert Schweitzer” -31 Jan.
- *Museum Willet Holthuysen*. Het verluchte handschrift uit de Nederlanden -20 Febr.
- *Stedelijk Museum*. Lyonel Feininger -17 Jan.
- *Kees Verwey* -17 Jan.
- *Ned. Kunstenaars Genootschap* -1 Febr.
- *Kring van Tekenaars* -1 Febr.
- *Tropenmuseum*. Kleur op doek -11 Febr.
- *Zoölogisch Museum*. West-Indische Dieren -voorjaar '55

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Ossip Zadkine -30 Jan.

DELFT

- *Het Prinsenhof*. Rekenschap -7 Febr.

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum*. Japanse houtsneden -17 Jan.

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum*. Vlaamse expressionisten -16 Jan.

GOUDA

- *Het Catharina Gasthuis*. „Verve” -25 Jan.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Tekeningen van Utagawa Kuniyoshi 1798-1861 -14 Febr.
- *Mondriaan* beg. Febr.-beg. Mrt.
- *Abstracte beeldhouwkunst* beg. Febr.-beg. Mrt.
- *Museum voor het Onderwijs*. Wij bouwen een schip... -Febr.
- *Panorama Mesdag*. Leendert Veerman -24 Jan.

- *Kunstzaal Plaats* (Plaats 21). Schilderijen en gouaches van Guus de Ruiter -30 Jan.
- *Kunstzaal Liernur* (Zeestr. 63) Kamerlingh Onnes -22 Jan.-?

HAARLEM

- *Museum Huis Van Looy*. Reproducties naar werken van klassieke moderne meesters, van de Impressionisten tot Picasso. Dag. 9-12.30; 13.30-17; Zo. 14-17 -14 Febr.

LEEUWARDEN

- *Museum Princessehof*. Werken van Louis Schrikkel -31 Jan.

LEIDEN

- *Prentenkabinet der Rijksuniversiteit*. Grafiek en tekeningen Jan Gregoor en Wim Noordhoek -23 Jan.
- *Stedelijk Museum De Lakenhal*. Betje Wolff en Aagje Deken -15 Febr.

ROERMOND

- *Gem. Museum Hendrik Luyten-Dr. Cuypers Museum*. Tentoonstelling „Start” -22 Jan.

ROTTERDAM

- *Maritiem Museum Prins Hendrik*. „Rotterdam en de zee” (17de eeuwse kunst) -16 Jan.
- *Museum Boymans*. Oud tin uit de collectie A. J. G. Verster -14 Febr.
- *Oude Vlaamse en Hollandse tekeningen uit de collectie De Grez* -14 Febr.

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Precieuze tafereeltjes in schilderijen en tekeningen door Alexander Hugo Bakker Korff (1824-1882) -24 Jan.

TILBURG

- *Natuurhistorisch Museum*. „De onmisbare aardolie”. Dag. 14-18 -15 Febr.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Kersttentoonstelling „De Madonna in de kunst”. Werkd. 10-17; Zo. 13-17; bovendien Di. en Do. 20-22 -2 Febr.
- *Stichting De Utrechtse Kring* (Brigittenstraat 4). Groep Franse schilders -30 Jan.
- *Kristians Tonny* (tekeningen) 5 Febr.-27 Febr.

BANDEN

Voor het bestellen van banden voor het Bulletin en Nieuws-Bulletin worden de lezers verwezen naar de betreffende mededeling in het Nieuws-Bulletin van 15 Dec. 1954. Na 30 Januari a.s. kunnen géén bestellingen meer worden aangenomen.

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND
waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Versijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, Klooststeeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Raamsteeg 2a, Leiden

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Smidswater 7, 's-Gravenhage

*17

*18

RESTAURATIE-NIEUWS

JANUARI 1955

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Franeker. De 18de eeuwse theehuisjes aan het Noorderbolwerk worden gerestaureerd. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

GELDERLAND

Buren. Met de restauratie van de Waag, een vroeg 19de eeuwse zuilengalerij tegen de voorgevel der Ned. Herv. Kerk, en van de Pomp is een aanvang gemaakt. Arch.: E. H. Weber te Amsterdam.

Groesbeek. De restauratie van de door het oorlogsgeweld beschadigde Ned. Herv. Kerk is voltooid. Arch.: A. van der Kloot te Nijmegen.

Ophemert. Het in zijn tegenwoordige staat uit het laatst van de 18de eeuw daterende kasteel Ophemert wordt gerestaureerd. Arch.: K. van Dael te Eindhoven.

UTRECHT

Schalkwijk. De toren van de gepleisterde bakstenen Ned. Herv. Kerk zal worden gerestaureerd. Arch.: W. Stooker te Utrecht.

Utrecht. Met de restauratie van de goten en dakbedekking van de vroeg-romaanse Pieterskerk is een aanvang gemaakt. Arch. Ir. P. H. N. Briët te Hilversum.

NOORD-HOLLAND

Alkmaar. De restauratie van het pand Bierkade 21 is begonnen. Arch.: C. W. Royaards te Schoorl.

— De bekende walkorenmolen „De Groot”

is hersteld en weder in gebruik genomen. Molenmaker: A. Poland te Heerhugowaard. *Amsterdam.* De restauratie van het 18de eeuwse pand Bloemgracht 45, dat een halsgevel met vleugelstukken bezit, is aangevangen. Arch.: S. P. Botman te Amsterdam.

— De midden-17de eeuwse pilastergevel van het Vingboonse type van het pand Brouwersgracht 218 is in restauratie. Arch.: Ir. J. W. Dinger te Amsterdam.

Beemster. De restauratie van het pand Oosthulzerweg 25 is in voorbereiding. Arch.: W. Schuitemaker te Purmerend.

Enkhuizen. De restauratie van de achter het stadhuis liggende v.m. stedelijke gevangenis is aangevangen. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Hoorn. Het 17de eeuwse pand Nieuwe Noord 45 met fraaie puibalk en gevelsteen, is gerestaureerd. Arch.: J. Koorn te Hoorn.

Monnikendam. De restauratie van de gevel van het 17de eeuwse Burgerweeshuis is in voorbereiding. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

ZUID-HOLLAND

Bleiswijk. Het herstel van het Raadhuis is in voorbereiding. Leiding: Gemeente-Architect.

Dordrecht. Het herstel van de versterking van de fundering onder de Grote Kerk is voltooid. Leiding: Dr. Ir. J. Emmen te 's-Gravenhage.

— Het herstel van het in laat-Lodewijk XIV-stijl gebouwde pand Voorstraat 140 is in voor-

- bereiding. Arch. bur.: Kramer en Willemsen te Schiedam.
- Gorinchem.* De panden Dalemstraat 64-66 zullen worden gerestaureerd. Arch.: A. van Essen te Voorburg.
- Leerdam.* De restauratie van het gedeelte der stadsmuur, dat gelegen is tegen het Hofje van Aerden, is begonnen. Arch. bur.: Ir. G. en T. van Hoogevest te Amersfoort.
- Nieuwkoop.* Het herstel van de toren, welke oorspronkelijk deel uitmaakte van het verdwenen Huis te Nieuwkoop, is in voorbereiding. Arch. bur.: Dekker en Van der Sterre te Hazerswoude.
- Poortugaal.* De 14de eeuwse slanke toren van de Ned. Herv. Kerk is in restauratie. Arch.: Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.
- Zwammerdam.* De restauratie van de 17de eeuwse toren der Ned. Herv. Kerk is in voorbereiding. Arch. bur.: Dekker en Van der Sterre te Hazerswoude.

ZEELAND

- Goes.* Aan de 18de eeuwse voorgevel van het pand Kleine Kade 47 zijn herstelwerkzaamheden uitgevoerd; inwendig worden de schilderijen hersteld.
- Haamstede.* De restauratie van het 17de eeuwse

- woonhuis „Het Anker” is in voorbereiding. Arch.: J. J. M. van Beveren te Middelburg.
- Kattendijke.* De restauratie van de 17de eeuwse achtkante toren der Ned. Herv. Kerk is voltooid. Arch. bur.: Ir. A. Rothuizen en Ir. P. J. 't Hooft te Middelburg.
- Middelburg.* De aan de Gemeente Middelburg toebehorende korenmolen „De Hoop”, staande op het Vliissingse bolwerk, is hersteld. Molenmakers: Gebr. Beyk te Afferden.
- Nieuwerkerk (Sch.).* Met de restauratie van de Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt. Arch.: Ir. H. de Lussanet de la Sablonière te Middelburg.
- Oostkapelle.* De restauratie van het middeleeuws omgrachte kasteel Westhove is aangevangen. Arch. Ir. H. de Lussanet de la Sablonière te Middelburg.
- Zierikzee.* De door de watersnood ingestorte rijke pilastergevel van het 17de eeuwse pand „In de witte Swaen”, gelegen aan de Oude Haven, wordt opnieuw opgetrokken. Arch.: J. A. Wentinck te Baarn.

NOORD-BRABANT

- Drunen.* De door het oorlogsgeweld beschadigde windkorenmolen is hersteld en weder in gebruik genomen. Molenmaker: Fa. Dirkse te Mijnsheerenland.

UITBREIDINGSPLANNEN NEDERLANDSCHE BANK, AMSTERDAM

Aan Heren Burgemeester en Wethouders der Gemeente Amsterdam werd op 13 November 1954 door het Bestuur van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond het volgende schrijven verzonden:

Het Bestuur van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond heeft met de grootste bezorgdheid kennis genomen van het voornemen van de Directie van de Nederlandsche Bank, een nieuw kantoorgebouw te stichten op een zeer groot terrein, dat zich uitstrekt tussen het Rokin, de Doelenstraat en de Kloveniersburgwal te Amsterdam.

In het request van 25 Augustus 1954, door een viertal te Amsterdam gevestigde Oudheidkundige Verenigingen aan U gericht, is reeds uiteengezet, dat uitvoering van de plannen van de Nederlandsche Bank het karakter van de kern van Amsterdam zowel in historisch als in louter aesthetisch opzicht ten ernstigste zou aantasten.

Wat ons evenwel verreweg de meeste zorg baart, is, dat een gebouw van de omvang, waar het hier om gaat, een schaalement zal binnen doen dringen in de kern van Amsterdam, dat daar niet thuis behoort en dat een verpletterende

werking zal hebben ten aanzien van de bestaande bebouwing. Bovendien vrezen wij, dat totstandkoming van gebouwen van dergelijke schaal de consequentie zal hebben dat de bebouwing van de bestaande schaal steeds meer verdrongen zal worden en dat binnen afzienbare tijd de kern van Amsterdam haar befaamde eigen karakter ten enen male zal hebben verloren.

Het Bestuur van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond veroorlooft zich de vrijheid, er bij Uw College op aan te dringen ten opzichte van de toekomst van de binnenstad van Amsterdam een beleid te voeren, dat, zonder tot verstarring te leiden, de onvervangbare waarden van het verleden behoedt voor ontwrichtend revolutionnair ingrijpen.

Voor het Bestuur v. d. Kon. Ned. Oudh. Bond,
(w.g.) E. H. TER KUILE, Voorzitter.
(w.g.) VAN DER MARK, Secretaris.

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE TWEDE MUSEUMDAG IN 1954 GEHOUDEN OP 13 NOVEMBER TE AMSTERDAM

De ochtendbijeenkomst, die gehouden werd in de Japanse zaal van het Rijksmuseum, werd geopend door de Voorzitter, DR. A. F. E. VAN SCHENDEL, die het navolgend openingswoord uitsprak:

REDE VAN DE VOORZITTER

Dames en Heren, leden van De Museumdag,

Met groot genoegen heet ik U welkom op de tweede Museumdag van 1954. Onze gewoonte getrouw houden wij onze najaarsvergadering in de grootste centra van het land en ditmaal is de eer weer aan de hoofdstad te beurt gevallen. Als lid van de staf van het Rijksmuseum mag ik U de verzekering geven, dat dit museum met bijzondere vreugde zijn deuren opent voor de ontvangst van onze vereniging. Vanmiddag zijn wij de gast van het Zoologisch Laboratorium en van het Zoologisch Museum, de meesten van ons beter bekend als bureaus van Artis. Aan het Gemeentebestuur van Amsterdam en aan de hoogleraar in de Zoologie wil ik thans reeds dank betuigen voor de ons te verlenen gastvrijheid.

Gaarne wil ik een speciaal woord van welkom richten tot de vertegenwoordiger van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Ik kan het niet genoeg herhalen, Mijnheer DUPARC, dat Uw geregelde aanwezigheid op onze vergaderingen ons bijzondere voldoening schenkt, daar dit feit getuigt van Uw oprechte belangstelling voor de werkzaamheden van onze vereniging. Het is voor ons van grote betekenis, dat U in detail kennis neemt van de onderwerpen, die onze gedachten bezig houden en die ons met zorg vervullen, of het nu brandblusmiddelen zijn, kastelen of vitrines.

U heeft in ons Bulletin reeds kunnen lezen, Dames en Heren, dat er aan de bestuurstaafel een plaatsverwisseling geweest is, sinds onze laatste ontmoeting op De Cannenburgh. De heer LUNSINGH SCHEURLEER, die toen secretaris was, heeft ons in Juni laten weten, dat het hem wegens zijn drukke werkzaamheden niet verder mogelijk was om het secretariaat op zich te nemen. Wij hebben dit besluit zeer betreurd, maar moesten erkennen, dat er reden voor was. U allen weet, hoezeer SCHEURLEER een centrale figuur is in het Nederlandse museumleven en

hoezeer hij, door zijn vele verschillende taken, betrokken wordt in haast alle gebeurtenissen op museumgebied. Daarom juist was hij als secretaris voor ons van zo grote waarde en daarom ook heeft hij voor onze vereniging zoveel voortreffelijk werk kunnen doen. Ik geloof namens U allen te spreken wanneer ik hem voor dat vele nuttige werk van harte dank zeg.

Ons nieuwe bestuurslid, DR. H. C. BLÖTE, heeft zich bereid verklaard om het secretariaat op 1 Augustus over te nemen en het Bestuur is hem voor die bereidwilligheid op het juiste ogenblik zeer erkentelijk. Om zijn taak enigszins te verlichten is de tijdrovende leden-administratie sinds 15 Juli toevertrouwd aan de heer ZON, die dit werk ook voor de Oudheidkundige Bond doet.

Voor de Nederlandse Musea is het weer een druk seizoen geweest met talrijke tentoonstellingen, een groeiend bezoekerscijfer en voortgaande inrichtingswerkzaamheden. Ook de feestelijkheden ontbraken niet. Kortgeleden vierde het Museum voor het Onderwijs te 's-Gravenhage zijn vijftig-jarig bestaan en het Nederlands Spoorwegmuseum betrok, na lang zwerven, in Utrecht nieuwe aantrekkelijke kwartieren. Aan onze collega's VAN DER STIGCHEL, ASSELBERGHS en BLANKERT bieden wij onze beste gelukwensen aan voor dat jubileum en voor die hergeboorte.

Vóór wij nu overgaan tot het onderwerp van de dag mag ik U misschien nog enkele mededelingen doen. De reeds lang voorbereide actie voor de *verbetering van de salarissen* van werkers in de musea heeft geleid tot twee maatregelen van het bestuur. In de eerste plaats is aan alle eigenaren van Nederlandse Musea enerzijds, en aan alle directeuren en beheerders anderzijds een circulaire gezonden met vergelijkende overzichten van de salariering van museum-personeel bij het Rijk en bij de drie grote gemeenten. Door de officieuze publicatie van deze gegevens kan het bij de aanstelling van museum-functionarissen thans gemakkelijker zijn dan voorheen om maatstaven voor bezoldiging aan te leggen. Er wordt ernstig gehoopt, dat als resultaat hiervan de onevenredig lage salarissen op den duur omhoog worden getrokken.

In de tweede plaats heeft het Bestuur een brief aan de minister van O. K. en W. gezonden, waarin betoogd wordt, dat het niveau van de bezoldiging van leiding-gevende functionarissen het aantrekken van bekwame krachten steeds meer belemmert. Aan de hand van vergelijkingen met de nieuwe salarissen van personeel bij het Middelbaar Onderwijs zijn voorstellen gedaan voor de correctie der salarissen van wetenschappelijk personeel bij de Rijksmusea. Het is zeer te hopen, dat deze voorstellen de volle aandacht van de Minister zullen hebben.

Intussen is door het Bestuur nader onderzocht of de behartiging van de stoffelijke belangen van onze leden niet beter gediend zou zijn door aansluiting bij één van de grote organisaties wier stem door de Regering gehoord wordt bij het overleg over financiële en sociale maatregelen, zoals de „Centrale van Hogere Rijksambtenaren” of de „Vereniging van Wetenschappelijke Ambtenaren aan Rijksinstituten en Laboratoria”. Onze besprekingen zijn nog gaande, doch het blijkt wel dat de voordelen, verbonden aan een zodanige aansluiting, ook van onze leden het offer zullen vergen van een hogere contributie.

De kleine commissie, die zich bezig houdt met de behandeling van deze zaken, bestaat uit Mej. ROOSEBOOM en de heren BLÖTE en KOOT. Ik mag hen wel ten zeerste danken voor het vele werk, dat zij reeds verzet hebben. Ik vrees voor hen, dat hun taak nog niet is afgelopen.

Het onderwerp, dat vandaag aan de orde wordt gesteld, de *museumvitrine*, moet de belangstelling hebben van ieder, die zich bezighoudt met het opstellen van museum-voorwerpen. Wij kennen allen de vitrine als een noodzakelijk kwaad in onze museumzalen, ieder van ons worstelt met de onaangename plicht van het zichtbaar opsluiten van kunstwerken. Van alles verzinnen wij om de onnatuurlijkheid van de opstelling in een „kijkmeubel” zo gering mogelijk te maken en wij spannen ons in, om het juiste evenwicht te vinden tussen de eisen van bevredigende aesthetische presentatie, van praktische en veilige constructie en ... van schappelijke prijs! Wanneer men hier te lande rondkijkt ziet men, dat er de laatste jaren in vele musea intelligent geëxperimenteerd is met vitrines en dat menig uitstekend resultaat is bereikt. Maar veel problemen zijn nog niet opgelost en zijn voor iedere vitrine-ontwerper steeds weer oorzaak van moeilijkheden. Het komt ons voor, dat nog lang niet voldaan is aan de rechtmatige verlangens naar doelmatige vitrines. Daarom

leek het ons nuttig, dit kleine vitrineforum te organiseren, waar enkele aspecten van het vraagstuk „vitrine” kunnen worden belicht. De heer VISSER, conservator van het Museum van Aziatische Kunst, zal eerst het woord voeren over de algemene aesthetische en technische eisen, welke aan vitrines gesteld moeten worden. Daarna zal de heer BOON conservator aan het Rijksprentenkabinet, een beschouwing wijden aan vitrines voor grafiek en dergelijke. Enkele vitrines in het Rijksmuseum zullen vervolgens worden bekeken. Vanmiddag zou dan Mej. ROOSEBOOM, directrice van het Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen de wensen en mogelijkheden van het technisch-wetenschappelijk museum uiteen gezet hebben. Tot onze grote spijt is zij door ziekte verhinderd dit plan ten uitvoer te brengen. Tenslotte spreekt DR. VOOUS, plaatsvervangend directeur van het Zoologisch Museum, over vitrines in een natuurhistorisch museum en hij zal ons de nieuw ingerichte zalen van zijn museum vertonen.

Aan de referenten betuig ik onze hartelijke dank voor de grote bereidwilligheid waarmee zij aan ons beroep gehoor gaven. De aanwezigheid in ons midden van enige bijzonder ervaren vitrine-ontwerpers en -constructeurs en andere technische deskundigen verheugt ons zeer. Ik hoop, dat ook deze gasten door hun opmerkingen en goede raad zullen willen bijdragen tot het welslagen van deze bijeenkomst.

Hierna verzocht de voorzitter de heer H. F. E. VISSER zijn lezing te houden, welke gevolgd werd door een voordracht door de heer K. G. BOON over vitrines voor grafiek¹.

Een levendige discussie volgde. Mej. P. CLARIJS vraagt of „perspex” geen bezwaren heeft van elektrische aard, waardoor stof wordt aangetrokken, en veelvuldig reinigen nodig is.

De heer E. S. WIJVERN (de Plexiglasfabrieken vertegenwoordigend) geeft dit toe, en zegt dat er een speciaal voor dit doel vervaardigde pasta voor reiniging moet worden gebruikt, doch dit is slechts ongeveer eenmaal per half jaar nodig.

De heer S. J. NAUTA deelt mede, dat het museum-personeel in Zürich niet zo bijzonder tevreden is over het plexiglas; men moet veel voorzichtiger zijn voor krassen, en het is snel stoffig.

Mej. DR. M. E. HOUTZAGER ondervindt dezelfde bezwaren doch vindt dat niet zo belangrijk.

¹ Zie voor beide voordrachten het *Bulletin* van deze maand (= 6de S. 8 (1955) resp. kol. 21 en 29.

De Voorzitter meent, dat vitrines uit plexiglas wel veel stof aantrekken.

De heer J. W. SCHOTMAN wijst op de moeilijkheden in de verzoening tussen vitrine en stijlvertrek. De Voorzitter geeft deze moeilijkheden toe. De heer J. BOUMA zegt, dat bij goede keuze van vitrines de bezwaren niet zo groot behoeven te zijn.

Mej. DR. HOUTZAGER prefereert dan geen vitrine, behalve de glazenkast.

De heer SCHOTMAN wijst op de moeilijkheid om dan bocalen en glaswerk tegen het licht te exposeren. De heer VISSER zegt, dat er in het Rijksmuseum wel oplossingen te zien zijn, doch niet in een stijlvertrek.

PROF. DR. H. VAN DE WAAL wijst op het bestaan van plastic figuurtjes om op ruiten te plakken, om bij de inrichting van tentoonstellingen het „vitrine-ongeluk” te voorkomen.

De heer BOUMA zegt, dat vitrineruiten, die niet spiegelen, vaak worden „aangelopen”. Hij geeft de raad deze ruiten van boven los te laten liggen, zodat ze meegeven.

Mej. DR. B. M. L. J. M. JANSEN vraagt nadere inlichtingen over onderstellen van vitrines.

De heer VISSER zegt, dat er allerlei mogelijkheden zijn, maar hij vindt bezwaren bij vereniging van oude kunstvoorwerpen met een moderne vitrineonderbouw.

De heer WIJVERN vertelt, dat vele proeven genomen zijn om perspex harder te maken, en met succes. De hardere soorten zullen wel spoedig in de handel komen. Op het ogenblik worden ze nog alleen voor lasbrillen en dergelijke zaken gebruikt.

Mej. HOUTZAGER geeft vele bezwaren tegen perspex toe, doch door perspex ziet men de voorwerpen zoals zij zijn; door glas ziet men ze veelal geflatteerd.

Na afloop der discussie werd nog enige tijd in de aangrenzende zalen vertoefd, alwaar vitrines waren opgesteld, die het besprokene illustreerden. Vervolgens werd in de lunchroom van het Rijksmuseum gezamenlijk de koffiemaaltijd gebruikt, waarna het gezelschap per autobus gebracht werd naar het Zoologisch Laboratorium, Plantage Doklaan 44.

Met een kort woord, waarin hij er o.m. op wees, dat wij ons boven de stallen der runderen bevonden, opende de Voorzitter aldaar de mid-dagbijeenkomst, waarna hij het woord gaf aan DR. K. H. VOOUS.

VOORDRACHT VAN DR. K. H. VOOUS

Bij de modernisering van de tentoonstellingszalen van het Zoologisch Museum in 1954 en de inrichting van de eerste tentoonstelling, „West-Indische Dieren”, in de hernieuwde zalen, werd zo veel mogelijk van het gebruik van vitrines afgezien. In plaats daarvan werd een proef genomen met het onbeschermd exposeren van allerlei minder kostbare voorwerpen en het vervangen van kostbare objecten door afgietsels, modellen en tekeningen. Daarbij werd uitgegaan van de gedachte, dat in een tentoonstellingszaal een vitrine een noodzakelijk kwaad is en dat het gebruik er van zoveel mogelijk dient te worden vermeden. In de tentoonstelling „West-Indische Dieren” treft men dan ook veel meer „namaak” aan dan tot voorheen in een zoologisch museum gebruikelijk was. In een natuurhistorisch museum blijven niettemin enkele factoren bestaan, die het onverantwoordelijk maken zeer kostbare, of breekbare voorwerpen onbeschermd te exposeren. In dit geval waren het overwegingen ten aanzien van het voorkómen van 1) diefstal, 2) bevuiling met stof, 3) insectenvraat (mot, museumkever). Zodat aan de heer DICK ELFFERS de opdracht werd verstrekt tot het ontwerpen van de benodigde vitrines.

De eisen, welke aan de nieuwe vitrines te worden reeds werden gesteld, hadden betrekking op de volgende punten:

- 1) de vitrines behoorden zo onopvallend mogelijk te zijn.
- 2) eenvoudig en strak van lijn in overeenstemming met het moderne interieur.
- 3) geschikt voor een veelzijdig gebruik, zowel wat betreft de wijze van etaleren, als wat betreft de grootte en vorm van de in de vitrine passende voorwerpen.
- 4) belangrijke onderlinge verschillen vertonen in bouw en grootte.

Het is moeilijk uit te maken in hoeverre een andere ontwerper beter zou zijn geslaagd dan de heer ELFFERS. De door de heer ELFFERS ontworpen vitrines bevatten veel glas, waardoor hun opvallendheid wordt gereduceerd. Anderzijds hebben alle onderdelen van bouw en verlichting een streng functionele betekenis en zijn deze structuren nergens weggewerkt, eer sterk geprononceerd. Waar dit laatste in mindere mate het geval is (of in mindere mate mogelijk was), zijn volgens het oordeel van de spreker, de meest geslaagde vitrines tot stand gekomen: het zijn de eenvoudige, op grote kristallen dozen gelijk-

kende korallen-vitrines in de zee-zaal. Deze vitrines hebben stevige, hoewel bescheiden gevormde metalen randen, die de doosvorm op aantrekkelijke wijze accentueren; zij zijn echter geenszins stofdicht!

Bij de andere modellen van staande- en wandvitrines behoort nu eens de grote gebruiksmogelijkheid, dan weer de variatie-mogelijkheid van grootte en plaatsing (wandvitrines, die opgeklapt kunnen worden!), of de bijzondere verlichting of stofdichtheid tot de aantrekkelijke zijden van de ontwerpen.

In de Suriname-zaal, waar vogels en zoogdieren van allerlei grootte achter glas moesten worden tentoongesteld, moesten de vitrines uiteraard een grotere rol spelen dan in de andere zalen. Het frame-werk van zwart gelakte buizen en de mat-groen gekleurde vloertjes, alsmede de rechtehoekige bouw hebben aan deze vitrines een naar het oordeel van velen wat al te strakke lijn gegeven. Daardoor behoorde de inrichting van deze zaal tot de moeilijkste van de gehele tentoonstelling. Het resultaat² is niet onbevredigend, maar de hoofd-aandacht valt op het strakke en in zekere zin evenwichtige *interieur* van de zaal en niet op de geëxposeerde voorwerpen. Stofdichtheid en variatie-mogelijkheid zijn bij deze vitrines nog onbevredigend.

² Voor een afbeelding zie het *Bulletin* van deze maand (= 6de S. 8 (1955) pl. VIII tegenover kol. 33/34).

Zo heeft dus ook het Zoologisch Museum de eerste stappen gezet op het pad tot vernieuwing en verbetering van de expositie-wijze. Voor de toekomst wordt gedacht aan een zo beperkt mogelijk gebruik van eenvoudig gebouwde vitrines met veel glas, maar in het algemeen steeds met een massieve bodem.

Bij de discussie vraagt de DR. P. R. A. BOUVY nadere uitleg over de term „museumkevers”.

DR. VOOUS deelt mede, dat dit een bepaalde keversoort is, *Anthrenus museumum*, die aan verschillende voorwerpen, vooral in natuurhistorische musea, belangrijke schade kan veroorzaken door vretelij.

Vervolgens begaf het gezelschap zich door de tuin van „Natura Artis Magistra” naar het Zoologisch Museum, teneinde de tentoonstelling „Westindische Dieren” in ogenschouw te nemen, waarbij het o.m. interessant was kennis te maken met ontwerpen van vitrines, waarvan het principe vrijwel lijnrecht stond tegenover dat van de in de ochtend behandelde. Na deze demonstratie, waarbij een kopje thee werd geserveerd, sloot de Voorzitter onder dankzegging aan de medewerkers de bijeenkomst.

De tweede Museumdag werd door 91 personen bijgewoond, terwijl 5 berichten van verhindering binnenkwamen.

MUSEUM-NIEUWS

ERVARINGEN MET EEN RONDLEIDINGDIENST IN HET NEDERLANDSE POSTMUSEUM

DOOR DR. R. E. J. WEBER

Inleiding

In 1953 waren in het Postmuseum proeven genomen met rondleidingen in een nieuw ingerichte afdeling Telefonie, welke in 1954 aanzienlijk kon worden uitgebreid ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Telegraaf- en Telefoonwet. Het geheel kon na gereedkoming van 8 Mei tot 11 Oct. 1954 als bijzondere tentoonstelling worden geëxploiteerd. Dit bood een goede gelegenheid om de reeds opgedane ervaringen nader toe te passen en de rondleidingen op meer geregelde voet te organiseren. Het reëlas hiervan is wellicht voor sommige collega's van waarde, nu meer en meer de gedachte veld wint, dat bijzondere maatregelen nodig zijn om de museuminhoud vruchtbaar te maken voor het

publiek terwijl in de museumwereld tevens de vraag onder de ogen wordt gezien, of dit werk wel geheel op de schouders kan worden gelegd van de bestaande staf en of het wel zonder meer als uitbreiding van de van oudsher bestaande museumarbeid kan worden verricht.

Het personeel

Allereerst dus de kwestie van de speciale medewerkers. Aan hen moest de eis worden gesteld dat zij uit een veelheid van technische feiten vooral de hoofdzaken naar voren zouden weten te brengen. Zij moesten de goedkope effecten vermijden waarbij de historisch geworden installaties als curiosa zonder meer worden behandeld. Integendeel moesten zij zich van de

oudere — meer eenvoudig geconstrueerde — toestellen, waarbij meer menselijke handelingen te pas kwamen, bedienen om de voornaamste principes van het telefoonbedrijf duidelijk te maken. De moeilijkheden die achtereenvolgens door de ontwikkeling van het telefoonverkeer werden opgeworpen en het antwoord van de technici daarop, moesten in de rondleiding de vorm krijgen van een samenhangend, grotendeels uit demonstraties bestaand, relaas. Tenslotte moest de voordracht gevarieerd worden, al naar de graad van speciale kennis van de betrokken bezoekersgroep. De mate van inzicht en oordeel, welke voor dit alles vereist werden, deed ons naar medewerkers zoeken onder de oudere-jaars electrotechnische studenten van Delft.

Er bleken zoveel gegadigden te zijn, dat een groep van acht kon worden uitgekozen, waarvan er telkens twee dienst deden en twee anderen zich als invallers beschikbaar hielden. Dit systeem heeft zonder haperen gewerkt.

Om de studenten niet te zwaar te belasten, werden zij in twee groepen gesplitst, die elk een zelfstandig gedeelte van de telefoontechniek als terrein toegewezen kregen, overeenkomstig de twee rubrieken waaruit de tentoonstelling bestond. Elke groep kwam onder de hoede van een PTT-ingenieur als technisch leidsman, terwijl onze conservator voor de electrotechniek de tentoonstellingsproblemen met hen behandelde. Gemeenschappelijke excursies gaven een extra stimulant aan de voorbereidingen. De samenwerking met de studenten is trouwens voortdurend allerplezierigst geweest. Zij zagen hun taak heel wel in, en sommigen toonden zoveel didactische kwaliteiten, dat de band met hen kon worden bestendigd zodat het Postmuseum thans voor zijn afdeling Electrotechniek van een semi-permanente rondleidingdienst mag spreken.

Het publiek

Daar de technische beroepen in de praktijk tot sterke specialisering voeren, had het brede overzicht over het gehele terrein der telefonie in de eerste plaats betekenis voor de leden van het telefoonbedrijf der PTT zelf. Het bleek mogelijk een regeling te treffen, om een groot aantal personeelsleden groepsgewijze op de tentoonstelling te ontvangen.

In de tweede plaats wilden wij gaarne de leerlingen van electrotechnische opleidingen, de vaklieden-in-den-dop dus, ontvangen. Doch hier was waakzaamheid geboden. Groepsbezoeken van scholieren ontwaarden gemakkelijk in de be-

kende vacantiereisjes, waarvan de verschijnselen zijn: te grote massa jongelui, overladen dagprogramma, bezoekers geheel ingesteld op leuke dag, begeleiders ook een dagje uit en wars van ieder optreden.

Voor ons spreekt het boekdelen, dat een der meest gezaghebbende figuren uit de museumwereld op het gebied van geleid museumbezoek, Mrs. Molly Harrison te Londen, het nodig vond onlangs in een geestig artikel de aandacht te vestigen op het verschijnsel van de massabezoeken van scholieren, die door onderwijzsmensen zonder enige voorbereiding op de musea worden losgelaten¹. Wat de musea slechts kunnen gebruiken is bezoek dat wordt opgevat als een serieus deel van de opleiding. Om de exploitatie in deze richting te sturen, moet de museumdirecteur zijn statistiek durven vergeten, want in plaats van de honderden op schoolreisjes komen de tientallen met een speciale afspraak.

Het Postmuseum heeft er in deze campagne op aangestuurd, dat alle bezoeken van te voren geregeld en in omvang beperkt waren, en dat vooral die groepen, die er een speciale reis voor hadden moeten maken, iets substantieels kregen. Het liefst ontvingen wij ons bezoek in de ochtenduren, om een dagindeling in de hand te werken, waarbij de middag voor ontspanning kon worden gereserveerd.

In de derde plaats richtte het museum zijn aandacht op personeelsleden van fabrieken op electrotechnisch terrein.

Tenslotte bleek, dat de expositie ook betekenis had voor jongelui uit het algemene middelbare onderwijs. Dit is ook logisch. Velen van hen ontvangen een natuurkundig onderwijs, waarbij verschillende onzer demonstraties goed aansluiten en voor allen, jonge leden der gemeenschap, bleek het buitengewoon nuttig eens de vraag onder de ogen te zien, hoe dat reusachtige verkeer van telefoongesprekken kris kras door de stad, over het gehele land en zelfs daarbuiten, ordelijk en snel wordt afgewikkeld. Het was voor de rondleiders een moeilijke maar interessante taak, aan deze jongelui iets van de technische organisatie onzer samenleving duidelijk te maken en wij kunnen slechts zeggen dat de reacties van deze categorie zodanig zijn geweest dat het Postmuseum thans doende is, zijn speciale voorlichting in bredere kringen uit te breiden.

¹ Molly Harrison, „Method and Madness”, *The Museums Journal*, 54 (1954-55) p. 127.

Veel ervaring met rondleiding van groepen, gevormd uit willekeurige losse bezoekers, zoals dit in kunstmusea pleegt te geschieden, zijn op deze tentoonstelling niet opgedaan.

Bezwaren tegen een dergelijke vorm van exploitatie zijn voor bedrijfsmusea als de onze gemakkelijk te formuleren.

De bezoekers hebben slechts dan iets aan de rondleiding, wanneer zij er van begin tot eind bij blijven en daarvoor is de band met hen te los. De leider dient voor zijn technische uitleg en voor het zoeken van zijn voorbeelden en vergelijkingen, iets te weten van het niveau van kennis en de aard der belangstelling van de groep en zulks is in het onderhavige geval niet mogelijk. Toch meende het Postmuseum verplicht te zijn, op vaste uren rondleidingen voor het algemene publiek te houden. De ervaring, dat daarbij herhaaldelijk jongelui aanwezig waren, die al deel hadden uitgemaakt van een schoolgroep en nog eens terug kwamen, soms vergezeld van ouders of vrienden, heeft ons doen besluiten deze algemene rondleidingen als vast punt van ons programma te handhaven.

De propaganda

In ons geval leek algemene propaganda minder passend. Wij wilden immers een speciaal publiek bereiken! Een ogenblik is overwogen, of het niet wenselijk was toch enigermate de aandacht van het algemene publiek op de expositie te vestigen, doch de hoge kosten van zelfs maar een bescheiden reclamecampagne, deden ons besluiten, hiervan geheel af te zien. Zelfs een affiche is niet gedrukt.

Daarentegen zijn alle krachten ingespannen om de hierboven genoemde speciale categorieën te bereiken, waarvan de adressen ijverig verzameld werden.

Wij hadden circulaires kunnen zenden, doch gaven verre de voorkeur aan mondelinge uiteenzettingen over de aard der expositie en de organisatie van het groepsbezoek. In het algemeen behoort het o.i. tot de taak van rondleiders-met-volledige-dagtaak, om deze contacten te leggen. In ons geval, waarin de vaste staf druk doende was met de expositie en de rondleiders uit tijdelijke krachten gerecrueteerd werden, moest ook voor de werving van groepsbezoek naar speciale hulp worden omgezien. Nu beschikt het museum over een kleine kring van toegewijde vrienden, de correspondenten-adviseurs, waartoe o.a. een leraar aan een Technische school behoort, die uit het P.T.T.-bedrijf is voortgekomen. Hij was de

aangewezen man om de brug te slaan tussen museum en onderwijs en hij heeft dit inderdaad met volle toewijding ondernomen. Vrijwel alle inrichtingen voor technisch onderwijs in Nederland heeft hij voor ons bezocht, waarbij het feit, dat in de meeste scholen ook avondonderwijs wordt gegeven, de dagen zeer productief maakte hoewel de taak er door verzwaard werd.

De uitslag is zeer gunstig geweest. 90 technische scholen (T.S., U.T.S., M.T.S.) hebben ons bezocht met 112 groepen. Van verschillende zijden kwamen daar nog zoveel groepen bij, dat het totale aantal 247 heeft bedragen met 8209 personen. Theoretisch had ons exploitatie-plan een potentieel van 1064 man-uren rondleiding, waarvan 960 uren werkelijk gegeven zijn, dat is dus ruim 90 %.

De organisatie en de techniek van het rondleiden

De tentoonstelling viel, zoals reeds werd opgemerkt, uiteen in twee rubrieken die elk een zelfstandig deel van de telefoontechniek omvatten. Hiervoor werden ook twee afzonderlijke rondleidingen ontworpen, welke op grond van de in 1953 opgedane ervaringen elk de tijdsduur van een uur kregen. Bij elk gedeelte was plaats voor dertig personen. Om nu voor de talrijke van buiten de stad komende technische scholieren het bezoek zo lonend mogelijk te maken, werd geprobeerd of de bezoekers twee voordrachten, elk van een uur dus, na elkaar verwerken konden. Het feit dat men in het ene gedeelte hoofdzakelijk bewegende apparatuur te zien kreeg en in het andere vooral geluidseffecten kon horen, bracht zoveel afwisseling, dat deze proef inderdaad slaagde. Bijna alle groepen ontvingen dan ook twee rondleidingen na elkaar hetgeen ten gevolge had dat maximaal zestig personen (nl. twee groepen van dertig) op een ochtend of middag konden worden ontvangen.

Het bleek uitermate welkom, dat wij gezelschappen ter sterkte van tweemaal dertig personen konden ontvangen, want tal van scholen verkeren in de noodzaak óf met aanzienlijk meer dan dertig leerlingen te komen óf in het geheel niet. Voor musea, die over slechts één rondleider beschikken, voorzien wij wel moeilijkheden bij het aantrekken van schoolbezoek.

Bij de bevestiging van onze afspraken stuurden wij steeds enkele voor technisch onderlegden bestemde vouwblaadjes mede, die aan de groepsleiders de mogelijkheid gaven, de jongelui voor te bereiden.

Bij de aankomst van een groep was steeds

iemand aanwezig om de bezoekers te ontvangen, eventueel uit te leggen dat splitsing in twee clubjes nodig was en elk clubje ordelijk in contact met de rondleider te brengen. Deden zich bijzondere omstandigheden voor, zoals sterke afwijkingen van de gemaakte afspraak, of de komst van begeleiders met wie het museum bijzondere relaties heeft, dan kon de directie er op rekenen steeds ingelicht te worden. Men moet zich deze ontvangst niet te officieel voorstellen; alles gaat eenvoudig in zijn werk en gewoonlijk neemt de huismeester, die met de orde in het museum is belast, dit deel voor zijn rekening. Doch hoe eenvoudig ook gehouden, toch gevoelen wij het verwelkomen van de groep met haar leiders als een noodzakelijke speciale taak buiten die van de portier, die op zulke momenten in beslag genomen wordt door het in ontvangst nemen van jassen en tassen, het uitreiken van toegangsbevisen en eventueel vouwblaadjes. Wellicht dat de rondleidingdienst dit onderdeel voor zijn rekening kan nemen in gevallen waarin deze een permanent onderdeel van de vaste staf uitmaakt.

Zijn de clubjes eenmaal ingedeeld en elk op de bestemde plaats beland, dan komt voor de museumstaf het moeilijkste ogenblik. Want wie iets toont, kan er verzekerd van zijn dat zijn publiek naar het object opdringt. Wij kennen in het buitenland een instituut, dat al zijn demonstratie-opstellingen met zware hekken heeft omgeven, doch dit middel lijkt ons erger dan de kwaal.

Er zijn nog meer moeilijkheden. Het kost moeite de groep bijéén te houden, temeer omdat de rondleider zich telkens verplaatst. De bezoekers geraken snel vermoeid door het staan en verliezen hun aandacht; zijn zij bijzonder geïnteresseerd dan kunnen zij staande bezwaarlijk notities maken.

Wanneer behalve de groep nog een aantal incidentele bezoekers in het museum aanwezig is,

dan dreigt de groep een zeer vlottend karakter te krijgen. Wij hebben in een groot museum wel eens gezien dat suppoosten bij de doorgang tussen twee zalen bezig waren de indringers „uit te kammen”.

Dit alles voorkomt men in hoge mate door de bezoekers te laten plaatsnemen op bankjes. Zij behouden dan hun afstand tot de objecten, benemen elkaar het gezicht niet, raken veel minder vermoeid en blijven zich als een aaneengesloten groep met de rondleider mee bewegen.

Aan de zitmeubeltjes worden evenwel speciale eisen gesteld. Zij moeten licht zijn, juist groot genoeg om op te zitten, zo min mogelijk lawaai maken bij het verplaatsen, sterk genoeg zijn om te worden verschoven terwijl de gebruiker er op blijft zitten en zo laag mogelijk zijn. Een groep die laag zit, blijft gemakkelijker een eenheid; vreemden dringen er niet tussen terwijl de deelnemers niet zo licht afzonderlijk opstaan.

Bij het inrichten van de uitstalling moet op deze exploitatievorm gerekend worden en het reserveren van flinke open ruimten in de zalen is dan ook een dringende eis. Het gebruik van bankjes stelt een nauwe grens aan het aantal deelnemers ener rondleiding en dit is eigenlijk niet onwelkom: het vormt een automatische bescherming tegen de verleiding een te grote groep ter wille van de statistiek toch maar aan te nemen, hoewel men weet, dat de bezoekers er vrij weinig aan kunnen hebben.

Het Postmuseum heeft tot nu toe van toevallig beschikbare bankjes gebruik gemaakt en is op zoek naar een speciaal voor het doel geschikt model. Mochten andere musea hiervoor eveneens belangstelling hebben, dan willen wij in deze gaarne bemiddeling verlenen. Uit de U.S.A. komen wel foto's van groepen kinderen die op kussens zitten. Deze methode is in ons museum in ieder geval niet bruikbaar.

LEIDEN, *Rijksmuseum voor Volkenkunde.*

In de zomer van 1955 denkt het *Rijksmuseum voor Volkenkunde* een tentoonstelling te organiseren onder de titel: „Z o z i e n z i j o n s”, welke een overzicht wil geven van de zijde waarop de Europeaan in de kunst van de niet-Europese volken wordt uitgebeeld. Het museum beschikt over een zekere hoeveelheid materiaal op dit gebied, terwijl het ook kan putten uit enkele particuliere verzamelingen. Daar het echter niet mogelijk is met enige zekerheid vast te stellen

of hiermede het in Nederland aanwezige materiaal is uitgeput, moge de directie van het museum langs deze weg een beroep doen op allen, die enig object in hun bezit hebben, of wel van het bestaan daarvan weten en dat binnen dit kader zou kunnen vallen, dit ter kennis te willen brengen van het *Rijksmuseum voor Volkenkunde*, Steenstraat 1a te Leiden, (tel. 01710-20592) ten einde er op deze wijze toe bij te dragen dat een zo gevarieerd mogelijk overzicht van dit onderwerp kan worden gegeven.

DE PAEDAGOGISCHE AFDELING VAN HET HAAGSE GEMEENTEMUSEUM

Rede van de Wethouder van Onderwijs en Kunstzaken, de heer J. van Zwijndregt, ter gelegenheid van de opening van de tentoonstelling „Sport en Spel in de Oudheid” op Vrijdag 21 Januari 1955.

Dames en Heren,

Het is mij een bijzonder genoegen, iets te kunnen zeggen bij de opening van de tentoonstelling „Sport en Spel in de Oudheid”. Dit is nl. een tentoonstelling van de Paedagogische Afdeling van het Gemeentemuseum, de jongste der vele afdelingen, die dit Museum rijk is. Het is nu een jaar geleden, dat B. en W. besloten, om het Gemeentemuseum een Paedagogische Afdeling te geven, een vraagstuk, dat reeds vele jaren bij het Museum in studie was.

Nu deze afdeling een jaar werkt, mag ik met voldoening constateren, dat dit initiatief weerklank gevonden heeft bij het corps leraren en onderwijzers en vooral bij de jeugd zelf. Dankbaar gedenk ik hier de uitstekende samenwerking, die bestaat tussen het Haags Paedagogisch Centrum, de Haagse Kunststichting voor de Jeugd en niet in de laatste plaats de Gemeentelijke Inspectie van het Onderwijs en deze nog zo jonge afdeling.

Voor men tot het inrichten van deze nieuwe afdeling overging, is het vraagstuk onder het oog gezien, of het werk van deze afdeling niet ten dele een doublure van de werkzaamheden van het Museum voor het Onderwijs zou worden. Ik meen, dat dit niet zo is. Immers de Paedagogische Afdeling van dit Museum bemoeit zich slechts met de aesthetische opvoeding van de jeugd, geworteld op een inzicht in de culturele geschiedenis, waardoor en waarin de aesthetische vormen gegroeid zijn.

Het Museum voor het Onderwijs bestrijkt daarnaast een veel wijder veld en tracht de jeugd inzicht te geven in andere verschijnselen van de hen omringende wereld, voornamelijk liggende op het terrein van de geografie, physica, biologie en techniek.

In samenwerking met het Paedagogisch Centrum is een aantal *leerstofkernen* ontworpen, waarbij inzicht in aesthetiek en culturele geschiedenis onderdelen van het programma vormen en het verheugt mij te mogen zeggen, dat deze eerste proeve zeker geslaagd mag worden genoemd. Tekortkomingen zijn er nog, maar ik ben overtuigd, dat deze door de ervaring voor

een groot deel zullen kunnen worden opgeheven. De Paedagogische Afdeling groeit voorspoedig. In het nu afgelopen jaar werden bijna 20.000 kinderen naar het Gemeentemuseum gebracht en het verheugt mij zeer, te kunnen zeggen, dat vele van deze kinderen daarna met hun leerlingenkaart de weg naar het Museum teruggevonden hebben. Drie, vier vrije bezoeken van kinderen, die in het kader van de Paedagogische Afdeling voor het eerst het Museum betraden, zijn, zoals mij medegedeeld is, geen uitzondering. Mocht deze ontwikkeling medebrengen, dat de jeugd van Den Haag zich rekenschap gaat geven van de oneindige schat van cultuur en kunst, waarvan zij eens de bewaarders zullen zijn, dan zou mij dit tot zeer grote voldoening stemmen.

In de loop van het jaar zal de Paedagogische Afdeling in de tuin van het Gemeentemuseum een eigen gebouwtje krijgen. Dit gebouwtje zal voornamelijk bestemd zijn voor de zelfwerkzaamheid der kinderen. Het is immers zo, dat de zelfwerkzaamheid een niet te onderschatten onderdeel in de opvoeding tot aesthetische waarneming vormt. Heeft men met eigen hand datgene beproefd, wat voor de kunstenaar de grondslag van zijn métier is, dan groeit hieruit allicht een verdiepte aandacht en eerbied voor hetgeen de kunstenaar dan uiteindelijk met dezelfde materialen heeft weten te bereiken.

Dat de zelfwerkzaamheid daarnaast een belangrijke rol speelt bij de vorming van het kind tot een zelfstandig denkend en optredend mens behoef ik U zeker niet meer te zeggen. Een zeer prettige ervaring daarbij is, dat kinderen veel minder onwennig blijken te staan tegenover de kunst van eigen tijd dan dat met vele ouderen het geval is. Gisteren nog had ik het genoegen, een tentoonstelling te mogen openen van tekeningen en schilderwerk van leerlingen der gemeentelijke Dalton-H.B.S. voor Meisjes — ter gelegenheid van haar 75-jarig bestaan gehouden —, waarbij het mij opviel dat vele leerlingen zich — niet bijwijze van nabootsing, maar volkomen uit eigen aandrifft — „modern” uiten.

Er zijn, hoe bevredigend de zaken bij de Paedagogische Afdeling zijn, toch enkele dingen, die ik nog niet geheel vind lopen zoals het zou moeten. Ik denk hier vooral aan het contact met de middelbare scholen, dat tot nu toe niet bijzonder sterk is geweest, al zijn er gelukkig uitzonderingen. Ik weet het, leraar en leerling van

de middelbare school hebben vaak een sterk individualistische inslag, maar ik kan mij niet verhelen, dat het zelfs voor leerlingen van de middelbare scholen vruchtbaar kan zijn onder gedegen leiding het museum te bezoeken en daardoor de aansluiting op het visuele leven sterker te maken dan zij op het ogenblik is.

Hoe vruchtbaar de samenwerking tussen de middelbare scholen en het museum kan zijn, wordt bewezen in het geval van het Grotius Lyceum. Tussen deze school en de Paed. Afdeling van het Gemeentemuseum bestaat een uitstekende samenwerking, die, wanneer het nieuwe gebouw van de Klaverstraat klaar zal zijn, nog zal worden uitgebreid, daar immers in dit gebouw een kunstgeschiedenislokaal geprojecteerd is, dat ter beschikking van het Museum zal komen te staan voor het houden van wijkteentoonstellingen.

Het is mijn hartelijke wens, dat deze samenwerking door vele middelbare scholen gevolgd zal worden.

Ik moge U nog op twee zeer bijzondere aspecten van het werk van de Paedagogische Afde-

ling wijzen, nl.: de proeven, die zij op het ogenblik neemt met rondleidingen voor de verwaarloosde jeugd in clubhuisverband en met rondleidingen voor debiele kinderen. Beide vormen van rondleidingen bevinden zich nog in het experimentele stadium, maar de resultaten zijn zodanig, dat de Afdeling met het volste vertrouwen hiermede doorgaat. Dat de Afdeling ook rondleidingen voor volwassenen verzorgt, zal U allen bekend zijn.

Het is te begrijpen, dat de Afdeling niet alleen met eigen personeel dit grote programma kan volvoeren en het is daarom, dat een groep jeugdleiders en -leidsters op het ogenblik opgeleid wordt om t.z.t. hun eigen kinderen in het Museum wegwijs te kunnen maken.

Zoals U uit dit alles ziet, is het programma groots en ambitieus. Slechts gedragen door een onverzettelijke wil en een groot enthousiasme kan het voltoerd worden. De bereikte resultaten geven mij alle hoop, dat dit zich in de toekomst verwezenlijken zal.

DE FRIESE EXCURSIE VAN DE VERENIGING VOOR TERPENONDERZOEK

DOOR MR. P. C. J. A. BOELES

Een klein bodemonderzoek in de dorpssterp van Hichtum, mogelijk gemaakt door een subsidie van het Rijk en de provincie Friesland, is voor het bestuur der te Groningen gevestigde Vereniging voor Terpenonderzoek aanleiding geweest om de jaarvergadering ditmaal in Friesland te houden en wel te Bolsward (op 24 September 1954) en daaraan een excursie te verbinden naar Hichtum, Bolsward en Franeker, met Leeuwarden als eindpunt.

Gelet ook op het in de statuten omschreven doel der vereniging: het systematisch afgraven van terpen en wierden, in het bijzonder in de provinciën Friesland en Groningen en in het algemeen de bevordering van wetenschappelijk onderzoek der terpen en aanverwante oudheidkundige monumenten, was het bezoek aan Hichtum wel het belangrijkste punt van de agenda.

In de terp Wybranda-State te Hichtum werd toch door ons in de jaren 1912 en 1913 voor het Fries Museum de hand gelegd op het tot dusverre alleroudste terpen vaatwerk, uit ca. 300 vóór Chr., dat nog in geen enkele andere terp¹ werd geconstateerd, ook niet in N.W.

¹ P. C. J. A. Boeles, *Friesland tot de elfde eeuw*, 2de dr. Den Haag 1951; fig. 24, nos. 1 en 2, blz. 99.

Duitsland, althans nog niet werd gepubliceerd.

Dit laatste voorbehoud dient gemaakt te worden, omdat Dr. W. Haarnagel uit Wilhelmshaven, die met zijn collega Dr. A. Bantelmann uit Sleeswijk de excursie bijwoonde, ons mededeelde, dat er in zijn ressort een „Flachsiedlung im Marsch” geconstateerd was, met oudste vondsten uit ca. 600 vóór C., dus ouder dan die uit Hichtum, waaromtrent nog niets gepubliceerd werd. Of die vroege nederzetting in het kleigebied als een voorloper van de terpencultuur beschouwd dient te worden blijft dus af te wachten.

Op een terp, ten O. van de oude dorpskerk van Hichtum en daarvan gescheiden door de publieke rijweg, vertoonde en verklaarde Prof. A. E. van Giffen, als leider van het onderzoek, datgene wat speciaal het graven van een diepe sleuf aan het licht had gebracht. Die sleuf liep parallel met de achterkant en oostelijk van de

Deze fragmenten van potten met bijzondere geometrische versiering en hoge halzen, werden met vele andere interessante scherven, op ons verzoek, zoveel mogelijk door de terpbaas verzameld, nadat enkele stukken de aandacht hadden getrokken. Voor de datering zie *s.a.p.* blz. 108.

stal der zeer ouderwetse boerderij van mevrouw Wiersma. De oostelijke kant vertoonde in doorsnee een randgedeelte van de terp, waarvan het centrum, volgens aanduiding van Van Giffen, meer oostelijk had gelegen.

In de sleuf was zichtbaar een complex van woonlagen, ter dikte van ruw geschat twee en een halve meter, welk complex over ging in de maagdelijke zeekwelder-bodem. Uit het gelaagde onderste gedeelte kon onze zo ervaren voorlichter afleiden, dat de eerste bewoners weinig last van het zeewater gehad hebben, omdat er kennelijk een zeer uitgestrekt voorland was, dat geen hoog oplopende vloedengedoopte.

Van belang was, dat geheel onderin het bewoonde gedeelte een grote scherf van het bekende geometrisch versierde vaatwerk werd aangetroffen, evenwel van de jongere soort, die zich tot ca. het begin der jaartelling gehandhaafd kan hebben. Uiteraard bevat een randgedeelte, als later gevormd dan het centrum, gewoonlijk niet de oudste vondsten; laat staan voormelde soorten, die bij dit onderzoek dan ook niet werden aangetroffen, gelijk Van Giffen, op onze vraag bevestigde.

Het jongste specimen, geheel bovenin ontgraven, was een karakteristiek fragment van een Karolingische reliefband-amphoor, waarvan het enige complete exemplaar dat uit Nederland bekend is, door ons is gereproduceerd in de 2e dr. van *Friesland* (pl. 50).

Dit onderzoek leverde dus niets op dat strijdig was met onze publicatie, maar vulde die wel prachtig aan met voormelde gegevens.

Het recente aftreden van Prof. Van Giffen, als hoogleraar en leider van het Biologisch-Archaeologisch Instituut te Groningen moge ook te dezer plaatse leiden tot een terugblik op de uitzonderlijke verdiensten van deze in binnen- en buitenland vermaarde geleerde, die wij elders reeds mochten noemen: onze onovertroffen bodemvorser. Gelukkig kan hij zijn werk bij de Vereniging voor terpenonderzoek blijven voortzetten en afwerken of onder zijn leiding laten afwerken, waarbij speciaal te denken is aan de definitieve publicatie van *E z i n g e* al ware het alleen de beschrijving der vondsten, waaraan grote behoefte bestaat. Zo iets zou o.i. de kroon zetten op zijn werk als terpenonderzoeker.

Het was verheugend om Van Giffen te Hichtum weer eens omringd te zien door een schare van een 40 à 50-tal belangstellenden, bij het toelichten der resultaten van het aldaar ingestelde

onderzoek. Bij zulke gelegenheden vertoont hij zich wel op zijn best: tintelend van geestdrift, met het opengelegde onderzoeks-object aan zijn voeten. Steeds weer een schilderachtig tafereel, dat soms doet denken aan de anatomische lessen van een Rembrandt.

Nog altijd staat ons voor de geest een soortgelijke demonstratie, ook namens de Vereniging voor Terpenonderzoek, door Van Giffen gegeven in Augustus 1942, van zijn opgraving van het complex der, de één op de andere, als een terp steeds hoger gebouwde Romeinse castella te Valkenburg aan de Rijn, onder de rook van Leiden. Dit onderzoek werd gepubliceerd in de Jaarverslagen, lopende van 1 Mei 1940-30 April 1944.

Met één oogopslag overzag men een Romeinse vesting opgetrokken op de laag gelegen rivieroever, met door belegging met boomstammetjes steeds begaanbaar gehouden wegen. Beseft werd hoe hier een ontzaglijk werk was verricht, dat grote opgravingskunde vereiste, om de wirwar van bouwperiodes uit elkaar te houden.

Het is menselijk, dat de leiders van dergelijke belangrijke opgravingen daarop trots zijn en wel eens — bij Van Giffen is zulks soms ook het geval — de neiging hebben om wat sceptisch te oordelen over de betekenis van *niet* systematisch opgegraven archaeologica. Toch worden daarbij dan zeer belangrijke punten over het hoofd gezien. Ten eerste is systematisch bodemonderzoek veelal wel de basis van de moderne archaeologische wetenschap, maar een dergelijke opgraving werpt niet alleen licht op de *daarbij* voor den dag gekomen vondsten, maar ook op soortgelijke archaeologica, soms honderden mijlen verder, bij niet systematisch onderzoek ontdekt, b.v. bij het alleen om commerciële redenen afgraven van terpen, het uitdiepen van huis-fundamenten enz.

Om een voorbeeld te noemen: de mogelijkheid om vast te stellen, dat er te Winsum (Fr.) een praesidium of wachtpost van het Romeinse leger gevestigd was, die bij de bekende opstand der Friezen in 28 nà Chr. werd verwoest, berust alleen op resten van vroeg Romeins aardewerk², die in 1888/9 verzameld werden op een der z.g. terpreizen van de heer Corbelijn-Battaerd, de eerste conservator van het Fries Museum, die de betekenis van deze vondsten nog niet kon beseffen, welke eerst duidelijk werd door de bekende systematische opgravingen van de Romeinse legerplaatsen bij Haltern en Hofheim in Duitsland.

² *T.a.p.* blz. 127/9 en fig. 28.

Voorts werken de archaeologen tegenwoordig ook veel met kaartjes, die de verspreiding van bepaalde typen van vondsten weergeven en daarmee gepaard gaande statistieken, b.v. van het in de provinciën Friesland en Groningen gevonden terra-sigillata en verwant Romeins vaatwerk, dat voor het overgrote deel niet van systematisch bodemonderzoek afkomstig is. Dit leerde o.a. de historisch belangrijke omstandigheid kennen, dat de Friezen, in het algemeen genomen, niet geromaniseerd zijn, wellicht enkele punten daargelaten. Een resultaat dat met systematisch onderzoek praktisch onbereikbaar was, omdat zulks wegens de kosten en de tijd slechts op enkele punten kan worden verricht en veel te weinig materiaal oplevert.

Aan deze omstandigheden hebben de archaeologische collecties van b.v. het Fries Museum, in de eerste plaats haar grote historische waarde te danken, vooral omdat door de *actieve* verzamelaars bij het Friesch Genootschap steeds de naam van de terp werd geregistreerd, waaruit de vondsten afkomstig waren. Wij laten nog daar, dat door het onder toezicht van een opzichter stellen der *afgraving van belangrijke terpen*, als Hoogeteintum, Ferwerd enz. heel wat meer bekend is geworden omtrent het daar gevondene, dan alleen de naam der terp.

Voorts moge beseft worden, dat de meeste terpen in Friesland thans zijn afgegraven en dat de Vereniging voor Terpenonderzoek zich meer vertoond heeft in de provincie Groningen en bij Romeinse vestingen, dan in Friesland, zodat het Friesch Genootschap veel heeft bijeen gebracht, dat nu vaak de enige basis (en een soliede basis) vormt voor de reconstructie der historie van het oude Friesland. Reeds het vastleggen der vindplaatsen is van groot belang en dit is helaas dikwijls het zwakke punt van de particuliere collecties, waarvan de verzamelaars soms zijn overleden, vóórdat zij de, alleen in hun hoofd voorhanden gegevens hadden opgeschreven.

Bolsward. Door verhindering van de te Groningen gevestigde voorzitter, werd ondergekende, die met Prof. C. W. Vollgraff behoort tot de laatsten der nog overgebleven leden van het comité der oprichters van „Terpenonderzoek”, uitgenodigd de leiding van de excursie en vergadering op zich te nemen. Zo mochten wij te Bolsward ter vergadering, behalve Prof. Van Giffen voor diens voormeld onderzoek en Drs. H. Halbertsma voor het nog te noemen onderzoek, Dr. Haarnagel bedanken voor de verrassende resultaten van het in 1952/3 onder diens

leiding in de terp van de stad Emden ondernomen opgravingen, waarvan hij een voorlopig bericht publiceerde in het Emdener Jahrbuch van 1954.

Dit onderzoek is ook voor ons land van grote betekenis geweest. Tot dusverre werd verondersteld, dat die ± 6 m hoge terp op dezelfde wijze ontstaan was als de omringende dorpsterpen, met een oudste woonlaag uit ca. de eerste eeuw onze jaartelling, met een boerenbevolking, wonende in grote huizen met stallen voor het vee. Twee, tot 1.20 m onder normaal nul waterpeil uitgediepte, ca. 8 à 9 m brede sleuven leerden echter iets totaal anders. Het oudste der tot minstens zes bloot gelegde woonvlakken bleek toch eerst uit ca. 900 n. C. te dateren, o.a. blijkens een munt uit die tijd en veel Pingsdorfer aardewerk.

Reeds die oudste woonlaag vertoonde een soort stedelijk, schaakbordachtig plan van straatjes, die elkaar loodrecht sneden en „Stabbau”-huizen, zonder stalruimte. Stallen kwamen af en toe voor als afzonderlijke en afwijkende bouwsels. Na de ondergang van de wereld-handel van Dorestad (Wijk-bij Duurstede) ca. 900 n. C., ingevolge het optreden der Noormannen, hadden kooplieden, die daaruit waren verdreven of er niet meer terecht konden, o.a. te Emden een koopmans-stadje gebouwd, vreemden dus, die vrij zeker reeds georganiseerd waren als een grotere of kleinere groep.

Ook te Stavoren, waar reeds een klooster gevestigd was, moet zich destijds zulk een handelskolonie gevestigd hebben, waaraan Pingsdorfer vaatwerk, de oudste ceramiek aldaar, kan worden toegekend³.

Dr. Albert Bantelmann van het museum te Sleswijk, reeds boven genoemd, kon gecompliceerd worden met zijn magistraal onderzoek van een der meest noordelijke terpen, de „Warft Tofting” in Sleswijk, aan de mond van het riviertje de Eider. Van het onderzoek in 1949/50 verscheen reeds een bijzonder helder geschreven, ook voor leken leesbaar, voorlopig, geïllustreerd verslag⁴. De definitieve bewerking ligt thans ter perse.

Nadat de secretaris, Dr. H. de Buck, de notulen en verslagen had voorgelezen en in de vacature van baron Van Harinxma thoe Slooten te Olterterp, voorzien was door de benoeming van Mr. R. P. Cleveringa, voorzitter v. h. Friesch

³ Boeles *t.a.p.*, fig. 78.

⁴ A. Bantelmann, „Tofting eine 1700jährige Marschensiedlung”, *Jahrbuch des nordfriesischen Vereins für Heimatkunde und Heimatliebe*, 28 (1950/1).

Genootschap, werd bij de rondvraag de aandacht gevestigd op een nog onafgegraven gedeelte van een terp te K u b a r d, ten N.N.O. van Bolsward, waar (gelijk te Hichtum) vroeg, vóór-Romeins terpenvaatwerk gevonden is. Het bestuurslid, de heer S. S. Mensonides te Warfum stelde voor, dit restant aan te kopen, waarvoor Prof. Van Giffen veel voelde.

Vóórdat de vergadering te Bolsward plaats vond, was aldaar reeds een bezoek gebracht aan de indrukwekkende St. Maartenskerk. Drs. H. Halbertsma van het R.O.B. te Amersfoort hield een korte causerie over de in 1950 door hem aldaar geleide opgraving, waaromtrent reeds diverse summiere mededelingen verschenen in de Berichten van het R.O.B. en welk onderzoek thans is afgelopen.

Tussen de pilaren van het bakstenen schip werden de fundamenten gevonden van een tufstenen kerkje, uit de XIde of XIIde eeuw, waarvan het bestaan wel bekend was. Het eigenlijke fundament bestond uit kleine veldkeien. De breedte bedroeg ca. 7 m, de lengte minstens 25 m.

Deze kerk was gebouwd op een terp en bij het onderzoek werden dan ook diverse fragmenten van terpenvaatwerk naar boven gebracht, waarvan een keuze ter bezichtiging was uitgelegd. Halbertsma vertelde nog, dat hij terstond was terecht gekomen in één van die, bij latere ophogingen weder dicht geraakte zoetwatervijvers der terpbewoners, met rietkragen.

De St. Maartens-steen. Aangenomen is wel dat deze nu aan de binnenkant der Martini-kerk ingemetselde steen afkomstig zou zijn van de Romaanse voorganger. Meer aannemelijk is, dat deze omstreeks het jaar 1355, te gelijk met de eerder dan het schip gereed gekomen toren vervaardigd is ter versiering van de buitenkant, waar dit beeldhouwwerk aanvankelijk werd aangetroffen. Voormelde datum kwam voor op één der torenklokken.

Jan Kalf dateerde de steen reeds aldus in de eerste helft of het midden der XIVde eeuw en gaf een o.i., op één punt na, juiste verklaring der vrij verweerde daarop voorkomende voorstellingen, die door een dwarslijst in een smaller beneden en een tweemaal zo breed bovengedeelte gescheiden worden. Onder ziet men: de annunciatie, de geboorte van Christus en de opdracht in de tempel. Boven rechts meende Kalf te ontwaren een voorstelling van de vlucht naar Egypte.

De voorlopige monumentenlijst van Friesland (1930, blz. 42) gaat daarmee nog accoord.

Het zou echter vreemd zijn, dat die voorstelling tweemaal zo groot was, als die der overige tafereelen uit het leven van Jezus. In werkelijkheid is dan ook nog duidelijk te zien, dat het bewuste tafereel voorstelt: de heilige Martinus te paard, die met een zwaard een stuk van zijn mantel snijdt ten bate van de achter het paard waarneembare bedelaar. Wij hebben dat reeds bevestigd in de *Vrije Fries* van 1903, (blz. 207) en het wordt thans ook aangenomen door Dr. Bouvy⁵. Wat zou die interessante steen hier anders doen in een aan St. Maarten gewijde kerk?

F r a n e k e r. Het volgende bezoek betrof alweer een St. Maartenskerk en wel de bezichtiging van de ca. 1421, ook op een terp gebouwde en laatstelijk in 1940-Sept. 1942, onder leiding van de ervaren architect Herman van der Kloot Meyburg gerestaureerde kerk van Franeker, o.a. bekend door haar schat van grafzerken en de pilaarschilderingen uit de 2de helft der 15de eeuw.

Het heeft geen zin om hier uitvoerig stil te staan bij deze bezienswaardigheden nu de architect omtrent de restauratie en wijzen Dr. Heerma van Voss, over de opgezette grafzerken, met goede afbeeldingen verlichte artikelen hebben gepubliceerd in het 40ste deel van de *Vrije Fries* (1950).

In die artikelen worden de ca. 1860 ontdekte pilaarsversieringen evenwel niet vermeld als gerestaureerd. Ik meen mij echter te herinneren dat zulks wel geschied is. Prof. H. Schulte Nordholt, de Groningse kunsthistoricus, ging ook van die mening uit toen hij de aandacht der excursisten op deze schilderijen vestigde en in het algemeen waarschuwde tegen te grondige restauraties, waardoor soms niet meer is na te gaan hoe één en ander er oorspronkelijk uitzag.

In dit verband konden wij er op wijzen, dat zich in het prentenkabinet van het Fries Museum gekleurde afbeeldingen bevinden van deze pilaarschilderingen, waarvan één reeds in 1912 door ons is afgebeeld in dit Bulletin (blz. 101 „De Franeker monumenten”).

L e e u w a r d e n. De excursie eindigde in het Fries Museum, ter bezichtiging van de nieuw opgestelde archaeologische afdeling, in de voormalige porseleinzaal. De directeur van het museum, Dr. A. Wassenbergh, vertelde hoe hij en de architect Ir. Vegter gekomen waren tot het

⁵ D. P. R. A. Bouvy, *Middeleeuwsche beeldhouwkunst in de noordelijke Nederlanden*, Amsterdam 1947, blz. 29 en afb. 21. Zie ook: W. H. Keikes, *Bolsward. Ouderdom met gratie*, Bolsward 1951.

systeem van zoveel mogelijk, aan één stuk, doorlopende toonkasten, met opstaande en over elkaar schuifbare glaswanden, voorzien van de nodige planken van spiegelglas voor aardewerk enz. ⁶. Hij prefereerde deze kasten boven de afzonderlijke vitrines, die zij o.a. hadden aangetroffen in

⁶ Zie de afbeelding in *Bulletin K.N.O.B.* 6de S. 6 (1953) tegenover kol. 155/56.

het gereorganiseerde, archaeologische museum te Bonn.

Daarna gaf Dr. W. Glasbergen een systematisch overzicht van de inhoud der vitrines. De specialisten bij het gezelschap konden vervolgens geanimeerd met elkaar van gedachten wisselen over bepaalde vondsten, totdat het uur van vertrek naar Groningen een eind maakte aan deze geslaagde excursie.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMERSFOORT

- *Rijks H.B.S.* Japanse houtsneden
17 Febr.-7 Mrt.

AMSTERDAM

- *Historisch Museum De Waag.* Het stadhuis van Amsterdam -28 Febr.
- *Museum Fodor.* Filmdecoros -12 Mrt.
- *Museum Willet Holthuysen.* Het verluchte handschrift uit de Nederlanden -20 Febr.
- *Rijksmuseum. Prentenkabinet.* Aanwinsten over 1954 van prenten en tekeningen
-16 Febr.
- *Stedelijk Museum.* Vijf Amerikanen in Europa -28 Febr.
- Israëlische kunst -28 Febr.
- Mortensen -28 Febr.
- Franz Marc -7 Mrt.
- Germaine Richier -7 Mrt.
- Vieira da Silva -7 Mrt.
- *Zoölogisch Museum.* West-Indische Dieren -voorjaar
- *Kunsthandel P. de Boer.* Nieuwe aanwinsten -1 Mrt.

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum.* Magnelli
-22 Febr.
- Negersculptuur der Dogons -22 Febr.

EMMEN

- *Gemeentelijk Lyceum.* „Start”
19 Febr.-5 Mrt.

GOUDA

- *Catharinagasthuis.* W. H. van Norden
-20 Mrt.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum.* Sport en spel -21 Mrt.
- Mondriaan -11 Apr.

- *Kunsthandel C. V. Esber Surrey* (Lange Voorhout 58). Christiaan de Moor -27 Febr.
- *Panorama Mesdag.* Jan Budde en Hein Stolle
-21 Febr.
- *Nederlands Costuummuseum.* Stadsmode en boerendracht in de 19de eeuw
- *Museum voor het Onderwijs.* Wij bouwen een schip... -1 Mei
- 60 jaar Blindenbibliotheek -20 Febr.
- Aardolie 1 Mrt.-1 Juni

HAARLEM

- *Museum „Het Huis Van Looy”* (Ingang Kamperlaan). I.v.m. Interscholair Jeugd-tournoi, Haarlem 1955, Handwerken, Handenarbeid, Tekenen, Fotografie. Ma. t. & m. Za. 10-17 u.; Zo. 14-17 & 20.30-22 u.
26 Febr.-14 Mrt.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Centraal Noordbrabants Museum.* Japanse houtsneden 13 Mrt.-28 Mrt.

LEEUWARDEN

- *Prinsentuin.* „Start” 12 Mrt.-26 Mrt.

MAASTRICHT

- *Limburgs Provinciaal Museum voor Kunst en Oudheden Bonnefantien.*
Belg. Limburgse Jongeren -1 Mrt.
- Muziek in Amerika

ROTTERDAM

- *Museum Boymans.* Waaiers -20 Febr.
- *Museum voor Land- en Volkenkunde.* Het leven der Eskimo's -1 Mrt.

UTRECHT

- *Stichting De Utrechtse Kring* (Brigittenstraat 4). Kristians Tonny -27 Febr.
- Klaver 5 Mrt.-27 Mrt.

MEDEDELINGEN

BONDS-NIEUWS

Het Bestuur vestigt er reeds thans de aandacht op, dat op *Zaterdag 12 Maart a.s.*, in samenwerking met het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde, een algemene ledenvergadering van de Bond zal worden gehouden te *'s-Gravenhage* in het gebouw van het *Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie*, Korte Vijverberg 7. In deze vergadering, die zal zijn gewijd aan het behoud van de historische grafzerken, zullen een drietal referaten met lichtbeelden worden gehouden, resp. door de heren:

MR. J. BELONJE te Alkmaar, „De betekenis van de historische grafzerken”;

PROF. DR. J. J. M. TIMMERS te Maastricht, „De vondst van vroeg-middeleeuwse grafzerken te Maastricht”;

J. A. L. BOM te Voorburg, „Middelen ter conservering en behoud van historische grafzerken”.

De vergadering vangt aan om 14 uur.

BENOEMINGEN

Met ingang van 1 Jan. 1955 zijn benoemd:

tot directeur van het Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden Dr. P. H. Pott;

tot conservator der Stedelijke Musea te Gouda de heer J. Schouten.

Met ingang van 1 Mrt. 1955 is benoemd tot directeur van het Museum van Oudheden voor Provincie en Stad Groningen de heer Jos. W. de Gruyter.

WERK GEZOCHT

Mej. H. H. Simons, Kamerlingh Onneslaan 3, Leiden, zoekt een haar passende werkkring.

BETALING LIDMAATSCHAP K.N.O.B. EN MUSEUMDAG 1955

K.N.O.B.

De Penningmeester van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond verzoekt de leden hun contributie over het jaar 1955 ad *f* 10.— (voor instellingen *f* 15.—, voor Studentenleden *f* 5.—) ter voorkoming van onnodige kosten te willen storten op postrekening no 140380 van de Penningmeester van de K.N.O.B. te Rotterdam, of op de bankrekening van de K.N.O.B. bij de heren R. MEES & ZOONEN te Rotterdam.

MUSEUMDAG

De Penningmeesteresse van de Museumdag verzoekt eveneens de leden van de Museumdag de door hen voor het jaar 1955 verschuldigde contributie te willen storten op postrekening no 169653 van de Penningmeesteresse van de Museumdag te Leiden.

K.N.O.B. & MUSEUMDAG

Degene, die lid zijn van beide instellingen dienen *f* 10.— te storten op rekening van de K.N.O.B. en *f* 7.50 op rekening van de Museumdag.

N.B.

Men gelieve steeds duidelijk naam en adres van afzender op het stortingsformulier te vermelden.

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND
waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Raamsteeg 2a, Leiden

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Smidswater 7, 's-Gravenhage

*49

*50

RESTAURATIE-NIEUWS

FEBRUARI 1955

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

GRONINGEN

Groningen. De restauratie van het pand Ossenmarkt 5, eigendom van de Vereniging „Hendrick de Keyser”, is in voorbereiding. Arch.: A. R. Wittop Koning en R. Offringa te Groningen.

— Plannen worden uitgewerkt om tot het herstel van het 18de eeuwse perceel Oosterstraat 44 te geraken. Arch.: R. Offringa te Groningen.

FRIESLAND

Bolsward. Met de restauratiewerkzaamheden aan het interieur van het Raadhuis is een aanvang gemaakt. Arch.: Ir. J. J. M. Vegter te Leeuwarden.

DRENTE

Meppen (gem. Zweeloo). De restauratie van de 17de eeuwse boerderij C-47 is ter hand genomen. Arch.: J. Boelens te Assen.

OVERIJSEL

Deventer. De restauratie van de toren van de Lebuinuskerk wordt voorbereid. Arch.: Ir. W. P. C. Knuttel te Deventer.

— Een gedeelte van de oude walmuur nabij het Bokkingshang en het Emmaplein zal worden hersteld. Arch.: Ir. W. P. C. Knuttel te Deventer.

Hattem. De 15de eeuwse Dijkpoort zal worden gerestaureerd. Arch.: C. W. Royaards te Schoorl.

Paaslo. De herstelwerkzaamheden aan het 16de eeuwse Ned. Herv. Kerkje zijn beëindigd. Arch. bur.: Meyerink te Zwolle.

GELDERLAND

Beusichem. De 15de eeuwse Ned. Herv. Kerk is in restauratie. Arch.: K. L. Symons te Amsterdam.

Buren. Het herstel van de Huizenpoort met aangrenzende muurhuizen wordt voorbereid. Arch.: C. W. Royaards te Schoorl.

Yzendoorn. De restauratie van de door het oorlogsgeweld beschadigde 15de eeuwse Ned. Herv. Kerk is voltooid. Arch.: Ir. J. B. Baron van Asbeck te Driebergen.

UTRECHT

Ter Aa. De plannen voor de restauratie van de laat-gothische Ned. Herv. Kerk verkeren in een vergevorderd stadium. Arch.: Ferd. B. Jantzen F. Gzn. te Amsterdam.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Het herstel van het schilderachtig gelegen, uit 1634 daterende pand Gelderse-kade 107 is aangevangen. Arch.: P. C. Lievaart te Rotterdam.

— Het 17de eeuwse perceel Herengracht 574 is in restauratie. Leiding: Aannemersbedrijf Van Werven te Amsterdam.

— Met de restauratie van het perceel Korte Korsjespoortsteeg 8, dat een 17de eeuwse pilastergevel bezit, is een aanvang gemaakt. Arch.: A. J. Kramer te Amsterdam.

- Het herstel van het uit 1655 daterende pand O.Z. Voorburgwal 316 is begonnen. Arch.: L. Göbel en G. den Hertog te Amsterdam.
- De restauratie van het perceel Prinsengracht 10, dat een pilastergevel in Vingboonse trant bezit, is aangevangen. Leiding: W. D. Wouters te Amsterdam.
- De percelen Rokin 154-156, welke beide een 18de eeuwse halsgevel bezitten, zijn in restauratie. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.
- Urk*. Het herstel van de eenvoudige, 18de eeuwse toren van de Ned. Herv. Kerk is ter hand genomen. Arch.: Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.

ZUID-HOLLAND

- Alphen aan de Rijn*. Het herstel van het oorspronkelijk uit de 17de eeuw daterende, thans als museum ingerichte pand Rijnkade 11 is aangevangen. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg te 's-Gravenhage.
- Brielle*. De restauratie van het uitwendige en de verbouwing van het interieur van het Raadhuis wordt voorbereid. Arch.: Van den Broek en Bakema te Rotterdam en Phil. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.
- Het herstel van het Wagenmakershuis is aangevangen. Arch.: Phil. J. C. W. Bolt te 's-Gravenhage.
- Gouda*. Plannen worden uitgewerkt om te geraken tot de restauratie van de voormalige St. Joostkapel, thans Ev. Lutherse Kerk. Arch. bur.: Dekker en Van der Sterre te Leiderdorp.
- 's-Gravenhage*. Het perceel Lange Voorhout 13 is in restauratie. Leiding: Rijksdienst voor de

- Monumentenzorg te 's-Gravenhage.
- Moordrecht*. Het herstel van het 18de eeuwse voormalige Ambachtshuis is begonnen. Arch. bur.: Van Hoogeveest te Amersfoort.
- Rotterdam*. De restauratie van het 18de eeuwse huis „De Heuvel” in het Park is aangevangen. Leiding: Dienst Gemeentewerken, Rotterdam.

ZEELAND

- Vrouwepolder*. De restauratie van de uit 1662 daterende Ned. Herv. Kerk is voltooid. Arch.: M. J. J. van Beveren te Middelburg.
- Zierikzee*. Met de restauratie van het Raadhuis is een aanvang gemaakt. Arch.: B. V. van den Bergh te Rotterdam.

LIMBURG

- Bunde*. De restauratie van het charmante, 18de eeuwse Huis Heiligenberg is in voorbereiding. Arch.: G. J. W. Snelder te Maastricht.
- Oud-Valkenburg*. De schilderachtig gelegen R.K. Kerk, waarvan het koor in 1757 door de architect Couven uit Aken is gebouwd, zal worden hersteld. Arch.: Harry Koene te Maastricht.
- Vaals*. De restauratie van het uit 1761 daterende Huis „Vaalsbroek” is voltooid. Die van de bijgebouwen wordt thans voorbereid. Leiding: Bouwbureau Staatsmijnen te Heerlen.
- Valkenburg*. De restauratie van de laat-gothische R.K. Kerk is in voorbereiding. Arch.: J. Huysmans te Maastricht.
- Voerendaal*. Het laat-gothische kasteel „Rivieren” en de 18de eeuwse hoeve, een schilderachtig gelegen complex gebouwen, zullen worden gerestaureerd. Arch.: Ir. F. P. J. Peutz te Heerlen.

MUSEUM-NIEUWS

DE AUTOBUS ALS HULPMIDDEL BIJ RONDREIZENDE TENTOONSTELLINGEN

DOOR D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

Nu ook de bewoners van kleine gemeenten van tijd tot tijd ter plaatse kunstwerken of andere voorwerpen van culturele strekking willen bezichtigen, blijkt, dat men in vele gevallen niet de beschikking over goede expositiezalen heeft, die tevens beantwoorden aan eisen inzake veiligheid.

In andere landen, waar men nog meer dan bij ons met gebrek aan tentoonstellingsruimte heeft te kampen, zijn speciale autobussen (tractor met oplegger) gebouwd voor het houden van exposities.

Hierdoor wordt tevens bereikt, dat men de

tentoonstelling niet in elke plaats opnieuw behoeft op te stellen, zoals bij rondreizende tentoonstellingen van het in ons land gebruikelijke type wel het geval is. Het zal duidelijk zijn, dat hierdoor veel tijd wordt gewonnen; kort na aankomst kan de expositie reeds weer bezichtigd worden. Dergelijke autobussen bieden ook het grote voordeel, dat de te houden expositie geheel aangepast kan worden aan de beschikbare ruimte.

Polen was in 1949 na de Verenigde Staten (1947) één van de eerste landen, die een dergelijke autobus liet construeren (lang 10.75 m,

breed 2.33 m)¹. In deze autobus kunnen langs de wanden wel fotografieën en boeken worden geëxposeerd, doch geen schilderijen, beelden en modellen. De belichting geschiedt door kunstlicht, dat langs de wanden is aangebracht. De ingang die aan de achterzijde is, dient tevens als uitgang; hierdoor is een goede circulatie van de bezoekers niet mogelijk.

Een zelfde type autobus heeft het Illinois State Museum². Hier is in het bovengedeelte van de lange wanden een serie kleine ingebouwde vitrines aangebracht, waarin ook voorwerpen geëxposeerd kunnen worden. Doch dit type autobus, dat men ook gebruikt voor het tentoonstellen van schilderijen³ heeft het grote bezwaar, dat de expositieruimte betrekkelijk klein is, wat vooral een groot nadeel is, b.v. bij schoolbezoek. Vooral om deze reden heeft architect A. Beer⁴ in 1951 een oplegger ontworpen voor de E.C.A., die aan dit bezwaar tegemoet komt.

De breedte van de carrosserie, die 2.50 m draagt, kan door op een elektrische knop te drukken gebracht worden op 5 of 7.50 m, waarna de oppervlakte van de vloer $\pm$ 50 m² bedraagt. De van vensters met glas voorziene zijwanden zijn aan de buitenzijde afgedekt door 1.60 m hoge luiken. Als men deze opklapt ontstaat een scherm, waaronder de bezoekers tegen regen kunnen schuilen. In het plafond bevinden zich een groot aantal vierkanten, waardoor het daglicht naar binnen valt en waarin ook het kunstlicht is gemonteerd. Twee trappen respectievelijk

voor de binnenkomende en vertrekkende bezoekers kunnen worden uitgezet. In de bodem en het plafond bevinden zich openingen op een afstand van 1.06 m, waarin metalen stijlen kunnen worden geplaatst. Hiertussen kunnen vitrines of schotten worden aangebracht, de laatste om schilderijen, tekeningen en prenten te exposeren. Ontelbare mogelijkheden van exposeren zijn denkbaar. Door het grote vloeroppervlak zijn veel meer bezoekers in de gelegenheid dan bij de in de aanvang genoemde autobus, om tegelijkertijd een expositie te bezichtigen. Een inconvenient is, dat de kunstwerken tijdens het vervoer steeds moeten worden afgenomen en bij elke nieuwe tentoonstelling weer moeten worden opgehangen.

In het voorste gedeelte van de oplegger bevindt zich een cabine voor filmtoestellen met geluidsapparatuur enz. Deze cabine biedt ook slaapgelegenheden voor één van de twee begeleiders. In de tentoonstellingsruimte is plaats voor 200 personen.

De architect C. Perquin heeft voor de N.V. Philips Gloeilampenfabrieken te Eindhoven het probleem om de beschikking te hebben over een eigen tentoonstellingszaal op grootse wijze opgelost. Van twee maal acht aanhangwagens wordt een zaal gebouwd van 200 m² oppervlakte. Het opbouwen hiervan kost twee dagen en het inrichten een dag.

Ofschoon deze laatste oplossing zeer grote voordelen biedt, is ze afgezien van de hoge aanschaffingskosten alleen te gebruiken in middelgrote steden, waar men verzekerd is van een groot aantal bezoekers, daar anders de kosten der exploitatie te hoog worden.

Voor ons land lijkt mij de door architect Beer ontworpen autobus, waarvan de exploitatiekosten overkomelijk zijn, ideaal. Hierdoor wordt het mogelijk het in de aanvang van dit artikel gestelde doel te verwezenlijken; voorts kan op deze wijze de zeer gewenste cultuurspreiding plaats vinden, die de overheid thans stimuleert. Het zou verheugend zijn, wanneer ons land binnen afzienbare tijd ook de beschikking kreeg over een dergelijke autobus.

DE MUSEUMDAG

EERSTE MUSEUMDAG 1955

OP VRIJDAG EN ZATERDAG 20 EN 21 MEI TE HOUDEN IN MAASTRICHT

De eerste museumdag in 1955 zal gehouden worden op 20 en 21 Mei in Maastricht.

Het algemeen onderwerp, waaromheen de inleidingen zullen zijn gegroepeerd, zal zijn:

„Musea en publiciteit”.

Nadere bijzonderheden over het programma zullen in een volgend nummer van het „Nieuwsbulletin” worden vermeld.

¹ Stanislaw Lorentz, „Mobile museums in Poland”, *Museum*, 3 (1950), blz. 284.

² Abraham Beer, „Recent developments in mobile units”, *Museum*, 5 (1952), blz. 186.

³ „Museum on the move”, *The Orange Disc*, 11 (1954), blz. 14. Besproken is hier een autobus van het Virginia Museum of Fine Arts. De ingang is in een van de lange wanden aangebracht. Het interieur is verlicht met schijnwerpers. Aan de buitenzijde zijn borden met reproducties gehangen, die nog eens extra de aandacht vestigen op wat binnen te zien is.

⁴ „Expandable mobile museum for arid zones”, *Museum*, 7 (1954), blz. 138.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Amsterdams Historisch Museum De Waag*. Amsterdam te Water -25 Apr.
- *Museum Willet Holthuysen*. Het verluchte handschrift uit de Nederlanden -28 Mrt.
- *Rijksmuseum. Prentenkabinet*. Het grafische werk van Rodolphe Bresdin (Frans graveur) 1825-1885 -14 Apr.
De ontwikkeling van de kleurenprent gedrukt van de koperen plaat, van Hercules Seghers tot begin 19de eeuw -14 Apr.
- *Rijksmuseum. Druckeruitbouw*. Het Kabinetstuk in de Hollandse schilderkunst van de 17de eeuw. (Instructieve tentoonstelling voor scholieren, georganiseerd door de afd. Bevordering Museumbezoek, Rijksmuseum) -5 Apr.
- *Stedelijk Museum. Campigli* -11 Apr.
Textieldessin -25 Apr.
Keerkring -6 Apr.
De Grafische -6 Apr.
- *Zoologisch Museum. West-Indische Dieren* -voorjaar

ARNHEM

- *Gemeentemuseum. De Hollandse aquarellistenkring* -11 Apr.

BREDA

- *Ethnografisch Museum van de Kon. Militaire Academie en de voormalige Hoofdcursus*. Japanse houtsneden 2 Apr.-24 Apr.

DELFT

- *Stedelijk Museum Het Prinsenhof. „De Kring”* -19 Mrt.
De Contour 26 Mrt.-beg. Mei

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum. Manessier* -10 Apr.
Raoul Dufy -25 Apr.

EMMELOORD (N.O.P.)

- *'t Voorbuys*. Schilderijen en grafiek van Bert Brante en Miek Brante-Bloemen -eind Mrt.

GOUDA

- *Het Catharina Gasthuis*. Werken van W. H. van Norden -20 Mrt.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum. Sport en spel in de oudheid* -21 Mrt.

('S-GRAVENHAGE)

- Piet Mondriaan 1872-1944 -12 Apr.
- Cornelis Veth -28 Mrt.
- *Kunst van onze Tijd*. (Pr. Mauritsplein 21-22) Frosine Montijn Ziedses des Plantes en Jef van Jole -3 Apr.
- *Kunstzaal Plaats*. V. H. Elenbaas -17 Mrt.
- *Het Nederlandse Postmuseum*. Oude brieven en postmerken 26 Mrt.-31 Mei
- *Panorama Mesdag*. Louis Meys -20 Mrt.
- Ned. Kunstkring 20 Mrt.-17 Apr.
- *Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie*. Gouaches, tekeningen en grafiek van Toon Wegner -26 Mrt.

HENGELO

- *Kunstzaal*. Louis Schrikkel -22 Mrt.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Centraal Noordbrabants Museum*. Japanse houtsneden -28 Mrt.

HOORN

- *V.O.I.C.gebouw. „Start”* 2 Apr.-16 Apr.

LEEWARDEN

- *Prinsentuin. „Start”* -26 Mrt.

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Een nieuwe reeks Japanse kleurendruk houtsneden -28 Mrt.

OSS

- *Jan Cunen Museum*. Streekmuseum voor Oss en omgeving. Expressionistische schilderkunst -28 Mrt.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*. Marino Marini -29 Apr.
Engelse landschapsschilders van Gainsborough tot Turner -29 Apr.

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum. „Arta”*, graphiek en beeldhouwwerk dag. 14-17 u. -4 Apr.

TILBURG

- *Paleis-Raadhuis*. Jaap Min. Dag. 14-17, 20-22 -4 Apr.

UTRECHT

- *Stichting De Utrechtse Kring* (Brigittenstraat 4). Klaver -27 Mrt.
Roeland Koning 2 Apr.-24 Apr.

RECTIFICATIE BETALING LIDMAATSCHAP K.N.O.B. EN MUSEUMDAG 1955

Degenen, die lid zijn van beide instellingen dienen f 7.50 te storten op postrekening no 140380 van de Penningmeester van de K.N.O.B. te Rotterdam en eveneens f 7.50 op postrekening no 169653 van de Penningmeester van de Museumdag te Leiden.

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Raamsteeg 2a, Leiden

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Smidswater 7, 's-Gravenhage

*57

*58

RESTAURATIE-NIEUWS

MAART 1955

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Minnertsma. De vroeg-16de eeuwse bakstenen Ned. Herv. Kerk, welke in 1947 geheel uitbrandde, is hersteld en weer voor de eredienst in gebruik genomen. Arch.: A. Baart Jr. te Leeuwarden.

OVERIJSEL

Deventer. Het herstel van de uit 1653 daterende pilastergevel in Vingboonse trant van het pand Assenstraat 4 („De Rozijnenkorf”) is aangevangen. Arch.bur.: Knuttel te Deventer.

— De restauratie van het perceel Waterstraat 4/6 wordt voorbereid. Arch.bur.: Knuttel te Deventer.

GELDERLAND

Hengelo. De restauratie van de fraai gelegen gothische Ned. Herv. Kerk en toren is aangevangen. Arch.: G. Feenstra te Arnhem.

Lochem. Het herstel van het 17de eeuwse pand Bierstraat 2 is in voorbereiding. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Nijkerk. Met de restauratie van de toren van de Ned. Herv. Kerk, bestaande uit een 15de eeuwse romp met een 18de eeuwse bovenbouw, is een aanvang gemaakt. Arch.bur.: Pothoven te Amersfoort.

Zutphen. Het herstel van het 17de eeuwse pand Laarstraat 118 is in voorbereiding. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. De restauratie van het 18de eeuwse perceel Amstel 131 is gereedgekomen. Leiding: Aannemer H. C. Lefering te Amsterdam.

— De herbouw met toepassing van oude fragmenten van het destijds afgebroken pand Brouwersgracht 220 wordt voorbereid. Leiding: W. D. Wouters te Amsterdam.

— Het 18de eeuwse pakhuis Geldersekaade 6 zal worden hersteld. Arch.: M. P. Capelle te Amsterdam.

— Het perceel Keizersgracht 321, dat een 18de eeuwse voorgevel met rechte kroonlijst bezit, wordt hersteld. Arch.: C. J. Henke te Amsterdam.

— De panden N.Z. Voorburgwal 248-250 worden gerestaureerd. Leiding: Firma Joh. Drayer te Amsterdam.

— Plannen worden uitgewerkt voor de restauratie van het 17de eeuwse pand Oudekerksplein 50, eigendom van de Vereniging „Hendrick de Keyser”. Arch.: H. F. Rap-pange te Amsterdam.

— Het 17de eeuwse pakhuis Prinseneiland 77 zal worden gerestaureerd. Leiding: J. B. van Scheppingen te Amsterdam.

— Het perceel Warmoesstraat 34, met een 18de eeuwse gevel aan het Damrak, zal worden hersteld. Leiding: Aannemersbedrijf C. de Zwaan te Amsterdam.

— Het herstel van de 18de eeuwse gevel Zandhoek 10 wordt voorbereid. Leiding: W. D. Wouters te Amsterdam.

Edam. De restauratie van de twee 17de eeuwse panden Doelland 3-5 is ter hand genomen. Arch.: D. Fleddérus te Enkhuizen.

Den Hoorn (Texel). Met het herstel van de schilderachtig gelegen, 15de eeuwse Ned. Herv. Kerk en toren is een aanvang gemaakt. Arch.: C. W. Royaards te Schoorl.

Krommenie. Het herstel van de in oorsprong laat-gothische Ned. Herv. Kerk is in voorbereiding. Arch.: E. P. Messer te Amsterdam.

Purmerend. Het uit 1789 daterende Weeshuis zal worden gerestaureerd. Arch.: Jan Plas te Purmerend.

Stompvoren. De 17de eeuwse Ned. Herv. Kerk is gerestaureerd en weer in gebruik genomen. Arch.: H. Knijtijzer te Amsterdam.

Zaandam. Plannen worden uitgewerkt voor de restauratie van de 17de eeuwse Westzijderkerk. Arch.: K. L. Symons te Amsterdam.

ZUID-HOLLAND

Asperen. De restauratie van de Ned. Herv. Kerk en de monumentale 15de eeuwse toren wordt voorbereid. Arch.bureau Van Hoogevest te Amersfoort.

Brielle. De restauratie en de verbouwing van het raadhuis is aangevangen. Arch.bureau Van den Broek en Bakama te Rotterdam en Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.

— Met het herstel van het Stedelijk Museum is een aanvang gemaakt. Arch.: Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.

Schelluinen. Aan de schilderachtige, voormalige Ned. Herv. Pastorie worden enige herstelwerkzaamheden verricht onder leiding van de eigenaar, Ir. L. de Waal te Badhoevedorp.

ZEELAND

St. Maartensdijk. Met de gedeeltelijke restauratie van de Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt. Arch.: H. van der Kloot Meyburg te Scheveningen.

Meliskerke. De restauratie van de in oorsprong 15de eeuwse Ned. Herv. Kerk en toren wordt voorbereid. Arch.: Ir. A. Rothuizen en P. J. 't Hooft te Middelburg.

Vlissingen. Plannen worden uitgewerkt om tot het herstel van de door het oorlogsgeweld zwaar getroffen 16de eeuwse Gevangentoren over te gaan. Arch.: M. J. J. van Beveren te Middelburg.

Zierikzee. De restauratie van het zgn. Tempelie-renhuis, dat een merkwaardige bakstenen trap-gevel in Brugse trant uit de 15de eeuw bezit, is begonnen. Arch.: B.V. van den Bergh te Rotterdam.

— Het tengevolge van de watersnood ingestorte Vrijpoortje aan de Oude Haven wordt opnieuw opgetrokken. Arch.: J. A. Wentinck te Baarn.

LIMBURG

Maasbree. De 17de eeuwse Mariakapel in 't Rooth, opgetrokken van mergel en baksteen, wordt gerestaureerd. Arch.: Ir. J. Kayser te Venlo.

Sweyckhuizen. De uit 1739 daterende R. K. Kerk is uitgebreid, terwijl tevens enige herstelwerkzaamheden zijn uitgevoerd. Arch.: Ir. J. Franssen te Roermond.

BONDS-NIEUWS

Verslag van de Algemene Ledenvergadering van de *Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond*, in samenwerking met het *Koninklijke Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde* gehouden op Zaterdag 12 Maart 1955, des namiddags te 2 uur, in het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie te 's-Gravenhage.

Meer dan 150 belangstellenden zijn ter vergadering gekomen, waardoor deze bijeenkomst het karakter heeft gekregen van een massale getuigenis van de zeer velen, die, doordrongen van de grote culturele waarden, welke in onze historische grafzerken liggen verankerd, met grote bezorgdheid de behandeling gadeslaan, welke deze oude grafstenen bij de restauratie van een kerkgebouw en daarna veelal hebben te ondergaan.

De Voorzitter van het Kon. Ned. Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde, JHR. DR. D. P. M. GRASWINCKEL, spreekt in zijn openingswoord zijn voldoening uit over de grote opkomst en memoreert, hoe het Genootschap, vertrouwd over het lot van de historische grafzerken, door het zoeken van contact met de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond de steun heeft gegeven tot het beleggen van deze gemeenschappelijke vergadering. Daarna verleent hij het woord aan MR. J. BELONJE uit Alkmaar voor het houden van zijn voordracht over de betekenis van de historische grafzerken. De tekst van deze rede vindt men elders in dit nummer afgedrukt. Aan de hand van enige lichtbeelden zet vervolgens PROF. DR. J. J. M. TIMMERS uit Maastricht de wetenschappelijke resultaten uiteen van de recente opgravingen in de Pandhof van de St. Servaaskerk te Maastricht, waarbij Merovingische en Karolingische grafstenen zijn gevonden, welke voordracht eveneens in dit Nieuws-Bulletin is opgenomen.

Van de gelegenheid, met de beide inleiders van gedachten te wisselen, maakt DR. R. VAN LUTTERVELT gebruik door te wijzen op de voorbeeldige manier, waarop in het Openluchtmuseum nabij Oslo oude grafstenen staan opgesteld. Mevrouw DR. A. VOLGRAFF-ROES vraagt aandacht voor enige zerken, die zich in de Janskerk te Utrecht bevinden, en de heer MARTENS signaleert het in dorpskerken van Friesland veel-

al voorkomende euvel, dat een houten vloer over de zerken is aangebracht, waardoor de stenen niet meer zichtbaar zijn. MR. BELONJE zou er eveneens de voorkeur aan geven, de zerken door middel van rietmatten tegen afslijten te beschermen, doch dit is veel duurder dan het aanbrennen van een houten vloer. De heer VERMAAT bepleit een aanvulling van de destijds door Bloys van Treslong Prins in druk uitgegeven „*Genealogische en Heraldische Gedenkwaardigheden*”, waarop PROF. DR. E. H. TER KUILE opmerkt, dat het verzamelen en bewerken van deze aanvullingen het best door een centrale instantie zou kunnen geschieden, b.v. door het Bureau van het Kon. Ned. Genootschap of door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. De heer RENSEN stelt voor, dat bij de restauratie van kerken in kleine gemeenten het onderzoeken en het verplaatsen van grafzerken in samenwerking met de archivariissen zal geschieden. Mevrouw VOLGRAFF zou de plaatselijke fotografen op het belang van de oude zerken willen wijzen, in de hoop, dat daardoor belangrijke gegevens kunnen worden vastgelegd. JHR. DR. D. P. M. GRASWINCKEL geeft in overweging, in het *Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond* een oproep te plaatsen teneinde personen, die thans al in het bezit zijn van aanvullingen op de door Bloys van Treslong Prins verzamelde gegevens, uit te nodigen, deze aanvullingen ter beschikking te stellen. JHR. DR. E. O. M. VAN NISPEN TOT SEVENAER wijst op de destijds door de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg in het leven geroepen Commissie van advies voor het behoud van grafzerken, die echter een sluimerend bestaan leidt.

Na een korte pauze houdt de heer J. A. L. BOM te Voorburg een met talrijke lantaarnplaatjes toegelichte voordracht over het conserveren en restaureren van oude grafzerken. Ook van deze rede is de tekst in dit nummer van het Bulletin opgenomen.

De Voorzitter van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, PROF. DR. E. H. TER KUILE, zegt de drie sprekers dank voor hun belangwekkend betoog en spreekt de hoop uit, dat hun woorden mogen doordringen tot allen, wien de tijdelijke zorg over onze historische grafzerken is toevertrouwd.

DE BETEKENIS VAN HISTORISCHE GRAFZERKEN

DOOR MR. J. BELONJE

Wanneer ik hier iets zeggen zal, zoals mij gevraagd is, over de betekenis van de oude grafzerken, geloof ik goed te doen te beginnen met een poging om een definitie te geven van wat ik onder een grafzerk meen te moeten verstaan.

En dan zou ik willen voorstellen daaronder in het algemeen te verstaan elk voorwerp, hetzij van hout, hetzij uit natuur- of kunst-steen, hetzij uit metaal (b.v. gietijzer of koper), hetzij uit been of ook uit een combinatie van die materialen, gesteld ter herinnering aan een bepaalde overledene en dan in de meeste gevallen op de plaats, waar die overledene begraven ligt.

Als er in Februari Anno Domini 1955 in alle kranten te lezen staat, dat er een „bronzen gevelsteen” voor Hugo de Groot te Delft onthuld is, wordt die mededeling volstrekt niet algemeen als een taalkundige dwaasheid opgevat. Dat begrip „bronzen gevelsteen” wordt gewoon geaccepteerd. En we behoeven daarom niet bang te zijn, dat deze eigenlijk wat vreemde wijze van zeggen, dadelijk door „Elsevier” als een kapitale blunder signaleerd zal worden.

In verband met deze analogie geloof ik dan ook, dat ik het hier wagen kan onder het woord „grafzerk” die voorwerpen samen te brengen, welke het spraakgebruik vervat onder de benamingen van: grafstenen; grafkruisen; tombes; epitafen; koperen platen en zelfs rouwborden of rouwkassen.

Wanneer ik mij nu in hoofdzaak tot ons eigen land beperk, kan ik beginnen met op te merken over de categorie van de graf t o m b e s, dat deze hier vrij zeldzaam zijn. Met uitzondering dan van de periode der 17de eeuw, toen men het passend achtte, vooral in de Westelijke provinciën, door een tombe de zeehelden te eren. Zoals men weet, had men tot dusverre op deze wijze onze landsvorsten, hoge wereldlijke heren of prelaten gemeend te moeten herdenken.

Voorts is er de categorie van de e p i t a f e n. Zo populair als deze zijn in Engeland, België en vooral in Frankrijk — iedere bescheiden dorpskerk telt er vaak enige — in Nederland is hun aantal maar zeer gering.

Ook over de koperen platen valt in Nederland maar weinig te zeggen. Terecht beroemd zijn die uit Zevenaar en Breda, een pracht-exemplaar uit Loenen Utr. is in Duitsland, maar de koperen plaat blijft hier een eenling. Wel

moeten er vroeger heel wat geweest zijn, al heeft er in Nederland nimmer een centrum bestaan, waar deze voorwerpen besteld konden worden, een soort van „fabriek” zou men kunnen zeggen. Wat wij nu en vroeger bezaten kwam vermoedelijk of uit een atelier in de Belgische stad Doornik, of uit Lübeck en misschien nog ergens uit het Rijnland. Dat er vóór de Beeldenstorm en vóór de Reformatie talrijke koperen platen in de Nederlanden geweest moeten zijn is duidelijk te reconstrueren uit de vele zerken in onze kerkgebouwen, die heden ten dage nog de Kaïns-tekens der roverij te zien geven. De verminkt achtergebleven stenen demonstreren vaak maar al te duidelijk (soms nog door de aanwezigheid van de dookgaten inclus), waar de platen oorspronkelijk gezeten hebben. De Engelschen hebben een naam voor zo'n wrak: zij spreken van een „indent”.

En nu de grafkruisen. Deze komen in Nederland in hoofdzaak voor in het gebied van de grote rivieren en hier en daar enkele in Brabant, maar de meeste zijn te vinden op de oude kerkhoven van Limburg. Exemplaren uit de 16de eeuw zijn helaas al helemaal zeldzaam. Wat de versiering aangaat zijn de meeste stukken van deze groep weinig belangrijk. Het is te hopen, dat zij ondanks alle modernisme en vandalisme nog lang zullen blijven staan, al was het alleen al daarom, dat zij dikwijls curieuze gebeurtenissen in herinnering bewaren en omdat zij oude plaatsaanduidingen opleveren, die in de loop van de tijd al verloren zijn geraakt. Bovendien geven zij ons een interessante kijk op de psyche van het volk. Wat denkt U bijvoorbeeld van dezen tekst, die op een steen te Hoensbroeck gebeteld is:

Liebste Leser.

Wy ghi set ben ick gewesen.

En wy ick ben salt ghi werden.

Dan wil Ghi reisen van dieser Erden.

In de noordelijke en oostelijke provinciën komt het kruis nergens meer voor. Het algemene verschijnsel is op de kerkhoven in die streken de eenvoudige staande steen, die vanouds ook wel doodpaal genoemd werd. Men weet, dat zulke palen op het eiland Vlieland meestal uit hard been bestonden; het waren daar walviskaken die voor dit doel met een inscriptie voorzien werden.

En dan is er nog de categorie van de rouwkassen of wapenborden. Ook die voorwerpen moeten al van ouden datum zijn. Zij werden uit hout samengesteld en van kleurrijke wapens en kwartierschilden voorzien. In de lijkstaties van de alleraanzienlijksten, b.v. van onze Oranjevorsten, werden deze kassen meegedragen en zij werden dan later boven of in de nabijheid van het graf in de kerk opgehangen.

Nog niet zo lang geleden ontdekte ik een notitie, die vermeldde dat in 1516 of kort daarna, aan twee schilders — één van die twee was niemand meer of minder dan de beroemde Cornelis Buijs — 20 stuivers was gegeven „van zekere wapenen die sy gemaect ende gehangen hebben in de exequije van mijn ouwe Heer van Egmond saliger gedachten”. Er moet hier kennelijk een rouwkas zijn bedoeld, die in de kapittelkerk te Egmond-aan-de-Hoef opgehangen werd ter herinnering aan de eerste Graaf van Egmond, Johan van Egmond, de oud-stadhouder van Holland, Zeeland en Friesland.

In de loop der eeuwen is het gebruik om rouwkassen op te hangen steeds meer algemeen geworden en allengs heeft ook het stedelijke regentenpatriciaat zich van deze mode meester gemaakt. De kassen werden toen al groter en het aantal kwartieren nam in evenredigheid toe, zo zelfs, dat de kerkelijke overheid allengs rechten ging heffen op deze weelde-uitingen. Door de bekende beschikking van 1795 van de Prov. Representanten is hieraan in het Westen een abrupt einde gekomen. Maar in West-Duitsland (het Rijnland) en in ons Limburg bestaat dat oude gebruik nog tot op de huidige dag.

Ter wille van zijn kort bestek op deze middag wil ik nu gemakshalve de hier al even ter sprake gebrachte categorieën van oude grafzerken in hoofdzaak verder onbesproken laten om mij in het vervolg te beperken tot die zerken in engere zin, die het spraakgebruik rangschikt onder de „grafstenen”.

Eigenlijk vertonen alle voorwerpen van mijn opsomming steeds een sterke eigen aard (hoe kan het ook anders!) die in bijna alle gevallen van een dubbelzijdige betekenis is. Ik denk hier in de eerste plaats aan de kunsthistorische betekenis en in de tweede plaats aan de genealogische betekenis.

Dat ik de kunsthistorische kant voorop stel, is opzettelijk geschied, want er zijn gevallen bekend waarin een oude grafsteen in het geheel geen persoonsaanduiding of zelfs geen opschrift bevat. Nu zal men wellicht vermoeden, dat ik

hier maar een grapje maken wil, door hier op de menigten van oude zerken te wijzen, die door verwerking, invloed van wind, regen en vorst of vernieling door 's-mensen toedoen, totaal weggesleten inscripties hebben, maar ik bedoel toch inderdaad iets anders.

In dit verband zou ik n.l. willen wijzen op de vrij talrijke roodzandstenen sarcofaagdeksels met Romaans ornament, die wel kruisen, kromstaven en allerlei op min of meer vernuftige wijze aangebrachte geometrische versieringen te zien geven, maar die practisch nooit van enige woorden of letters voorzien zijn. Officiëel worden deze objecten grosso modo nog steeds op de 10de en 11de eeuw gedateerd, maar het is zeer goed mogelijk, dat die datering onhoudbaar zal blijken en dat er tenminste nog een eeuw, en zelfs meer, bij zal moeten komen.

Dit geval van ontbreken van iedere inscriptie staat niet alleen. Op verschillende Limburgse dorpskerkhoven treft men elegante, zeer kleine grafkruisen aan; de hoogte boven het maaiveld bedraagt vaak niet meer dan 30 à 50 cm. De kruisarmen zijn soms vierkant gelaten, maar ook is een enkel geval rond gemodelleerd of veelhoekig gehakt. Hoe men ook zoekt, er valt geen enkel opschrift of rest van een opschrift te ontdekken. In ons Limburg zijn zulke steentjes te vinden te Hoensbroek en te Eigelhoven, maar bepaald talrijk zijn zij op de kerkhoven in het land van Herve en in de aardige oude dorpjes langs de Voerbeek (S. Martens Voers, S. Pieters Voers en 's-Graven Voeren). Die kleine kruisjes zullen nogal uiteenlopend op de 15de en 16de eeuwen gedateerd moeten worden.

Omdat het element van persoonsherinnering bij deze soorten van grafzerken naar onze begrippen totaal schijnt te ontbreken, lijkt ons de zin van dergelijke monumenten te ontgaan. En toch hebben ook deze stenen in hun eigen tijd wel degelijk gediend om een persoon aan te duiden en zij hebben dus beslist betekenis gehad. Maar voor de verklaring van hun betekenis moet men dan van de gedachte uitgaan, dat men er destijds géén of nauwelijks behoefte aan had om de persoon om wie het ging door middel van geschrift aan te duiden. Immers, de kunst van het lezen was in deze oude tijden allesbehalve universeel. Ik moge U in dit opzicht dan ook het voor ons, moderneren, wel wat wonderlijk aandoende feit in herinnering brengen, dat het zelfs in den tijd, toen Erasmus leefde, tot de uitzonderingen behoorde, wanneer een vrouw lezen kon!

En in de tweede plaats hebben dan de objec-

ten, welke wij dus onder de verzamelnaam grafzerken willen samenvatten veelal een genealogische betekenis. Degene, die zich wel eens met geslachtkundig onderzoek in de praktijk heeft ingelaten, zal er niet onkundig van zijn, dat hoe verder men in de historie en in het verleden teruggrijpt, het onderzoek moeilijker wordt. Het onderzoek met behulp van de onvolprezen registers van de Burg. Stand is kinderlijk eenvoudig. Maar die reiken helaas, althans in de noordelijke provinciën van Nederland niet verder dan het jaar 1811. Voor het onderzoek van vroegere perioden zijn wij dan in hoofdzaak op allerlei kerkregisters aangewezen en het aantal lacunes daarin is legio. Er zijn in ons land zelfs veel plaatsen te noemen, waarvan geen enkele aantekening over doop-, trouw- of overlijden (en begraven) bewaard gebleven is. Uit de aard der zaak is bij bronnen van deze tweede categorie de situatie deze, dat het merendeel van de aantekeningen, dat nog overgebleven is, uit de 18de eeuw dagtekent. De notities uit de 17de eeuw zijn al schaarser, maar die uit de 16de eeuw zijn bepaald reeds als zeldzaamheden aan te duiden.

Daar komt nog bij, dat men van zulke aantekeningen vooral geen al te hoge dunk moet hebben. In de aanvangsjaren van de Napoleontische Burgerlijke Stand waren kennelijk nog kinderziekten te overwinnen, maar in de oude kerkregisters zijn de gevallen onnoemelijk talrijk, waarin de notities slordig en zeer onvolledig te boek zijn gesteld.

Ja, het komt voor, dat in die registers namen maar niet eens genoemd worden. Wat moeten wij denken van een 17de eeuwse boeking van het overlijden van „de provoost-geweldige” zonder meer, van „de waard uit het Huis van Gemak”, van „de schipper op de goedschuit” of van „de vrouw uit de Kijck Leelijck”? De tijdgenoten en stadgenoten zullen de namen van deze lieden beslist gekend hebben, maar voor ons zijn dat toch geen notoire persoonlijkheden meer! En nu zwijg ik maar over gevallen van erbarmelijke slordigheid, die door de beruchte fonetische wijze van spellen van vroegere eeuwen nog op bijzondere wijze in de hand gewerkt werden.

Juist als gevolg van deze ernstige lacunes of onvolledigheden zijn onze oude grafzerken alle, zonder enige uitzondering van betekenis. Het staat voor West-Europa vast, dat het familiegraf van de oudste tijden af, de kern van alle manieren van begraven heeft uitgemaakt. De archaeo-

logen hebben dat gebruik tenminste voor de 5de eeuw reeds bewezen. Wanneer een grafzerk dus een meervoud aan namen oplevert, kan men, behoudens tegenbewijs, aanvaarden, dat de opschriften betrekking hebben op een aantal op de een of andere wijze verwante personen. Deze omstandigheid kan dus bij het genealogisch onderzoek vanzelfsprekend een gewichtig hulpmiddel betekenen, vooral, als de registers er eens, zoals zo vaak, volledig het zwijgen toe doen.

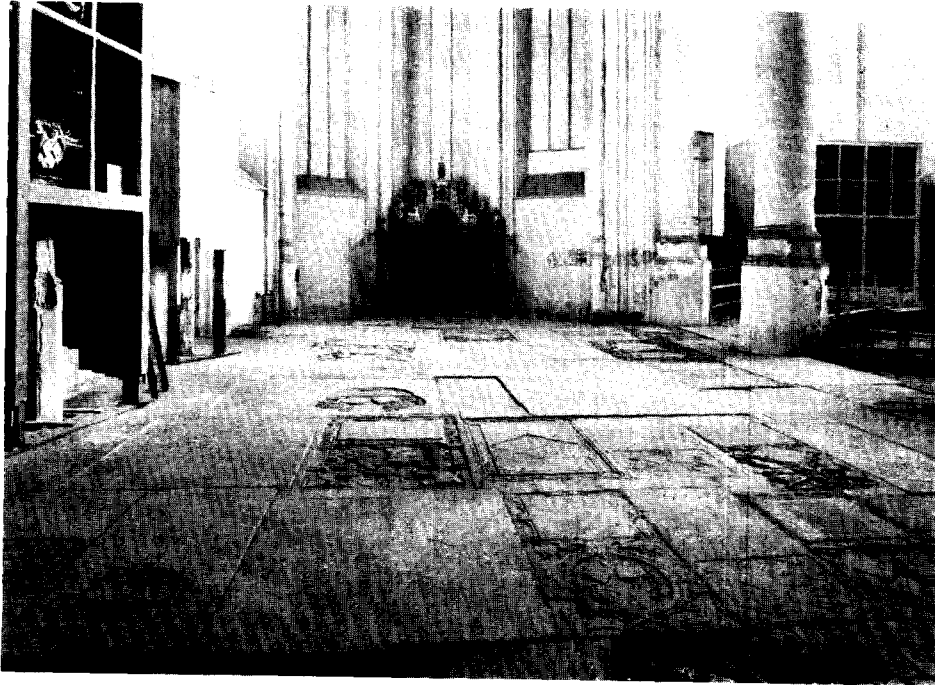
Nu weet ik wel, dat de zerken uit de 16de eeuw en de oudere, die van inschriften voorzien zijn, allermint dicht gezaaid zijn. Ook daaronder heeft de tijd, die alles nivelleert, op erbarmelijke wijze huisgehouden. Maar dat zij nog ieder jaar verdwijnen, zonder behoorlijk beschreven te zijn, tengevolge van kerkbranden en niet te vergeten restauraties van kerkgebouwen, dat is toch wel zeer te betreuren en ook onnodig.

Die oude stenen, welke op kerkhoven, meestal de oude dorpskerkhoven, voorkomen, verdwijnen, omdat bijna ieder lichaam hetzij wereldlijk of kerkelijk, dat met het beheer van deze instellingen belast is, het standpunt inneemt, dat oude zerken, die bij ontstentenis van nazaten des stichters of bij economisch onvermogen van de rechthebbenden, aan verval prijsgegeven mochten zijn, eenvoudig verwijderd kunnen worden. Die opvattingen zijn internationaal. Misschien zal men zich met verbazing afvragen of daartegen dan in ons perfect georganiseerd en organiserend land geen voorschriften bestaan en helaas moet het antwoord daarop dan negatief uitvallen. Wanneer een interessant object gespaard mocht worden geschiedt dat, omdat de overigens volstrekt ondeskundige beoordelaars bij een enkel voorval zouden getroffen worden, hetzij door een naam, hetzij door een markante voorstelling, machtige afmetingen, of iets dergelijks.

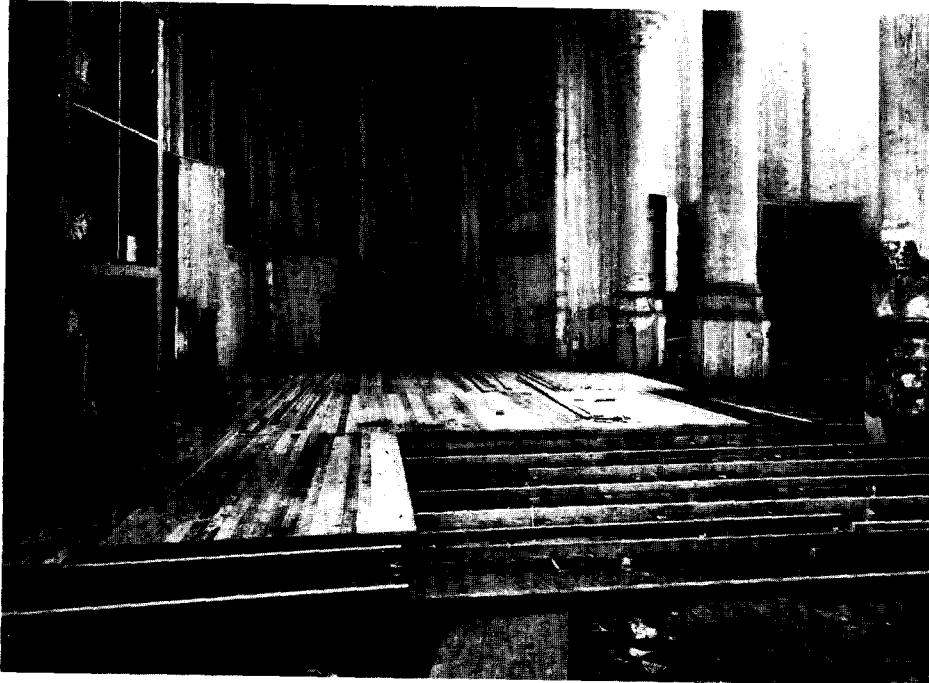
Wanneer zo'n vonnis in kracht van gewijsde is gegaan, en de verwijdering dus onherroepelijk geworden is, worden de stenen in het gunstigste geval nog eens ergens als stoep toegepast, of, zoals ik wel gezien heb, na met cement oversmeerd te zijn, als kunstrots voor oeverbescherming in een stadspark aangewend. Maar in het ongunstigste geval worden zij eenvoudig stuk geslagen en meermalen komt het dan voor, dat zij aan de wegverharding hier of daar binnen of buiten het Koninkrijk dienstbaar worden gemaakt.

De krasse gevolgen van deze vorm van huishouding door de beheerders van zeer vele kerkhoven zijn niet uitgebleven. Onder vigeur van

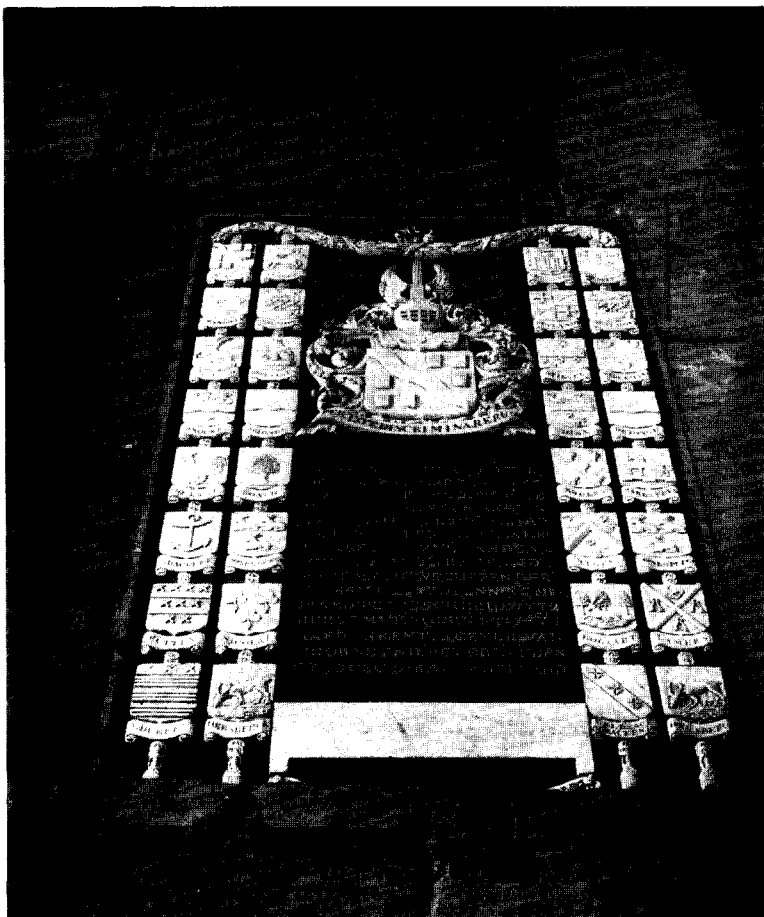
HISTORISCHE GRAFZERKEN

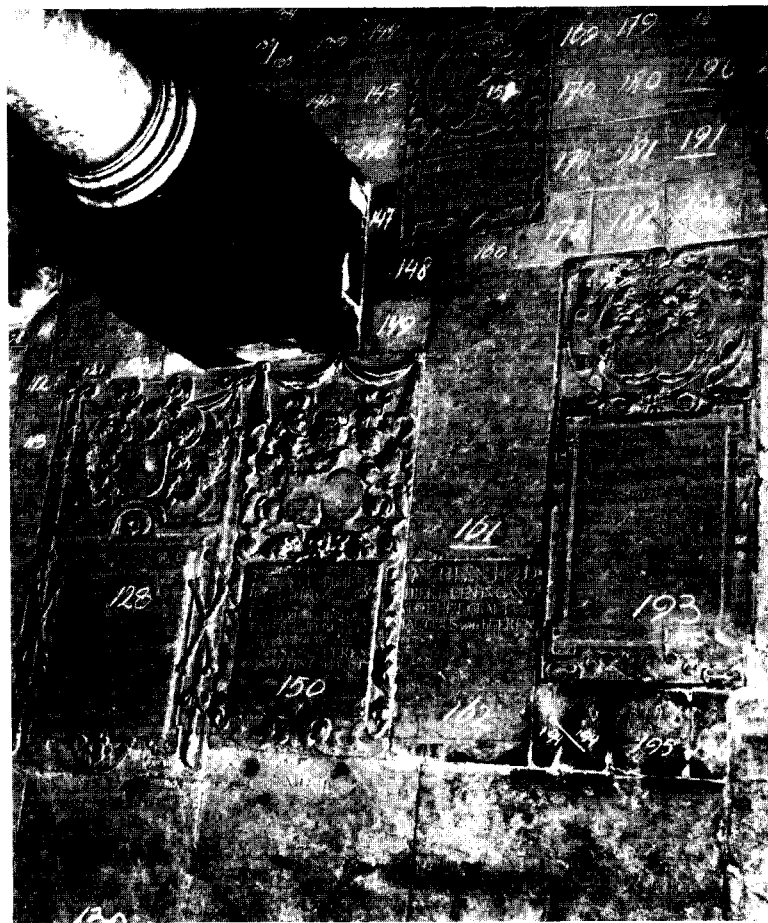
Afb. 1. Delft, Oude Kerk. Noorderkoor voor de restauratie.

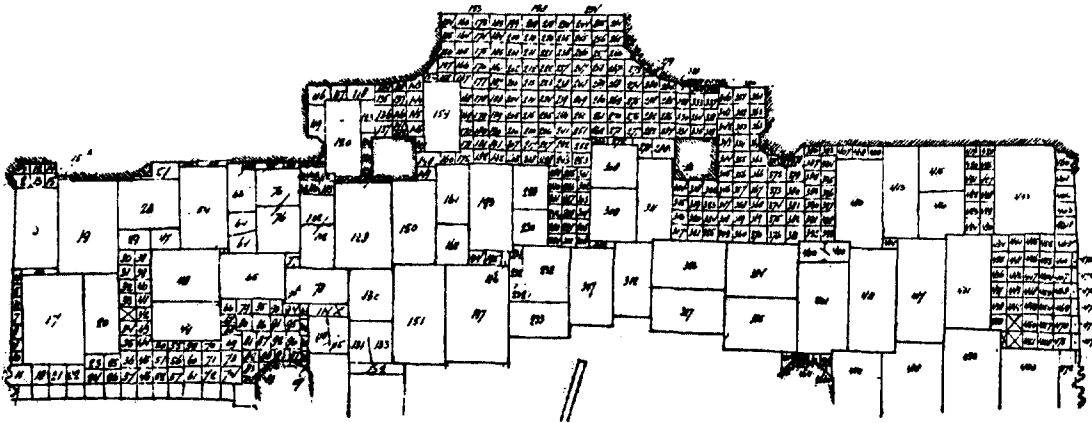
Afb. 2. Delft, Oude Kerk. Noorderkoor tijdens de restauratie.

Afb. 3. Dordrecht, Grote Kerk. Grafzerk met marmeren wapenborden.

Afb. 4. Dordrecht, Grote Kerk. Nummering van zerken onder het orgel.

Dordrecht, Grote Kerk.

Tekening van de bouwkundige nummering; cf. afb. 4.

de nieuwe begrafeniswetgeving zijn er in de meeste volkrijke Nederlandse gemeenten nieuwe kerkhoven aangelegd, die over het algemeen omstreeks 1830 in gebruik zijn genomen. Vooral in het westen van ons land nu, zijn op deze oudere kerkhoven de monumenten uit de periode van vóór 1850 maar tot enkele tientallen exemplaren beperkt. Haarlem is daarvan een schitterend voorbeeld. Maar ik zou nog heel wat meer plaatsen kunnen noemen, waar de opruimingsgeest over deze beheerders vaardig is geworden en heus, die exemplen blijven dan niet beperkt tot het overbevolkte westen des lands. In de gemeente Vaals b.v. legde men in 1808 een nieuw parochiaal kerkhof aan langs de Seffenterstraat. Uit de periode 1808-1850 nu is daar heden ten dage niet één grafzerk meer overgebleven. Dit zijn toch bepaald vormen van opruimings-woede!

Er is nog een bijzonder motief om hierbij zo lang stil te staan. Immers, de grafzerken die uit het tijdvak van vóór 1850 dagtekenden, deelden voor de overgrote hoeveelheid nog niet die duidelijke symptomen van verval, die na dat jaar hun intrede hebben gedaan. Na 1850 bleven de gevolgen van de techniek ook op dit terrein niet uit. Zelfs de grafzerk, hoe persoonlijk ook bedoeld, werd practisch tot massaproduct. De blokken steen worden nu bij grote kwanta machinaal uitgezaagd en machinaal bewerkt in uniforme afmetingen en volgens precies gelijke modellen. Kortom, de mechanisatie bracht ook hier verval van het ambacht.

Het is intussen wél toevallig, dat er juist vóór het jaar 1850 nog heel wat objecten voorkomen van een soort, welke onze bijzondere aandacht verdienen. Dat is de interessante groep vertegen-

woordigers van het 19de eeuwse classicisme, die zich voornamelijk in voorbeelden, ontleend aan de werken der Grieken manifesteert. In twee categorieën dienen deze voorbeelden van het late of post-klassicisme zich aan: in stukken uit gietijzer en uit steen. Van allure zijn zij steeds sober en waardig.

De stenen zijn reeds vrij zeldzaam geworden. Zij hadden naar hun uiterlijk doorgaans voor een geheel ander doel bestemd kunnen zijn, b.v. als tuinsieraad of als grenspaal en zij hebben dan ook soms de vorm van een obelisk, een piramide, een cylinder of vaas. Als voorbeeld wil ik noemen het monumentje in de vorm van een zuil, te Oegstgeest opgericht voor Prof. Wyttenbach op zijn buitengoed De Hooge Boom, in 1820.

En dan de gietijzeren monumenten, die in alle vindingrijkheid van de laat-klassicistische bouwkunst, met kroonlijsten en tympanons, konden mee-delen. Hoewel ook deze groep vrij zeldzaam wordt zijn er toch nog wel goede voorbeelden aan te wijzen zoals dat voor de opvoedster Petronella Moens op de Paasberg te Ede, of die voor den Staatsraad Jan Blanken en voor de familie van den Generaal George, beiden te Vianen, of voor den Luit. ter-zee Gobius te Den Helder en voor den Gouverneur van Curaçao, Rammelman Elsevier te Ede. Ook te Utrecht en Groenlo zijn nog een paar goede voorbeelden aan te wijzen. Opvallend voor deze stukken is de harmonische manier waarop de tekst steeds over het beschikbare vlak is verdeeld.

En nu weet ik wel, dat ons Nederlandse klimaat geen ideale conserveringsvoorwaarden schept, terwijl water, dat vast wordt, uitzet met

niet te stuiten kracht, zodat heel wat oude grafzerken hier door de elementen vernield worden. Maar het is niettemin opmerkelijk, dat gietijzeren monumenten het langer dan een eeuw tegen de elementen vermochten uit te houden. De slopende mensenhand heeft intussen op nog véél groter schaal destructieve capaciteiten getoond! En van een grafzerk op een kerkhof nogwel, die door bemiddeling van de Overheid in stand gehouden wordt of uit de publieke kas is hersteld: — het is mogelijk, dat er een precedent bestaat, maar ik heb er nog nooit van gehoord.

Niet uitsluitend kunsthistorisch of genealogisch is deze categorie belangwekkend; ook uit het oogpunt van de in dien tijd ontluikende symboliek is zij interessant. Ik mag in dit opzicht wel herinneren aan het voorkomen van de uitdovende lamp (steeds naar Romeins model), de vleermuis, de fakkel, de vlinder en de rups en de Oeroeboeros, de cirkelvormige slang, die in haar staart bijt.

Nu ik zo lang gesproken heb over de zerken op de kerkhoven wordt het tijd ook die van de oudere k e r k e n in het onderzoek te betrekken.

De kerken in ons land zijn tot ongeveer 1830 de algemene begraafplaatsen gebleven. Er zijn wel uitzonderingen op, want b.v. te Amsterdam bleven zij nog heel wat jaren langer in gebruik. In de meeste gevallen nu werden de kerkegraven gebruikt voor iedereen, die zich maar enigszins respecteerde in tegenstelling met de kerkhoven, die op de meeste plaatsen toevlucht waren voor de z.g. „smalle gemeente”, voorts ten behoeve van soldaten, passanten e.d. Ook op die regel zijn weer uitzonderingen, want b.v. op de eilanden en voormalige eilanden in het noorden des lands gebeurde het omgekeerde: daar waren nu juist begravingen op het kerkhof normaal en die in de kerk of helemaal geen usance of grote uitzondering.

Maar wanneer wij ons nu beperken tot de inventarissen des kerkgebouwen, dan blijkt het vooral in het westen van het land dat men in verband met de sedert de 17de eeuw vooral toegenomen rijkdom, ondanks de befaamde zuinigheid, er niet tegen opzag om vele honderden guldens te spenderen aan een royale grafzerk. Maar zulke meubelen vereisen nu eenmaal ruimte en die ruimte was beperkt. Dan gebeurde het vaak, dat een ouder voorwerp moest plaats maken. Een zelfde gang van zaken dus als op onze kerkhoven. Vandaar dan ook, dat men in het westen in de kerken zo weinig overblijfselen aantreffen kan van monumenten die uit de 16de

eeuw dagtekenen of nog ouder zijn. Ook hier dus weer armoede tengevolge van efficiency.

Elders is de normale gang van zaken intussen een andere geweest. Toen in het algemeen in de oude tijden het begraven in de kerken nog een zeldzaamheid was, waren de zerken veelal log, groot en dik. Zo groot zijn de afmetingen soms, dat men zich afvraagt hoe die vervaarlijke stukken steen getransporteerd kunnen zijn en hoe men ze in de kerken binnen kreeg? In de middeleeuwen achtte men zich in zulke gevallen kennelijk nauwelijks aan beperkingen in het formaat gebonden.

Ik heb reeds gewezen op de naamloze trapezium-vormige sarcofaagdeksels, maar daarnaast kan ik nog voorbeelden noemen, vooral uit het toen reeds zeer beschaafde zuiden van ons land (het Maasland), maar ook uit België of het naburige Rijnland, van zerken, die een veelhoeks-vorm hebben en voorts voorzien zijn van een randschrift in Romaanse karakters, terwijl zij op het midden een persoonsvoorstelling hebben. Zij stellen doorgaans een edelman voor of een geestelijke, dikwijls geplaatst onder de een of andere architectuur en al dan niet vergezeld van een of meer wapens. Maastricht en Luik leveren hiervan nogal voorbeelden op.

Behalve, dat deze specimina van betekenis kunnen zijn voor de kennis van de kleding van de uitgebeelde geestelijken (bisschoppen, abten, abdissen, kanunniken en monniken), zijn zij van belang voor onze kennis van de dracht van de edelman.

Wanneer hij in persoon afgebeeld werd, was de edelman tot in de 17de eeuw toe altijd in harnas voorgesteld. En als er iets gewisseld heeft in den loop van den tijd, dan is dat de mode geweest, de mode van de dameskleding al evenzeer als die van de harnassen en de verdere militaire uitrustingsstukken, waarmee de edellieden in vol ornaat op hun grafzerken werden voorgesteld (helm, al dan niet met versiering; handschoenen, zwaard, dolk, knods e.d.). Onvermeld mogen hier ook niet blijven de leden van de geestelijke ridderorden, de landcommandeurs, commandeurs en ridders van de Joanniters en van de Orde van S. Marie van Jeruzalem of de Duitse Orde.

Dan volgt een periode, waarin men begonnen is ook echtparen af te beelden en daarmee wordt een tijdvak ingeluid, waarin wij, beter nog dan in de miniaturen, kennis maken met de kleding van de dames. Een prachtig voorbeeld daarvan is naar mijn oordeel altijd nog te vinden op de

zerk van Willem de bastaard van Beieren-Schagen en Johanna van Hodenpijl, van ± 1450. Dat stuk is uit de afgebrande kerk van Schagen gered en na jaren in het Rijksmuseum bewaard te zijn, heeft het nu een plaatsje gevonden in een van de torens, die over zijn van het door Jonker Willem zelf gebouwde slot.

Inmiddels wordt het dan ook zó, dat er veel met wapens gewerkt wordt. Op de zerken van geestelijken pleegt men twee wapens te zien verschijnen, naar de vaste usance om hiermede aan te duiden de afkomst van de kant van beide ouders. En bij de vertegenwoordigers van hogere en lagere adel ziet men dan het kwartierenaantal van lieverlede toenemen (van 4 tot 8 en meer).

Onder genealogen hoort men doorgaans een lang niet malse critiek op deze wapens en kwartierenreeksen. Zoals bekend is duurde het gebruik om de grafzerken op deze wijze te versieren in hoofdzaak voort totdat het onder de invloed van „Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap” gedoemd was te verdwijnen (afb. 3).

En nu moet ik toegeven, dat er inderdaad bewuste vervalsingen voorkomen. Die vervalsingen zijn dan meestentijds niet aangebracht door de adel, maar door het opkomende regentenpatriciaat. Ter verontschuldiging diene, dat er verschillende systemen bestaan om kwartieren te groeperen. Wanneer men onwaarachtig is geweest, dan was dat practisch steeds zó, dat er een min of meer ongewenst kwartier moest worden weggemoffeld. Dat werd dan of vervangen of „overgeslagen”, d.w.z. in de plaats werd een wapen gesteld dat een of meer generaties vroeger gevoerd was.

Ook de gebezigde *titulatuur* kan van grote betekenis zijn, zo b.v. voor de datering. Ik denk in dit geval niet alleen aan het predicaat van „heer” voor de priester en de ridder, maar ook aan benamingen als edele, erentfeste, vrome, vlieer en dugentsamige, die, hoe wonderlijk het ook klinken moge, meewerken kunnen aan een vrij nauwgezette tijdsbepaling. De grote genealoog Baron van Spaen is de eerste geweest, die daarop heeft gewezen.

Het behoeft nauwelijks gezegd, dat de oude grafzerken heus niet enkel van belang zijn voor het opsporen van genealogische gegevens en gegevens over de ontwikkeling der vormen van het harnas, de dames- of priesterkleding of van het altaargerei. Naarmate de grafzerk meer algemeen in gebruik kwam, en ook de boer, de industrieel of handwerksman, kortom: wij zouden zeggen als iedereen zich door de toegenomen volkswel-

vaart een eigen graf kon permitteren, werd het dringend noodzakelijk duidelijke onderscheidingstekenen op de zerken toe te passen. Zo kwam men er toe alle zerken te identificeren, hetgeen ook vanwege de betrokken kerkelijke overheid is aangemoedigd of verplichtend gesteld. Het universele identificeringsmiddel, dat al in de 15de eeuw op zerken gebruikt werd en dat wij tot aan het einde der 18de eeuw nog aantreffen, was het *merk*, dat ook wel met een germanisme huismerk genoemd wordt. Over de oorsprong van het merk, dat wij zelfs in onze dagen nog in de vorm van het handelsmerk kennen, zijn al heel wat fabeltjes verteld en dat komt natuurlijk omdat zij dikwijls zo curieus van vorm zijn. Een aantal hunner komt overeen met runen-tekens, andere vertonen analogie met een chrismon, met Romeinse cijfers en met Griekse letters; er zijn er zelfs die ontleend zijn aan de figuren, die voor de aanduiding van de planeten of dierenriem-tekens gebruikt worden.

Zonder hier verder op de betekenis of de omvang van het gebruik van deze merken in te gaan, wil ik er hier nog eens op wijzen, dat de oude teksten meestal spreken van een „hantmerck” en dat wij ze dus als niet veel anders dan als min of meer primitieve handtekeningen hebben te beschouwen.

Verschillende merken vertonen oppervlakkig beschouwd een onderlinge gelijkens en het moet dan ook daarom zijn geweest, dat de eigenaars van graven in veel gevallen hun toevlucht hebben gezocht tot nadere identificatie, n.l. door een afbeelding aan dat merk toe te voegen, ontleend aan beroep of bedrijf.

En daardoor komen wij nu te weten hoe in de 16de eeuw de modieuze schoenen en trippen er precies uitzagen, hoe de wijze was, waarop de groentehandelaar van de Langedijk zijn uien en sjalotten voor verkoop bundelde in de beginjaren der 17de eeuw; hoe in diezelfde periode een distilleerketel opgesteld werd; welke werktuigen de garentwijnders, de touwslagers, de kuipers of de wevers bezigden, hoe destijds een katrol gevormd was, welke soorten dakpannen of suikerbroden in gebruik waren of welke apparatuur in de zeepziederij gangbaar was. Klokken, kanonnen, scheepsmodellen, molens: de meest uiteenlopende zaken vindt men op de grafzerken afgebeeld. De lijst is nog lang niet vol, maar ik wil hier volstaan met erop te wijzen, dat ten behoeve van tal van wetenschappelijke doeleinden hier nog inlichtingen kunnen worden verkregen.

Want deze zerken zijn nog veel meer instructief dan de oude gevelstenen.

Het lijkt mij in dit verband niet nodig om dieper in te gaan op alle vraagstukken, die zich bij het bespreken van het belang van de oude grafsteen kunnen voordoen, maar dat van de ontwikkeling van het ornament mag toch niet worden overgeslagen. Dit geldt voor de Gothiek maar meer nog voor de vroege Renaissance. Het grote voordeel is daarbij, dat wij hoofdzakelijk te doen hebben met nauwkeurig gedateerde stukken. Bij een gebouw moet maar al te dikwijls naar de tijd van ontstaan gegist worden, terwijl latere generaties daaraan soms hebben gewijzigd of gebouwd. Noch het éne, noch het ándere euvel doet zich bij de grafzerken voor. Maar dáár staan wij weer voor de grote moeilijkheid dat wij zo dikwijls in het onzekere zijn wie de kunstenaars waren, die de ontwerpen vervaardigden. De meesten blijven helaas anoniem.

Een enkele maal zijn wij zo gelukkig ook namen te kennen. Dat is het geval bij enige meesters, die, naar men tot dusverre aannam, via Friesland de Renaissance in de Noordelijke Nederlanden populair hebben gemaakt. Verreweg de grootste hunner was de kunstenaar Vincent Lucas (afb. 5).

Deze steenhouwer heeft zich in zijn beginjaren alleen bij de voorletters, dus V. L. genoemd. In latere tijd kwam hij geregeld met zijn vollen naam voor den dag. Met dat al vormt de vraag van zijn herkomst een kapitaal probleem. Tot dusverre werd steeds aangenomen, dat zijn atelier ergens in Friesland gezocht moest worden en bepaaldelijk te Franeker, omdat daar verreweg het grootste kwantum van zijn artistieke voortbrengselen aangetroffen worden. Maar dit argument vindt geen steun in andere feiten, want nooit is men daar of ook elders in Friesland erin geslaagd zijn aanwezigheid door documenten te bevestigen.

Ware het inderdaad een Noord-Niederlander geweest, dan zou het op zijn minst genomen vreemd zijn, dat zijn patronymicum „Lucas” eindigt op een „s” inplaats van op een „sz”. En daarom kan ik in zijn Noord-Nederlandschap niet gelooven.

Zijn œuvre vinden wij intussen niet uitslui-

tend in Friesland terug. Het is algemeen bekend, dat tegen den achtermuur van het Groot-auditorium in het gebouw onzer Leidse Academie een kostelijk werkstuk staat, dat door Vincent Lucas voluit gesigneerd is. En nu heeft men wel beweerd, dat de familie, waarvoor deze steen geplaatst is, Friese relaties bezat en dat daardoor de bestelling naar Vincent Lucas was gegaan, maar ik vond ook te Groningen een grote zerk, die moeilijk door een ander dan door deze kunstenaar gemaakt kan zijn. Anders wordt de zaak intussen, wanneer ik hieraan toevoegen kan, dat ik in het dorp Hinte bij Emden een steen heb aangetroffen met het bekende monogram V. L. gemerkt, die dus ook door Vincent Lucas moet zijn gemaakt. En nu komt nog het merkwaardigste: deze zerk te Hinte was gedateerd 1547, hetgeen te betekenen heeft, dat het precies het vroegste exemplaar is, dat wij van hem kennen!

Een kunstenaar kan in zijn begintijd vooral zijn werk nog niet ver van huis geplaatst krijgen, aangezien zijn naam dan nog te weinig is gevestigd. Dat men in Friesland in de 16de eeuw bij vroege voorbeelden van de Renaissance in Oost-Friesland raad ging halen, weet iedere kunsthistoricus, die de geschiedenis kent van de „kraak” in de kerk van Oosterend, die in 1554 gesneden is door Hein Hagart naar het voorbeeld van het befaamde Edo Wimken-Denkmal te Jever. Vooral het noorden en westen van Friesland onderhielden door de scheepvaart, die tussen Emden en Amsterdam en Antwerpen niet zonder betekenis was, heel wat relaties met Oost-Friesland. Het zou mij daarom allerminst verwonderen als in de toekomst de herkomst van Vincent Lucas uit dit land nog eens zou kunnen worden bewezen.

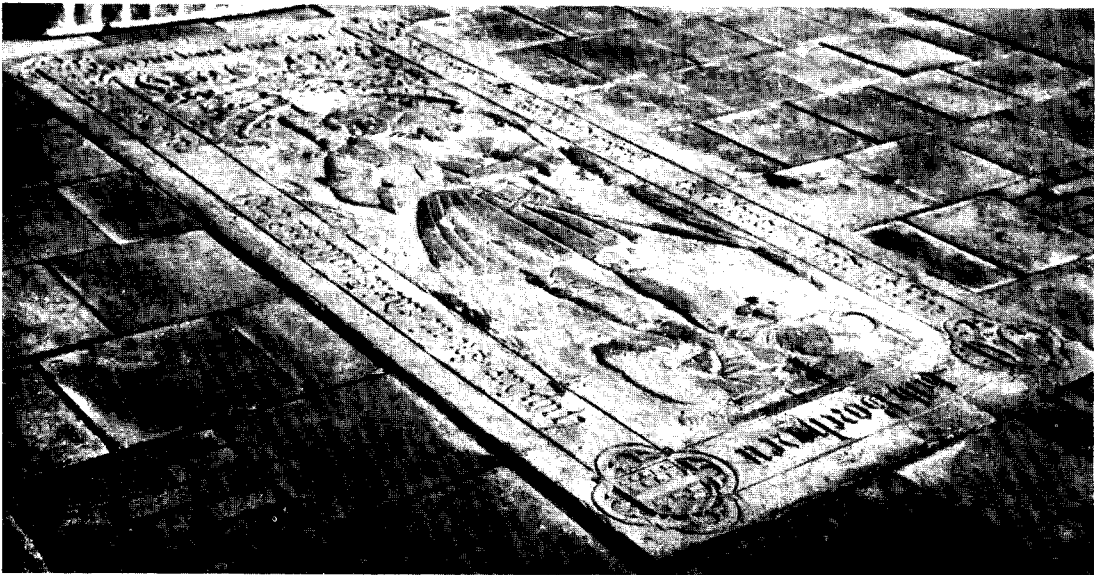
Het was uit de aard der zaak onmogelijk alle vraagstukken, die zich t.a.v. de hier behandelde materie voordoen, anders dan vluchtig te vermelden. Het bestek liet dit nu eenmaal niet toe. Ik hoop echter, dat het complex van factoren, dat tezamen leidt tot de betekenis van de oude grafzerk tot U zal hebben gesproken met dat effect, dat zulks zal mogen bijdragen tot de bescherming, waarop deze láág geklasseerde monumenten met beslistheid aanspraak kunnen maken.

Afb. 5. Oenkerk, Ned. Herv. Kerk.
Zerk door Vincent Lucas (+1550),
opgesteld in de wand.

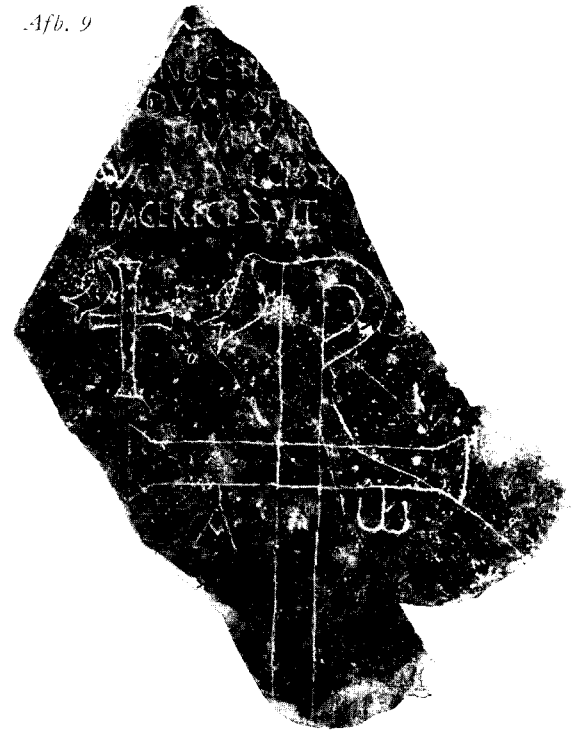
Afb. 6. Appingedam, Ned. Herv. Kerk.
Grafzerk met krammen tegen de muur gezet.

Afb. 7. Almkerk (N. Br.), Ned. Herv. Kerk. Zerk van Jan van Cloutwyck (na de restauratie).

Afb. 8

Afb. 9

Afb. 10

Afb. 8. Vermoedelijk Carolingische sarco-
phaagdeksel, Maastricht, 9de eeuw (?).

Afb. 9. Fragment van een Merovingisch-
Frankische grafzerk, Maastricht, 5de eeuw.

Afb. 10. Grafscript van Aluvca, Maastricht,
5de - 6de eeuw (naar een afgietsel in het Bon-
nefantenmuseum te Maastricht).

(Foto's F. Lubaye, Maastricht)

TWEE VROEGE GRAFSCHRIFTEN UIT DE PANDTUIN DER MAASTRICHTSE
ST. SERVAAS

DOOR PROF. DR. J. J. M. TIMMERS

Gedurende de jaren 1953 en 1954 werden door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek opgravingen verricht in de pandhof van de St. Servaaskerk te Maastricht. Reeds eerder hadden min of meer toevallige vondsten het vermoeden doen rijzen, dat de kerk en haar onmiddellijke omgeving zich bevonden op de plaats van een laat-Romeins en vroeg-middeleeuws coemeterium, gelegen buiten het toenmalige bewoonde gebied en in de onmiddellijke nabijheid van de Romeines heirbaan van Keulen over Maastricht, Tongeren en Bavay naar de Kanaalkust. De uitzonderlijke grootte van de pandhof, $\pm 30 \times 35$ m, wettigde de verwachting, dat men hier een groot en vrij onberoerd gedeelte van het genoemde coemeterium zou terugvinden en de uitslag der onderzoekingen heeft deze verwachtingen geenszins gelogenstraft.

Reeds eerder had men in het metselwerk van de laat 12de eeuwse Romaanse Westbouw een viertal Merovingisch-Frankische grafinscripties ontdekt¹. Hoewel men dus verwachten mocht, dat de te verrichten opgraving deze reeks aanzienlijk zou uitbreiden, stelde de uitslag in dit opzicht teleur. En dat ondanks het feit, dat er een zeer groot aantal graven gevonden werd, ten dele met rijke en interessante bijgaven². Tevens kwamen tientallen sarcophagen aan het licht, voornamelijk van het veelvuldig voorkomende Frankische type: uit één blok harde, waarschijnlijk Lotharingse zandsteen gekapte kisten, dunwandig, vrij hoog en smal, naar het voeteneind toe regelmatig versmald en door een halfrondbogende deksel gesloten. Sommige bezaten inwendig aan het brede uiteinde een wigvormig uitgekapte verzwaring tot steun van het hoofd van de gestorvene, andere waren in latere tijd andermaal gebruikt, waarbij het van de oudere begraafing afkomstige gebeente aan het voeteneind bij elkaar gelegd was. De meeste sarcophagen vertoonden beschadigingen van wand of

deksel als gevolg van een gewelddadige beroving van de inhoud. De meeste bijgaven werden dan ook aangetroffen in die graven, waar de overledene in een houten kist ter aarde besteld was.

Naast deze dunwandige sarcophagen vond men een overigens veel kleiner aantal zware tufstenen exemplaren. Deze waren rechthoekig van vorm en gesloten door deksels in de vorm van een tentdak. Zowel kist als deksel waren — waarschijnlijk om hun enorme zwaarte — in de breedte in twee helften gezaagd, waarbij men na de bijzetting de naden afdekte met een brede loden strip.

Ook vond men in de hoger gelegen lagen, behalve een reeks klokkengietersvormen, een heel complex van vrij ruw gemetselde fundamente. In de laatste fase van het onderzoek kwamen in het noord-oostelijk deel van de pandhof de grondslagen aan het licht van een zeer eenvoudige zaalkerk met een versmalde vierkante koorruimte in het westen. De lengte-as van dit gebouwtje liep zuiverder oost-west dan die van het huidige, ± 1000 aangelegde kerkgebouw, dat ongeveer oost-noord-oost georiënteerd is. De vloer was nog ten dele aanwezig en bestond uit een soort *terra contusa*. Talrijke fragmenten van dakpannen in de Romeinse vorm en enkele fragmenten van zandstenen zuilen kwamen in of bij het gebouwtje te voorschijn.

Bij nader toezien bleek, dat de omliggende, over het gehele terrein verspreide muurresten wezen op gebouwen, die men later, wellicht omstreeks de 10de eeuw, rondom dit kerkje in een onregelmatig vierkant had opgetrokken, waarbij men dit laatste met steunberen schoorde. Het zaalkerkje was toen dus reeds een oud gebouw. Ook de oriëntering op het westen kan op een zeer hoge ouderdom wijzen, omdat hierin het voorbeeld der Romeinse tempels is nagevolgd.

De aanwezigheid van dit gebouwencomplex verklaart ook de vreemde, overhoekse ligging van de huidige — gotische — kloostergang ten opzichte van schip en transept der 11de eeuwse kerk. Men zou hieruit afleiden, dat dit gotische pand rondom de toen nog bestaande gebouwen heen is aangelegd. Er werden zelfs muurgedeelten, die daartoe behoorden, benut, hetgeen blijkt uit een deel der buitenmuren van de oostelijke

¹ Cfr. *De Monumenten van Gesch. en Kunst in de Prov. Limburg. Eerste stuk: de Monumenten in de Gem. Maastricht*, 3de afl., 's-Gravenhage 1935, blz. 364 v., met verdere literatuurvermelding.

² Wij willen met deze summiere vermeldingen niet vooruitlopen op de te verwachten publicaties van genoemde Rijksdienst.

vleugel, die eveneens trekken van overeenstemming vertoont met het oudste metselwerk der vroeg 11de eeuwse basilica. Ten slotte valt het op, dat men in deze arm ter hoogte van het zaalkerkje een monumentale gothische toegang vanaf de toenmalige straat naar de pandtuin toe aanlegde, maar hem niet afbouwde. Toch heeft men waarschijnlijk kort daarna het gehele complex in de hof, met inbegrip van het kerkje, gesloopt. Wanneer dit gebeurde weten wij niet.

Bij het onderzoek van een der later toegevoegde steunberen van het zaalkerkje kwam in het najaar van 1954 dan toch eindelijk een getuigenis aan het licht van het vroege Christendom in het Trajectum der Maasvallei: het was een uit twee in elkaar passende stukken bestaand fragment van een grafzerk (afb. 9). Het feit, dat dit uit gepolijste Naamse steen en niet, zoals gewoonlijk, uit zandsteen of harde mergel bestaat, is al opmerkelijk. Het fragment meet thans ongeveer 74×57 cm bij een dikte van 13 cm. Een groot Christus-monogram in de vorm der *crux monogrammatica*, welks contouren in de gladde steen zijn gekrast, vormt het hoofdmotief. Onder de armen van het kruis en daaraan door een streepje verbonden zijn de symbolische letters *alpha* en *omega* aangebracht, een primitief getekende duif vormt de tegenhanger van het oog der P. Een kleiner kruis met een soortgelijke duif staat boven het linker uiteinde van de dwarsbalk; parallel daaraan heeft er zich ook rechts een bevonden, de aanzet van de voet is nog juist te zien.

Erboven bevinden zich de nog slechts ten dele leesbare resten van een vijfregelige inscriptie:

NOCEN
DVM POT
...VITCAR
AVCASDVLCISSI
PACERECESIT

Bij de verklaring van deze inscriptie komt ons een andere, reeds eerder in de westbouw ontdekte, te hulp³ (afb. 8). Zij bestaat uit zes regels en luidt als volgt:

³ Zij was als bouwsteen ingemetseld in het muurwerk boven de koepel van de zgn. Keizerzaal. Tijdens de oorlogsjaren is daar als brandbeveiliging een betonnen vloer boven aangebracht. Bij het bouwen van een steunmuurtje heeft men de inscriptie op een klein gedeelte na vernield! De foto is genomen naar een afgietsel in het Bonnefantenmuseum.

TETVLVM TVTISQVE VOTIS
IC IACIT ALVVEFA INNOCENS
FVNERE CAPTA QVI VIXSIT
ANNVS III VIVERE DVM POTVIT
FVIT DOLCCISSIMA TVTVS
IN PACE FEDELES RECESIT.

Bij een poging tot reconstructie van de nieuw gevonden inscriptie dient te worden opgemerkt, dat de T van RECESSIT ongeveer in de as van het vlak staat. Verder heeft zij naar alle waarschijnlijkheid uit niet meer dan vijf regels bestaan. Men zou dan wellicht kunnen aanvullen:

(IC IACIT IN)NOCEN(S QVI VIXIT ANNVS)
(....VIVERE) DUM POT(VIT .....)
(.....F)VIT CAR(ISSIMA POST)
(DIES P)AVCAS DVLCISSI(MA FIDELIS IN)
PACE RECESSIT

Aan het einde van de tweede regel is de eigennaam van het overleden kind te denken.

Deze inscriptie lijkt een weinig ouder dan die van Aluvefa. De kapitalen zijn iets strakker en het latijn is minder verbasterd: *dolcissima* naast *dolccissima*, *recessit* naast *recesit*. Een datering in de 5de eeuw lijkt niet gewaagd.

Geheel aan het einde van de opgraving kwam in de zuid-oosthoek van de pandtuin een tweede, nu zeer grote inscriptie aan het licht (afb. 10). Zij is gekapt uit een steensoort, verwant aan die der dunwandige Frankische sarcophagen en de iets toelopende vorm duidt erop, dat deze plaat inderdaad als deksel van een sarcophaag gediend heeft. Zij kwam in meerdere verspreide stukken te voorschijn; het geheel is sterk beschadigd en een belangrijk gedeelte van de tekst ontbreekt. Het afgebeelde deel meet in de breedte ruim 2 m, terwijl de grootste hoogte ongeveer 75 cm bedraagt. De plaat is 14 cm dik. Langs de randen van het brede uiteinde loopt een vlak profiel, dat naar het midden toe verdwijnt. De linkerbenenhoek van de steen is nog aanwezig, letters komen er echter niet meer op voor.

De inscriptie bestaat uit sierlijk gevormde kapitalen, die kennelijk naar Romeinse voorbeelden gecopieerd zijn, maar zowel de zeer talrijke ligaturen als het voorkomen van de hoekig gevormde C naast de normale duidt op een veel latere tijd van ontstaan. De hoogte der letters in de eerste en vermoedelijk ook in de zesde regel bedraagt ongeveer 6 cm, in de overige varieert zij tussen 7 en $7\frac{1}{2}$ cm. De letters zijn tussen ingekraste lijnen aangebracht. De tekst wordt

geopend en vermoedelijk ook gesloten door een kruis met vier regelmatig geplaatste punten tussen de armen.

Behalve uit de reeds gemelde kenmerken blijkt het vrij late ontstaan der inscriptie nog uit haar litteraire vorm. Wij geven hier, voor zover mogelijk, de transcriptie, terwijl wij voor de juistheid der laatste twee regels niet tot in alle details kunnen instaan:

+ ISTE LAPIS NON EXTENDITUR QVIA ALIVS SVBTER NON DATVR
O LECTO(R LI)TTERAS QVI VIS INTENDERE SCR(IP)TA(S)
SIS MEM(OR) HIC ANIMAE CVIVS REQVIESCERE TER(RAE)
CORPVS (IN) HOC ANTRO SCIMVS QVOD PRO DOLO . . .
(OP)TIMAM . . . . . NVNCABSTRAXISSE . . . . .
. . . . . ON . . . IS + ...

Ondanks de weinig klassieke vorm zal de betekenis van de eerste vier „verzen” aan elke latinist wel duidelijk zijn, de moeilijkheid begint daarna. De tekst is dan zo geschonden, dat het vinden van een samenhang zeer moeilijk wordt.

Men zal opmerken, dat de versregels inwendig rijmen, zoals dat bij de zgn. leonijnse verzen het geval is. Deze laatste komen, naar men aanneemt, voor het eerst bij Godscalc (805-866) voor. Niettegenstaande de vulgaire vorm van het Latijn, vertoont de inscriptie een, in dergelijke epigrafische „poëzie” gebruikelijke, classicistische tendentie, bv. in het gebruik van het woord *antrum*. Toch is het karakter van het gebezigde Latijn eer Merovingisch dan Carolingisch, hoewel het natuurlijk mogelijk is, dat ook tijdens de Carolingische Renaissance sommige Latijn nog zijn ouderwets, Merovingisch karakter behield⁴. De vorm der kapitalen is zeker niet Merovingisch: zij wijzen wel met nadruk op de voorkeur der Carolingische periode voor al wat klassiek was.

Voor onze streken is deze inscriptie wel een unicum. Noord-Italië kent sarcophaagdeksels met inscripties, o.a. die van Koningin Adelheid uit het jaar 931 in het Museo Civico Malaspina te Pavia. In hetzelfde museum bevinden zich fragmenten van een opschrift in rudimentaire leonijnse verzen, die door Gaetano Panazza op ± 800 gedateerd worden⁵.

Hiernaast moet nog een klein fragment van

een inscriptie vermeld worden, dat ongeveer gelijktijdig met de laatste gevonden werd en dat op het eerste gezicht erbij leek te horen. In feite is dit geenszins het geval: het randprofiel is veel krachtiger en de letters zijn kleiner. Slechts de letters FIL zijn zichtbaar en ook op het vlakke deel van het randprofiel bevinden zich enkele ondefinieerbare lettertekens. Dit fragment lijkt veeleer Romeins.

Uit het voorgaande moge blijken, dat het belang der gevonden inscripties kan opwegen tegen hun alle verwachtingen tartende schaarsheid. Zij vormen een stimulans tot verder onderzoek in en om de kerk, een onderzoek, dat wellicht nog menige thans open vraag beantwoorden kan. Een der allervoornaamste is wel die naar de identiteit van het gevonden zaalkerkje. Wij weten uit een mededeling van Gregorius Turonensis, dat zijn tijdgenoot Bisschop Monulphus — in de 6de eeuw dus — een nieuwe stenen kerk stichtte ter ere van St. Servatius. Gregorius, die het gebouw wellicht niet zelf gezien had, noemt het van achter zijn schrijftafel te Tours een „magnum templum”. Vroeger hield men vrij algemeen de kern van het huidige kerkship voor de stichting van Monulphus, maar wij weten maar al te goed, dat deze *basilica Servatiana*, zoals zij bij oudere schrijvers heet, in de omgeving van het jaar 1000 gebouwd is. De vraag dringt zich op: is deze zaalkerk Monulphus' stichting? Wij durven het noch bevestigen, noch ontkennen.

Wel wil het ons voorkomen, dat de thans nog bestaande „grafkamer van St. Servaas” al de genoemde gebouwen in ouderdom overtreft en niets anders is dan de eertijds op de begane grond gebouwde *cella* van de *memoria* of het *martyrion* van de al kort na zijn dood als heilige vereerde bisschop. Deze in het hart van het coemeterium gelegen *memoria* is door de intense begraving er rondom heen in de loop der eeuwen onder de grond geraakt en toen men de 11de eeuwse basilica bouwde legde men haar zo, dat haar rechthoekig koor juist deze *memoria* omsloot; het altaar stond dus precies boven het graf van de heilige, wellicht was het de door een

⁴ Ik dank deze taalkundige gegevens aan mijn Nijmeegse collega Prof. Dr. Christine Mohrmann.

⁵ Gaetano Panazza, „Lapidi e sculture paleocristiane e pre-romaniche di Pavia”, in: E. Arslan, *Arte del Primo Millennio*, Torino (1951), p. 274, 277.

ciborium overhuidde altaartafel van de memoria zelf. De grafkamer was naar het oosten geopend, zij werd van een korte voorhal voorzien (de nog bestaande „kleine crypte”), die van buitenaf toegankelijk was. Toen men in de loop der 11de eeuw de kerk met een transept en een koor uitbreidde, kwam de grafkamer midden onder het gebouw te liggen. Men heeft toen, onder de viering en de koorpartij door, een lange gewelfde gang gebouwd, wiens grondslagen in het begin der vorige eeuw aan het licht kwamen ⁶.

Men wist er toen geen verklaring voor te geven. Bij de herbouw der koorpartij aan het eind der 12de eeuw werd de kruisingcrypte aangelegd, waarbij de gang verdween.

Zonder twijfel houdt de bodem in en om de *basilica Servatiana* nog veel verborgen, dat voor onze kennis van de historie van deze zeer eerbiedwaardige kerk van eminent belang is en dat ons nog menig geheim zal kunnen ontsluiten. Moge daarom het zo minutieus en deskundig verrichte onderzoek weldra voortgezet worden.

MIDDELEN TER CONSERVERING EN BEHOUD VAN HISTORISCHE GRAFZERKEN

DOOR J. A. L. BOM

Het beluisteren der vorige sprekers, Mr. Belonje over de betekenis van historische grafzerken en Prof. Timmers over de vondsten te Maastricht, heeft U ongetwijfeld overtuigd van het waardevolle bezit van wat Mr. Belonje eens heeft genoemd „stenen charters”.

Met erkentelijkheid tot het Bestuur van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond en het Kon. Ned. Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde, is het mij een voorrecht U iets te mogen vertellen over „middelen tot conservering en behoud van historische grafzerken”.

Echter met enige schroom. Immers de vorige sprekers toonden U het bezit, het aangename ervan, terwijl ik U wijzen moet op de maatregelen tot behoud, waaruit te concluderen valt dat er sprake is van verval, wellicht van verlies.

De oorzaken daarvan kunnen vele zijn en helaas niet het minst door verwaarlozing, gebrek aan piëteit, zelfs onverschilligheid bij de beheerders der gebouwen waarin zij voorkomen.

De lichtzijde van het onderwerp is echter het conserveren en het behoud, in feite het tegengaan van verval en, om de maatregelen daartoe te bespreken, wilde ik U gaarne de kwalen voor ogen stellen om na te kunnen gaan welke therapie kan worden toegepast.

Allereerst zijn daar de natuurlijke invloeden waardoor het materiaal (de natuursteen) waar-

uit grafzerken zijn vervaardigd, tot verval komt, als het ware aan „levenskracht” inboet en tenslotte vergaat.

Sommige materialen mogen naar menselijke maatstaf gemeten een zeer lang bestaan hebben, het verval kan door velerlei oorzaken worden bespoedigd. Dit bestaan te rekken moet dus een der maatregelen zijn.

Wij denken dan bij natuursteen direct aan methoden om verwerking en ontbinding van de grondstof tegen te gaan en weers- en andere invloeden te elimineren.

Het is echter gebleken dat verbetering van de samenhang der opbouwstoffen, b.v. door middel van fluaten, kiezelzuurverbindingen en dergelijke, weer andere kwalen tevoorschijn kan roepen en men in het algemeen voorzichtiger handelt door de slechte invloeden zelve te bestrijden. Voorkomen is ook in dit geval beter dan genezen.

Tot begrip van een goede behandeling dient men de soort en de karaktereigenschappen van de natuursteen waaruit een grafzerk bestaat te onderkennen en de oorzaken die tot verval en vernietiging kunnen leiden.

De soorten natuursteen van oude grafzerken in ons land zijn niet groot en de voornaamste wil ik U noemen.

1. Die van zandsteen, U denkt b.v. aan de dekfels van sarcofagen die als grafzerk zijn gebruikt en enigszins taps van vorm zijn. Veelal bestaan deze uit z.g. „Wezersteen”, een rode of bonte en ook wel geel gevlamde zandsteen uit het gebied van de Wezer, met variëteiten tot aan Trier, en na verwant aan de Bentheimer- en Obernkirchener zandsteen.
2. In het oosten van ons land behalve von Bentheimer, enkele malen van Baumberger, een

⁶ Bij de sloping van de Romaanse crypte en de verlaging van de koorvloer in 1811-12. Een tijdgenoot, Mart. Joh. van Heylerhoff (1776-1854) beschrijft dit gebeuren in een zich in het Maastrichtse Stadsarchief bevindend handschrift vrij uitvoerig. Wij lezen daar (p. 10): Item hic inventa fuere duo fundamenta tenua ex lapide arenoso patrio communi quae versus ortum in longitudinem projecta totum hoc spatium in tres aequales partes secabant.

- geelgrijze kalk-zandsteen, afkomstig uit de omgeving van Nottûln bij Münster.
3. De bij grafzerken sporadisch voorkomende wit-gele Gobertange kalksteen, afkomstig uit de streek bij Melin, Jodoigne of Geldenaken, ten zuiden van Leuven en de daarop enigszins gelijkende geel-witte Ledesteen, grès leden of Baleghemsteen, uit de omgeving van Aalst in Vlaanderen.
  4. In het zuid-westen van ons land, de Doornikse steen, een leemhoudende Carboonkalksteen, blauw-zwart van kleur en glasachtig van structuur, zonder fossielen.
  5. Hiervan op het oog moeilijk te onderkennen, de veelvuldig toegepaste Naamse steen, een Devonisch koraalkalkgesteente, eveneens donker grijsblauw van kleur en van een dichte structuur, zonder fossielen; afkomstig uit het randgebied der Belgische ardenen.
  6. Overwegend voor de jongere generatie der grafstenen en over het gehele land verspreid, de hardsteen of Escausijnse steen uit de groeven te Ecausines, ook wel blauwe arduin en petit granit genoemd. Door de steenhouders „stinksteen” genaamd, vanwege het bij de bewerking vrijkomende zwavelwaterstof. Een grijs-blauwe koolzure kalksteen met insluitsels van schelpfossielen, o.a. crinoïden of zeelies.
  7. Een heel enkele maal zwart marmer, afkomstig uit de Belgische ardenen, een diep zwarte koolzure kalksteen, soms iets wit geaderd.

Voorname bij de hardstenen zerken treft men soms op- en inlegwerk aan van ornament, geslachtwapens, en dergelijke, veelal in wit marmer terwijl ook wel brons en koper is toegepast.

Ad 1. Wat de rode-, bonte- en geel-witte zandsteen betreft deze is weervast en vrij sterk, slijtage door belopen en beschadiging treden snel op vanwege de korrelige structuur van het materiaal.

Ad 2. Baumberger is niet weervast en slijtage en beschadiging treden snel op.

Ad 3. Gobertange en Ledesteen, voor de grafzerken veelal afkomstig van altaardekplaten, (mensa's) is zeer sterk, weinig slijtbaar en behoorlijk bestand tegen beschadiging.

Ad 4. Doornikse steen is vochtgevoelig en heeft sterk te lijden aan laagsgewijze schilfering doordat het ogenschijnlijk homogeen materiaal door de leemverbindingen leivormig schilfert en scheurt. Daardoor vrij slecht bestand tegen beschadiging en bij het behandelen, verplaatsen en

dergelijke dient de hoogste graad van voorzichtigheid in acht te worden genomen.

Ad 5. Naamse steen is beduidend sterker dan de Doornikse, doch in het materiaal komen onzichtbare „steken” voor, waardoor de steen knapt als zij niet goed dragend is gelegd, of niet behoorlijk ondersteund wordt verplaatst. Bij minder goede steen is het geen uitzondering indien broksgewijze breuken optreden. Tegen afslijting is de Naamse steen goed bestand, mechanische beschadiging treedt door het splinterig karakter van het materiaal spoedig op.

Ad 6. Hardsteen is sterk doch niet taaï zoals b.v. zandsteen en Gobertange en Ledesteen. In het gesteente komen „steken” voor die vrijwel onzichtbaar, de steen ter plaatse doen breken. De witte spieren (eeuwenoude breuken in het gesteente die door zuivere koolzure kalk zijn aaneengekit, zijn over het algemeen niet zo gevaarlijk). Een regelmatig verdeelde oplegging en een goede ondersteuning bij het verplaatsen is noodzakelijk om onverwacht knappen van de zerk te voorkomen. Tegen afslijting en beschadiging is de hardsteen goed bestand.

Het verticaal opstellen, dus tegen het leger van de steen plaatsen van grafzerken, is wat zandsteen en de Baumberger betreft vrijwel ongevaarlijk. Bij Ledesteen of Gobertange komt dit wegens de zeldzaamheid niet voor, maar ook deze steen is er goed tegen bestand. Bij Naamse en hardsteen dient men voorzichtig te zijn als er steken of laagvorming of z.g. brandlagen in voorkomen. Bij Doornikse steen is het beslist te ontraden.

De oorzaken van verval zijn vele en ik begin hier met de betrekkelijk weinig voorkomende gevallen in de open lucht.

Zo kunnen regen, sneeuw en vooral vorst een funeste uitwerking hebben, de steen doen verweren en stukvriezen. Ook de begroeiing met korstmos en algen welke de bindmiddelen van de steen aantasten en vooral planten- en boomwortels, die de oplegging of de fundering ruïneren, waardoor de grafzerk breekt.

In de kerken en kapellen waar door het schrobden der vloeren de zandbodem wegspoelt, waar verzakking optreedt doordat funderingsmuurtjes of grafkelders het begeven, treedt veelvuldig breuk der grafzerken op.

Door het belopen ontstaat afslijting en in zekere mate treedt door dit proces zelfs een zekere charme op die de oppervlakte het karakter geeft van ouderdom en robuustheid, samen-

gaand met de architectuur van het bouwwerk. Vanzelfsprekend dient voor kostbare exemplaren hierop een uitzondering te worden gemaakt.

Erger is dat grafzerken door volkomen gebrek aan inzicht worden verhakt, gebruikt als stoep-treden en dergelijke, dat er kachels, en in afgesloten ruimten, zelfs centrale verwarmingsketels op worden geplaatst, waardoor zij beschadigd worden en door de hitte knappen. Dit tekent het gebrek aan piëteit voor het graf en de grafsteen en vanzelfsprekend wanbegrip voor de historische betekenis en de kunstwaarde.

Door onachtzaamheid, b.v. bij herstel van het gebouw, het niet afdekken, er allerlei materiaal opstapelen, er overheen lopen, rijden met kruiwagens, vallend puin en wat dies meer zij.

Het is niet altijd opzet of onverschilligheid doch ook onkunde, gepaard aan onachtzaamheid en gebrek aan inzicht.

Dit laatste vooral bij het opnemen en tijdelijk verplaatsen van oude grafzerken als niet tevoren de ligging wordt geregistreerd, ze niet worden genummerd of gefotografeerd en als er geen zorg wordt besteed aan het opstapelen.

Even erg, als wel zorg wordt besteed aan het wederom leggen, echter geen stevige ondergrond of ondersteuning wordt gemaakt. Verder dat herstellen ervan in de vorm van bijpleisteren wordt gedaan, het volledig ophakken zelfs de geslachtwapens zodanig overfrijnt en punteert dat heraldische kleuren worden geïnterpreteerd, wat oorspronkelijk niet het geval was en het z.g. completeren, zonder dat men zekerheid heeft omtrent de authentieke vorm of de historische gegevens.

Tevens dient gewaakt te worden tegen het leggen en opbergen in duffe kelders; door vocht en gebrek aan zuurstof „stikt” de steen. Kalksteen is daar zeer gevoelig voor en aan de onderzijde, de kroetkant, is dit veelal merkbaar terwijl marmer verkleurt en bros wordt.

Ventilatie is altijd nodig en een zeer belangrijke factor voor het behoud.

Behoud en herstelling

In de openlucht is verwerking van de liggende grafsteen praktisch niet tegen te gaan. In de verdiepte gedeelten verzamelt zich vocht dat bij vorst tot schilfering en erger aanleiding kan geven.

Het verdichten van de oppervlakte en bij poreuze steen, het verharden met chemische middelen, leidt tot het gevaar dat de steen niet meer „ademt”, indringend vocht niet tijdig kan ont-

wijken en gevaar bestaat van stukvriezen. Kostbare exemplaren kan men in de winterperiode beter door een afdekking beschermen.

Vanzelfsprekend dient het opvriezen van de steen, of de fundering ervan, te worden voorkomen. Men diene er voor te zorgen, dat plantengroei de steen niet overwoekert, en dat de verwoestende kracht van klimop en boomwortels niet wordt onderschat.

In gebouwen lijden de grafzerken uiteraard niet van weersinvloeden doch de plaats waar zij liggen kan van veel invloed zijn op de levensduur.

Reeds zijn enkele gevallen aangeroerd en waar dit ruïnering betreft is het duidelijk dat daartegen dient te worden opgetreden, doch er zijn andere gevallen waarbij het moeilijker is een goede oplossing te vinden.

Denkt U b.v. in, dat bij een ingangdeur of in een portaal of een gangpad een fraaie zerk ligt waarover geregeld wordt gelopen. Dat deze zerk niet verplaatst kan worden in verband met het nog bestaande graf of anderszins. Mij dunkt dat een mat of loper hier uitkomst kan geven.

Het afdekken van kostbare en kwetsbare exemplaren door een los schotwerk is gelukkig in veelbezochte kerken al een gewoonte geworden.

Is er geen bezwaar dat belangrijke zerken worden verplaatst dan is hun ligging in een minder belopen gedeelte van het gebouw aan te bevelen.

Zo zijn, voornamelijk jaren geleden, vele zerken tegen de kerkwanden geplaatst; veelal omdat de indeling van het gebouw verandering onderging dan wel ter bescherming tegen slijtage (afb. 5).

Ik laat in het midden of deze opstelling juist is, ook architectonisch is het veelal aanvechtbaar. Is de opstelling als zodanig noodzakelijk of toelaatbaar, dan dient men deze zerken vrij van de muur te houden, ook als zij ingekast worden, zodat enige ventilatie mogelijk is. Immers een vochtige achtergrond, gepaard aan alkaliën (carbonaten en sulfaten) in het muurwerk kan „salpeter” uitslag en erger ten gevolge hebben.

De ankerverbinding met de achterstaande muur dient flexibel te zijn met het oog op zettingen en onder geen voorwaarde mag ijzer worden toegepast; de verwoestende werking door oxydatie is overbekend. Haken, krammen of ankers dienen van brons of roodkoper te zijn (afb. 6).

Betreft het de verzakking van zerken in de

vloer dan dient met grote voorzichtigheid te worden gehandeld. Het opdraaien of het „dompen” mag nimmer geschieden zonder dat men hout als ondersteuning aanbrengt en een der zijden van de zerk gelijkmatig opheft om breken of „boeren” van de steen te voorkomen.

Men kan de steen tijdelijk weggrollen, de fundering herstellen en daarop de zerk in slappe mortelspecie op zacht houten wiggen weer neerleggen. Geschiedt het leggen op een ingewaterd zandbed dan nimmer de mortel over het gehele vlak verdelen doch hoofdzakelijk onder de randen en bij grotere zerken een plak specie in het midden.

Indien het vanwege herstellingen of veranderingen in het gebouw noodzakelijk is de zerken op te nemen en tijdelijk op te bergen dan dient men tevoren een onderzoek, b.v. naar historische en andere gegevens in te stellen, de situatie en de ligging nauwkeurig op te meten, in tekening te brengen, eventueel te fotograferen en ieder der zerken te voorzien van een met de tekening corresponderende nummering. Voorlopig kan dit b.v. met vet krijt geschieden (afb. 4 en fig. kol. *69/70).

De zerken worden voorzichtig gelicht en ondersteund door houten strijken (liggers), met een sleperswagentje op luchtbanden of door middel van houten rollen over houten liggers, vervoerd naar de opbergplaats. Vóór het opbergen worden de zerken aan de zijanten met dezelfde nummers gemerkt, waarbij de gebroken onderdelen een corresponderend nummer krijgen.

Deze nummering kan met verf geschieden, wat aan de bovenzijde niet toelaatbaar is en bovendien blijft bij de opstapeling de nummering leesbaar.

De zware en sterke zerken, behoorlijk ondersteund, komen onderaan te liggen en vervolgens de minder zware, waarbij zij rusten op zacht houten latten welke recht boven elkaar gelegd dienen te worden. Vanwege het gewicht en de onhandelbaarheid mag men niet te veel zerken op elkaar stapelen.

Indien de zerk gebroken is, kan men deze voorzien van een onderplaat van gewapend beton of leggen op een betonnen raamwerk. Er dient echter op gerekend te worden dat de oude grafzerk veelal ongelijk van dikte is en aan de onderzijde oneffen. Zo is het ook mogelijk de verschillende stukken van een zerk ter plaatse te stellen op wiggen, en de scheuren aan te werken met specie die niet harder wordt dan de natuursteen (afb. 7).

Tenlotte de ontbrekende delen aan te vullen en het geheel bij te werken in een specie van b.v. portland cement, zilverzand of steenklopsel (gruis) en kleurstof. De kleur is zeer belangrijk en de uitvoering eist ervaring op dit gebied. Het z.g. „inschieten” of inzetten van stukken gelijksoortige natuursteen in de zerk is moeilijk en bij oude Doornikse steen en veelal ook bij Naamse, bijna ondoenlijk doordat deze splintert.

Het plakken met schellak, dat warm dient te geschieden, is niet altijd aan te bevelen; schellak is niet geheel watervast en op de lange duur verdort het.

Bij het inzetten van kleine stukken en het stoppen van beschadigingen, wordt ook Meyer mastiek gebruikt. Dit is een loogvloeiend te vermengen met magnesia en steenstof. Volkomen watervast is dit middel niet terwijl er gevaar bestaat van breuk omdat het enigszins uitzet. Bovendien „zweet” de herstelde plaats soms waardoor een groezelige oppervlakte ontstaat.

Een indertijd veel gebruikt preparaat is Decokosit, een vloeibaar bindmiddel afkomstig uit de fabricage van Nitroglycerine en van Deense oorsprong.

In dunne lagen opgebracht is het een goed stopmiddel, de kleurstof verbleekt echter spoedig.

Voor grove herstellingen is portland cement in donkere of lichte kleur en aangemaakt met zilverzand of steenklopsel (gruis) aanbevelenswaardig. Vooral nu er ook witte portland cement verkrijgbaar is, niet te verwarren met b.v. Keynes cement wat in wezen hooggebrande gips is.

Voor herstel of het stoppen van marmer mag men nimmer portland cement gebruiken, men krijgt onherroepelijk roestbruine vlekken en de oppervlakte wordt ruw. Hier kan gips goede diensten bewijzen en ook de onlangs in de handel gekomen middelen op kunstharbasis. De droge stof wordt met een vloeibare cathalisator gebonden en bij het stoppen verkrijgt men een praktisch op marmer gelijkend product terwijl het lijmen muurvast verloopt. Over de houdbaarheid is echter nog weinig bekend.

Ten eerste moet worden gewaarschuwd tegen het gebruik van ijzer voor doken, krammen en ankers. Zelfs met lood geheel ingegoten oxyderen deze en brengen grote verwoestingen teweeg.

Het toepassen van brons of roodkoper is noodzakelijk en de bevestiging dient te geschieden door het aangieten met lood en aandrijven daarvan, of met specie, echter niet met zwavel en zand omdat dit mengsel tot oxyderen en inzetten kan leiden.

Vanzelfsprekend dient tijdens de uitvoering van herstelwerken in een gebouw de zerkenvloer beschermd te worden. Een zandlaag kan dienstig zijn doch is veelal hinderlijk; bescherming met zaagsel is niet alleen brandgevaarlijk doch van eikenhout geeft het bovendien (looizuur) vlekken terwijl hetzelfde gezegd kan worden bij gebruik van stro.

Men legge in elk geval loop- en rijplanken en zo mogelijk ter algehele bescherming een tijdelijk houten dekvloer (afb. 1 en 2).

Aan het einde gekomen van mijn beschouwing, zult U hebben bemerkt dat meer aandacht is

besteed aan waarschuwingen tegen het verval dan aan de techniek van het herstel van historische grafzerken. Dit is voortgekomen uit de gedachte dat beter kan worden voorkomen dan genezen en dat in vele gevallen de oplossing voor de hand ligt als men zich rekenschap geeft van het probleem. Bij moeilijke gevallen is het nodig een deskundige te raadplegen. Ik geef U de verzekering dat ook hierbij Monumentenzorg voor U klaar staat. Vele lastige herstellingen zijn in samenwerking met deskundigen op historisch, kunsthistorisch en architectonisch gebied door de beeldhouwers van deze dienst tot stand gebracht.

BOEKBESPREKING

A. *Bijl Mzn.* Genealogische en Heraldische Genedenkwaardigheden in en uit de Grote Kerk te Maassluis, Assen, Koninklijke v. Gorcum & Comp. N.V. (f 15,—).

Het is een gelukkig verschijnsel, dat de inventarisatie vordert van datgene, wat ons land herbergt op het gebied van oude grafstenen. Intussen gaat daarbij het tempo niet snel. Menige „insider” beklagt er zich bitter over, dat er nog steeds zoveel ongeinventariseerd is gebleven in Nederland en ook, dat zo talrijke inventarisaties maar half zijn uitgevoerd. Deze klachten komen waarlijk niet alleen van de zijde van de rechtstreeks belanghebbenden (onze genealogen), maar ook de moderne kunsthistoricus is over deze achterstand maar matig te spreken. *Et pour cause*, want het ontbreken van deugdelijke inventarissen werkt het doen verdwijnen van deze bij uitstek mobiele groep van monumenten maar al te dikwijls in de hand.

Er is een tijd geweest, waarin onze kerkrestauraties de meest gereede aanleiding plachten te vormen om oude grafstenen in groten getale te doen „afkeuren” en „opruimen”. Gelukkig behoort deze periode thans zo ongeveer wel tot het verleden. Maar dat betekent intussen nog niet, dat wij nu volkomen gerustgesteld kunnen zijn. Immers, wij kunnen er ons op het ogenblik allerm minst op beroemen, dat zulke bedreigingen en feitelijkheden thans beslist en definitief „uit de wereld geholpen” zijn. Want waarlijk, nog steeds wordt er bij kerkrestauraties — om het maar eens zacht uit te drukken — op de meest zonderlinge wijze met deze oude monumenten omgesprongen, zelfs in gevallen, dat men tegen de opperste leiding ener restauratie geen verdenking hoegenaamd zou durven koesteren. De zaak is

dan meestal deze dat, hoewel de betrokken architect van een zekere nalatigheid niet vrijgepleit kan worden, het juist de „mindere goden” zijn, die òf uit gemakzucht, òf uit onverschilligheid, òf uit onkunde, maar in elk geval op hun post tengevolge van een schromelijk gemis aan piëteit, geen moeite willen nemen om de monumenten dezer categorie naar behoren te beschermen en te bewaren.

Het is dan ook op deze gronden, dat wij èn schrijver èn uitgever dank moeten brengen voor de verschijning van een boek als van de heer Bijl. De heer Bijl heeft geen half werk geleverd, hij gaf zelfs meer dan de titel in uitzicht stelde. Hij bepaalde zich bij zijn onderzoek n.l. niet strikt tot de Grote Kerk van Maassluis, maar hij gaf feitelijk alle oude zerkinscripties, welke ook maar in de gemeente Maassluis konden worden opgemerkt.

In zijn boek heeft de heer Bijl ons eigenlijk een model geschonken voor een plaatselijke beschrijving. Zeker, hij is de eerste niet geweest op dit terrein en hij heeft voorgangers gehad, maar hij heeft het door anderen gegeven voorbeeld nog verder geperfectionneerd en tot in de kleinste details, aan de hand van alle beschikbare bronnen uitgewerkt.

Een belangrijke reeks van duidelijke tekeningen is aan het werk toegevoegd, die de uit der aard der zaak nogal dorre opsomming van namen op prettige wijze onderbreekt. Deze tekeningen zijn alle van de hand van de samensteller zelf. Veel goedgevormde stenen met prachtige, zuivere Romeinse letter vooral, werden hier beschreven en afgetekend, maar bepaald opmerkelijke objecten, wat beeldwerk betreft, kwamen te Maassluis niet voor. Op dit laatste punt kunnen wij

één uitzondering maken ten aanzien van de zerk, die van een voortreffelijk gebeeldhouwd wapen van Delfland voorzien is. Deze steen heeft een historie. De heer Bijl ontdekte n.l. dat hij aanvankelijk deel uitmaakte van de gevel van het plaatselijke gemeenlandshuis van het Hoogheemraadschap van dien naam. Later heeft men hem (o, zuinige voorouders!) daaraan door verbou-

wing niet meer kunnen gebruiken en toen is hij toegepast voor bedekking van een aan Delfland toebehorend kerkegraf...

Een doorwerkte index besluit het boek met nog een aantal kaarten, waarop de situatie van de graven duidelijk is voorgesteld. De typografische verzorging is bijzonder geslaagd.

MR. J. BELONJE

MUSEUM-NIEUWS

Rondreizende Unesco-tentoonstelling

Door de Unesco is wederom een tentoonstelling samengesteld, bestaande uit een collectie van 60 reproducties van Chinese schilderijen (van de 4de eeuw tot de 18de eeuw). Het is de bedoeling, dat ook deze expositie in Nederland zal circuleren.

De verzameling is verpakt in 5 speciaal voor dit doel ontworpen kisten. De reproducties zijn geheel voor gebruik gereed.

De kosten voor transport komen steeds voor rekening van de ontvangende instelling. Voor nadere inlichtingen richt men zich tot het Bureau van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, 's-Gravenhage.

AMERSFOORT, Beiaard-Museum.

Op 24 Oct. 1953 werd te Amersfoort de Nederlandse Beiaardschool geopend; bij deze gelegenheid werd medegedeeld, dat er plannen bestonden om in de benedenruimte van de O.L. Vrouwe-toren, aldaar een beiaard-museum te vestigen, dat een verzameling bijeen wil brengen op het gebied van klokken en speelmechanisme.

Thans is door de Amersfoortse klokkenist Van Kalleveen, de bewaker van de toren, een begin gemaakt met de collectie. Op deze plaats moge een beroep worden gedaan op allen, die in deze iets willen afstaan. Voor nadere inlichtingen wende men zich tot de Burgemeester van Amersfoort.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

ALKMAAR

— *Stedelijk Museum.* Werken van Harrie Kuyten -25 Apr.

ALMELO

— *Kunstkring „De Waag“.* Rekenschap. Dag. 15-17, 19.30-21.30 -2 Mei

AMERSFOORT

— *Gemeenschapshuis.* „Start“ 23 Apr.-7 Mei

AMSTERDAM

— *Amsterdams Historisch Museum De Waag.* Amsterdam te Water -25 Apr.

— *Nederlands Instituut voor Nijverheid en Techniek* (Museum van den Arbeid). Nederland maakt het -half Mei

— *Stedelijk Museum.* Textieldessin Gonzalez -25 Apr. -2 Mei

C. Domela Nieuwenhuis -2 Mei

Sport en Spel in de Oudheid -23 Mei

Piet Wiegman -23 Mei

— *Tropenmuseum.* Werken van de Pakistanse schilderes Esmet Rahim -1 Juni

De Congolees in Westerse en eigen kunst -1 Juni

— *Zoologisch Museum.* West-Indische Dieren -voorjaar

BREDA

— *Ethnografisch Museum van de Kon. Militaire Academie en de voormalige Hoofdcursus.* Japanse houtsneden -24 Apr.

DELFT

— *Stedelijk Museum Het Prinsenhof.* Contour -begin Mei

DEVENTER

— *Museum De Waag.* Werk van W. van Amstel -18 Apr.

Werk van H. Balsink 23 Apr.-1 Mei

Deense volkskunst (onder auspiciën van de Deens-Nederlandse Vereniging) 7-23 Mei

EINDHOVEN

— *Stedelijk Van Abbe Museum.* Raoul Dufy 25- Apr.

GOUDA

— *Het Catharina Gasthuis*. Louis Faure -30 Apr.

'S-GRAVENHAGE

— *Gemeentemuseum*. Twee eeuwen Duitse faience (1600-1800) -30 Mei

Massimo Campigli 30 Apr.-6 Juni

Tentoonstelling van werk van leerlingen van de middelbare kunst- en kunstnijverheidsscholen in Nederland -28 Apr.

— *Grotius Lyceum* (Klaverstr.) Het leven en werk van Hugo de Groot (georganiseerd door de Paedagogische afd. van het Gemeentemuseum) 26 Apr.-15 Mei

— *Het Nederlandse Postmuseum*. Oude brieven en postmerken -1 Juni

— *Kunstszaal Plaats*. Beeldhouwwerken en tekeningen. Ma. 13-17, Di. t/m Za. 10-17 -29 Apr.

— *Museum voor het Onderwijs*. Wij bouwen een schip -1 Juli

Aardolie -20 Juni

Reddingsbrigade 24 Apr.-3 Mei

— *Panorama Mesdag*. Ned. Kunstkring -18 Apr. „Odis” 30 Apr.-15 Mei

— *Pulchri Studio*. Groepententoonstelling -24 Apr.

— *Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie*. 17de eeuwse tekeningen en schilderijen en oude penningen uit de nalatenschap van Dr. C. Hofstede de Groot -30 Apr.

— *Vrije Academie voor beeldende Kunsten*. Kees Andrea. Dag. 10-17 -1 Mei

HAARLEM

— *Museum Het Huis Van Looy* (ingang Kamperlaan) Herman Kruyder. Werkd. 10-12.30, 13.30-17; Zo. 14-17 -16 Mei

— *Teylers Museum*. Grafisch werk van Lucas van Leden. Di. t/m Za. 11-17. 1ste Zo. v. d. mnd. 13-17 -15 Mei

HOORN

— *V.O.I.C.-gebouw*. „Start” -16 Apr.

LEEWARDEN

— *Kunscentrum Prinsentuin*. Prot. Kunstkring Ma. t/m Za. 9-17; bovendien Wo. 20-22. -24 Apr.

LEIDEN

— *Prentenkabinet der R.U.* Tekeningen door Paul Citroen en Jos. Gosschalk

15 Apr.-28 Mei

ROERMOND

— *Gemeentelijk Museum Hendrik Luyten-Dr. Cuypers Museum*. Nagelaten werk van Leo van Waegeningh -25 Apr.

ROTTERDAM

— *Museum Boymans*. Marino Marini -29 Apr. Engelse landschapsschilders van Gainsborough tot Turner -29 Apr.

— *Rotterdamse Kunstkring* (Witte de Withstr. 35a) T. Foujita -1 Mei

TILBURG

— *Paleis-Raadhuis*. Rekenschap 11 Mei-1 Juni

UTRECHT

— *Stichting De Utrechtse Kring* (Brigittestraat 4). Roeland Koning -24 Apr.

Alb. Muis 30 Apr.-22 Mei

AAN DE LEDEN VAN DE K.N.O.B. EN DE MUSEUMDAG

Ter vermindering van onnodige kosten en moeite, vooral ook om zeer veel tijdsverlies te voorkomen, worden de leden van de Bond en van de Museumdag, die hun contributie voor 1955 nog niet voldeden, vriendelijk, doch dringend verzocht deze uiterlijk binnen veertien dagen na verschijnen van dit blad te willen voldoen, onder nadrukkelijke vermelding van hun volledige naam en adres.

K.N.O.B.: postrekening 140380 van de Penningmeester van de K.N.O.B. te Rotterdam, of op de bankrekening van de K.N.O.B. bij de Heeren Mees en Zoonen te Rotterdam.

MUSEUMDAG: postrekening no 169653 van de Penningmeesteresse van de Museumdag te Leiden.

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND
waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Raamsteeg 2a, Leiden

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Smidswater 7, 's-Gravenhage

*97

*98

RESTAURATIE-NIEUWS

APRIL 1955

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Schalsum. Met de restauratie van de uit 1711 daterende preekstoel in de romaanse Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt. Arch.: A. Baart Jr. te Leeuwarden.

Stiens. De restauratie van de bakstenen toren van de Ned. Herv. Kerk met zadeldak is begonnen. Arch.: A. Baart Jr. te Leeuwarden.

OVERIJSSSEL

Dalfsen. De restauratie van de 14de eeuwse hoge, ronde verdedigingstoren van het kasteel Rechteren is voltooid. Arch.: Ir. A. J. van der Steur te Amsterdam.

Hasselt. Ten aanzien van de restauratie van het pand Hoogstraat D 9 zijn plannen in voorbereiding. Arch.: Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.

Heino. De herstelwerkzaamheden aan het interieur van de eenvoudige toren der Ned. Herv. Kerk zijn voltooid. Arch.: Ir. W. P. C. Knuttel te Deventer.

Kampen. Het 16de eeuwse pand Voorstraat 26 is gerestaureerd. Arch.: H. Boer te Kampen.

Losser. De aantrekkelijk gelegen, karakteristieke boerderij naast de Ned. Herv. Kerk is ge-

restaureerd en als jeugdgebouw in gebruik genomen. Arch.: J. Jans te Almelo.

Zwolle. De restauratie van het uit 1571 daterende Karel V-huis, met een borstbeeld van Karel V in de gevel, is in voorbereiding. Arch.: Ir. J. W. Dinger te Amsterdam.

GELDERLAND

Arnhem. De uit 1440 daterende Sabelpoort, die door oorlogsgeweld beschadigd was, is hersteld. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Bemmel. De restauratie der romaanse tufstenen toren der Ned. Herv. Kerk is voltooid. Arch.: J. G. A. Heineman te Velp.

Elburg. De restauratie van het pand Ellestraat 17 is in voorbereiding. Arch.: S. Postema te Oostendorp.

Etten. De romaanse toren der Ned. Herv. Kerk, waarin zich overblijfselen van een koepelgewelf bevinden, wordt gerestaureerd. Arch.: F. A. Bruininkweerd te Doetinchem.

Poederoyen. De uit de 15de eeuw daterende gothische toren der Ned. Herv. Kerk is gerestaureerd. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

NOORD-HOLLAND

- Amsterdam.* Plannen worden gemaakt ten aanzien van het pand Brouwersgracht 224. Uitvoering: W. D. Wouters te Amsterdam.
- De restauratie van het pand Groenburgwal 2a is voltooid. Uitvoering: W. D. Wouters te Amsterdam.
- Het 17de eeuwse pand Herengracht 574 is gerestaureerd. Uitvoering: Aannemersbedrijf Van Werven te Amsterdam.
- Met de restauratie van het pand Keizersgracht 161 is een aanvang gemaakt.
- De restauratie van het uit 1730 daterende pand Kloveniersburgwal 49 is voltooid. Arch. bur.: Jan de Meyer te Amsterdam.
- Het 17de eeuwse pand Korte Korsjespoortsteeg 8 is gerestaureerd. Arch.: A. J. Kramer te Amsterdam.
- Aan het pand Lange Leidsedwardsstraat 139 zijn de restauratiewerken beëindigd. Uitvoering: W. D. Wouters te Amsterdam.
- De 18de eeuwse percelen Rokin 154-156 zijn gerestaureerd. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.
- De 17de eeuwse pakhuizen Singel 2-2a zijn in restauratie. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.
- De herstelwerkzaamheden aan het pand Prinsengracht 10 zijn voltooid. Uitvoering: W. D. Wouters te Amsterdam.
- Het uit 1725 daterende pand Staalstraat 7, met halsgevel en fronton, wordt gerestaureerd. Arch.: J. Juffer Jr. te Blaricum.
- De restauratie van de panden Zandhoek 8 en 9 is beëindigd. Arch. bur.: Kleinhout en Van der Steur te Amsterdam.
- De 17de eeuwse gevel van het pand Zee-dijk is in restauratie.
- Edam.* De restauratie van het Stedelijk Museum, hetwelk een trapgevel bezit met wapens van Karel V en de Uitwaterende Sluizen, is in voorbereiding. Arch.: C. W. Rooyaards te Schoorl.
- Schellinkhout.* De Ned. Herv. Kerk, een bakstenen kruiskerk, zal worden gerestaureerd. Arch.: Y. Kok en H. F. Rappange te Amsterdam.

ZUID-HOLLAND

- Delft.* De verbouwing ten behoeve van verschillende gemeentediensten van het v.m. Meisjes-

huis is voltooid. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

- De herstelwerkzaamheden aan de nog niet gerestaureerde vleugel van het museum Prinsenhof worden voorbereid. Arch.: Prof. Ir. N. Lansdorp te 's-Gravenhage.
- Haastrecht.* Het uit 1618 daterende raadhuis met fraaie berg- en bakstenen gevel en sierlijke ankers, zal worden gerestaureerd. Arch. bur.: Van Hoogevest te Amersfoort.
- Heenvliet.* De restauratie van het Koetshuis van het Ambachtshuis is voltooid. Arch.: Ir. M. C. A. Meischke te Rotterdam.

ZEELAND

- Kruiningen.* De restauratie van het interieur van de uit de tweede helft der 15de eeuw daterende Ned. Herv. Kerk is aangevangen. Arch.: M. J. Leclercq te Kruiningen.
- Renesse.* De Ned. Herv. Kerk en toren zijn gerestaureerd. Arch.: Ir. P. H. Dingemans te Utrecht en B. V. van den Bergh te Rotterdam.
- Tholen.* De restauratie van het pand Brughstraat 16 is aangevangen. Arch.: H. van der Kloot Meyburg te Scheveningen.
- Veere.* Het pand Markt A 152 is in restauratie. Arch.: M. J. J. van Beveren te Middelburg.

NOORD-BRABANT

- Aalburg.* De restauratie van de Ned. Herv. Kerk, in oorsprong bestaande uit een gothisch schip met koor, hetwelk in 1630 herbouwd is, is voltooid. Arch. bur.: Van Bilderbeek en Basters te Dordrecht.
- Schijndel.* De laat-gothische toren der R.K. Kerk is gerestaureerd. Arch.: Jan Strik te Boxtel.
- Wijk.* De herstelwerkzaamheden aan de door oorlogsgeweld zwaar beschadigde toren zijn voltooid. Arch. bur.: Van Bilderbeek en Basters te Dordrecht.

LIMBURG

- Blitterswijk.* De twee 16de eeuwse muurschilderingen in de R.K. Kerk zijn gerestaureerd. Leiding: Gerhard Jansen te 's-Gravenhage.
- St. Geertruid.* Het schilderachtig gelegen R.K. Kerkje, dat geheel van mergelsteen is opgetrokken, zal worden gerestaureerd. Arch.: J. Huysmans te Maastricht.
- Grathem.* De restauratie van de laat-romaanse mergelstenen toren der R.K. Kerk is voltooid. Arch.: Ir. J. Franssen te Roermond.

DE MUSEUMDAG

PROGRAMMA VAN DE 1STE MUSEUMDAG IN 1955, OP VRIJDAG EN ZATERDAG,
20 EN 21 MEI TE MAASTRICHT

20 Mei

- 12 uur. Ontvangst door het Gemeentebestuur ten Stadhuisse.
- 13 uur. Gemeenschappelijke lunch in Hôtel du Lévrier, aangeboden door het Gemeentebestuur.
- 14.30 uur. Huishoudelijke vergadering in het Bonnefanten Museum, Ezelmarkt 1.
Agenda:
1. Opening en toespraak door de Voorzitter.
  2. Bestuursverkiezing.
  3. Jaarverslag van de Penningmeester.
  4. Verslag van de Kascommissie.
  5. Benoeming van een nieuwe Kascommissie.
  6. Voorstel tot aansluiting bij de Centrale van Hogere Rijksambtenaren.

Na afloop der huishoudelijke vergadering volgt in dezelfde zaal de behandeling van het onderwerp: *Musea en Publiciteit*.

Voordracht door de heer J. VET, Directeur van de Vereniging voor Vreemdelingenverkeer

Er is te Maastricht gelegenheid tot logeren, waarbij de prijzen variëren tussen *f* 5,50 en *f* 9,—. Het is gewenst, dat zij, die wensen te overnachten, zich zo spoedig mogelijk aanmelden bij DR. E. M. KRUYTZER, Natuurhistorisch Museum, Bosquetplein 7, Maastricht.

MUSEUM-NIEUWS

Kunstverlichting in musea.

Verlichting van museumzalen met kunstlicht, waarbij het geëxposeerde kunstwerk goed wordt belicht, brengt tal van problemen met zich mede. Eisen, die aan een goede kunstverlichting moeten worden gesteld, zijn, dat de voorwerpen evengoed, liefst beter dan bij zonlicht te zien zijn en vooral dat de kleuren hiervan niet veranderen. In het bijzonder na de oorlog is door het toepassen van de fluorescentiebuizen in verschillende kleuren veel bereikt. Aanvankelijk gaf de T.L. alleen maar een koud hard licht; de laatste tijd is men er gelukkig in geslaagd door het combineren van diverse kleuren buizen, ook warme kleuren te verkrijgen. Het voordeel van deze verlichting is, dat de zalen als in een zee

te Arnhem, over: *Het voeren van Propaganda over Gebeurtenissen van culturele aard.*

Voordracht door MR. L. J. F. WIJSENBEEK, Directeur van de Dienst voor Schone Kunsten te 's-Gravenhage, over: *Het Museum en zijn Publiek en hoe dit te bereiken.*

Het bestuur stelt zich voor, dat de deelnemers na het einde dezer bijeenkomsten gezamenlijk zullen dineren en vervolgens een voorstelling zullen bijwonen in de „Poesjenellenkelder”. Nader bijzonderheden hierover volgen nog.

21 Mei

9.30-11 uur. Bezoek aan de Musea (Bonnefanten Museum, Ezelmarkt 1; Natuurhistorisch Museum, Bosquetplein 7).

11 uur. Bezichtiging van de St. Servaaskerk, Vrijthof, en van de O.L. Vrouwebasiliek, onder leiding van PROF. DR J. J. M. TIMMERS. Daarna rondrit per autobus door Zuid-Limburg, met bezichtiging van bezienswaardigheden, zoals de Oude Abdij te Rolduc en het Streekmuseum te Kerkrade.

van licht baden. Dit heeft tot gevolg, dat ook de tentoongestelde kunstwerken goed te zien zijn. In verband met de mogelijke schadelijke invloed van de ultraviolette stralen doet men goed, de lichtbron niet te dicht bij de museumvoorwerpen te plaatsen.

Het vorig jaar hebben twee musea de fluorescerende lamp als kunstverlichting in hun museumzalen toegepast, nl. het Centraal Museum te Utrecht en het Dordrechts Museum te Dordrecht.

In het eerst genoemd museum¹ is de kunstver-

¹ Zie: M. Elisabeth Houtzager, „Verbetering van de elektrische installatie in het Centraal Museum”, *Gevu-klanken* 2 (1954) nr. 5 blz. 1.

lichting geheel vernieuwd. Tegen de beide balken aan de muurzijde en hiermede evenwijdig zijn lichtbronnen tegen het plafond bevestigd, die elk uit vier delen bestaan. De binnenzijde van deze bakken is wit gelakt. In elk onderdeel van de bakken zijn drie buislampen geplaatst, waarvan de middelste een andere kleur dan de beide buitenste heeft. Door voor elke bak prismaglas aan te brengen werd diffuus licht verkregen. Na verschillende proefnemingen is een combinatie van gekleurde buizen gevonden, waardoor de kleuren van kunstwerken te zien zijn, zoals bij zonlicht. Daar de lichtbronnen zich dicht tegen het plafond bevinden, worden de zalen niet ontsierd door armaturen, die bijna zonder uitzondering lelijk zijn.

Op 18 December 1954 werd het Dordrechts Museum opnieuw voor het publiek opengesteld. In alle zalen is elektrisch licht en wel T.L.-buisen-verlichting aangebracht. Deze lampen, die aan het plafond hangen, zijn gemonteerd in armaturen, die in de handel verkrijgbaar zijn.

Door een systeem van twee buizen toe te passen, die ieder een andere kleur uitstralen, wordt een voor het oog aangenaam licht verkregen, dat de geëxposeerde kunstwerken op een alleszins bevredigende wijze belicht. Thans zijn voor het eerst de schilderijen in dit museum ook op avonden en donkere dagen te bezichtigen.

Tevens zijn de wandbespanningen licht- en de lambrizeringen blauw-grijs geschilderd. De directeur heeft van deze gelegenheid gebruik gemaakt om de 17de eeuwse schilderijen opnieuw te plaatsen.

Tengevolge van de kunstverlichting was het mogelijk, thans ook de muurdammen voor het exposeren van schilderstukken te benutten. De hierop tentoongestelde stukken zijn evengoed te zien als b.v. die op de zijmuren; nergens is iets van schaduwwerking te bemerken.

In enkele zalen zijn 17de eeuwse meubelen geplaatst.

Ook met andere soorten kunstverlichting zijn de laatste jaren goede resultaten verkregen. In verschillende oude gebouwen b.v. in het Prinsenhof te Delft, in de Grote Zaal van de Schotse Huizen te Vere en in de Bourgondische Toren te Wijk bij Duurstede is het systeem van schijnwerpers² toegepast, die aan de binnenzijde van de balken werden aangebracht. Hiermede worden de geëxposeerde voorwerpen uitstekend verlicht. In de grote benedenzaal van het Rijksmuseum

Gevangenpoort moesten in verband met de hoogte van de verdieping de schijnwerpers aan $\pm$ 1.25 m lange staven worden gehangen. De muurvlakken zijn uitstekend belicht.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

Internationale Kunstweken

Evenals andere jaren zullen weer verschillende internationale kunstweken worden gehouden en wel naar:

BELGIË 8-17 Aug. (vanuit Brussel excursies naar Antwerpen, Gent, Brugge, Mechelen, Ostende, Hal, Namen, Bergen, Nivelles, Soignies).

ITALIË 19-28 Aug. (Emilia: Bologna, Ferrara, Parma, Fidenza, Ravenna, Reggio, Faenza, Forlì Rimini, Modena, abdij van Pomposa).

SCANDINAVIË 31 Juli-8 Aug. (Denemarken: Kopenhagen, Noord-Seeland; Zweden: Malmö, Lund).

ZWITSERLAND 11-19 Aug. (de kunst van Frans Zwitserland; bijwonen van het wijnfeest te Vevey dat vier maal per eeuw voorkomt, Zwitserse Riviera, de Röhne, Wallis).

Alle reizen staan onder auspiciën van de Ministeries van Onderwijs der betreffende landen. De deelnemers vormen een internationaal gezelschap uit kringen die speciaal belang stellen in monumenten van geschiedenis en kunst. Zij worden rondgeleid door gidsen die een kunsthistorische opleiding hebben ontvangen en verschillende talen spreken. De groepen zijn niet te groot; de hotels zijn eerste klas en autocars confortabel. De programma's bieden de nodige afwisseling; ook aan het landschapsschoon wordt veel aandacht gewijd. Vermoeienis wordt vermeden; de rustpauzes zijn lang, de maaltijden overvloedig. Contact met de bewoners van het bezochte land vinden de deelnemers tijdens de officiële ontvangsten, de feesten e.d.

Alle inlichtingen verschaft Prof. Paul Montfort, voorziter van de Fédération Internationale des Semaines d'Art, 310 av. de Tervueren, Woluwe (Bruxelles), België.

Textilia

Blijkens een bericht in Icom News, 1954, Vol. 7, nr. 6, blz. 4 is in Le Musée historique des tissus een Centre international des textiles anciens opgericht. Het doel van dit centrum is om te komen tot samenwerking op het gebied van het opmaken van een inventaris van het over de gehele wereld aanwezige materiaal van oude

² Men gebruikt hiervoor de Kompta-lux lamp.

weefsels. Met het oog hierop wil men eerst een overzicht krijgen van de plaatsen, instellingen waar zich textilia als boven bedoeld bevinden. Voorts stelt men zich voor het woordgebruik met betrekking tot de technische termen internationaal te regelen.

AMSTERDAM, *Natuurhistorische verzameling van het Amsterdamse Bos.*

Het Amsterdamse Bos, dat thans een oppervlakte van 900 hectare heeft, betekent voor de bewoners van Amsterdam een belangrijk recreatieoord. Op de uitgestrekte terreinen, in de poelen en vijvers leven plant en dier, dikwijls op plaatsen verborgen voor het oog van de wandelaar. Het is dan ook een gelukkige gedachte van de Dienst der Publieke Werken van Amsterdam geweest om met een eenvoudig opgezette verzameling het grote-stadspubliek een beeld te geven van de aanleg en groei van het Amsterdamse Bos en de daar voorkomende vormen van dieren- en plantenleven.

Het vorig jaar is de Directieket, die voor dit doel beschikbaar werd gesteld, geopend. Met de in lichtgrijze tint geschilderde vitrines en de zeer summier toegepaste vorm van diorama, die eigenlijk slechts als „couleur locale” van het geëxposeerde is bedoeld, heeft men een passende entourage geschapen. Het licht kan onbelemmerd toetreden door het glazen dak en de ramen, die aan één zijde gehandhaafd, een aardig uitzicht op het bos bieden en aldus het opgestelde materiaal niet te veel in een afgesloten ruimte isoleren.

Direct bij de ingang zijn in een vitrine maquettes (schaal 1 : 30) geplaatst, die de methoden van beplanting en de houtverwerking uitbeelden.

In de legvitrines aan de raamzijde vindt men een aantal vogelnestjes en houtmonsters van de voorkomende boomsoorten. In de staande vitrines aan de hier tegenover liggende lange wand kan de bezoeker van nabij de in het Bos levende vogels en zoogdieren, als mol, hermelijn, wezel en bunzing bekijken, terwijl de watervogels in een afzonderlijke vitrine in het midden van de ruimte zijn opgesteld. Met een herbarium is een begin gemaakt.

Kaarten o.m. een overzicht gevend van de terreinen en de ontwikkeling der beplanting, die van jaar tot jaar is te volgen, alsook een voorstelling van de ligging van het Amsterdamse Bos ten opzichte van N.A.P. vullen op instructieve wijze deze verzameling aan, die ook voor de jeugd zeer nuttig zal blijken te zijn.

HULST, *Oudheidkamer De Vier Ambachten*

Sedert 1930 is bovenstaande Oudheidkamer gevestigd in de speciaal voor dit doel opgetrokken aanbouw van het Gemeentehuis, dat daterend uit de eerste helft van de 16de eeuw vele restauraties heeft ondergaan, laatstelijk in 1949.

De klederdrachten afkomstig uit het Land van Hulst, Cadzand en het Land van Axel vormen het belangrijkste bezit van de Oudheidkamer. Deze verzameling bestaande uit mannen-, vrouwen- en kindercostuums uit het boeren en burger leven in de 18de en 19de eeuw, is aan de lange zijde van de grote zaal opgesteld. Het is aardig, dat tussen de onderdelen, die gedeeltelijk op poppen zijn geëxposeerd, ook mandjes, waaiers, patronen voor borduurwerken e.d., een plaats hebben gekregen. Een aantal vrouwenhoeden uit geheel Zeeland geeft in een afzonderlijke vitrine de bezoeker een indruk van de variëteiten, die er op dit gebied bestaan. Uit de directe omgeving van Hulst zijn enkele mutsen in verschillende modellen, zoals deze in de week thuis en 's Zondags werden gedragen, aanwezig. Zeker mogen niet onvermeld blijven de zeer fraai bewerkte beuk-garnituren en de zilveren sloten van kapmantels, de zilveren broekstukken en schoengespen, die alle afkomstig uit het Land van Hulst en Axel, ook tot deze interessante afdeling van de Oudheidkamer behoren.

Behalve de costuums heeft men in de loop der jaren ook tal van onderdelen van verdwijnende ambachten bijeen weten te brengen, als kuiperswerktuigen, een klompenmakerij en voorwerpen betrekking hebbend op de meekrap.

Onder de verschillende typisch Vlaamse spelen nam het boogschieten, ook nu nog zij het in een ietwat gewijzigde vorm uitgeoefend, een belangrijke plaats in. Een groot aantal penningen, alsmede de vrolijk gekleurde papieren kronen voor de kransen, die door de koning, kroonprins en erfprins werden gedragen bij het boogschieten, getuigen hiervan.

Is de hierboven beschreven ruimte voor het grootste gedeelte gewijd aan het folkloristisch aspect van Hulst en omgeving, het volgend vertrek daarentegen bevat een aantal topografia, o.m. plattegronden, waaruit de betekenis van Hulst als oude vesting duidelijk wordt. Hier bevindt zich ook de bibliotheek. De aangrenzende ruimte, die tevens dienst doet als bestuurskamer toont aan de wanden een aantal portretten van de Hattinga's, leden van een voor de geschiedenis van Hulst belangrijke familie. In de gang heeft men o.a. afbeeldingen van de Grote en de Ned. Herv. Kerk gehangen.

BOEKBESPREKINGEN

René Planchenault, Les Tapisseries d'Angers, Paris [1955]. 36 blz. tekst, 64 blz. zwart-wit-illustraties, 9 gekleurde platen.

In Angers, een der Franse stadjes, bekend om zijn „Kasteel aan de Loire”, bevindt zich een zeer belangrijke kerkschat van de kathedraal Saint-Maurice en wel in de vorm van een rijke collectie gobelins met voorstellingen uit het Oude en Nieuwe Testament. Deze schilderijen met de naald, die vroeger, op hoge feestdagen, de kleurenrijkdom der gebrandschilderde ramen zo prachtig zullen hebben aangevuld, zijn thans ondergebracht in het kasteel, waardoor dit zoveel meer aantrekkingskracht op de bezoeker zal uitoefenen.

De auteur, Inspecteur général des Monuments Historiques, heeft deze werken na een korte historische beschouwing beschreven in een gids, die evenals de meeste Franse gidsen, een boekwerkje is geworden, dat men graag zal bewaren en in zijn boekenkast een plaats zal bezorgen, te meer daar het door een beknopte bibliographie gelegenheid biedt tot verdere verdieping.

Wat dit werkje voorts zo waardevol en aantrekkelijk maakt is het ruime illustratiemateriaal (97 afbeeldingen, waarvan de gekleurde zeer fraai zijn uitgevoerd), waardoor de reiziger, die zich op een bezoek aan Angers voorbereidt, zich reeds een voorstelling kan vormen van de schoonheid, die hij zal gaan genieten, terwijl het hem bij een rondgang gemakkelijker zal zijn zich te oriënteren en het daarna een blijvende herinnering zal worden.

N. Z.

Répertoire international des archives photographiques d'oeuvres d'art. Paris. Dl. I, 1950; Dl. II, 1954. Unesco-uitgave.

Naar aanleiding van het verschijnen van het tweede deel van bovenstaande publicatie is het gewenst de aandacht te vestigen op deze uitgave, waarvan het eerste deel in 1950 uitkwam. Tijdens de derde algemene Conferentie van de Unesco in 1948 te Beyrouth werd besloten een repertorium samen te stellen van het in openbaar en particulier bezit aanwezig fotomateriaal (positieven en negatieven), voor zover dit betrekking heeft op kunstwerken. De in 1927 onder auspiciën van l'Institut de Coopération Intellectuelle verschenen soortgelijke uitgave, omvattend 500 collecties in 32 landen was uiteraard verouderd.

Bij de enquête, waarvan de resultaten zijn

verwerkt in het eerste deel van het Répertoire werden 1195 collecties in 67 landen betrokken. Op zeer overzichtelijke wijze zijn de gegevens in de lijvige, 667 blz. tellende uitgave van 1950, gerangschikt. In de volgorde van de landen (naar het Franse alfabet), onderverdeeld volgens de plaatsnamen, volgt in een Franse en Engelse tekst een historisch overzicht van de ontwikkeling der collectie, het onderwerp van de afbeeldingen, het aantal met vermelding van de maten en tot slot de voorwaarden voor verkoop. Achterin, na de opsomming der collecties, vindt men een inhoudsopgave van de categorieën, welke in de verzamelingen zijn vertegenwoordigd.

Het onlangs verschenen tweede deel van het Répertoire betekent een aanvulling van het eerste in die zin, dat thans 100 collecties in 44 landen zijn toegevoegd. Voor het eerst werden b.v. de verzamelingen in Spanje opgenomen. De typografische indeling heeft geen wijziging ondergaan.

Ongetwijfeld zal deze publicatie, waarin een zo uitgebreid overzicht wordt gegeven van de over de gehele wereld verspreide collecties fotoreproducties van kunstwerken, een belangrijke bijdrage vormen voor de studie van de kunstgeschiedenis, welke in de fotografie een onontbeerlijk hulpmiddel vindt.

J. FILZ

Publicaties over de musea in de Alta-uitgaven.

Gaarne worden op deze plaats de uitgaven vermeld van het Algemeen Publiciteitskantoor D. Y. Alta, Amsterdam-Leeuwarden, die op ongeregelde tijden publicaties gewijd aan een onzer provincies laten verschijnen. De in kloek formaat uitgegeven boeken bevatten van de hand van deskundigen artikelen over tal van facetten van het leven als landbouw, handel, nijverheid, cultuur, historie, sport, toerisme, enz.

In het bijzonder verdienen de bijdragen over de musea en oudheidkamers onze aandacht. Bij vergelijking van de uitgaven over b.v. Overijssel resp. in 1939 en 1951 verschenen, blijkt, dat men is afgeweken van de vroeger gevolgde regel om bij iedere stad afzonderlijk de zich aldaar bevindende museale instellingen te beschrijven. In de latere publicatie worden in een „algemeen” artikel de verschillende musea en oudheidkamers, die de provincie telt, behandeld. Na

een korte uiteenzetting over de ontstaansgeschiedenis volgt de rondgang door de verzameling, waarbij de belangrijkste onderdelen apart worden genoemd. Foto's zowel van het in- en exterieur alsook van enkele belangrijke stukken van de

collectie vormen een goede illustratie bij deze artikelen, die ongetwijfeld zullen bijdragen tot een grotere bekendheid van het cultuurbezit der provincie.

J. F.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMERSFOORT

— *Oude Wevershuys*. Uit eigen bezit -25 Mei

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum. Zalen Kon. Oudheidkundig Genootschap*. Amsterdam in tekening 1600-1800. Tekeningen uit de verzameling Chr. P. van Eeghen -5 Juni

— *Rijksmuseum. Prentenkabinet*. Nederlandse tekeningen uit de verzameling van Mr. A. Staring over de periode 1700-1850 -6 Juni

— *Stedelijk Museum*. Sport en spel in de oudheid -23 Mei
Piet Wiegman schilder en pottenbakker -23 Mei

Nationale tentoonstelling 5/5/55 -6 Juni
H. G. Adam -20 Juni

— *Amsterdamsch Historisch Museum De Waag*. Amsterdam, stad te water -30 Mei

— *Galerie Le Canard* (Spuistraat 272). Schilderijen van Siep van den Berg en gouaches van Gunnel Frieberg -21 Mei

ARNHEM

— *Gemeentemuseum*. François Desnoyer -31 Mei

— *Park Sonsbeek*. 3de Internationale tentoonstelling van Europese beeldhouwkunst
1 Juni-15 Sept.

— *Rijksmuseum voor Volkskunde*. Het Nederlands Openluchtmuseum. Nederland in bruiloftstooi -1 Nov.

DELFT

— *Museum Het Prinsenhof*. Hollands Glorie. Tentoonstelling Nederlandse maritieme geschiedenis
28 Mei-medio Aug.

DEVENTER

— *Muntentoren*. Deense volkskunst. (Onder auspiciën van de Deens-Nederlandse Vereniging) -23 Mei

EINDHOVEN

— *Stedelijk Van Abbe Museum*. Eindhoven verzamelt. Particulier kunstbezit. -23 Mei

ENSCHDEDE

— *Rijksmuseum Twentbe*. Nederlandse volkskunst -23 Mei

GOUDA

— *Het Catharina-Gasthuis*. Start -30 Mei

'S-GRAVENHAGE

— *Gemeentemuseum*. Twee eeuwen Duitse Faience (1600-1800) -30 Mei

Massimo Campigli -30 Mei

— *Het Nederlandse Postmuseum*. Oude brieven en postmerken -1 Juni

— *Kunstzaal Plaats*. Werk van Grete Rikko. Dag. 10-17, Ma. 13-17. Zo. gesloten -20 Mei

— *Museum voor het Onderwijs*. Wij bouwen een schip -1 Juli
Aardolie -20 Juni

— *Panorama Mesdag*. Overmans 21 Mei-12 Juni

— *Zingende Zolder* (Mallemolen 55/61). Aquarellen en tekeningen van Miep de Leeuwe. Ma., Wo. en Za. 14-17 -21 Mei

GRONINGEN

— *Kunstzaal De Mangelgang* (Lage der A 29). W. Alkema, J. Jordens, E. Kleima, C. Schilt, P. Snel en J. van der Zee -22 Mei

HAARLEM

— *Museum „Het Huis Van Looy”* (Ingang Kamperlaan). Werk van „De Groep”. Werkd. 10-12.30, 13.30-17; Zo. 13-17.

21 Mei-13 Juni

— *Kunsthandel Leffelaar*. A. Hofker en A. Zijlstra -23 Mei

- HEERLEN (LEIDEN)
 — *Raadhuis*. Rekenschap 4 Juni-27 Juni — *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Koenisada -16 Juli
- DEN HELDER — *Stadhuys*. Raadszaal. 17de eeuwse schilderkunst 11-27 Juni — *Stedelijk Museum De Lakenbal*. Moderne Belgische schilderijen uit Nederlands bezit 6 Juni-19 Juli
- HENGELO RHENEN
 — *Hengelose Kunstzaal*. Beeldhouwwerk van Lenie Meulman-Helmbold -23 Mei — *Oudheidkamer voor Rhenen en omstreken*. Uit het levensboek van de spaarpot -1 Oct.
- 'S-HERTOGENBOSCH ROTTERDAM
 — *Centraal Noordbrabants Museum*. Zwitserse publiciteitsgrafiek -1 Juni — *'t Venster*. Nicolaas Wijnberg -20 Mei
- HILVERSUM SCHIEDAM
 — *Internationale Boekhandel, v/h Pach* (Leeuwenstraat 13). Schilderijen van Ab van der Weyden -1 Juni — *Stedelijk Museum*. Jan van Luyn -30 Mei
- LAREN (N.-H.) TILBURG
 — *Kunstzaal Hamdorff*. Werk van W. A. Knip -24 Mei — *Paleis-Raadhuis*. Rekenschap -1 Juni
- LEERDAM UTRECHT
 — *Gemeentebuis* Soendanese Wajanggolekpoppen en gamelan-instrumenten -28 Mei — *Centraal Museum*. Engelse aquarellen. Werkd. 10-17; Zo. 13-17; bovendien 20-22 22 Mei-3 Juli
- LEEUWARDEN — *Kunsthandel E. A. Wagenaar* (Achter St. Pieter 5). Beeldhouwwerken van Paulus Reinhard en schilderijen en grafiek van William D. Kuik -22 Mei
- *Stichting De Utrechtse Kring* (Brigittestraat 4). Alb. Muis -22 Mei
- Lies Guntenaar (naaldwerk) en B. Guntenaar (plasticen) 4-26 Juni
- LEIDEN ZWOLLE
 — *Prentenkabinet der Rijksuniversiteit*. Paul Citroen en Jos Gosschalk -29 Mei — *Stichting Kunstzaal Het Hopmanshuis* (Rode-torenplein). Japanse houtsneden -23 Mei
- *Gravensteen*. Zo leeft en werkt de Leidse Universiteit 3-18 Juni

BONDSNIEUWS

De algemene zomervergadering en excursie van de leden van de K.N.O.B., waarbij ook de leden van de Vereniging van De Museumdag welkom zullen zijn, zullen plaats vinden op:

Vrijdag en Zaterdag 1 en 2 Juli a.s. te Leeuwarden.

De excursie zal gehouden worden door het westelijke gedeelte van de provincie Friesland.

Nadere aankondigingen zullen in het volgend Nieuwsbulletin verschijnen, terwijl het eerstkomende Bulletin artikelen zal bevatten aan deze excursie gewijd.

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND
waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Raamsteeg 2a, Leiden

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Smidswater 7, 's-Gravenhage

*113

*114

RESTAURATIE-NIEUWS

MEI 1955

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

GRONINGEN

Wedde. Met de restauratie van de Wedderborg, een gebouw bestaande uit twee vleugels met traptoren, gelegen in een klein park met omgrachting, is een aanvang gemaakt. Arch.: A. R. Wittop Koning en R. Offringa te Groningen.

FRIESLAND

Bolsward. De restauratie van de zadeldaktoeren van de 15de eeuwse monumentale Ned. Herv. Kerk is aangevangen. Arch.: A. Baart Jr. te Leeuwarden.

Idaard. De zes gebrandschilderde ramen — die in 1774 door Ype Staak te Sneek vervaardigd werden — en zich bevinden in de Ned. Herv. Kerk zijn gerestaureerd. Arch.: Ir. J. J. M. Vegter te Leeuwarden.

Schalsum. De restauratie van de uit 1711 daterende preekstoel van het romaanse Ned. Herv. Kerkje is voltooid. Arch.: A. Baart Jr. te Leeuwarden.

DRENTE

Nijeveen. De herstelwerkzaamheden aan de laat 15de eeuwse Ned. Herv. Kerk zijn voltooid. Arch.: J. Jans te Almelo.

OVERIJSSSEL

Almelo. De Ned. Herv. Kerk, gebouwd in 1738, met een zandstenen koor uit 1493, wordt ge-

restaureerd. Arch.: K. L. Symons te Amsterdam.

Dalfsen. Het herstel van de toren van de laat-gothische Ned. Herv. Kerk is voltooid. Arch.: Ir. W. P. C. Knuttel te Deventer.

Deventer. De restauratie van een gedeelte van de oude walmuur nabij het Bokkingshang en het Emmaplein is begonnen. Arch.: Ir. W. P. C. Knuttel te Deventer.

— Het pand Assenstr. 4, „De Rozijnenkorf”, is gerestaureerd. Arch.: Ir. W. P. C. Knuttel te Deventer.

Losser. De 16de eeuwse toren, gedekt met zadeldak tussen twee topgevels, van de oude afgebroken parochiekerk is gerestaureerd. Arch. Bur.: Egbers en Horsten te Hengelo.

GELDERLAND

Acquoy. De laat-gothische, in Kempense trant opgetrokken toren van de Ned. Herv. Kerk is in restauratie. Arch.: H. Onnes te 's-Gravenhage.

Beesd. De herstelwerkzaamheden aan de laat-gothische toren van de Ned. Herv. Kerk zijn aangevangen. Arch.: H. Onnes te 's-Gravenhage.

Buren. De restauratie van de Waag- een vroeg 19de eeuwse zuilengalerij tegen de Ned. Herv. Kerk — en van de Pomp is voltooid. Arch.: E. H. Weber te Amsterdam.

- Groesbeek.* Het herstel van de bepleisterde, een voudige toren van de middeleeuwse Ned. Herv. Kerk is voltooid. Arch.: A. van der Kloot te Nijmegen.
- Overasselt.* De consolidatiewerken aan de St. Walrickruïne zijn begonnen. Arch.: Ir. J. G. Deur te Nijmegen.
- Rbenoy.* De in hoofdzaak 19de eeuwse Ned. Herv. Kerk met houten toren is in restauratie. Aannemer: G. Sweeris te Beesd, o.l.v. de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
- Voorst.* De herstelwerkzaamheden aan de fraaie, romaanse utfsteden toren van de Ned. Herv. Kerk, welke door oorlogshandelingen werd beschadigd, zijn aangevangen. Arch.: Ir. W. P. C. Knuttel te Deventer.
- Zuiphen.* De Burgerzaal in de v.m. Vleeshal wordt gerestaureerd. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

UTRECHT

- Bunnik.* De restauratie van de gepleisterde, éénbeukige Ned. Herv. Kerk is voltooid. Arch.: H. van Overhagen te Bunnik.

NOORD-HOLLAND

- Amsterdam.* Het perceel Brouwersgracht 220 wordt met toepassing van fragmenten van het destijds afgebroken pand, herbouwd. Leiding: W. D. Wouters te Amsterdam.
- De restauratie van de panden Hoogte Kadijk 24-26 is aangevangen. Leiding: W. D. Wouters te Amsterdam.
- Het pand Hoogte Kadijk 36, hetwelk een halsgevel bezit, wordt gerestaureerd. Aannemer: J. Kleyn te Amsterdam.
- Het herstel van de Oude Kerk is aangevangen. Arch.: Prof. Ir. C. Wegener Sleeswijk en Ir. A. J. van der Steur te Amsterdam.
- Het 18de eeuwse pand, N.Z. Voorburgwal 175, hetwelk een halsgevel met vleugelstukken bezit, wordt gerestaureerd.

ZUID-HOLLAND

- Maassluis.* Plannen worden opgemaakt voor de restauratie van de 16de eeuwse Ned. Herv. Kerk. Arch.: Phil. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage en H. v. d. Kloot Meyburg te Scheveningen.
- Nieuwland.* Het herstel van de 15de eeuwse bakstenen Ned. Herv. Kerk en toren is in voorbereiding. Arch. bur.: Van Hoogevest te Amersfoort.

ZEELAND

- Middelburg.* De restauratie van de abdijtoren („Lange Jan”) is voltooid. Arch.: H. van der Kloot Meyburg te Scheveningen en Ir. A. Rothuizen te Middelburg.

NOORD-BRABANT

- Babyloniënbroek.* Het pand B. 46, het zgn. „Fort”, hetwelk vermoedelijk een overblijfsel is van de vm. Uithof van de Abdij Berne, zal worden gerestaureerd. Arch.: Phil. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.
- Berne.* Het herstel van de oude Kloosterput wordt voorbereid. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
- Dennenburg.* Het v.m. R.K. dorpskerkje, dat door verwaarlozing tot een ruïne is vervallen, zal worden gerestaureerd. Arch.: Jan Strik te Bostel.
- Enschot.* Plannen tot restauratie van de gemeentetoren zijn in voorbereiding.
- Etten.* Voorbereidingen worden getroffen tot restauratie van de herberg „De Oude Zwaan”. Arch.: B. J. Koldewey te Voorburg.
- Geertruidenberg.* Het oorspronkelijke middeleeuwse Raadhuis, hetwelk in 1768 van een Lod. XV gevel werd voorzien, zal worden gerestaureerd. Arch.: Ir. N. van der Laan te 's-Hertogenbosch.
- 's-Hertogenbosch.* De laat-gothische St. Antoniuskapel met koepeltorentje zal worden gerestaureerd. Arch.: Ir. N. van der Laan te 's-Hertogenbosch.
- Hoeven.* Het herstel van het v.m. Posthuis, een rechthoekig bakstenen gebouw met zandstenen boogingang in zgn. Rubensstijl, is in voorbereiding. Arch.: A. Nelissen te Hoeven.
- Leende.* De restauratie van de toren van de R.K. Kerk, welke een hoge spits met peerbekroning heeft, is in voorbereiding. Arch.: Ir. C. G. Geenen te Eindhoven.
- Middelbeers.* Het v.m. R.K. dorpskerkje met toren zal worden gerestaureerd. Arch.: Ir. C. G. Geenen te Eindhoven.
- Prinsenbeek.* De restauratie van de Kapel Gageldonk — een vroeg 16de eeuws bakstenen gebouwtje met rieten dak — wordt voorbereid. Arch.: F. Mol te Breda.
- Veen.* Een restauratieplan wordt opgemaakt voor het herstel van de Ned. Herv. Kerk en toren. Arch.: Ir. J. de Wilde te Breda.

LIMBURG

- Arcen.* Het herstel van de oorlogsschade aan de brug en aan de poorttoren van het kasteel wordt voorbereid. Arch.: Jules Kayser te Venlo en L. Sorée te Blerick.
- Born.* De kleine bakstenen St. Hubertuskapel is gerestaureerd. Leiding: Gemeente opzichter.
- Bunde.* Met de restauratie van het 18de eeuwse Huis Heiligenberg is een aanvang gemaakt. Arch.: G. J. W. Snelder te Maastricht.
- Heerlen.* De restauratie van de Gevangentoren is in voorbereiding. Arch.: Ir. F. P. J. Peutz te Heerlen.
- Munstergeleen.* Plannen zijn in voorbereiding voor de restauratie van de hoeve Chorus. Arch.: P. A. Schols te Geleen.
- Oud-Valkenburg.* De schilderachtig gelegen R.K. Kerk, waarvan het koor in 1757 door de architect Couven uit Aken is gebouwd, is in restauratie. Arch.: Harry Koene te Maastricht.
- Roermond.* De bovenbouw van de toren der 15de eeuwse kruisbasiliek van St. Christoffel zal worden gerestaureerd. Arch.: Ir. F. P. J. Peutz te Heerlen.
- Rijckholt.* Het herstel van het leiendak van het Kasteel, dat een zware vierkante toren bezit,

is in voorbereiding. Leiding: Dienst Bouw- en Woningtoezicht te Heerlen.

- Schaesberg.* Aan het Kasteel en Hoeve Strijdhagen zullen de meest noodzakelijke voorzieningen worden getroffen. Leiding: Bouwbureau van de Oranje Nassau Mijnen te Heerlen.
- Sittard.* Het stucplafond van het 17de eeuwse v.m. Dominicanenklooster is hersteld. Leiding: Bouwbureau der Staatsmijnen te Sittard en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
- Spaubeek.* De restauratie van de Kasteelhoeve van St. Jansgeleen, waarvan de bakstenen, buitengevels van mergelstenen schietgaten zijn voorzien, wordt voorbereid. Arch.: Ir. J. E. Schoenmaeckers te Sittard.
- Tegelen.* De restauratie van de door oorlogsgeweld beschadigde 16de eeuwse toren van de R.K. Kerk is in voorbereiding. Arch.: J. Franssen te Roermond.
- Vaals.* Het herstel van het 18de eeuwse Huis Clermont, dat om een binnenplein is gelegen, zal binnenkort ter hand worden genomen. Arch.: Ir. J. Witteveen van het Arch. bur.: J. H. Boosten te Maastricht.
- Valkenburg.* De restauratie van de 14de eeuwse mergelstenen Grendelpoort, die door oorlogsgeweld is beschadigd, wordt voorbereid. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

MUSEUM-NIEUWS

Rondreizende Unesco-tentoonstelling.

Wederom heeft Unesco een reizende tentoonstelling voor ons land beschikbaar gesteld, ditmaal van een 60-tal ingelijste reproducties in kleuren naar Chinese muurschilderingen, schilderijen op zijde, enz., daterende uit de tijd van Christus' geboorte tot het begin van de 18de eeuw.

De reproducties zijn gevat in goudkleurige lijsten met een donkerrood binnenrandje, en voorzien van glas. De collectie is verpakt in zes kisten, welke zodanig zijn geconstrueerd, dat de genummerde reproducties hierin een vaste plaats hebben. De afmetingen van de lijsten, welke zeer verschillend van grootte zijn, bedragen voor de kleinste 27 × 27 en voor de grootste 83 × 73

cm. Voor het ophangen is het nodig aan de achterzijde van de lijsten in de reeds aangebrachte openingen schroefogen te draaien.

Om de vervoerkosten zo laag mogelijk te houden zal de volgorde van expositie der collectie zoveel mogelijk provinciegewijs worden bepaald. Het transport zelf dient door de deelnemers onderling te worden geregeld, de kosten hiervan komen steeds voor rekening van de ontvangende instelling. Voor verzekering behoeft niet te worden gezorgd.

Voor aanvragen melde men zich zo spoedig mogelijk bij het Bureau van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, 's-Gravenhage.

INSTRUCTIEVE TENTOONSTELLINGEN VOOR DE JEUGD IN HET RIJKSMUSEUM TE AMSTERDAM

DOOR E. R. MEIJER

De vele tentoonstellingen, welke de laatste jaren worden gehouden, mogen een verfijnd genoeg zijn voor de ingewijden, zij worden zeker niet alleen met dit doel voor ogen samengesteld. Ook het verlangen om mensen aan te trekken van buiten de kring van geregelde museumbezoekers speelt een voorname rol en men tracht hieraan te voldoen door het spectaculaire effect van uit alle delen der wereld bijeengegaaide meesterwerken. Deze opzet mag succesvol heten, indien men tenminste het bezoekersaantal als maatstaf aanneemt. Van groter belang is echter om het publiek, dat men aldus aantrekt, te binden en toe te voegen aan het getal der geregelde bezoekers, dat men immers zo van harte wenst te vergroten. Dit is dan ook een van de redenen, waarom voorlichting tot het leren zien en waarden van kunst als een onmisbaar element in de functie der musea wordt beschouwd.

Voor het Rijksmuseum te Amsterdam wordt deze taak ter hand genomen door de afdeling Bevordering Museumbezoek, welke sedert Januari 1954 bestaat. Zij richt zich in het bijzonder tot de jeugd der middelbare scholen en tracht deze op verschillende manieren nader te brengen tot de beeldende en sierende kunst.

Naast series rondleidingen, voordrachten geïllustreerd met enkele kunstwerken of met lichtbeelden, en lezingen op de scholen zelf staan kleine instructieve tentoonstellingen op het programma. Deze tentoonstellingen onderscheiden zich door een beperkte omvang en een andere richtlijn van de manifestaties, waarover in de aanhef werd gesproken. Zij belichten telkens één facet van het museumbezoek, om aldus een gids te zijn voor wie zijn weg wil zoeken in de permanente opstelling van een museum. Men zou deze instructieve tentoonstellingen daarom kunnen beschouwen als de formules, volgens welke de museumbezoeker zich zijn rondgang door het gebouw ten nutte en tot een vreugde maken kan. Deze doelstelling moge verduidelijkt worden door een summier bespreking van de drie exposities, welke in het schooljaar 1954/55 werden gehouden.

I. 'Hoe het landschap werd geschilderd' (15 September-15 October 1954). De ontwikkeling van de landschapschilderkunst in de noordelijke Nederlanden van het einde der 15de eeuw tot

en met de Haagse School. Bij elk schilderij behoorde een tekst, waarin vermeld waren naam en levensbeschrijving van de kunstenaar en de voorstelling van het stuk, gevolgd door een kort commentaar op de specifieke kenmerken van het schilderij. Soms ging deze toelichtende tekst bovendien vergezeld van een in O-I inkt geschetst compositieschema of van een foto van een détail, waardoor de aandacht van de toeschouwer op een bepaalde bijzonderheid werd gevestigd. De tentoonstelling bestond uit 28 schilderijen (afb. 1 en 2).

II. 'Beeldende Kunst en Kunstnijverheid tussen 1625 en 1650' (4 Januari-1 Februari 1955). Dit tijdvak werd gekozen om de bezoeker een indruk te geven van het kunstleven uit de tijd, dat Vondel zijn Gysbrecht schreef — dat was in 1637. Ook hier was een keuze gemaakt uit eigen bezit, met Lutma's barokke schenkan en schotel van 1647 als 'eye-catching' middelpunt. Voorts waren er ceramiek, glas, penningen, tapisserieën, meubels, tin, koper en schilderijen om het tijdsbeeld zo geschakeerd mogelijk te maken. Bijschriften op vrijstaande standaards gaven toelichting op groepen van voorwerpen, dus op de schilderkunst, de ceramiek, het tin enz. Ter introductie werd de bezoeker bij binnenkomst een korte samenvatting overhandigd.

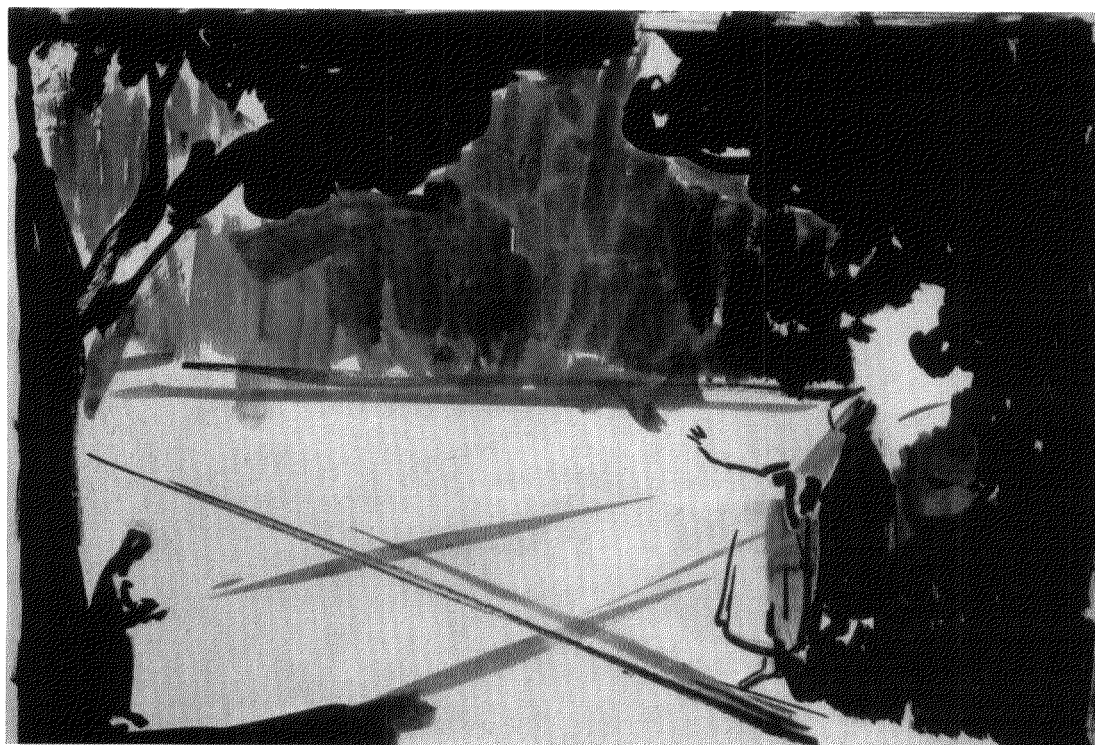
III. 'Het kabinetstuk in de Hollandse schilderkunst van de 17de eeuw' (5 Maart-5 April 1955). Een kleine selectie van kabinetstukken, voornamelijk uit de Leidse School (Dou, Metsu, de Van Mierissen en andere schilders). De nadruk werd in de bijschriften gelegd op de uiterst minutieuze bewerking en op het belangwekkende verschijnsel van een zo conscientieuze weergave van de werkelijkheid. Duidelijk kwam op deze tentoonstelling tot uitdrukking, hoe bepaalde motieven steeds weerkeren (kaarslichteffect, boogvensters, spelende putti in bas-relief e.d.). Het meest verrassend, zelfs voor ingewijden, waren de foto's, die in een aansluitend vertrek hingen. Deze gaven details te zien tot twintig maal vergroot weer, waardoor de toeschouwer werd gedwongen de schilderijen nogmaals, en dan scherper, te beschouwen, omdat deze détailfoto's menige kleinigheid onthulden, waaraan het oog op het origineel had voorbijgezien (afb. 3 en 4).

TENTOONSTELLING VOOR DE JEUGD

Afb. 1. David Vinckboons, Prediking van Johannes de Doper.

(Amsterdam, Rijksmuseum)

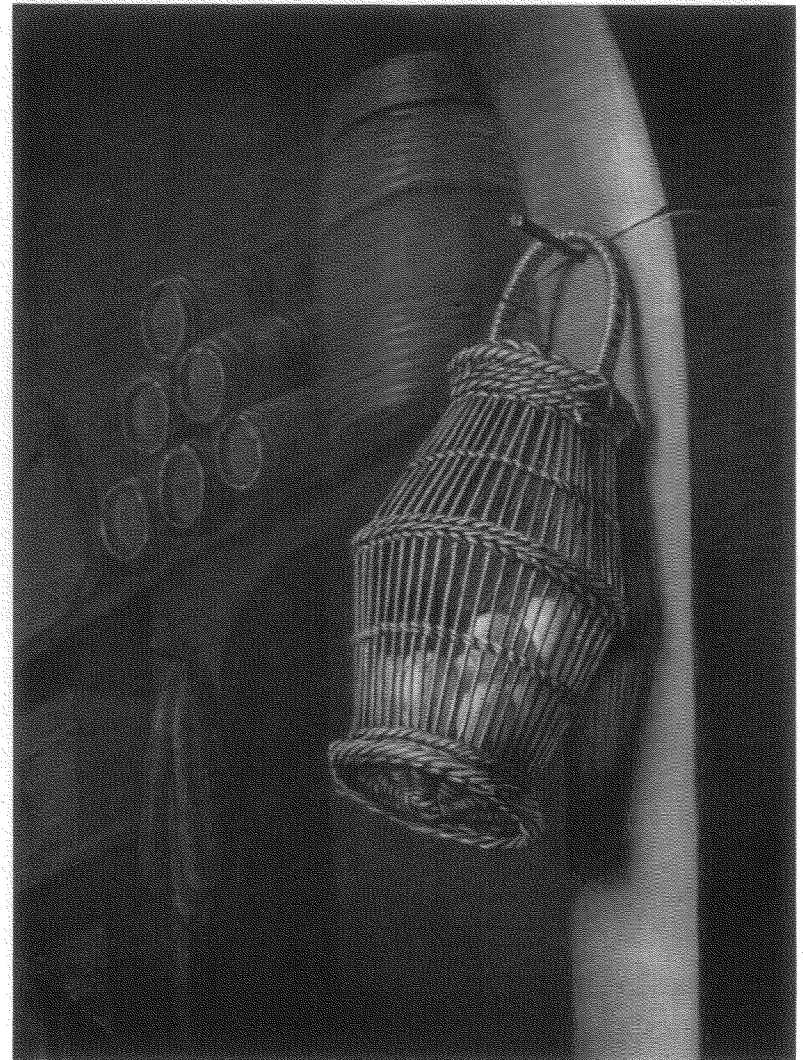

Afb. 2. Compositieschema in O. I. inkt van bovenafgebeeld schilderij.

(Foto's Rijksmuseum, Amsterdam)

Afb. 3. Frans van Mieris de J., *De kruidenierswinkel* (1715)

Afb. 4. Detail, op formaat 50 × 60 cm getoond op de tentoonstelling „Het Kabinetstuk”

(Foto's Rijksmuseum, Amsterdam)

Zo gaf elk van deze tentoonstellingen een voorbeeld van de 'techniek' van het museumbezoek. De eerste, hoe men zich kan verdiepen in de stilistische ontwikkeling van een bepaald genre; de tweede, hoe men zich een bepaald tijdvak voor ogen kan stellen met verschillende voorwerpen uit één periode. De laatstgenoemde expositie suggereerde de beschouwing van een specifieke stroming, gelicht uit een meer algemene samenhang.

Afgemeten naar de groei van het aantal scholen, dat zich voor bezoek meldt, is het programmaonderdeel der instructieve tentoonstellingen een succes. Maar ook hier, zoals bij de andere werkzaamheden van de afdeling Bevordering Museumbezoek, blijkt het persoonlijk contact met de docenten van uitermate groot belang. Zonder hun belangstelling, zonder hun enthousiasme is het ondenkbaar een blijvende band tussen school en museum te leggen.

Over de aandacht der leerlingen niets dan lof. Het blijft meestal niet bij gewillig kijken, de reacties zijn dikwijls positief. Dit is tenminste mijn ervaring in Amsterdam. Niet zonder invloed blijkt in dit verband het werk van de Museumcommissie van de Gemeentelijke Schoolkunstcommissie, die met volle energie de jeugd uit de

hoogste klassen van de lagere school het museum binnenvoert onder leiding van kunstenaars, die zich speciaal op het onderricht aan jonge kinderen hebben toegelegd. Het resultaat hiervan is merkbaar, wanneer men meisjes en jongens van de middelbare school rondleidt, die deze inwijding gedurende het lager onderwijs hebben ontvangen. Zij bewegen zich vrijer in het museum en weten gemakkelijk essentiële kenmerken van een kunstwerk te vatten.

Vooropleiding, milieu en traditie doen ongetwijfeld hun invloed gelden op de reacties van de jeugd, wanneer zij in een museum worden gebracht en met kunst geconfronteerd. Een goede gelegenheid om dit te ervaren bood de tentoonstelling 'Hoe het landschap werd geschilderd'. Deze is namelijk ook naar Leeuwarden en Groningen overgebracht, waardoor zich de mogelijkheid van een vergelijking heeft voorgedaan.

Mejuffrouw Petra Clarijs, chef van de Paedagogische Dienst der Musea, bij het bureau van de Rijksinspecteur van Roerende Monumenten, die zowel in het Fries Museum als in het Gronings Museum een aantal rondleidingen heeft verzorgd, zal in aansluiting op het bovenstaande iets van haar ervaringen vertellen.

JEUGDIG BEZOEK AAN MUSEA EN TENTOONSTELLINGEN

DOOR PETRA CLARIJS

De tentoonstelling „Hoe het landschap werd geschilderd” werd van 15 Jan.-13 Februari gehouden in het Fries Museum te Leeuwarden. Zij werd bezocht door 2646 leerlingen van Gymnasia, Lycea, H.B.S., M.T.S., Ambachts- en Huishoud-, Landbouwhuishoud-, Kweekscholen, scholen voor Opleiding voor Kleuteronderwijs, U.L.O.-scholen en één Volkshogeschool, uit de gehele provincie. De toelichting werd zo veel mogelijk gegeven door de leerkrachten zelf. Slechts in enkele gevallen, wanneer geen andere mogelijkheid tot rondleiding bestond, belastte ondergetekende zich er mee. De ervaring met de leerlingen opgedaan is dus beperkt. Voor zover zij reikt kan het volgende worden geconstateerd:

Alle leerlingen waren zeer aandachtig. Vele maakten de indruk nooit of zeer zelden in een museum te zijn geweest of althans vrij vreemd te staan tegenover schilderkunst. Het beantwoorden van de enkele gestelde eenvoudige vragen, die geen van alle betrekking hadden op histori-

sche of kunsthistorische details, maar alleen op het geziene, ging dan ook meestal zeer stroef; vaak werd na enig aanhouden een bedeesd antwoord ontvangen van een enkeling, die blijkbaar minder beschroomd was of beter zag dan de rest. Een uitzondering hierop maakten vooral de leerlingen der kweekscholen, hetgeen ook enigszins voor de hand ligt. Leerlingen van meisjescholen waren soms zeer spontaan in het uiten van haar aesthetisch beleving. Wanneer enige malen achtereen geweest was op eenzelfde stijlelement konden de leerlingen dit ook zelf wel elders ontdekken. Het zelfstandig constateren van verschillen of overeenkomsten bleek voorshands nog niet mogelijk, hetgeen waarschijnlijk zijn oorzaak vindt in het feit dat de leerlingen nog te weinig ervaring hadden in het zien van schilderijen.

Van de gelegenheid tot vragen stellen werd niet veel gebruik gemaakt. Meestal informeerde men naar de materiële waarde der geëxposeerde stukken, in het bijzonder naar „het duurste”

schilderij. Of aan de aansporing om vooral nog eens weer te komen en ook van de begeleidende verklarende teksten goede nota te nemen is volstaan, valt natuurlijk niet te constateren. Al met al wil het mij voorkomen dat de rondleidingen hun effect niet hebben gemist.

In het Provinciaal Museum voor Oudheden te Groningen, waar de tentoonstelling van 19 Febr.-12 Maart te zien viel, was de belangstelling niet minder groot. Hier kwamen 2993 scholieren van de volgende instellingen van onderwijs: Gymnasium, H.B.S., Voortgezet Lager Onderwijs, U.L.O., Kweek-, Landbouw- en Industrijschool, M.T.S. en Lagere school. De meeste scholen waren uit de stad zelf; de slechte weersomstandigheden hebben er stellig toe bijgedragen dat het bezoek uit de provincie minder groot was.

Ook hier werd de rondleiding verricht door de leerkrachten. Velen van hen hadden echter de wens te kennen gegeven van te voren de tentoonstelling te bezoeken en enige voorlichting te ontvangen. De rondleidingen voor de leerkrachten, die werden gehouden voor grotere en kleinere groepen en soms voor een enkeling, werden gegeven vanuit het standpunt van de rondleiders zelf; er werd dus speciaal gewezen op die zaken die

begrijpelijk zijn voor de jeugd. Indien de indruk niet bedriegt werd dit zeer gewaardeerd.

Tenslotte nog een verheugende mededeling: het Rijksmuseum is zo vriendelijk de tentoonstelling „Hoe het landschap werd geschilderd” in de komende maanden ter beschikking te stellen voor die musea, die hiervoor belangstelling hebben. Laten zij zich wenden tot de Hoofddirectie van het Rijksmuseum met vermelding van de verlangde data. Misschien ten overvloede zij er nog eens op gewezen dat deze tentoonstelling zich niet uitsluitend richt tot de jeugd maar dat zij ook voor volwassenen hoogst aantrekkelijk en belangrijk is. N.B. Mededeling van de Paedagogische Dienst der Musea.

Binnenkort kan de tentoonstelling „Etswerk van Rembrandt” worden gezonden naar de middelbare scholen die zulks wensen. In het najaar zal een expositie van „Nederlandse stillevens uit de 17de eeuw” met op de schilderijen voorkomende voorwerpen circulerende langs verschillende musea, te beginnen bij het Stedelijk Museum te Schiedam. De musea, die voor deze expositie belangstelling hebben, worden verzocht zich te wenden tot de Dienst, Buitenhof 33, den Haag.

GESCHIEDKUNDIG MEDISCH-PHARMACEUTISCH MUSEUM TE AMSTERDAM

DOOR D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

Sinds 1901 waren de verzamelingen van het Geschiedkundig Medisch-Pharmaceutisch Museum ondergebracht in enkele zalen van het Stedelijk Museum te Amsterdam. Velen zullen zich van dit in 1887 opgerichte museum zonder twijfel de opstelling op de gelijkvloerse verdieping aan de straatzijde nog herinneren, met in een van deze aangrenzende vertrekken de kraamkamer, de dolhuiskamer met de voorwerpen, die van een oud krankzinnigengesticht afkomstig waren. Hier bevond zich ook de apotheek; deze was niet erg overzichtelijk ingericht; tal van voorwerpen die er niet of zijdelings toebehoorden, trof men er aan.

Om de steeds groeiende collecties van het Stedelijk Museum te kunnen onderbrengen, moest het Pharmaceutisch Museum in 1947 het gebouw verlaten. Na eerst enige tijd opgeslagen te zijn geweest in het Nederlandse Openluchtmuseum te Arnhem werd de verzameling naar de hoofdstad teruggebracht, waar deze een tijdelijk onderdak kreeg op de zolder van het Gemeentelijke

Verzorgingshuis voor Ouden van Dagen aan de Roeterstraat.

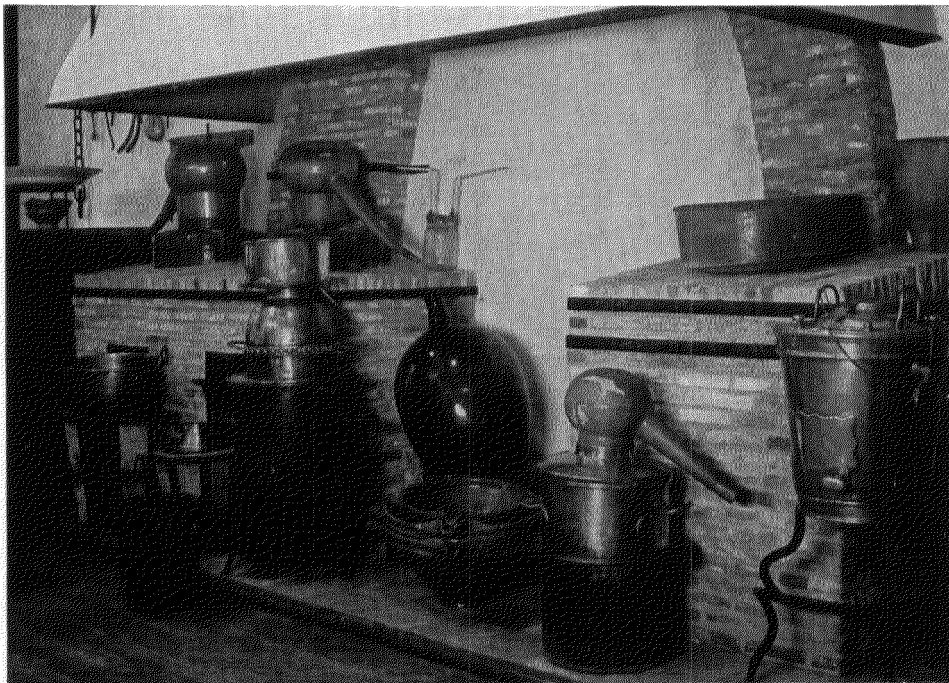
Een commissie bestaande uit Prof. Van Rijnberk, Dr. Schoute, Prof. Forbes en Dr. Wittop Koning slaagde er in de beschikking te krijgen over enkele zalen in het gerestaureerde Wijnkoopersgildehuis in de Koestraat. Hier konden de verzamelingen eind November 1952 voor het publiek worden opgesteld.

In de nieuwe behuizing was geen ruimte om de kraamkamer en de dolhuiskamer een plaats te geven. De instrumenten uit de Boerhaavezaal waren reeds eer ondergebracht in het gebouw van het *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*.

De eerste zaal toont het laboratorium afkomstig van Anthoni d'Ailly, zoveel mogelijk in overeenstemming met de aquarellen, die J. Jelgerhuis hiervan indertijd heeft vervaardigd. Tegen de lange achterwand is de oven geplaatst, met o.a. een weegschaal, koperen distilleerketels, retorten enz. (afb. 2). Aan houten rekken hangen glazen kolven en andere voorwerpen, die

Afb. 1. Apothekerswinkel. Amsterdam, Medisch-Pharmaceutisch Museum.

Afb. 2. Apothekerslaboratorium. Amsterdam, Medisch-Pharmaceutisch Museum.

Gravenhage, Nederlands Costuummuseum
Thema: vernieuwde Empire en haar invloed op de
streekdracht

deel uitmaakten van de inventaris van een oude apotheek. Men is er goed in geslaagd de atmosfeer te treffen, o.m. door het eikenhouten balkenplafond en de geschuurde wanden. Het is jammer dat de vloer niet van steen is, zoals die op de aquarel door Jelgerhuis.

In de tweede zaal is tegen de achterzijde en gedeeltelijk langs de zijwand (tegenover de vensters) de in 1949 verworven Lodewijk XVI-betimmering geplaatst, afkomstig van de banketbakkerij op de hoek van de Utrechtsestraat en de Herengracht (afb. 1). Het is niet onmogelijk, dat deze indertijd voor een apothekerswinkel is gebruikt. Nu deze betimmering geheel is gerestaureerd vormt ze met het wit geschilderde houtwerk, waarop het vergulde ornament afsteekt met de gemarmerde zuilen, een waardige entourage voor de prachtige collectie apothekerspotten in Delfts blauw, die uniek in haar soort is. In het kastgedeelte aan de zijkant treffen wij polychroom geschilderde exemplaren aan. Bij dit gedeelte sluit een eenvoudige, eveneens wit geschilderde kast aan, waarin o.a. vijzels en verschillende soorten apothekerspotten zijn opgesteld.

Een 18de eeuwse kruidenkast met laadjes siert de korte wand, waarin zich de deuropening bevindt. Door de overzichtelijke en sobere inrichting krijgt de bezoeker een goede indruk, hoe een apotheek er in het einde van de 18de eeuw moet hebben uitgezien. Tegen een der muurdammen is de marmeren buste van de oprichter Dr. C. E. Daniëls opgesteld.

In een tweetal zalen op de bovenverdieping zijn in vitrines geëxposeerd: medische instrumenten (19de eeuw), diploma's, penningen, gewichten enz. Vermelding verdient het 17de eeuwse geschilderde reclamebord met voorstellingen van patienten die worden genezen en de mooie *Simplicia* kast, gedateerd 1765.

Verzamelingen als deze zijn zeldzaam in Europa; in Engeland en in Zwitserland (b.v. te Bazel) treft men ook dergelijke collecties aan.

Ik moge een ieder aanraden een bezoek te brengen aan dit op zo smaakvolle wijze ingerichte museum — waarop ons land trots kan zijn —, en dat ons een denkbeeld geeft van de apotheek, waar de door onze voorouders gekochte geneesmiddelen werden toe bereid.

EEN NIEUWE OPSTELLING IN HET NEDERLANDS COSTUUMMUSEUM

DOOR PETRA CLARYS

Voor het eerst sinds de opening in 1952 toont het te 's-Gravenhage in het Museum Bredius gevestigde Costuummuseum zijn bezoekers een nieuwe opstelling.

Het oorspronkelijke plan om jaarlijks een andere

expositie te maken had tot nu toe geen doorgang gevonden, omdat men meende spoedig een andere localiteit te kunnen betrekken. Maar nu dit voorlopig nog niet het geval kan zijn, is men tot wijziging van de opstelling overgegaan. Echter niet

---

Thema: verbouding Empire-costuum en zijn invloed op de streekdracht.

Afb. 1. Vrouw in Zaanse dracht, (1790) achter bij de grote mode, doch zeer rijk: zeer breed uitgebouwde panners, terwijl de mode de heupen minder verbreedt en naar achter uitbouwt.

De man in een dracht, die lang wordt gedragen. Het costuum vertoont een mengeling van oude en moderne elementen.

Afb. 2. Accessoires uit de Empire-tijd.

Afb. 3. Links: modedraacht met verhoogde taille, laaguitgesneden hals en cornet. Rechts: Streekdracht (Stads-Friezin), ook verhoogde taille maar met fichu, die de halsuitsnijding bedekt; in plaats van de cornet de Friese oorijzermuts. Midden: de kleding, die hier door een jongeman wordt gedragen, ziet men in deze tijd in de stad alleen nog bij de man op leeftijd.

Subject: The Costume in the "Style Empire" and its Influence on regional Costumes.

Fig. 1. Woman in Zaan costume (1790), sumptuous dress, rather behind the fashion: exceedingly wide panners, whereas the current fashion was for dresses to bulge rather than broaden the hips.

The man's costume is worn long and is a mixture of old and modern elements.

Fig. 2. Accessories of the "Empire" period.

Fig. 3. Left: Fashionable dress with heightened waistline, low-cut neck and so-called "cornet" (women's head-dress). Right: Regional costume (for town wear) of Frisian woman. The waistline is heightened, too, but a fichu covers the low-cut neck. The cap, covering the Frisian casque, is worn instead of the "cornet". Centre: The costume worn here by a young man, is worn in town only by men of a more advanced age in this period.

op een al te radicale wijze: de stoffering van de kamers, die met elke nieuwe expositie mede zou veranderen, is intact gelaten wegens het vooruitzicht van de dan wel uit- maar geenszins afgestelde verhuizing. Trouwens de stoffering vormt ook nu een volkomen verantwoorde omlijsting voor de costuums, die hoofdzakelijk dateren uit de 18de en 19de eeuw.

Het thema van de opstelling is een unicum dat o.i. nimmer ergens is gebracht: stadse en boerendrachten. Het bijzondere ligt in de combinatie waardoor wordt aangetoond, hoe de stadsmode invloed heeft uitgeoefend op de dracht. De methode van opstellen is dezelfde gebleven, zodat hierover niet opnieuw behoeft te worden gesproken ¹.

Gedemonstreerd wordt dus hoe een bepaalde mode soms ten plattenlande wordt overgenomen met bepaalde wijzigingen om zich dan vaak jaren lang te handhaven. Het treffendste voorbeeld is wel het Marker bruidegomsjasje uit omstreeks 1860, dat frappante overeenkomsten vertoont met het ernaast liggende jongenswambuis uit ongeveer 1550, een zeldzaam stuk waarop men niet weinig trots is. Vier eeuwen lang zijn de sporen der Spaanse mode op Marken te volgen.

De 18de eeuw is vertegenwoordigd door drie fraaie damescostuums: een zijden „robe à l'anglaise", gedragen ten tijde van Marie Antoinette; een voorbeeld van de sitsen mode en één van de inheemse bedrukte katoen die de sits is komen vervangen. Als tegenhanger van dit alles toont een tweede vitrine de rijke boers-stadse Zaanse dracht: een damescostuum uit 1790 met paniers, die de Franse mode al omstreeks 1730 had gelanceerd. Naast dit costuum zien wij de Noord-

¹ Zie: *Nieuws-Bulletin K.N.O.B.* 6de S. 5 (1952) kol. 100.

hollandse melkmeid; verder een Noordhollandse boer uit omstreeks 1770 met wit en rood gestreepte kousen en een „palmhouten" pruik (erfenis van één der trawanten van Kloris en Roosje); hij draagt een jas in de snit van omstreeks 1740 met zeer lange panden.

De negentiende-eeuwse kamer is voornamelijk gewijd aan de Friese dracht. Uit de Empire-tijd ziet men een heer en dame à la mode; de dame draagt de z.g. cornetmuts, die het gezicht nauw omsluit met een geplisseerde strook. Uit dit door de burgerstand gedragen kledingstuk ontstonden talrijke mutsvormen in de dracht uit oost-zuid-oost Nederland. Een tweede damesgestalte draagt haar frêle empire-toiletje in combinatie met de Friese oorijzermuts, terwijl de stadse Friezin uit omstreeks 1860 in al haar omvang demonstreert hoe zij zich wel degelijk de Franse mode heeft eigen gemaakt van crinoline en pagodemouw met kanten ondermouw, en hoe bij dit alles de „floddermuts" niet misstaat.

Voor velen zal het een verrassing zijn te constateren dat de dracht der Huizer vissersvrouwen met de wijde pofmouwen is beïnvloed door de stadse mode uit 1896, vertegenwoordigd door een gracieus toiletje van blauwe ottomane en fluweel waarbij het rijk met bloemen getooide hoedje: een Steinlen of Lautrec die geenszins associaties oproept met het vissersdorpje aan de Zuiderzee. Het Huizer meisje uit 1937 met haar bepluimde hoedje en gefronste schouderpoeffes is nog een verre reminiscentie van deze mode der gay nineties.

Verskillende accessoires, met smaak en gratie geschikt, completeren ook nu weer het beeld, dat uitermate boeiend en origineel genoemd mag worden. De geringe omvang van de expositie wordt door de kwaliteit ervan duizendvoudig vergoed. Men zie slechts en oordele.

HET AIRBORNE-MUSEUM IN KASTEEL DOORWERTH

DOOR M. HEIJBROEK

Na de landing van de 1ste Engelse airborne-divisie in September 1944 in de Gemeente Renkum, die door verschillende oorzaken voor de geallieerde troepen een mislukking werd, ont-aardde deze strijd in de verschrikkelijkste guerrillakrijg, die men zich kan indenken. Toch zou de verwoesting, die toen in de stad Arnhem en het lieve dorp Oosterbeek werd aangericht, nog te overzien zijn geweest, wanneer niet de gehele

burgerbevolking was geëvacueerd, zodat de Duitse bezetting daarna rustig haar verwoestend werk kon voortzetten.

Het, uit de vroege middeleeuwen stammende, kasteel Doorwerth speelde in de airborneslag maar een ondergeschikte rol. Een gedeelte van de collecties van het Legermuseum was reeds in 1943 en het voorjaar van 1944 overgebracht naar Leiden, zodat dit materieel gelukkig gespaard is

gebleven. De Gelderse kamers en de Johanniterzalen waren nog in hun volle glorie in het kasteel aanwezig. Wij weten niet, hoe de Duitse bezetting, na de evacuatie van de burgerbevolking in October 1944, daarin heeft huisgehouden, maar bij de verovering van ons land door geallieerden in 1945 vonden de Duitsers het noodzakelijk bij hun terugtocht het kasteel met trotyl op te blazen.

Hierdoor werd het kasteel slechts gedeeltelijk getroffen. De buitenmuren van ongeveer 1½ meter dik oud metselwerk werden wel ontzet, maar bleven staan, de gehele binnenbouw met dak, plafonds en vloeren werd echter totaal vernield. Van de prachtige Johanniterzalen en Gelderse kamers werd niets teruggevonden.

Het bestuur van de vereniging „De Doorwerth” nam het kloekke besluit om te trachten het kasteel te restaureren, Monumentenzorg gaf haar sanctie aan dit plan en zo worden nu langzamerhand stuk voor stuk de oude gebouwen weder zo goed mogelijk in hun vroegere toestand hersteld. Het zal nog wel enige tientallen jaren duren voor het kasteel weer als een gave bezienswaardigheid te bezichtigen zal zijn.

De restauratie begon met de woning van de kasteelbewaarder en toen de barak, waarin de kasteelbewaarder voorlopig gehuisvest was geweest, vrij kwam, namen enige inwoners van Oosterbeek het initiatief om in die barak een verzameling onder te brengen als een herinnering aan de airborneslag. De stichting nam de naam aan van Heemkundig museum in de gemeente Renkum om eventueel in latere jaren ook een uitbreiding in meer heemkundige zin te kunnen ontwikkelen door bijv. Gelderse kamers en dergelijke herinneringen aan het verleden uit deze omgeving in het kasteel onder te brengen.

Toen het stalgebouw van het kasteel gerestaureerd was, werd het airborne-museum daarin overgebracht. Dit is zeker geen ideale oplossing. Wij zelf weten heel goed, hoe het, door kleine ramen invallende licht ons parten speelt, maar aan de andere kant voldoet de rustieke sfeer van deze ruimte wel heel goed als omljsting van het tentoongestelde materieel. Het van binnen met riet beklede dak wordt gemaskeerd door drie uitgespannen parachutes. Een kabel, die gebezigd werd om de zweefvliegtuigen door de transportvliegtuigen te doen trekken, schiet twee

rondpoints af, waarin munitie, mijnen en materieel-onderdelen van de Airbornes zijn tentoongesteld.

Tussen die rondpoints bevindt zich de maquette van het landings- en gevechtsterrein. Deze maquette is nu eens niet vervaardigd van het koude en zware gipsmateriaal, dat zo licht beschadigd kan worden, maar, door welwillende medewerking van de papierfabriek van Van Gelder Zonen te Renkum, van papierpap. Daardoor zijn de met olieverf op de maquette aangebrachte kleuren zeer natuurlijk. De hoogteschaal is tienmaal kleiner genomen dan de horizontale schaal, waardoor het heuvelachtige terrein sprekender uitkomt.

Met behulp van deze maquette wordt door ondergetekende, na gedaan verzoek, voor Nederlandse en Engelse gezelschappen een voordracht gehouden over de slag om de brug van Arnhem. Ook zonder deze voordracht is de maquette voor de bezoeker waardevol, omdat alle belangrijke punten en gebouwen, die in de slag een rol speelden, met cijfers zijn aangegeven en er een beschrijving in het Nederlands en het Engels is bij gevoegd.

Langs de wanden van het gebouw heeft in vitrines allerlei klein materieel een plaats gevonden. Op borden is een aantal photo's bijeengebracht: een eerste groep, genomen door de bij het leger ingedeelde persfotografen, die ten geschenke werd ontvangen van het Imperial War-museum in London en het Airbornemuseum van Aldershot. Daarna komen enige borden met photo's van de verwoesting, zoals wij deze aantreffen in onze omgeving na de bevrijding. De derde groep bevat photo's van de film „Theirs is the glory”, die, hoewel grotendeels opgenomen na de bevrijding, een treffend beeld geeft van de werkelijkheid, zoals wij deze zagen.

Onder de tentoongestelde voorwerpen valt nog bijzonder op de deur van de consistoriekamer uit de zeer oude kerk in Oosterbeek (de oudste van West-Europa), waarop Major Lonsdale met houtskool zijn laatste order schreef aan de in die kerk verzamelde troepen, vóór deze in een donkere nacht onder het vuur van de Duitsers, de Rijn weder overtrokken, Oosterbeek en de brug in Arnhem achterlatend in de handen van de vijand.

oudheidkundig museum voor de schoen- en lederindustrie te Waalwijk

door J. FILZ

In Waalwijk, het centrum van de Nederlandse schoenindustrie, is sedert Juli 1954 het schoenmuseum gevestigd. Het streven van de initiatiefnemer, de Heer Hendriks, was in de eerste plaats gericht op het verzamelen van oude schoenmakerswerktuigen, zoals deze vroeger toen de schoenmakerij nog een huisambacht was, werden gebruikt. Het is zeer toe te juichen, dat men er na lang speuren in slaagde de hand te leggen op een oude schoenmakerswerkplaats afkomstig uit het dorpje Drunen. Thans is deze ondergebracht in een der oudste gedeelten van Waalwijk, in de voormalige herberg aan de Kloosterwerf, vlak bij de St. Jan Baptistkerk. Het kleine vertrekje met de laag boven de werktafel hangende petroleumlamp, de plattebuis-kachel en de nauwe bedsteden geeft een goede indruk van de kommervolle omstandigheden, waarin een schoenmakersgezin 50 jaar geleden leefde en werkte, toen zoals de oude kasboeken nog aanwijzen voor een paar laarzen *f* 5.50 werd betaald. Het eenvoudige, zelf vervaardigde gereedschap ligt a.h.w. zo na de arbeid neergeworpen; enige poppen, de schoenmaker, zijn maat en zijn vrouw uitbeeldend, completeren het geheel.

Men heeft zich niet alleen beperkt tot het geven van deze historische achtergrond van het moderne bedrijf, dat zich gaandeweg uit het oude ambacht heeft ontwikkeld; de producten zelf werden ook in het verzamelprogramma betrokken. Een ieder zal zich verheugen, dat ons land met zijn naar inhoud rijk geschakeerde musea, er thans één telt, dat is gewijd aan dit onderdeel van het costume, dat ook uit cultuurhistorisch oogpunt zoveel interessante aspecten biedt¹. Hoe ligt niet in het model van de schoen, in de lengte van de punt, de kleur en de hoogte van de hak een hele geschiedenis besloten, die tevens een beeld geeft van de sociale positie der dragers². In het schoenmuseum te

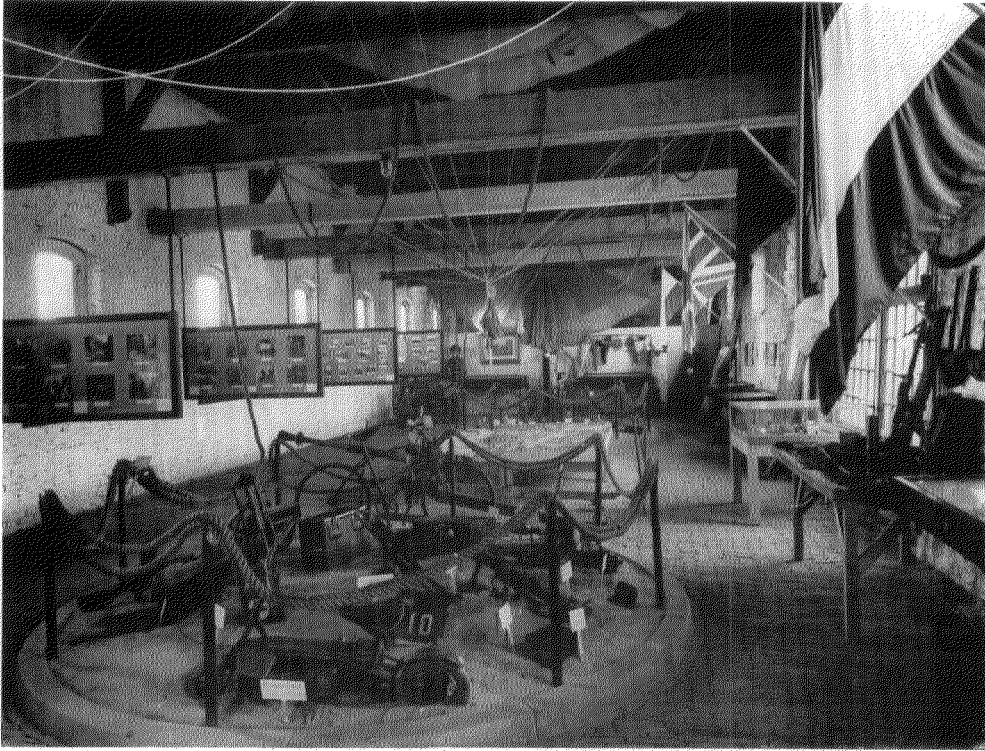
¹ Zie o.m. E. Canter Cremers-van der Does, *Van schoenen en schoenmakers*, Amsterdam 1940; R. Turner Wilcox, *The mode in footwear*, New York 1948.

² Denken we b.v. aan de overdreven lange middeleeuwse snavel schoenen, die ten tijde van de Renaissance worden vervangen door breder natuurlijker schoeisel, beter passend bij de nieuwe levensstijl. Zo

Waalwijk zijn thans in de eerste ruimte die men betreedt — de schoenmakerswerkplaats bevindt zich in het vertrek hieraan grenzend — in doelmatige mahoniehouten kastvitruines langs de wanden en bakvitruines in het midden typen schoeisel uit verschillende perioden en landen opgesteld. Het oudste exemplaar, een fraai hooggehakt Frans schoentje, dateert van $\pm$ 1780; daarnaast vindt men een voorbeeld van het platte Directoire-model. De ontwikkeling van de Nederlandse schoen kan men volgen in het laarsje, de geliefkoosde dracht uit de tweede helft van de 19de eeuw, de spitsneuzige schoenen uit de twintiger jaren, de oorlogsexemplaren met de houten zolen en de zeer bizarre modellen van de in 1953 voor de industrie gehouden grote schoententoonstelling. Ook uitheems materiaal is aanwezig en vormt met o.a. de bonte Griekse Nationaal, de rijk bewerkte muiltjes uit Brits-Indië en de Indonesische Archipel, de krulsandaal uit Amman (Trans-Jordanië) en de rood en zwart gelakte Japanse geta, een kleurige noot in deze afdeling, waartoe ook enkele kinderschoenen behoren. Behalve dit lage schoeisel zijn ook een aantal knielaarzen bijeengebracht, o.m. een voorbeeld van het Finse type, een Algerijnse staatsielaars en een Mexicaanse huarache.

In het algemeen vraagt de collectie nog om uitbreiding; er zij dan ook een beroep gedaan op allen om wanneer men bereid is enig schoeisel af te staan, het museum in Waalwijk te willen bedenken, dat op den duur het nu nog heersende probleem van expositieruimte hoopt op te lossen. Men overweegt in de belendende percelen ook de leerlooierij een plaats te geven en het publiek de hier gevolgde werkwijze duidelijk te maken. Wellicht is het dan mogelijk, de historische attributen van de schoengezellen beter tot hun recht te laten komen zoals het vaandel van St. Crispijn — de beschermheilige — en het vendel, dat nu niet kan worden uitgehangen, alsook de zilveren gildestukken.

bracht de Franse Revolutie voor de mannenschoen een ingrijpende verandering: de elegante roodgihakte schoenen — privilege van de hooggeplaatsten — verdwijnen en de lage diep uitgesneden schoenen met platte hak verschijnen.

Afb. 1. Airborne-Museum.

(Fotodienst Rijksd. v. d. Mon.zorg)

Afb. 2. Woonwerkkamer van een schoenmakersgezin in de Langstraat ± 1875.

(Foto Oudkerk, Waalwijk)

Museum van de Kanselarij der Nederlandsche orden

MUSEUM VAN DE KANSELARIJ DER NEDERLANDSE ORDEN

DOOR J. A. VAN ZELM VAN ELDIK

In het gebouw van de Kanselarij der Nederlandse Orden aan de Javastraat 50 te 's-Gravenhage werd op 14 September 1954, in tegenwoordigheid van vijf en veertig genodigden, door de Minister van Binnenlandse Zaken een klein museum geopend.

De Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen was bij deze opening vertegenwoordigd door Mr. F. P. Th. Rohling, Hoofd van de Afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming van zijn Ministerie; van dit Departement waren bovendien aanwezig Dr. Mr. F. J. Duparc, D. F. Lunsingh Scheurleer en Mejuffrouw G. C. Canneman, terwijl het Koninklijk Penningkabinet vertegenwoordigd was door Mevrouw Dr. A. N. Zadoks-Josephus Jitta.

In dit museum is ondergebracht de verzameling orde- en onderscheidingstekenen van de Kanselarij, alsmede een aantal op Nederlandse Ridderorden betrekking hebbende uniformen, schilderijen, fotografien en andere voorwerpen.

De grondslag van deze verzameling werd gelegd in de jaren kort vóór de tweede wereldoorlog door de toenmalige Secretaris van de Kanselarij de heer G. C. E. Köffler. De heer Köffler bracht een collectie decoraties bijeen, die werd uitgesteld in een vitrine staande in zijn werkkamer in het gebouw van het Ministerie van Financiën, waar de Kanselarij in die jaren was gehuisvest.

Het was slechts een kleine collectie, doch er bevonden zich reeds enkele fraaie stukken onder.

Als ambtsopvolger van de heer Köffler mocht het mij gelukken deze collectie een sterke uitbreiding te laten ondergaan. Niet alleen werd de bestaande verzameling belangrijk vergroot door ook varianten van de reeds aanwezige soorten onderscheidingstekenen op te nemen; doch ook het terrein waarop de verzamelaar zich tot nu toe had bewogen werd aanzienlijk uitgebreid. Voorheen had het accent voornamelijk gelegen op de Militaire Willems-Orde. Van het opzetten van een verzameling, het gehele gebied der Nederlandse ridderorden en eretekenen — civiele zowel als militaire — omvattende, ging zulk een aantrekkingskracht uit, dat daaraan weldra geen weerstand was te bieden.

In de Rue Solférino te Parijs in een gebouw, dat in de achttiende eeuw een Vorst van Salm tot woning diende, is gevestigd het museum van

onze grote Franse zusterinstelling, de „Grande Chancellerie de l'Ordre de la Légion d'honneur". Men geraakt bij een bezoek aldaar, zelfs zonder het te willen, onder de bekoring van deze prachtig ingerichte Kanselarij met haar grote en belangrijke historische verzameling.

Naast bewondering voor hetgeen hier is te zien, valt echter een gevoel van spijt moeilijk te onderdrukken, dat de Kanselarij der Nederlandse Orden niet kort na haar ontstaan in 1815 met het bijeenbrengen van een verzameling is begonnen. Het zal wel zijn toe te schrijven aan onze nuchtere volksaard, dat hiertoe niet werd overgegaan, doch het is te betreuren, omdat zonder twijfel talloze decoraties en voorwerpen — thans hetzij vernietigd, hetzij naar alle windrichtingen verspreid — zouden zijn bijeengebleven.

Uit de nog bij de Kanselarij berustende voorraden oude decoraties van de in 1815 gestichte ridderorden, de Militaire Willems-Orde en de Orde van de Nederlandse Leeuw, heb ik een groot aantal varianten gezocht, welke daarna zorgvuldig werden gesorteerd — eerst op type daarna op keur- en meestertekenen — en aan de verzameling werden toegevoegd.

Dadelijk na de instelling van beide Orden werd een groot aantal ridders benoemd. Teneinde de nieuw benoemde ridders niet te lang op de tekenen hunner waardigheid te laten wachten, deed de Regering bij verschillende juweliers decoraties aanmaken. Ook uit later tijd zijn zowel van de ordetekenen van de Militaire Willems-Orde, als van die van de Orde van de Nederlandse Leeuw diverse typen bewaard gebleven, die blijkbaar steeds door elkander zijn gebruikt. Vele van deze ordetekenen — vooral die uit de eerste helft van de negentiende eeuw — zijn fraai bewerkt en geëmailleerd.

Zelfs onder de ordetekenen van de in 1892 ingestelde Orde van Oranje-Nassau komt een grote verscheidenheid van typen voor. Ook van deze ordetekenen werden zoveel mogelijk onderling verschillende exemplaren bijeen gezocht en in de verzameling opgenomen.

Ook voor de nieuw aangelegde collectie Nederlandse ere- en herinneringstekenen werden zo veel mogelijk varianten van de in deze groep behorende stukken — meestal het gevolg van het gebruik van verschillende stempels of metaalsoorten — bijeengezocht.

Voor aankoop van ontbrekende objecten stonden slechts bescheiden middelen ten dienste, doch het was verheugend te bemerken, dat vele particulieren in ons land bereid werden gevonden waardevolle stukken voor de groeiende verzameling af te staan.

Deze omvatte ten slotte militaire beloningspenningen uit de tijd van de tachtigjarige oorlog, vererings- of triumpfenningen uit de tijd van de Republiek der Verenigde Nederlanden, orde- en onderscheidingstekenen uit de Napoleontische tijd, alsmede alle sedert 1815 ingestelde orde-, onderscheidings- en herinneringstekenen, echter uitsluitend die, welke in de loop der jaren bij de Overheid min of meer officiële erkenning hebben gevonden.

Hoewel overtuigd, dat noch de omvang en de belangrijkheid van de hiervoren genoemde Franse verzameling, noch de sfeer van het gebouw waarin deze is ondergebracht waren te evenaren, meende ik, dat het toch verantwoord zou zijn in onze Kanselarij een kleine ruimte in te richten ter expositie van de met zoveel zorg bijeengebrachte verzameling. Tevens was door het stichten van een klein museum op dit speciale terrein de hoop aanwezig, te kunnen voorkomen, dat het aantal verloren gegane of in vreemde handen geraakte stukken nog groter zou worden dan het reeds was.

Toen eenmaal het plan de verzameling in een klein museum onder te brengen vaste vorm had gekregen, stond de Kanselarij voor verschillende moeilijkheden. De belangrijkste waren het verkrijgen van voldoende expositieruimte en het aantrekken van gelden nodig om de inrichting van deze ruimte te bekostigen.

De Kanselarij is gevestigd in een wel is waar aanzienlijk, doch ouderwets herenhuis, welk huis een beperkt aantal bruikbare vertrekken heeft.

Onderbrenging van de verzameling in één vertrek bleek niet mogelijk. Niet dan met enige moeite konden op de tweede etage een tweetal ineenlopende vertrekken worden vrijgemaakt. Beide vertrekken — het vertrek gelegen aan de voorzijde van het huis met een vloeroppervlak van ruim 37 m², het vertrek aan de achterzijde met een vloeroppervlak van ruim 47 m² moesten alvorens zij in gebruik konden worden genomen, grondig worden opgeknapt. Het was zelfs nodig, vóór het leggen van een parketvloer, de ondervloeren geheel te versterken.

Het inrichten van beide vertrekken volgens moderne beginselen van museuminrichting was helaas niet mogelijk. Gaarne had ik loze muren

laten optrekken om enige vitrines op te nemen, die alleen aan de voorzijde zichtbaar zouden zijn geweest. Het middengedeelte der vertrekken zou dan zijn vrijgebleven. Een oplossing als deze bleek echter niet alleen te kostbaar, er zou bovendien in verband met de ouderwetse indeling der vertrekken te veel ruimte voor expositie zijn verloren gegaan.

Behalve twee uniform-vitrines en drie vitrines voor eresabels en andere voorwerpen, die langs de wanden staan, telt het museum thans vier van indirecte verlichting voorziene vitrines met orde- en onderscheidingstekenen, die in het midden der vertrekken zijn opgesteld.

Een belangrijk voordeel van de opstelling van deze vier vitrines in het midden der vertrekken was, dat de keuze kon vallen op vitrines welke aan beide zijden ruimte voor expositie bieden.

Aangezien het voor een bezoeker ongetwijfeld het meest aangenaam is, voorwerpen als decoraties te bekijken, zonder dat hij zich behoeft te bukken, hebben deze vitrines oplopende expositievlakken. Zij zijn elk 2.15 m breed, 0.90 m diep en 1.70 m hoog. Beide zijden zijn verdeeld in twee afdelingen, zodat elke vitrine vier expositieruimten heeft. Deze ruimten hebben een afmeting van 92 × 45 cm.

Onder elke afdeling bevinden zich een tiental laadjes, waarin varianten en reservestukken hun plaats vinden.

Een leuning bevordert bovendien een rustige bezichtiging der uitgestalde stukken.

De beschrijving der stukken is te vinden op uitschuifbare tabletten, die zich onder de expositievlakken bevinden. Bij de stukken zelve is slechts een nummer aangebracht.

Alle vitrines zijn ontworpen en vervaardigd door de firma M. Oortman te Amsterdam. In de praktijk voldoen zij zeer goed, al bleek achteraf dat zij iets te zwaar van constructie zijn voor de betrekkelijk kleine ruimte waarin zij zijn opgesteld.

Is de bezoeker bij vitrines met oplopende expositievlakken gebaat, voor de inrichter van de tentoonstelling brengt deze wijze van uitstellen der stukken wel enige bezwaren mede. In platte vitrines kunnen de voorwerpen gemakkelijk worden neergelegd en naar goeddunken verplaatst; in ons museum moesten echter alle decoraties — in de meeste gevallen voorzien van lint — zorgvuldig met kleine spijkers worden vastgezet. Het verhangen der stukken brengt voortdurend enige moeite mede. Bovendien la-

ten, ingeval van verplaatsing, de spijkertjes kleine „moeten” achter in de bekledingsstof.

De financiële zijde van de inrichting van dit museum heeft veel hoofdbreken gekost. Al spoedig wees een kostenraming uit, dat zelfs met een eenvoudige inrichting een groot bedrag was gemoeid. In de achter ons liggende jaren behoefde men voor een uitgave als deze bij het Rijk niet aan te kloppen.

Een eenmaal gevormd plan is echter vaak niet meer los te laten; men zoekt in verschillende richtingen om tot verwezenlijking te komen en moeilijkheden, zo deze er zijn, te overwinnen.

De enige mogelijkheid, die de Kanselarij kans bood haar plannen te verwerkelijken was het zoeken van contact met de „Koninklijke Vereniging van Leden der Nederlandsche Ridderorden”, een vereniging waarvan zeer vele Ridder der Nederlandse Orden lid zijn.

Het Bestuur dezer Vereniging werd bereid gevonden onder haar naam een geldinzameling te houden, uitsluitend onder de Ridder der Nederlandse Orden, in de verwachting, dat zij met het doel van het stichten van dit museum — het dienen van de historische wetenschap op een zeer speciaal terrein — zouden instemmen. Met

deze geldinzameling werd begonnen in October 1952.

Enthousiasme en bovenal vertrouwen in het welslagen van hetgeen is ondernomen zijn factoren, die niet in geld zijn uit te drukken, doch zij vermogen veel. Zij zijn ons vaak tot grote steun geweest, vooral in perioden, dat de gelden niet ruim vloeiden en de aan de Ridder gezonden circulaire in herinnering moest worden gebracht.

Ten slotte is echter door ongeveer 5500 Ridder een zeer mooi bedrag bijeengebracht, waarvan de restauratie der vertrekken en een meer solide inrichting dan aanvankelijk was geraamd, konden worden bekostigd; zelfs kon nog een bedrag worden besteed voor aankoop van ontbrekende stukken.

Of dit jonge museum levensvatbaarheid zal hebben zal de toekomst leren. Zeker is, dat er tot heden reeds veel belangstelling is getoond. Er zijn helaas geen middelen aanwezig een beambte aan te stellen, zodat het museum de gehele week kan zijn geopend. De bezoeken zijn hierdoor voorlopig beperkt. Het museum is te bezichtigen elke Dinsdagmiddag van 2 tot 4 uur.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Museum Fodor*. Roemeense volkskunst
-19 Juni
- *Rembrandthuis*. Het boek der boeken bij Rembrandt. (Het Nieuwe Testament) zomer
- *Rijksmuseum*. De triomf van het Manierisme. De Europese stijl van Michelangelo tot El Greco (onder auspiciën van de Raad van Europa te Straatsburg) 18 Juni-2 Oct.
- *Rijksmuseum*. *Prentenkabinet*. Meesterwerken der tekenkunst. Een keuze uit de verzameling van het Rijksprentenkabinet
18 Juni-2 Oct.
- *Stedelijk Museum*. H. G. Adam -20 Juni
Gabriele Mucchi -20 Juni
Tsjechische kinderboeken -27 Juni
50 beste boeken -27 Juni
- *Tropenmuseum*. Floris Jaspers en Congoplastieken -31 Juli

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Louis Apol -20 Juni
Gelders zilver -4 Sept.

— *Park Sonsbeek*. 3de Internationale tentoonstelling van Europese beeldhouwkunst

-15 Sept.

— *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Het Nederlands Openluchtmuseum. Nederland in brui-loftstooi

-1 Nov.

DELFT

— *Stedelijk Museum Het Prinsenhof*. Hollands glorie. Maritieme geschiedenis der Nederlanden

-15 Aug.

DEVENTER

— *Muntentoren*. Apeldoornse kunstgroep „de Kern”

17-27 Juni

'S-GRAVENHAGE

— *Gemeentemuseum*. Het gouden sieraad in de Nederlandse folklore

24 Juni-29 Aug.

— *Kunstszaal Plaats*. Weefwerk van Ria Oerlevan Gorp en pottenbakkerswerk van Meindert H. Zaalberg. Ma. 13-17, Di. t/m Za. 10-17

-30 Juni

- *Museum voor het Onderwijs*. Wij bouwen een schip -1 Juli
Aardolie -20 Juni
— *Panorama Mesdag*. Bleijenberg 18 Juni-3 Juli

HAARLEM

- *Museum „Het Huis van Looy”* (Kleine Houtweg 103) De Groep -?

HARDERWIJK

- *Veluws Museum van Oudheden*. Japanse prenten -half Juni

HEERLEN

- *Raadhuis*. Rekenschap -27 Juni

DEN HELDER

- *Stadhuis*. Raadszaal. 17de eeuwse schilderkunst -27 Juni

KAMPEN

- *Koornmarktspoort*. Hedendaagse Nederlandse wandtapijten -28 Juni

LEEWARDEN

- *Kunstcentrum*. Foarm en sier. Uit de schatkamer van het Friese handwerk. Werkd. 9-17; Zon- en feestdagen 14-17 -5 Sept.

LEIDEN

- *Gravensteen*. Zo leeft en werkt de Leidse Universiteit -18 Juni
— *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Koenisada. Zo zien zij ons. De Europeaan gezien door andere volkeren -2 Oct.

- *Stedelijk Museum De Lakenhal*. Moderne Belgische schilderijen uit Nederlands bezit -19 Juli

NIJMEGEN

- *Gemeentemuseum*. De schatten uit Merovingische graven 8 Juli-31 Aug.
— *De Waag*. Hedendaagse Nederlandse wandtapijten Juli

RHENEN

- *Oudheidkamer voor Rhenen en Omstreken*. Uit het levensboek van de spaarpot -1 Oct.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*. Kunstschaten uit Nederlandse verzamelingen (15de tot 20ste eeuw) 19 Juni-26 Sept.

TILBURG

- *Natuurhistorisch Museum*. Onze zeevisserij. Dag. 14-18 -10 Juli

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Vroege Engelse aquarellen -3 Juli
— *Museum van Nieuwe Religieuze Kunst*. Harrie Sterk. Werkd. 10-17; Zon- en feestdagen 14-17 -?
— *Stichting De Utrechtse Kring*. Lies Guntenaar (naaldwerk) en B. Guntenaar (plasticen) -26 Juni

YZENDIJKE

- *Raadhuis*. Zomertentoonstelling -15 Sept.

BONDS-NIEUWS

ZOMERVERGADERING EN EXCURSIE

Zoals reeds in het vorige nummer van het „Nieuws-Bulletin” is vermeld, zal de Algemene Ledenvergadering van de K.N.O.B. met de daarop volgende excursie worden gehouden op:

Vrijdag en Zaterdag 1 en 2 Juli a.s. te Leeuwarden.

Verkort programma

Vrijdag 1 Juli

- 14 uur. Vergadering in de zaal van Provinciale Staten van Friesland in het gebouw van de Provinciale Griffie, Tweebaksmarkt.
17.30 uur. Ontvangst door het gemeentebestuur van Leeuwarden ten stadhuije.
19 uur. Gemeenschappelijk diner.

Zaterdag 2 Juli. Excursie door het westelijk gedeelte van de provincie Friesland.

- 8.30 uur. Vertrek van de autobussen van het Stationsplein. Gereden wordt over Stiens en Minnertsga naar Franeker (ontvangst door het gemeentebestuur). Vandaar naar Bolsward (lunch). Na de lunch over Bozum (bezigting N.H. Kerk), Jorwerd en Deinum naar het Popta-Slot te Marsum (ontvangst door Regenten). Vandaar wordt teruggereden naar Leeuwarden.

Een uitvoerig programma zal de leden van de K.N.O.B. binnenkort worden toegezonden.

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND
waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Raamsteeg 2a, Leiden

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Smidswater 7, 's-Gravenhage

*141

*142

RESTAURATIE-NIEUWS

JUNI 1955

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Bolsward. De restauratiewerkzaamheden aan het interieur van het Raadhuis zijn voltooid. Arch.: Ir. J. J. M. Vegter te Leeuwarden.

GRONINGEN

Groningen. Met de restauratie van het 18de eeuwse pand Oosterstraat 44 is een aanvang gemaakt. Arch.: R. Offringa te Groningen.

OVERIJSSSEL

Dalfsen. De restauratie van het pand Prinsensstraat 35, „In de Gruttemolen” is in voorbereiding. Arch.: Ir. W. P. C. Knuttel te Deventer.

Olst. De herstelwerkzaamheden aan de Ned. Herv. Kerk en toren, welke gedeeltelijk nog romaans is, zijn begonnen. Arch.: Ir. W. P. C. Knuttel te Deventer.

GELDERLAND

Doesburg. De restauratie van het laat 16de eeuwse pand Koepoortstraat 26 is aangevangen. Arch.: N. de Wolf te Doesburg.

— De panden Koepoortstraat 29-31 met Gelderse topgevels zullen worden gerestaureerd. Arch.: N. de Wolf te Doesburg.

Elburg. Het bastion bij de Vispoort is in restauratie.

Hengelo. Met het herstel van de fraaie toren der gothische Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt. Arch.: G. Feenstra te Arnhem.

Zutphen. Plannen worden gemaakt voor de restauratie van het v.m. St. Elisabethsgasthuis, Spiegelstraat 13. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

— De restauratie van de middeleeuwse walmuren, gelegen bij de Martinetssingel, is voltooid. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

UTRECHT

Zeist. De restauratie van het huis „Hoog Beek en Royen” is begonnen. Arch.: A. M. de Rouville de Meux te 's-Gravenhage.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Het laat 16de eeuwse pand, Begijnhof 2-3, hetwelk een puntgevel met overgebouwde verdieping op vernieuwde consoles bezit, zal worden hersteld. Arch.: K. P. Tholens te Amsterdam.

— Het 16e eeuwse pand Begijnhof 34, met houten puntgevel, het zgn. „Houten Huis” wordt gerestaureerd. Arch.: K. P. Tholens te Amsterdam.

— Het herstel van het pand Haarlemmerdijk 159 is voltooid. Leiding: Gemeentelijk Bureau voor de Monumentenzorg.

(AMSTERDAM)

- Het 18de eeuwse pand Hoogte Kadijk 36 is hersteld. Aannemer: J. Kleyn te Amsterdam.
- De herstelwerkzaamheden aan het pand Kalverstraat 162, hetwelk een halsgevel met schild in fronton bezit, zijn voltooid. Aannemer: A. G. de Kruyf te Amsterdam.
- De restauratie van het pand Keizersgracht 143 is aangevangen. Aannemer: Fa. B. G. B. Brassi te Amsterdam.
- De restauratie van het pand Keizersgracht 161 is voltooid. Leiding: Gemeentelijk Bureau voor de Monumentenzorg.
- Het 18de eeuwse pand Kloveniersburgwal 43 is hersteld. Arch.: P. C. Lievaart te Rotterdam.
- Het herstel van het 18de eeuwse pand Kromboomssloot 10, een perceel met halsgevel, is voltooid. Leiding: Gemeente-Architect.
- De uit ongev. 1725 daterende panden met halsgevel N. Z. Voorburgwal 248-250 zijn gerestaureerd. Aannemer: Fa. Joh. Drayer te Amsterdam.
- Het herstel van de Oude Kerk is aangevangen. Arch.: J. P. L. Petri, Prof. Ir. C. Wegener Sleswijk en Ir. A. J. van der Steur te Amsterdam (rectificatie).
- Plannen zijn in voorbereiding voor de restauratie van het 18de eeuwse pand Raamgracht 3, hetwelk een halsgevel met beeldhouwde vleugelstukken bezit. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.
- Het herstel van het perceel Rozengracht 56 is aangevangen. Arch.: J. C. Teunisse Hzn. te Amsterdam.
- De herstelwerkzaamheden aan het 18de eeuwse pand Vierwindendwarsstraat 1 zijn voltooid. Arch. Jac. van den Burght te Halfweg.
- De restauratie van het pand Warmoesstraat 34 is voltooid. Leiding: Aannemersbedrijf C. de Zwaan te Amsterdam.
- Haarlem.* De restauratie van het uit 1730 daterende Hofje van Staats is aangevangen. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.
- Wormer.* De restauratie van het 17de eeuwse Raadhuis is beëindigd. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

ZUID-HOLLAND

- 's-Gravenhage.* De restauratie van de koorramen van de laat-gothische Grote of St. Jacobskerk is in voorbereiding. Arch.: Phil. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.

Maassluis. De Ned. Herv. Kleine Kerk, een in 1756 verbouwde zaalkerk, zal worden gerestaureerd en verbouwd tot verenigingsgebouw der Ned. Herv. Gemeente. Arch.: H. van der Kloot Meyburg en Phil. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage (rectificatie).

Sommelsdijk. De restauratiewerkzaamheden aan de panden Sommelsdijk A. 69-A. 70 zijn voltooid. Arch.: Ir. M. C. A. Meischke te Rotterdam.

Zwammerdam. Met de restauratie van de toren der laat-gothische Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt. Arch. bur.: Dekker en van der Sterre te Hazerswoude.

ZEELAND

Kortgene. De restauratie van het interieur van de Ned. Herv. Kerk is voltooid. Arch.: Ir. P. J. 't Hooft te Middelburg.

Zierikzee. De restauratie van de uit 1783 daterende Zuidwellebrug, welke zes gemetselde bogen heeft, is aangevangen. Leiding: Centrale Dienst van Noord-Zeeland.

— De restauratie van het 17de eeuwse Brandpoortje aan de Venkelstraat is in voorbereiding. Arch.: L. H. A. de Jonge te Zierikzee.

NOORD-BRABANT

Oosterhout. Het klooster St. Catharinadal, een omgracht gebouw uit de eerste helft der 16de eeuw, wordt gerestaureerd. Arch.: Ir. B. P. J. Oomen te Oosterhout.

Vught. De 16de eeuwse toren der Ned. Herv. Kerk is in restauratie. Arch.: C. H. de Bever te Eindhoven.

Woensel. De restauratie van de 15de eeuwse bakstenen toren der v.m. R.K. Kerk is voltooid. Arch.: Ir. C. G. Geenen te Eindhoven.

LIMBURG

Arcen. Met het herstel van de oorlogsschade aan de brug en de poorttoren van het kasteel is een aanvang gemaakt. Arch.: Ir. Jules Kayser te Venlo.

Heerlen. De restauratie van de hoeve Geleenhof, een grote laat-18de eeuws bakstenen herenhof met statige voorgevel, wordt voorbereid. Leiding: Bouwbureau der Oranje Nassau Mijnen te Heerlen.

Klimmen. Het herstel van het kasteel Rivieren, waarin zich nog muren van een vroeger jachtslot bevinden, zal ter hand worden genomen. Arch.: Ir. F. P. J. Peutz te Heerlen.

Maasbree. De restauratie van de Mariakapel in 't Rooth is voltooid. Arch.: Ir. Jules Kayser te Venlo.

Neer-Canne. De herstelwerkzaamheden aan het hoofdgebouw van Kasteel d'Agimont zijn voltooid. Arch.: J. Huysmans te Maastricht.

Roermond. De restauratie van het pand Steegstraat 30, het v.m. huis Bocholts, een vierkant bakstenen herenhuis, is in voorbereiding. Leiding: Ingenieurs Bureau J. A. Kuylaars te Roermond.

— Het herstel van de door oorlogsgeweld beschadigde brug over de Roer is voltooid. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Schaesberg. Het herstel van de meest noodzakelijke werkzaamheden aan het kasteel en hoeve Strijthagen is aangevangen. Leiding: Bouwbureau der Oranje Nassau Mijnen te Heerlen.

Swalmen. De brug van het huis Zuiderwijk Spiek, een 17de eeuws omgracht edelmanshuis, zal worden gerestaureerd. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

MUSEUM-NIEUWS

Het Catharina-Gasthuis te Gouda en de „glasmaeckers”.

Wie de naam Gouda hoort, denkt onmiddellijk aan de St. Janskerk met haar prachtige glas-in-lood-ramen. Hoezeer Gouda het centrum is geweest voor de glazeniers, blijkt wel uit het feit, dat zij ten tijde van het Bestand zich in het gehele graafschap een plaats als glasmaecker wisten te veroveren. In 1621 telde het kleine Gouda 18 glas-in-lood-ateliers; dit aantal is bijna constant gebleven tot in het midden van de 18de eeuw.

Waar zou nu in Nederland een permanente glas-in-lood-expositie beter op haar plaats zijn dan juist in Gouda?

Het museum „Het Catharina Gasthuis”, dat naar wij hopen, binnen afzienbare tijd een belangrijke uitbreiding zal ondergaan door de restauratie van de laat-middeleeuwse achterbouw, zou onder meer plaats kunnen bieden aan een glas-in-lood-collectie, welke een beeld zal geven van de glazenierskunst vanaf de middeleeuwen tot aan onze dagen, met glas, cartons, voorstudies, enz. Een dergelijke afdeling, naast het grote monument, de St. Jan met zijn beroemde glazen, zal zonder twijfel van grote betekenis zijn om de kunst van het glas-in-lood-raam in al haar facetten te leren kennen.

De Commissie voor de Goudse musea is voornemens ingevolge het denkbeeld¹⁾ van de heer D. F. Lunsingh Scheurleer de plannen uit te werken om tot verwezenlijking van dit ideaal te komen.

Gouda zou dan behalve het pijpen-museum

„De Moriaan” een tweede unicum op museaal gebied bezitten.

Vele touristen komen jaarlijks Gouda uitsluitend om de Glazen bezichtigen. Weinigen van hen echter weten van welke betekenis Gouda is geweest voor de glazenierskunst en hoe lang deze heeft voorbestaan. Het lijkt ons dus volkomen verantwoord om in de schaduw van de beroemde St. Jan een glas-expositie op te bouwen als een eresaluut voor het belangrijke Goudse aandeel op dit gebied. Men zal dan tevens in de gelegenheid zijn het publiek te tonen, hoe gedifferentieerd het glas-in-lood door de eeuwen heen is geweest. Moge het broze glas in Gouda opnieuw tot een hecht en waardevol monument worden.

JAN SCHOUTEN

ELBURG, Gemeente-Oudheidkamer Elburg gereorganiseerd.

De zich in Elburg bevindende Oudheidkamer kwam in 1910 tot stand en werd ingericht voornamelijk met oud bezit van de Gemeente. Het is vooral de heer J. L. de Boer geweest, die tijdens zijn leven, tot zijn overlijden na de oorlog, de oudheidkamer heeft gereorganiseerd en een inventaris van de verzamelingen heeft aangelegd.

Kortgeleden zijn de voorwerpen overgebracht en systematisch geëxposeerd in de raadzaal van het voormalige Raadhuis; hier zijn nu de belangrijkste stukken voor het publiek tentoongesteld. Aan de hand van een collectie topografische schilderijen en prenten kan de bezoeker zich een denkbeeld vormen van de ontwikkeling van Elburg in de loop der eeuwen. De oudheidkamer herbergt een aantal gerechtswerktuigen, 18de en 19de eeuwse geweren, sabels en stenen kanonskogels, alsmede enkele landbouwgereedschappen. Tot de opmerkelijke voorwerpen behoren een ronde 18de eeuwse tafel, waarop ver-

¹ Deze gedachte is indertijd gelanceerd door de Heer J. Verbeek, assistent aan het Prentenkabinet van het Rijksmuseum te Amsterdam.

kleind de hemellichamen zijn gereconstrueerd; voorts een aansprekersjas met hoge hoed, die waarschijnlijk uit het eind van de vorige eeuw dateert. Bovendien kunnen nog worden vermeld vaandels, gebruiksvoorwerpen en een kinderstoel.

De zilveren bodestaven en de bekers van het Schipluidengilde zijn voorlopig ondergebracht in het huidig raadhuis (voormalig Agnietenklooster). D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

IJSSELSTEIN, *Oudheidkamer heropend.*

Op 21 Juni jl. hebben de collecties van de in 1931 opgerichte oudheidkamer een nieuwe behuizing gekregen in een vertrek op de bovenverdieping van de $\pm$ 1500 gebouwde toren, enig overblijfsel van het trotse kasteel, dat in 1888 is gesloopt. De restauratie van het resterende gedeelte werd kortgeleden voltooid.

Het was een goede gedachte van de burgemeester om in deze toren de oudheidkamer onder te brengen. Hierdoor heeft de toren een waardige bestemming gekregen en de collectie een onderkomen. Waren de verzamelingen voor de oorlog gevestigd in de kelder onder het raadhuis, na afloop hiervan vonden ze een plaats op de bovenverdieping, nadat ze tijdens de bezettingstijd opgeborgen waren geweest.

Langs een stenen trap met prachtige gewelven voorzien van natuurstenen ribben bereikt de bezoeker de oudheidkamer. Ter aankleding van het trappenhuis zijn op de bordessen van de trap gerechtswerktuigen, stokken met pekkransen en die van de brandwachten, alsook enkele beeldhouwwerken geëxposeerd. In het zaaltje, waar men een prachtig uitzicht heeft over de stad en de weilanden, zijn prenten en plattegronden, die op IJsselstein betrekking hebben, tentoongesteld, alsmede een vitrine met enkele Romeinse, Badorff- en Pingsdorffscherven en een aantal kook- en voorraadspotten uit de middeleeuwen en uit later tijd. Voorts vindt men hier alle mogelijke gebruiksvoorwerpen, zoals b.v. ijzeren haardplaten, koperen doofpotten, enz.

De sober gehouden inrichting sluit uitstekend aan bij de architectuur van dit vertrek. In de beide raamnissen is een legvitrine geplaatst, waarvan in één o.m. een fraaie Frankische sleutel en riemgesp zijn tentoongesteld.

Een zware eikenhouten deur sluit de gevangenis af; door een luik kan hierin een blik worden geworpen. Achter een tweede deur bevindt zich het privaat, dat naar middeleeuws gebruik buiten de muur is aangebracht.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

KERKRADE, *Streekmuseum Kerkrade gereorganiseerd.*

Grote verbetering heeft de inrichting ondergaan van het Streekmuseum Kerkrade, dat sedert 1944 is gevestigd in de $\pm$ 1900 aangebouwde museumvleugel van Kasteel Oud Ehrenstein. Het vroeger zo somber uitzierende interieur van de twee zalen op de eerste verdieping heeft door de lichte verfkleur van vitrines en wanden en de naturel katoenen gordijnen een luchtiger aanzien gekregen. Indrukwekkend is het aantal praehistorische en Romeinse voorwerpen, dat in de omgeving van Kerkrade gevonden, de kasten en legvitrines van de eerste zaal vult. In het bijzonder mag in dit verband de muntcollectie worden genoemd, waarvan behalve Romeinse ook Griekse exemplaren deel uitmaken. Aardewerk uit latere perioden als b.v. het Pingsdorffer is in een behoorlijk aantal gave stukken vertegenwoordigd. Een wapen-verzameling bestaande uit o.m. Turkse en Indische steekwapens, geweren, kruithoorns, ruiterpistolen, veelal fraai bewerkt, zijn geëxposeerd in de legvitrines in het achterste gedeelte van de zaal en in rekken op de penanten.

De hierop volgende ruimte is gewijd aan de natuurlijke historie; fossielen, schelpen en korallen van verschillende soort zijn in de legvitrines en wandkasten opgesteld. Deze afdeling vindt haar voortzetting in de zaal over de gehele lengte van de tweede verdieping, waar kasten met vogels de bezoeker tientallen hoentjes, merels, wiewalen, buizerden, eksters, spechten, enz. tonen.

Instructief is de afdeling mijnbouw, die in dit gebied, waar de oudste mijn van Europa, de Dominiale, ligt, buitengewoon goed op haar plaats is om de bezoeker aan de hand van mijnfossielen met plantenindrukken en een versteende boomstam een indruk te geven van het ontstaan van steenkool. De kolenwinning wordt duidelijk gemaakt o.m. door een waterpomp, waarschijnlijk daterend uit de 17de eeuw, een kolenslee uit de 18de eeuw, een miniatuurschacht pomp en een aantal boren en hamers. Een serie mijnlampen beginnend bij de oudste, die nog door de monniken, de eerste delvers, is gebruikt en eindigend bij de petlamp, demonstreert de evolutie van dit belangrijke onderdeel van de mijnwerkersuitrusting. De structuur van de bovengrondse gebouwen van de mijn Julia is in een maquette uitbeeld.

J. FILZ

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. De triomf van het Manierisme. De Europese stijl van Michelangelo tot El Greco (onder auspiciën van de Raad van Europa te Straatsburg) -16 Oct.
- *Rijksmuseum. Prentenkabinet*. Meesterwerken der tekenkunst. Een keuze uit de verzameling van het Rijksprentenkabinet -2 Oct.
- *Stedelijk Museum*. Architectura et Amicitia. Maquettes, tekeningen, ontwerpen van wand-schilderingen -18 Juli
- Liga Nieuwe Beelden. Schilderijen, grafiek en beeldhouwwerk -18 Juli
- *Tropenmuseum*. Floris Jaspers en Congo-plastieken -31 Juli
- *Museum Willet-Holthuysen*. Mensen aan tafel -eind Sept.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Gelders zilver -4 Sept.
- Aanwinsten. Grafiek en tekeningen -24 Juli
- Rekenschap 30 Juli-eind Aug.
- *Park Sonsbeek*. 3de Internationale tentoonstelling van Europese beeldhouwkunst -15 Sept.
- *Rijksmuseum voor Volkskunde*. Het Nederlands Openluchtmuseum. Nederland in bruiloftstooi -1 Nov.

BAARN

- *Oudheidkamer der Gemeente Baarn*. Baarn 1870-1900 -15 Aug.

BERGEN (N.-H.)

- *De Rustende Jager*. Rein Snapper en J. M. Graadt van Roggen -24 Juli

BOLSWARD

- *Raadhuis*. Wiekslag van 5 eeuwen -1 Sept.

DELFT

- *Stedelijk Museum Het Prinsenhof*. Hollands glorie. Maritieme geschiedenis der Nederlanden -15 Aug.

DEVENTER

- *Muntentoren*. Hoogtepunten van de Haagse School -1 Aug.
- Oosterse kunst 13 Aug.-6 Sept.

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum*. Tekeningen en gouaches van Fritz Huhnen -1 Aug.

ELBURG

- *Raadhuis* (voorm. Agnietenklooster). Schilderijen uit de 19de eeuw -beg. Sept.

ENKHUIZEN

- *Dromedaris*. Historische tentoonstelling „Enkhuizen 600 jaar stad” zomer

EPE

- *Landhuis Kolthoven* (Ongerenseweg). Vijf bekende Eper kunstenaars -31 Juli

GOUDA

- *Het Catharina Gasthuis*. De Romantische School (collectie P. A. Scheen). Werkd. 10-12.30, 13.30-17; Zo. 14-16 -24 Juli

'S-GRAVENHAGE

- *Kunstzaal Plaats*. Edmond Wingen. Werkd. 10-17; Ma. 13-15 -22 Juli
- *Kunstzaal Liernur* (Zeestraat 63). George Lampe -24 Juli
- *Gemeentemuseum*. Het gouden sieraad in de Nederlandse folklore -5 Sept.
- Engelse aquarellen 1750-1850 -5 Sept.
- Nationale en internationale architectuur -5 Sept.
- Het geheim der Etrusken 1 Aug.-30 Sept.
- *Kunstsalen Bennewitz* (Noordeinde 48). Honderd Gulden Tentoonstelling -1 Aug.
- *Museum voor het Onderwijs*. Wij bouwen een schip -1 Sept.
- *Oranje Nassau Museum*. Nassau 1255-1955 -25 Sept.
- *Pulchri Studio*. Haagse Salon 1955 31 Juli-28 Aug.

GRONINGEN

- *Museum van Oudbeden voor Provincie en Stad Groningen*. Chinese calligraphieën en schilderijen van de 12de tot de 20ste eeuw -8 Aug.
- Wagen en tuig 11 Aug.-29 Aug.

HAARLEM

- *Museum „Het Huis Van Looy“* (Kleine Houtweg 103). Zomertentoonstelling van de Haarlemse schilder Kees Verwey: „30 × 1“.
Werkd. 10-12.30, 13.30-17; Zo. 14-17.
29 Juli-29 Aug.
- *Vleeshal. Madame* -2 Sept.

HILVERSUM

- *Raadhuis en belendende percelen.*
Stichting Unica. Internationale tentoonstelling van toegepaste kunst 16 Juli-eind Aug.

HOENSBROEK

- *Kasteel Hoensbroek. Scheppend ambacht* -1 Oct.

LEEWARDEN

- *Kunstcentrum. Foarm en sier. Uit de schatkamer van het Friese handwerk.* Werkd. 9-17; Zon- en feestdagen 14-17 -5 Sept.

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor Volkenkunde. Zo zien zij ons. De Europeaan gezien door andere volkeren* -2 Oct.
- *Stedelijk Museum De Lakenhal. Moderne Belgische schilderijen uit Nederlands bezit* -19 Juli
- Tekeningen van James Ensor tot heden -1 Aug.

MIDDELBURG

- *Stadhuis. De Zeeuwse kunstenaarskring* -1 Aug.

NIJMEGEN

- *Rijksmuseum G. M. Kam. Keizer Trajanus en de keizerlijke familie. Zomer en herfst '55*
- *Gemeentemuseum. De schatten uit Merovingische graven* -31 Aug.
- *De Waag. Hedendaagse Nederlandse wandtapijten* -Juli

RHENEN

- *Oudheidkamer voor Rhenen en Omstreken. Uit het levensboek van de spaarpot* -1 Oct.

ROTTERDAM

- *Maritiem Museum Prins Hendrik. Werk van leden der Nederlandse Vereniging van modelbouwers* 17 Juli-19 Sept.

— *Grootbandelsgebouw. Rotterdamse beeldende kunstenaars* -30 Juli

— *Maritiem Museum Prins Hendrik. „De Brederode“.* Het leven van een admiraalsschip -5 Sept.

— *Museum Boymans. Kunstschaten uit Nederlandse verzamelingen (15de tot 20ste eeuw)* -26 Sept.

STEENWIJK

— *O. L. Vrouwekerk. Tentoonstelling ter ere van 700-jarig stadsrecht* 23 Juli-27 Aug.

TILBURG

— *Paleis-Raadhuis. A. C. Willink. Dag. 14-17, 20-22* 30 Juli-19 Sept.

UTRECHT

— *Centraal Museum. Jan van Scorel en zijn Kring* 30 Juli-1 Nov.

— *Museum van Nieuwe Religieuze Kunst. Harrie Sterk. Werkd. 10-17; Zon- en feestdagen 14-17* -24 Juli

— *Nederlands Goud- en Zilvermuseum. Avondmaalzilver en doopschalen voor de Protestantse eredienst (16de eeuw-heden)* -3 Oct.

VEERE

— *De Schotse Huizen. Vier eeuwen Markiezaat* 16 Juli-13 Aug.

VLISSINGEN

— *Stedelijk Museum. Vier eeuwen Markiezaat* 21 Aug.-18 Sept.

WOERDEN

— *Gemeente-museum. Leo Gestel. Dag. 9-12, 14-17* -15 Sept.

YZENDIJKE

— *Raadhuis. Hollands leven in de Gouden Eeuw* -21 Sept.

ZWOLLE

— *Provinciaal Overijssels Geschiedkundig Museum. De geschiedenis van het schip* 21 Juli-8 Aug.

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND
waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verscbijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Raamsteeg 2a, Leiden

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Smidswater 7, 's-Gravenhage

*153

*154

RESTAURATIE-NIEUWS

JULI 1955

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

GELDERLAND

Drempt. Met de restauratie van de in oorsprong gothische, doch in later tijd sterk verbouwde Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt. Arch.: B. T. Boeyinga te Amsterdam.

Elburg. Niet het bastion bij de Vispoort (zoals abusievelijk vermeld is in het vorige Nieuws Bulletin Kol. 141), doch de muurtoren bij de Vispoort is in restauratie.

UTRECHT

Kockengen. De restauratie van de laat-gothische Ned. Herv. Kerk is ter hand genomen. Arch.: Ferd. B. Jantzen te Amsterdam.

Ter Aa. De herstelwerkzaamheden aan de laat-gothische Ned. Herv. Kerk zijn aangevangen. Arch.: Ferd. B. Jantzen te Amsterdam.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. De 17de eeuwse panden Dirk van Hasseltsteeg 51-53 zijn gerestaureerd. Arch. bur.: Jan de Meyer te Amsterdam.

— Het 17de eeuwse pand met halsgevel, Keizersgracht 465 is in restauratie. Arch. bur.: Vogel en Dik te Amsterdam.

Medemblik. Met de herstelwerkzaamheden aan het pand Vooreiland 11 is een aanvang gemaakt. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg te 's-Gravenhage.

ZUID-HOLLAND

Delft. De restauratie van de 16de eeuwse St. Hubertuswaltoren aan het Oostplantsoen is voltooid. Arch.: J. van Rossum te Delft.

's-Gravenhage. De restauratie van het 19de eeuwse pand Lange Voorhout 5, het gebouw „Diligentia”, is gereed. Arch.: J. Cusell te 's-Gravenhage.

Leiden. Het Gravensteen, een voormalige gevangenis, welke in de 17de eeuw met een tuchthuis en vierschaar is vergroot, wordt gerestaureerd. Arch. bur.: Van Oerle en Schrama te Leiden.

Oudshoorn. De 17de eeuwse Ned. Herv. Kerk wordt gerestaureerd. Arch.: H. van der Kloot Meyburg te Scheveningen.

Voorschoten. Het herstel van de 15de eeuwse toren der Ned. Herv. Kerk is aangevangen. Arch.: Ir. L. van der Kloot Meyburg te Scheveningen.

Rotterdam. De restauratie van het 18de eeuwse huis „De Heuvel” in het Park is voltooid. Leiding: Dienst Gemeentewerken te Rotterdam.

ZEELAND

St. Maartensdijk. Het herstel van het carillon met 13 klokken in de 16de eeuwse toren der Ned. Herv. Kerk is gereed.

Middelburg. De uit 1728 daterende korenmolen op het Seisbolwerk is in restauratie. Leiding: Gebr. Beyk te Afferden.

NOORD-BRABANT

Aalburg. De restauratie van de door het oorlogsgeweld getroffen Ned. Herv. kerk en toren is voltooid. Bij dit oude dorpskerkje werden de rondbogige houten ramen in cementen omlijsting vervangen door gedrukte spitsbo-

gen en metalen harnassen, waarvan de oorspronkelijke gegevens werden teruggevonden. Arch.: B. van Bilderbeek en Basters te Dorrecht, Bezemer en De Snoo te Wijk (N.Br.).

LIMBURG

Klimmen. Het herstel van het in oorsprong 16de eeuwse kasteel Rivieren is aangevangen. Arch.: Ir. F. P. J. Peutz te Heerlen.

BONDS-NIEUWS

Verslag van de Algemene Ledenvergadering van de *Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond*, gehouden op Vrijdag 1 Juli 1955, des namiddags te 2 uur, in de Statenzaal van het Provinciehuis te Leeuwarden.

Aanwezig zijn 48 leden. De Bestuursleden MR. G. J. KALF, DR. H. GERSON, MR. H. HARDENBERG, IR. R. MEISCHKE en TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER hebben doen weten, dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

In de feestelijk met bloemen versierde Statenzaal heet de Commissaris der Koningin in de provincie Friesland, MR. H. P. LINTHORST HOMAN, uit naam van het Provinciaal Bestuur de leden van de Bond hartelijk welkom in zijn gewest. Hij wijst er op, dat Provinciale Staten er niet spoedig toe overgaan, de Statenzaal voor het houden van een vergadering af te staan, maar voor de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond is gaarne een uitzondering gemaakt. De Commissaris brengt in herinnering, hoe sedert in 1919 voor de eerste maal een bijdrage uit de provinciale kas ter beschikking werd gesteld voor een restauratie in het stadje Sloten, de Staten in toenemende mate het belang van de instandhouding van de monumenten van geschiedenis en kunst hebben ingezien. Een overzicht van alle in Friesland ondernomen restauraties wordt gegeven in het boekwerk „Restaureren in Friesland”, waarvan de Commissaris de Voorzitter een exemplaar aanbiedt. Met de beste wensen voor het welslagen van de vergadering en de excursie besluit de Commissaris zijn begroetingswoord, na te hebben medegedeeld, dat het Provinciaal Bestuur, uit waardering voor het werk van de Bond, heeft besloten, als lid tot de Bond toe te treden.

De Voorzitter, PROF. DR. E. H. TER KUILE,

dankt de Commissaris voor zijn vriendelijke woorden en spreekt de volgende rede uit:

De laatste keer, dat onze Bond in Friesland bijeenkwam, is 33 jaar en één week geleden. De vergadering werd toen gehouden te Sneek in de Doopsgezinde kerk. Jan Kalf, die voorzitter was, sprak een openingsrede uit, waarin hij onder meer gewaagde van de velerlei gevaren, waardoor de vaderlandse schat aan historische monumenten werd bedreigd. Het schijnt mij toe, dat het goed is, de situatie van het huidige tijdsgevoel te beschouwen tegen de achtergrond van een generatie vroeger.

Kalf begon met enige opmerkelijke voorbeelden te signaleren van een grootscheeps maece-naat. Hij kon niet minder dan drie musea noemen, die in één jaar door particulieren waren gesticht of aan de Staat waren geschonken. Maar daarnaast moest hij voorbeelden aanhalen van zeer betreurenswaardige verminkingen en slooping van historische monumenten, waarbij gemeentebesturen op pijnlijke wijze waren voorgedaan. Hij wees op de toentertijd te vrezen ontakeling van het Oude Delft te Delft doordat men coûte que coûte een elektrische tram daarlangs wilde aanleggen. Hij brak de staf over het nog steeds ontbreken van een Monumentenwet, hoezeer daaraan ook, naar hij wist, hard was en werd gewerkt. Hij signaleerde een onvoldoende besef van de geestelijke betekenis onzer nationale kunstschat bij de volksvertegenwoordiging. Hij toonde zich beducht voor de steeds voortschrijdende technische ontwikkeling, die onder meer de polder- en korenmolens werkeloos maakte en tot de ondergang dreigde te voeren. Er waren overigens nog meer dingen, waarover Kalf had kunnen klagen als hij gewild had en het oppoortuun had gevonden. Maar hij vond het

kennelijk beter te zwijgen over de afzijdige houding, die bijzonderlijk enige provinciën aannamen wanneer het er op aan kwam, zaken van cultureel belang en met name het behoud van historische monumenten metterdaad te bevorderen. Friesland toch behoorde tot die provinciën, het Friesland van toen.

Toch was Kalf, die om meer begrip en steun bij de overheid vroeg, geen zeloof, die het onmogelijke verlangde en alle begrip van de werkelijkheid uit het oog had verloren. Integendeel, in diezelfde rede waarschuwde hij uitdrukkelijk tegen een streven om à outrance te conserveren. Kalf kwam op voor het erfdeel van het verleden, maar hij was op zijn manier filosoof genoeg om te weten, wat redelijk en mogelijk was.

Er is natuurlijk heel veel veranderd sedert die jaren. Niet alles is veranderd, gelukkig. Dat het maecenaat is afgenomen, zou ik bepaald niet mogen zeggen. Als een van de laatste uitingen daarvan zou ik kunnen noemen de *stichting van een Instituut Néerlandais te Parijs*, dat naar wij hopen binnenkort een feit mag worden als gevolg van het vorstelijk gebaar van de kunstverzamelaar Frits Lugt. En wij denken ook aan de stichtingen, die de laatste jaren tot stand zijn gekomen door een edelmoedig streven van de eigenaars van kastelen als Bergh, Zuilen en Twikkel om deze belangrijke sloten met hun omgeving ongerept voor de gemeenschap te bewaren.

Wat wel veranderde, is de gezindheid van de Overheid, of het nu gaat om Rijk, Provincie of Gemeente. Dit wordt op merkwaaardige wijze geïllustreerd door Friesland, dat zich vroeger afzijdig hield en in 1953 zelf uit de hoek kwam met een boekwerk, getiteld *Restaureren in Friesland*. Zoiets had Kalf in 1922 nooit kunnen dromen. Ook had hij niet kunnen dromen, dat Amsterdam in 1953 een eigen Monumentendienst zou oprichten en dat Haarlem op dit ogenblik schijnt te overwegen, het Amsterdamse voorbeeld te volgen. Toch is het met de gemeentebesturen nog niet alles boter tot de boom. Groningen maakte eerst de verkeerssituatie bij het laatgotische Dinghuis oftewel de Hoofdwacht onmogelijk en vordert thans sloping van dit monument terwille van het verkeer.

Bij een onmiskenbare verandering ten goede in de houding van de Overheid in het algemeen, bij een niet verminderend maecenaat, bij een verhoogd bedrag aan middelen, dat jaarlijks tot behoud van cultuurgoederen beschikbaar wordt gesteld, is er intussen in het geheel geen reden, de toekomst met gerustheid tegemoet te zien.

Wij kunnen een gevoel van grote bekommernis niet van ons afzetten. De ernstigste moeilijkheden liggen op het brede *terrein van de stedenbouwkunde*.

Het is van een kapitaal belang, dat de historische kernen van onze steden en dorpen die functie van kern kunnen blijven vervullen, dat zij noch onherstelbaar worden verminkt, noch door uitblijven van maatregelen tot integratie verkommeren en degraderen. De geweldige evolutie in onze samenleving stelt aan die historische kernen eisen, waarvan men zich vroeger geen denkbeeld heeft kunnen maken. Er treden dientengevolge spanningen op van soms hevige aard. Wij hopen dat, door vele ervaringen geleerd, geen stedenbouwer die veel in de melk te brokkelen heeft, thans nog naar een panacé voor de kwalen zoekt. Er zijn geen oplossingen, die duurzaam ontspanning in alle opzichten kunnen bieden. Wij verwachten veel van het inzicht, van het beleid en van het begrip voor historische waarden bij onze vaderlandse stedenbouwers. Dat dat begrip en de waardering voor de historische schoonheid ook in kringen leeft, die in de eerste plaats zakelijke belangen behartigen, stemt tot grote vreugde.

Het ernstigst zijn naar ons oordeel de vooruitzichten voor de *historische monumenten in de agrarische sector*. Zij zijn veel en veel kwetsbaarder dan de andere. Hun registratie brengt al dadelijk de grootste moeilijkheden mee. Er is dan ook geen sprake van, dat er een behoorlijke inventaris bestaat van de Nederlandse agrarische oudheden, zoals er wel een redelijke inventaris bestaat van de overige. Een groot bezwaar is gelegen in het feit, dat het heel niet gemakkelijk is formele kenmerken aan te geven van het monument-zijn, zoals dat mogelijk is bij monumenten, die volgens de categorieën der kunststijlen zijn in te delen. Er behoren heel nietige zaken tot de agrarische monumenten, kleine bruggen, stallen en schuren van allerlei aard. Zij hebben louter op zichzelf bekeken vaak weinig te betekenen, maar winnen in belang door een gave omgeving en kunnen in samenhang met zulk een omgeving van een bekoring en argeloze schoonheid zijn, die ons moderne mensen diep ontroert. In hoeverre zorg voor hun behoud, welstandsorg of zorg voor historische monumenten moet heten, is soms ternauwernood uit te maken.

Niet alleen zijn de agrarische monumenten moeilijk te registreren en kan men er dus zwaarlijk het oog op houden, zij zijn ook zeer kwetsbaar, omdat zij nagenoeg zonder uitzonde-

ring van een strikt utilitair karakter zijn en in dat opzicht nog vaak sterk gespecialiseerd: Functieverlies is voor hen funest. Een woonhuis, zelfs een middeleeuws woonhuis, is nog wel voor hedendaagse eisen in te richten zonder het al te zeer geweld aan te doen, en er zijn altijd nog wel bewoners voor te vinden. Maar waar men geen schapen meer houdt, is een schaapskooi zinledig en een schaapskooi kan men niet voor woning of werkplaats geschikt maken. De enige categorie agrarische monumenten, die goed is geïnventariseerd, zijn de *molens*. Men heeft dus een overzicht over wat er geschiedt in de molensituatie, en men kan nagaan, hoeveel er voortdurend verdwijnen. Maar het is niet precies na te gaan, hoezeer het bestand aan overige agrarische monumenten slinkt. Ik vrees alleen, ja ik weet, dat het onrustbarend is.

Men zal willen erkennen, dat het in de gegeven omstandigheden niet eenvoudig is een bepaald beleid tot behoud van agrarische monumenten te verzinnen. Wij zijn bijzonder gelukkig met het Nederlandse Openluchtmuseum op de Waterberg bij Arnhem, dat steeds meer categorieën van landelijke oudheden op zijn terreinen weet te vertegenwoordigen. Maar het zou toch wel heel bedenkelijk zijn indien de enige conservatoire maatregel, die men weet te treffen, bestaat in verbanning naar het Openluchtmuseum of in het bevriezen van een boerderij op haar oorspronkelijke plaats tot een miniatuur-museum.

Eén ding is zeker, de toekomst van onze landelijke oudheden is uitermate kritiek en er zullen veel beleid, vindingrijkheid, oplettendheid en financiële offers nodig zijn om te redden wat daarvoor redelijkerwijze in aanmerking komt. Ik heb gemeend, dat het goed was, daarop nog eens de aandacht te vestigen.

De *Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond* heeft in 1954 ernstige verliezen geleden. Nog vóór de laatste jaarvergadering in Nijmegen waren MARTIN en KALF overleden. VOGELSANG, oprichter, oud-bestuurslid, oud-voorzitter, die Kalf in het Bulletin van 15 April 1954 had herdacht en op de vergadering in Juli vorig jaar te Nijmegen nog aanwezig was, stierf op 14 December 1954. Voorts ontvielen ons door de dood de navolgende leden:

de heer G. C. E. CRONE, Hilversum

de heer H. T. DAMSTÉ, Oegstgeest

Douairière MR. M. J. P. D. BARON VAN HARINXMA THOE SLOOTEN, Baarn

de heer C. HOOGENDIJK, Rotterdam

DR. J. LUBSEN, Amsterdam.

Hoewel hij geen lid van de Bond was, wil ik aan deze opsomming toevoegen de naam van Notaris N. OTTEMA te Leeuwarden, in leven Conservator van het Museum Princessehof, dat wij zo aanstonds na afloop van deze vergadering zullen bezoeken.

Ik verzoek U een ogenblik eerbiedige stilte om hun nagedachtenis te eren.

Wanneer ik nu mijn gedachten richt naar het heden meen ik Uw aller tolk te zijn in een betuiging van onze erkentelijkheid aan het Provinciaal Bestuur van Friesland, dat ons op hoogst voorkomende wijze de Statenzaal beschikbaar stelde voor onze vergadering. Wij stellen deze vriendelijkheid, welke een bijzonder relief aan de vergadering verleent, op hoge prijs. Een bijzonder welkom roepen wij toe aan de heer MR. R. HOTKE, die als vertegenwoordiger van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in ons midden is. Ik verwelkom hem des te vrolijker, nu de Regering heeft bekend gemaakt, dat het *ontwerp-Monumentenwet* de Ministerraad heeft gepasseerd en binnenkort aan de Staten-Generaal zal worden aangeboden. En hiermede is het ogenblik aangebroken, dat ik deze vergadering voor geopend verklaar.

De *notulen* van de vorige algemene ledenvergadering, op 12 Maart 1955 te 's-Gravenhage gehouden (afgedrukt in het Nieuws-Bulletin van 15 April 1955, kolom 61 e.v.), worden goedgekeurd.

Onder de *ingekomen stukken* is een door de heer E. PELINCK opgesteld uitvoerig rapport over de mogelijkheden van concentratie van de verschillende in ons land bestaande topografische repertoria. In de vergadering van 20 Maart 1954 van de Bond was voor de bestudering van dit vraagstuk een kleine commissie ingesteld, waarvan de heer PELINCK het voorzitterschap bekleedt. De conclusie kan worden getrokken, dat de overweging, welke reeds voorheen meermalen is geopperd, om de twee belangrijkste verzamelingen, met name de topografische afdelingen van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te fusioneren en bij één der instellingen onder te brengen, dan wel beide instellingen in één gebouw te huisvesten, voorshands wegens gebrek aan een passend onderkomen niet voor verwezenlijking in aanmerking kan komen. Daarentegen is een zekere samenwerking tussen het Nederlands Topografisch Repertorium en

het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie voor de toekomst verzekerd. Het Bestuur van het Topografisch Repertorium heeft toegezegd, zijn fiches of cahiers ter copiëring ter beschikking van het Rijksbureau te stellen, terwijl dit van zijn kant desgevraagd alle door het Repertorium gewenste aantekeningen zal verstrekken. Een daadwerkelijk begin met deze uitwisseling van gegevens is evenwel nog niet gemaakt.

De Voorzitter betreurt het, dat onder de gegeven omstandigheden niet meer bereikt kon worden. Niettemin komt de heer PELINCK grote dank toe voor de vele moeite, welke hij zich terzake heeft getroost.

Ingekomen is een brief van het lid C. A. VAN KALVEEN te Amersfoort, waarin wordt verzocht adhaesie te betuigen met een door de Oudheidkundige Vereniging „FleHITE” te Amersfoort aan de Minister van Binnenlandse Zaken gericht request, om *historische monumenten* niet te gebruiken als uitkijkpost ten behoeve van de *Bescherming Burgerbevolking*. De Secretaris leest de desbetreffende brief voor.

MR. R. HOTKE zegt, dat deze materie ten Departementen van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen uiteraard bekend is en dat terzake reeds met het Ministerie van Binnenlandse Zaken contact is opgenomen. De Minister van O.K.W. heeft in het algemeen bezwaar, op historische torens een uitkijkpost voor de B.B. te vestigen in verband met de grote gevaren, welke daaruit voor het monument in kwestie in oorlogstijd kunnen voortvloeien.

DR. W. C. BRAAT is van mening, dat een uitkijkpost vanzelfsprekend op een hoog punt moet worden aangebracht en dat de belangen van de bescherming van de bevolking daarbij moeten praevaleren.

De heer P. J. VAN DE VELDE wijst er op, dat in de instructie voor de bedienaars van de uitkijkposten staat, dat deze met zandzakken moeten zijn beschermd; met een eventuele beschieting van vijandelijke zijde wordt dus wel degelijk rekening gehouden.

Nadat MR. HOTKE nog heeft herinnerd aan de in Mei 1954 gesloten Conventie van de UNESCO inzake de bescherming van culturele goederen tegen de gevaren van een gewapend conflict, waarbij is overeengekomen, monumenten niet te gebruiken voor militaire doeleinden, wordt op voorstel van de Voorzitter besloten, een adres te richten tot de Minister van Binnenlandse Zaken, om de monumenten van geschiedenis en kunst nimmer in aanmerking te doen komen

voor de vestiging van een uitkijkpost voor de *Bescherming Burgerbevolking*.

De Voorzitter doet vervolgens enige mededelingen over de stand van zaken met betrekking tot het *Repertorium* betreffende de *Nederlandse monumenten*. De tot dusverre verschenen delen zijn in 1940 afgesloten. Onder leiding van het oud-bestuurslid JHR. DR. D. P. M. GRASWINCKEL wordt gestadig voortgewerkt; de samenstelling is echter een buitengewoon tijdrovende bezigheid.

Tenslotte stelt de Voorzitter aan de orde een van de eigenaar van het *kasteel Biljoen te Velp*, de heer G. E. LUPS, ontvangen brief, waarin de medewerking van de Bond wordt ingeroepen om de plannen van het gemeentebestuur van Rheden tot herziening van het uitbreidingsplan, waardoor ter weerszijden van de *oprijlaan* van het kasteel *bebouwing* wordt toegelaten, te verijdelen.

MR. A. P. VAN SCHILFGAARDE zegt, dat de plannen van het gemeentebestuur een lange procedure zullen moeten doorlopen, waarbij ook de Provinciale Planologische Dienst te Arnhem advies moet uitbrengen. Hij heeft vertrouwen, dat men daar wel ernstige bezwaren zal aanvoeren.

MR. H. L. L. VAN HOOGENHUYZE geeft in overweging, een fel protest bij Gedeputeerde Staten van Gelderland in te dienen. Bebouwing van de genoemde terreinen zou èn uit landschappelijk èn uit stedenbouwkundig oogpunt een grote fout zijn.

De Voorzitter concludeert, dat men het er over eens is, dat de Bond van zijn bezorgdheid blijkt moet geven, maar hij acht het juist, dat eerst het gemeentebestuur van Rheden wordt benaderd.

Op voorstel van MR. VAN HOOGENHUYZE wordt besloten, een afschrift van het bezwaarschrift van de Bond te zenden aan de daarvoor in aanmerking komende zusterverenigingen, als de Vrienden van de Geldersche Kasteelen, de Bond Heemschut, Het Gelders Landschap en de Nederlandse Kastelenstichting.

De Secretaris, MR. P. J. VAN DER MARK, brengt het jaarverslag uit:

Wanneer Uw nieuw-benoemde Secretaris zich opmaakt, voor de eerste maal in de Algemene Ledenvergadering het *jaarverslag* uit te brengen, wilt U hem wel toestaan zijn relaas te beginnen met een persoonlijk woord tot zijn voorganger. Kort na de vorige zomervergadering, op 9 Juli 1954 te Nijmegen gehouden, heeft de heer HARDENBERG het secretariaat van de Bond over-

gedragen, na gedurende meer dan vijf jaren daaraan zijn beste krachten te hebben gegeven. Dank zij het feit, dat de heer HARDENBERG lid van het Bestuur van de Bond is gebleven en zich spontaan bereid verklaarde, de nieuwe functionaris in den beginne met raad en daad bij te staan, kon de overdracht zonder al te grote schokken haar beslag krijgen. Daarnaast heeft de prettige samenwerking met de Secretaris van de Hoofdredacteur van het Bulletin de taak van de nieuwe Secretaris in de overgangstijd — gelukkig gecontinueerd tot op de huidige dag! — aanzienlijk verlicht.

Onder de werking van het gewijzigde artikel 6 van het Huishoudelijk Reglement, dat bepaalt, dat *bestuursleden*, die zes jaren achtereen in functie zijn geweest, niet terstond herkiesbaar zijn, traden in 1954 de heren GRASWINCKEL, VAN LUTTERVELT, VAN NISPEN TOT SEVENAER, VAN DER PLUYM en RÖELL af. De Bond is de aftredenden grote dank verschuldigd voor de toewijding, waarmede zij tal van jaren zijn belangen hebben behartigd. Van hun onverflauwde belangstelling in het werk van de Bond houden wij ons gaarne overtuigd. PROF. W. VAN DER PLUYM vierde op 19 Augustus 1954 zijn vijf en zeventigste verjaardag. Het Bestuur meende in Uw geest te handelen door zijn oud-Voorzitter op deze dag een telegrafische gelukwens te doen toekomen.

In het vorige jaarverslag is reeds vermeld, dat de in 1948 door de Bond ingestelde Commissie ter bestudering van het restauratievraagstuk in 1953 een rapport het licht heeft doen zien, getiteld „*Het restaureren van historische monumenten*”. Dit weldoorgewrochte rapport heeft alom zeer de aandacht getrokken, hetgeen moge blijken uit het feit, dat de Stichting Wijnhuisfonds te Zutphen in Mei 1954 voor eigen rekening een duizendtal overdrukken deed vervaardigen, ter verspreiding onder haar leden en die van andere instellingen en verenigingen, die eenzelfde ideeël doel nastreven. Moge de kennisneming van de inhoud van deze brochure de verantwoorde restauratie van onze monumenten ten goede komen!

De plannen van de *Nederlandsche Bank* tot het stichten van een nieuw *kantoorgebouw te Amsterdam* op een terrein, begrensd door Rokin, Doelenstraat en Kloveniersburgwal, hebben de Bond met grote bezorgdheid vervuld. Nadat vier te Amsterdam gevestigde organisaties, te weten het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, het Genootschap Amstelodamum, de Bond Heem-

schut en de Vereniging Hendrick de Keyser in een adres aan B. en W. van Amsterdam reeds op de te verwachten historische en aesthetische aantasting van de kern van de stad hadden gewezen, meende de Bond goed te doen, door in een aan het gemeentebestuur gericht request meer de nadruk te leggen op de voor de bestaande bebouwing dreigende gevaren, daar een complex van de omvang en het volume als het ge-projecteerde een schaalelement in de binnenstad zou introduceren, dat daar niet thuis behoort. Omtrent de plannen zelf mochten wij tot dusverre niets naders vernemen, hetgeen onze ongerustheid ter zake evenwel niet heeft kunnen doen verdwijnen.

Een ander probleem, dat in 1954 aan de orde werd gesteld, is dat van het behoud van onze *historische grafzerken*. Nadat het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde en de Monumentencommissie der provincie Gelderland vrijwel tegelijkertijd de aandacht van de Bond hadden gevestigd op de slechte behandeling, welke de „stenen charters” bij de restauratie van een kerkgebouw veelal plegen te ondergaan, heeft deze kwestie op de te Nijmegen gehouden zomervergadering een punt van uitvoerige bespreking uitgemaakt. Naar aanleiding daarvan heeft de Bond zich schriftelijk gewend tot de Algemene, de Christelijke en de Rooms-Katholieke Aannemersbonden, de Bond van Nederlandsche Architecten en de Bouw- en Restauratiecommissie van de Ned. Hervormde Kerk, met het verzoek, de betekenis van de oude grafzerken nader onder de aandacht van hunne leden te brengen, b.v. door een publicatie in de hun ter beschikking staande organen. Wij hebben het op hoge prijs gesteld, dat in het „Bouwkundig Weekblad”, het orgaan van de B.N.A., en in het „Maandblad van de Vereniging van Kerkvoogdijen” en „Woord en Dienst”, beide uitgaven van de Bouw- en Restauratiecommissie van de Ned. Hervormde Kerk, op deze wijze aandacht aan de onderhavige materie is besteed.

Omtrent de *financiële toestand van de Bond* zal de Penningmeester U aanstonds nadere mededelingen doen. Ik mag daar misschien nu reeds enigszins op vooruitlopen, door te zeggen, dat de geldelijke positie niet ongunstig is. Naast de nimmer aflatende steun van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen bij de exploitatie van het Bulletin, waarvoor wij uiterst dankbaar zijn, is zulks een gevolg van het feit, dat het ledental voor het eerst sedert jaren weer een kleine vooruitgang te zien geeft. Gaar-

ne spreek ik de wens uit, dat met Uw aller hulp de teruggang van het ledental voorgoed is gestuit, want alleen door het aantrekken van méér leden zal de Bond zijn doel, te waken voor het behoud van onze historische monumenten, ten volle kunnen behartigen.

Bij afwezigheid van de Penningmeester, MR. G. J. KALF, leest de Secretaris het financiële verslag voor:

De rekening en verantwoording over het verenigingsjaar 1954, welke U hierbij ingevolge artikel 14 van het Huishoudelijk Reglement ter goedkeuring wordt voorgelegd, is nagezien en accoord bevonden door de kascommissie, voor dit jaar bestaande uit Mejuffrouw P. Beijdals en de heer A. Baart Sr.

De jaarrekening werd afgesloten met een voordelig saldo van f 1.224,27 na toevoeging aan het Fonds voor de uitgave van een *Repertorium van Boekwerken* van f 1.000.— en aan het Fonds 1949 van f 600.— Het voordelig saldo werd ten gunste van het kapitaal gebracht.

Dit gunstige resultaat werd verkregen doordat de exploitatie van het *Bulletin* een overschot aanwees van f 878,52 in plaats van het geraamde tekort van f 1.000.—. Dat niettegenstaande de wederom gestegen kostprijs een batig saldo werd bereikt danken wij in de eerste plaats aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg die ook dit jaar zijn bijdrage in overeenstemming met onze verhoogde kosten bracht.

Het Bestuur spreekt daarvoor gaarne zijn erkentelijkheid uit. Bovendien ontstond in 1954 een toevallige bate doordat vele overdrukken en losse bulletins van vorige jaargangen werden verkocht. De omvang van het *Bulletin* bedroeg in het afgelopen jaar 215 pagina's druks tegen 201 in 1953, 210 in 1952 en 202 in 1951.

Het aantal leden liep in 1954 van 625 naar 629, waarbij in aanmerking moet worden genomen, dat de Bond thans 22 student-leden telt met een gehalveerde contributie. Voor het voortzetten van onze taak is dit overigens een gunstig verschijnsel.

De begroting voor 1955 wijst een geraamd tekort aan van f 700.— hetgeen bij het huidige ledental helaas onvermijdelijk is. Indien de leden in gedachten willen houden dat de Bond door aantrekking van enkele tientallen leden aanmerkelijk in kracht zal winnen ziet Uw Penningmeester de toekomst met vertrouwen tegemoet.

Het kapitaal van de Bond bedroeg per 31 December 1954 f 5.281,01, dat van de verschillende fondsen:

Fonds Repertorium	f 7.541,20
Fonds Penning	f 1.360,70
Fonds 1949	f 2.000,—

De Commissie tot het nazien van de geldelijke verantwoording over het jaar 1954, bestaande uit mej. P. BEYDALS en de heer A. BAART SR., heeft een schriftelijk verslag uitgebracht, dat, aangezien beide leden verhinderd zijn de vergadering bij te wonen, door de Secretaris wordt voorgelezen. In dit verslag wordt gezegd, dat de Commissie de rekening heeft gecontroleerd en in orde bevonden, zodat zij de vergadering voorstelt, de Penningmeester, onder dankzegging voor het door hem gevoerde beheer, décharge te verlenen. Door applaus geeft de vergadering te kennen dat zij zich daarmee kan verenigen.

De Voorzitter deelt mede, dat dit jaar aan de beurt van aftreden zijn de Bestuursleden DR. P. GLAZEMA, MR. H. HARDENBERG, PROF. DR. E. H. TER KUILE, IR. G. M. LEEUWENBERG, MR. P. J. VAN DER MARK en PROF. DR. M. D. OZINGA. Ingevolge artikel 6 van het Huishoudelijk Reglement zijn slechts de heren GLAZEMA, LEEUWENBERG, VAN DER MARK en OZINGA herkiesbaar. Bij acclamatie worden deze door de vergadering herbenoemd. In de vacature-Hardenberg stelt het Bestuur voor te benoemen mej. DR. M. E. HOUTZAGER dan wel de heer E. PELINCK. Bij de schriftelijke stemming worden uitgebracht op mej. HOUTZAGER 24, op de heer PELINCK 20, op MR. HOTKE 2 en op BARON TAETS VAN AMERONGEN 2 stemmen, zodat mej. HOUTZAGER is benoemd. In de vacature-ter Kuile stelt het Bestuur kandidaat mej. DR. B. M. JANSEN dan wel PROF. DR. J. J. M. TIMMERS. Bij de stemming worden uitgebracht op mej. JANSEN 12, op PROF. TIMMERS 22, op de heer PELINCK 8, op MR. HOTKE 3, op BARON TAETS VAN AMERONGEN 2 en op DR. VAN DER MEER 1 stem. De Voorzitter concludeert, dat PROF. TIMMERS is benoemd.

De Voorzitter brengt in herinnering, dat hij thans geen deel meer uitmaakt van het Bestuur en dat hij derhalve als Voorzitter niet herkiesbaar is. Het Bestuur heeft de heer TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER te Amsterdam gepolst, of hij zich een eventuele benoeming zou laten welgevalven. Bij acclamatie benoemt de vergadering daarop de heer LUNSINGH SCHEURLEER tot Voorzitter van de Bond.

De Voorzitter deelt mede, dat de gezondheids-toestand van de Hoofdredacteur van het *Bulletin*,

PROF. DR. H. VAN DE WAAL, helaas reeds enige tijd te wensen overlaet; niettemin stelt hij voor, de Commissie van Redactie voor het Bulletin in haar thans bestaande samenstelling opnieuw te benoemen. De vergadering kan zich daarmee verenigen.

Op voorstel van het Bestuur worden benoemd tot lid van de Commissie tot het nazien van de rekening van de Penningmeester over het jaar 1955 de heren A. BAART SR. en IR. H. DE LUSSANET DE LA SABLONIERE.

Over de keuze van de plaats, waar in de zomer van het jaar 1956 de Algemene Ledenvergadering zal worden gehouden, ontstaat een geanimeerde discussie. Bij handopsteken verklaren 25 leden zich voor Middelburg en 14 voor Breda, zodat de volgende zomervergadering in *Middelburg* zal worden gehouden, gevolgd door een excursie in de provincie Zeeland. Op een desbetreffende vraag van MR. HOTKE antwoordt de Voorzitter, dat vergadering en excursie zullen plaatsvinden op de tweede Vrijdag en Zaterdag in de maand Juli, derhalve op 13 en 14 Juli 1956.

In verband met het vergeworderde uur stelt de Voorzitter voor, de rondvraag des avonds aan het einde van het gemeenschappelijk diner te doen plaatsvinden. BARON TAETS VAN AMERONGEN zou het betreuen, indien de Voorzitter zo maar „geruisloos” zijn taak zou neerleggen. Hij meent te spreken uit aller naam, als hij de scheidende Voorzitter hartelijk dank zegt voor de wijze, waarop hij tal van malen het Voorzitterschap van de Bond heeft bekleed. Door middel van applaus betuigt de vergadering haar instemming met deze woorden; de Voorzitter dankt BARON TAETS VAN AMERONGEN en sluit daarop de vergadering.

Het gezelschap splitst zich dan in twee groepen, die resp. het *Fries Museum* of het *Museum Princessehof* bezoeken. Om 5 uur ontmoet men elkaar weer ten *stadhuize van Leeuwarden*, waar in één der zalen van de bovenste verdieping door de goede zorgen van de gemeente-archivaris, JHR. M. J. VAN LENNEP, een interessante tentoonstelling is ingericht, hoofdzakelijk van prentwerken van Vredeman de Vries, welke

eigendom van de gemeente zijn. In de prachtige Lodewijk XV-raadzaal ontvangt daarop het gemeentebestuur van Leeuwarden op hoofse wijze zijn gasten. De dag wordt besloten met een gemeenschappelijk diner in „De Harmonie”, opgeleusterd door het optreden van de „Skotsploeg” in Fries costume, een door de Provinciale en Plaatselijke Verenigingen voor Vreemdelingenverkeer aangeboden attentie, welke op hoge prijs is gesteld.

Op Zaterdag 2 Juli vertrekken de autobussen om half 9 van het Stationsplein. Witte wolkengevaarten drijven statig boven de zon-overgoten Friese landouwen als het gezelschap over Stiens en de „Parochies” *Minnertsgra* bereikt, waar de onlangs gerestaureerde N. H. kerk van buiten in ogenchouw wordt genomen. Te *Franeker* spreekt de Burgemeester in de N. H. kerk namens het gemeentebestuur een kort begroetingswoord, waarna in groepen het stadhuis, het Planetarium of het Stedelijk Museum „t Coopmanshûs” worden bezocht. Over *Tzum* gaat de tocht verder naar *Bolsward*, waar genoten wordt van de monumentale Martini-kerk, waarvan de restauratie onlangs gereed is gekomen. De organist, de heer G. SCHRIK, bespeelt het prachtige orgel. Na een gemeenschappelijke koffiemaaltijd in „De Doele” en de bezichtiging van het interieur van het stadhuis onder leiding van de Burgemeester wordt de tocht voortgezet naar de N. H. kerk te *Bozum* en vandaar naar *Jorwerd*. In de N. H. kerk, aldaar, geeft IR. J. J. M. VEGTER een uiteenzetting van de oorzaken, die zijns inziens tot de plotselinge instorting van de toren hebben geleid en van de problemen, welke zich bij de restauratie van de kerk hebben voorgedaan. Tenslotte wordt naar *Marssum* gereden, waar op het voorplein van het schilderachtige Popta-Slot de Voogden van de *Stichting Dr. Henricus Popta-Gasthuis* de ietwat vermoeide deelnemers aan de excursie opwachten, teneinde hen door een wêlverzorgde thee in de ontvangstzaal in staat te stellen te genieten van het Slot, het Gasthuis en zijn charmante omgeving. Te ruim 6 uur rijden de bussen terug naar Leeuwarden, waar de excursie op het vastgestelde uur wordt ontbonden.

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE EERSTE MUSEUMDAG IN 1955, GEHOUDEN IN HET LIMBURGS
PROVINCIAAL MUSEUM VOOR KUNST EN OUDHEDEN BONNEFANTEN,
EZELMARKT 1 TE MAASTRICHT OP 20 EN 21 MEI

De eerste museumdag in 1955 zal ongetwijfeld bij de deelnemers in aangename herinnering blijven. De vriendelijke en royale ontvangst door het Gemeentebestuur, de geanimeerde vergadering met de beide boeiende inleidingen, de rondleidingen en bezichtigingen van musea, stadhuis en St. Servaaskerk, de prachtige rondrit door het mooie Zuid-Limburgse landschap met het bezoek aan Neercanne en de Abdij te Rolduc en dat alles ingebed in een serie voortreffelijke maaltijden zullen wij niet licht vergeten. De bijeenkomst werd door 43 leden bijgewoond, terwijl namens het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen DR. MR. F. J. DUPARC aan onze bijeenkomst deelnam. Voorts woonde PROF. DR. P. COREMANS een deel van onze bijeenkomst bij.

De voorzitter, DR. A. F. E. VAN SCHENDEL, opent de vergadering, en spreekt de volgende rede uit:

Dames en Heren, leden van de Museumdag,

Wanneer ik deze eerste vergadering in 1955 van de Museumdag open met een welkomstwoord, dat ik ook speciaal richt tot de vertegenwoordiger van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, dan doe ik dat met zeer groot genoegen omdat wij ons in Maastricht bevinden en omdat wij niet vergeten zijn welke bijzondere klank „Maastricht” heeft voor ons allen, die belast zijn met de zorg voor de Nederlandse kunstverzamelingen. Hier immers werd een zeer belangrijk deel van die verzamelingen veilig en diep in het hart van de Pietersberg bewaard gedurende drie van de vijf lange oorlogsjaren. Hier kwam voor hen het heugelijke ogenblik van de bevrijding, waarop eerst tien maanden later de terugkeer naar de zolang leeg gebleven musea kon volgen. Nog steeds zijn wij vol dankbaarheid voor de gastvrijheid die onze schatten hier toen ondervonden en voor de grote medewerking die daarbij geboden werd door het Maastrichtse gemeentebestuur en door vele Maastrichtenaars.

Ik wil niet nagaan wat er tot stand is gekomen in de Nederlandse musea in de tien jaren die sinds het afscheid van Maastricht verlopen zijn. U hebt dat allen zelf meegemaakt, zelf be-

dacht en uitgevoerd, en het zal U niet moeilijk vallen in Uw geest te zien hoeveel werk er verzet is om van de ruïne, de armoe en de haveloosheid van 1945 te komen tot de algemene bloei van heden. De wederopbouw is in ons gebied voor een groot deel voltooid en ik geloof te mogen zeggen dat het verrichten van deze zware, maar inspirerende taak aan de meesten onzer innige voldoening heeft geschonken.

De *kroniek van ons verenigingsleven* sinds de vorige Museumdag vermeldt in de eerste plaats de wettelijke verlenging van dit verenigingsleven met 29 jaar. Daar sinds onze oprichting in 1926 de eerste wettelijke termijn van 29 jaar was verstreken, moest thans wijziging van artikel 1 der Statuten worden aangevraagd om voor een nieuw tijdvaak rechtsgeldigheid voor onze vereniging te verkrijgen. Dit is thans in orde gebracht en wat de wet betreft is het bestaan van de Museumdag nu verzekerd tot 26 Februari 1984. Onze vereniging telt thans ruim 200 leden en hoewel dit aantal niet onbevredigend lijkt menen wij dat er in onze musea nog velen zijn die wegens hun werkzaamheden lid van de Museumdag behoorden te zijn. Om hen daartoe op te wekken is door het bestuur onlangs een circulaire verspreid. Mag ik ook van deze plaats deze actie warm ondersteunen. Het belang van het lidmaatschap voor ieder die het museumwerk ter harte gaat behoeft ik zeker niet te onderstrepen.

Het is U bekend dat in de afgelopen jaren het bestuur zich grondig heeft bezig gehouden met de vraag hoe de *materiële belangen van het museum personeel* het best te behartigen zijn. Dit is een dringende vraag, daar de salarissen en soms ook de rechtspositie van hele groepen werkers in de musea onbevredigend zijn. Een eerste stap was het samenstellen van een vergelijkend salarisoverzicht bij het Rijk en de drie grote gemeenten. Dit overzicht is aan alle museumbeheerders toegezonden en tot onze vreugde hebben wij reeds van enige gevallen vernomen waarin deze tabel aanleiding is geweest tot aanzienlijke salarisverbeteringen.

Voorts zijn er ter intentie van de betrokken overheidsorganen twee memorandums opgesteld betreffende de bezoldigingskwesties. Het een

handelt over de salarissen van leidinggevende functionarissen, het andere gaat over de salariering van administratief, technisch en bewakend museum personeel.

Maar voor het bereiken van resultaten is dit alles niet genoeg. Om door te dringen tot het georganiseerd overleg met de overheid is de stem van onze vereniging te zwak. Daarom rees het denkbeeld van *aansluiting bij de Centrale van Hogere Rijksambtenaren*. Na langdurige onderhandelingen en gedachtenwisselingen komt het Bestuur nu voor U met het voorstel tot aansluiting bij de Centrale, dat aanstonds ter tafel komt. Ondanks de consequentie van een niet onbelangrijke contributieverhoging — onvermijdelijk gevolg, waarvan het bestuur het gewicht terdege beseft — bezit het bestuur de volle overtuiging dat het belang van alle museumambtenaren het best gediend wordt, wanneer onze vereniging zich schaart achter de grote, overkoepelende organisatie, evenals dat bijvoorbeeld eerder deden de Vereniging van Wetenschappelijke Ambtenaren aan Rijksinstituten en Laboratoria en de Vereniging van Archivarissen in Nederland.

Nog een enkel woord over de *activiteiten binnen de vereniging*. Op onze vergadering te Rotterdam in 1953, toen de brandbeveiliging in musea besproken werd, viel het besluit een publicatie over dit onderwerp het licht te doen zien. De tekst van een beknopte *verhandeling over Brandveiligheidszorg* in Musea is thans persklaar gemaakt door de zorgen van de heren D. F. LUNSINGH SCHEURLEER, GUSSENHOVEN, LEGRO, BOUMA en KUIPERS zal binnenkort het licht kunnen zien. Gaarne zeg ik hun dank voor dit werk dat voor ons allen van groot nut is.

Op initiatief van de heer WEBER is een gemeenschappelijke commissie van museumdeskundigen en scheikundige specialisten aan het werk gegaan om een onderzoek in te stellen naar de *kwali-teitsmaatstaven* welke dienen te worden aangelegd voor opzetkarton en ander papier, te gebruiken in verband met museumvoorwerpen. Dit onderwerp is voor haast alle musea van belang en de resultaten van het werk van de commissie zullen zeker in ruime kring de aandacht trekken.

Bij één van onze toekomstplannen zou ik een ogenblik willen stilstaan; onze grote Engelse zustervereniging, de Britse „*Museums Association*”, heeft ons verzocht de mogelijkheid te overwegen van een gemeenschappelijke vergadering in Nederland in 1956. Wij hebben onze Engelse collega's voorlopig laten weten dat wij

dit verzoek als een grote eer beschouwen en dat wij in beginsel gaarne tot uitwerking van het plan bereid zijn. Wij zijn thans aan het onderzoeken hoe een dergelijke bijeenkomst zou zijn in te richten. Hoewel wij er ons van bewust zijn dat wij met het ontvangen van zoveel gasten — men denkt aan 100 Engelse deelnemers — een niet geringe organisatorische taak op onze schouders laden, achten wij deze gelegenheid tot internationale gedachtenwisseling voor ons allen van zodanig belang, dat wij menen dat de Museumdag zich gaarne de extra inspanning zal getroosten. In principe wordt gedacht aan enkele dagen in begin Juli van het volgende jaar. Van de ontwikkeling van de plannen zullen wij U op de hoogte houden.

Volgens is de bestuursverkiezing aan de orde. Overeenkomstig de bestuursvoorstellen wordt de heer J. C. EBBINGE WUBBEN tot voorzitter gekozen en DR. A. B. DE VRIES als lid van het dagelijks bestuur, terwijl de volgende provinciale vertegenwoordigers worden benoemd: Voor Overijssel: de heer J. DON, voor Gelderland: DR. H. J. H. VAN BUCHEM, voor Zuid-Holland: de heer L. J. BOL, voor Zeeland: MR. B. KOLFF, en voor Limburg: PROF. DR. J. J. M. TIMMERS.

Nadat de penningmeesteresse, mej. DR. M. ROOSEBOOM haar verslag had uitgebracht, werd zij op voorstel van de kascommissie gedechargeerd, onder dankzegging voor de door haar verrichte werkzaamheden. Voor het volgende jaar werden tot leden van de kascommissie benoemd de heren DR. P. H. POTT en DR. C. J. KEIJZER.

Over het bestuursvoorstel tot aansluiting bij de Centrale van Hogere Rijksambtenaren van een groep uit de Museumdag, bestaande uit de leden die aan de door de Centrale gestelde criteria voldoen, ontwikkelde zich een levendige discussie.

Enige leden meenden, dat er te veel dwang uitging van de Centrale, omdat deze bepaalt wie onzer aan de groep moet deelnemen. Zelfs werd van tyrannie gesproken, en werd de „portefeuille-questie” gesteld. Andere leden echter gaven blijk van een ander inzicht in de democratie, terwijl van zeer bevoegde zijde gewezen werd op het veelvuldig voorkomen van de figuur, zoals die door het bestuur werd voorgesteld. Nadat ook van de zijde van de bestuurstafel de geopperde bezwaren zoveel mogelijk waren bestreden, werd het voorstel in stemming gebracht. Met 32 tegen 9 stemmen en 2 onthoudingen werd het voorstel aangenomen.

Het verzoek om de aansluiting reeds op 1 Juli a.s. te doen ingaan kon door het bestuur niet worden overgenomen, daar er voor de aansluiting nog veel organisatorische arbeid moet plaats vinden. Het ligt in de bedoeling deze zaken, voorzover nodig, op de tweede Museumdag in 1955 verder af te handelen.

Na een korte pauze werd de vergadering hervat met de behandeling van het thema *Musea en Publiciteit*. De heer J. VET, directeur van de Gelderse Vereniging voor Vreemdelingenverkeer te Arnhem, hield een inleiding over: *Het voeren van Propaganda voor gebeurtenissen van culturele aard*.

De spreker stelde allereerst de vraag, of het gewenst is zich bij het voeren van propaganda voor gebeurtenissen van culturele aard te beperken tot een klein aantal mogelijkheden, of dat het geoorloofd was alle propagandamiddelen die ter beschikking staan te gebruiken. Spreker is geneigd aan de laatstgenoemde methode de voorkeur te geven, mits men zich bepaalt tot datgene, wat zich harmonisch verdraagt met het te propageren object.

Men moet, als propagandist, ervan uitgaan, dat een veelal kostbare kunstmanifestatie alleen gerechtvaardigd wordt door een talrijk bezoek; zo is het bijvoorbeeld van veel belang, dat de tentoonstellingen van beeldhouwwerken in het park „Sonsbeek” geheel uit de opbrengst der entréegelden kunnen worden bekostigd, waardoor intussen ook zeer vele leken ertoe gebracht zijn de moderne beeldhouwkunst anders te gaan zien en meer te waarderen.

Het heeft spreker daarom wel eens verbaasd dat het bezoek van een enkele vakspecialist door de wetenschappelijke leiding van een instelling zoveel hoger werd aangeslagen dan het bezoek van vele duizenden, die zich door de buiten de instelling gemaakte propaganda hadden laten leiden.

Het is niet mogelijk algemene richtlijnen te geven, die op elke gebeurtenis zouden passen. Als voorbeeld haalde spreker de propaganda aan, gevoerd ten behoeve van de „Van Gogh-tentoonstelling”, welke propaganda verschillend was al naar de plaats waar zich de tentoonstelling bevond. Voor Den Haag werd gebruik gemaakt van de omstandigheid, dat de tijd samenviel met het bloembollenseizoen, zodat het zwaartepunt viel op propaganda in de bollenstreek. De tentoonstelling in het Kröller-Müller museum werd vooral in het aan Nederland grenzende deel van Duitsland bekend gemaakt, omdat er in Duits-

land na de oorlog een grote reislust valt te constateren. De propaganda voor de tentoonstelling in Amsterdam werd voornamelijk langs de aanvoerwegen naar de stad gevoerd, alsmede bij de grensoverschrijdingen. Spreker gaf daarbij praktische wenken op velerlei gebied, ook om moeilijkheden, ontstaan tengevolge van beperkende bepalingen, te ontgaan.

Onafhankelijk van het algemeen gebruikelijke gamma van mogelijkheden moet men dus voor elke gelegenheid in het bijzonder nagaan wat hiervoor het meeste effect kan opleveren, en daarbij zoveel mogelijk gebruik maken van de situatie van het ogenblik.

Vervolgens geeft de voorzitter het woord aan de heer Wijsenbeek, voor het houden van zijn inleiding over: *Het Museum en zijn Publiek, en hoe dit te bereiken*.

MR. L. J. F. WIJSENBEEK zal, in tegenstelling tot de heer Vet, die over propaganda buitenshuis sprak, voornamelijk spreken over het publiek, dat aangetrokken wordt door de museum inhoud zelf. Ook tijdelijke tentoonstellingen blijven hier buiten beschouwing. Na terloops gewezen te hebben op het belang van enkele algemene hoedanigheden van het museum wijst spreker erop dat er verband is tussen het tentoongestelde object en de categorie van het publiek, die er belangstelling voor heeft. Hij onderscheidt daarbij in hoofdzaak vier categorieën van publiek.

1. de vakman, wiens bezoek voor het museum hoogst belangrijk is, zodat spreker de door de heer Vet gesignaleerde overschatting heel goed kan begrijpen. Vaak komt deze categorie voor het verkrijgen van informatie naar het Museum welks organisatie daar dus aan moet kunnen voldoen.

2. de belangstellende leken, die voor het museum bijna even belangrijk zijn. Zij zijn de beste propagandisten voor de instelling. Wel kunnen zeer vaste klanten lastig worden, indien zij bezwaren hebben tegen elke verandering in de opstelling der objecten, wat veel tijd kan kosten aan degenen, die deze bezwaren moet aanhoren. Wisseling in de rangschikking is echter vaak onontbeerlijk, om de zaak levend te houden.

3. de jongeren, dit is wellicht het belangrijkste publiek. Deze categorie zal over 10 tot 15 jaar de smaak van het Nederlandse volk bepalen. Spreker achtte het „Rapport Van Gelder” dat in 1952 verscheen, zeer belangrijk als richtlijn voor de houding der Musea ten opzichte van de jeugd. De uitvoering ervan is echter lang niet

altijd gemakkelijk; enthousiasme en beperking zijn beide nodig om tot een resultaat te komen. Wanneer men zelf niet gemakkelijk in contact met jongeren komt, is het nuttig onderwijzers in de arm te nemen. Spreker vertelt van een experiment door een onderwijzer in het Haagse gemeentemuseum genomen met de rondleiding van kleine groepen asociale kinderen. Dezelfde methode ware toe te passen voor normale kinderen uit niet-kunstzinnige gezinnen; zij is voor alle musea aan te raden, ook voor kleinere. Tenslotte is museumbezoek belangrijk voor ieder, zelfs voor degene, die weinig voor kunst ontvankelijk is, al is het maar om een indruk te geven van de liefde en zorg waarmede de kunstvoorwerpen vervaardigd zijn.

4. het „grote publiek”, waaronder tevens alle vormen van „snobs” te rekenen zijn. Zij zijn vooral belangrijk door hun aantal waaraan soms nuttige argumenten te ontlenuen zijn ter bespreking met autoriteiten. Overigens zijn zij voor de instelling, in hoofdzaak omdat zij het werkelijk belangstellende publiek in de weg lopen, vooral hinderlijk.

Spreker wijst voorts op bepaalde eisen, die aan een museum moeten worden gesteld, het moet zindelijk zijn, de schilderijen moeten niet scheef hangen, het personeel moet niet vóór het sluitingsuur gordijnen gaan sluiten. Het is wenselijk dat in de stad aanwijzingen gegeven worden over de plaats waar het museum ligt, en dat zich bijvoorbeeld op het station een expositiekastje bevindt. Men moet ervoor zorgen, dat het museum in elke beschrijving van de stad, die verschijnt, wordt opgenomen.

Het is voor musea in kleinere steden wenselijk vooral aan te sluiten op de historie van stad of streek.

Tenslotte wijst spreker erop, dat opschriften zich tot alle groepen van bezoekers moeten richten. Hij heeft veel waardering voor de methode, zoals die in het Kröller-Müller museum is ontworpen, met een algemene inleiding in elke zaal. Geschriftjes kunnen zich richten tot bepaalde categorieën van publiek. Veelal zijn gidsen voor de 4de categorie wat te moeilijk.

Bij de discussie vraagt mej. DR. M. E. HOUTZAGER, naar aanleiding van een opmerking door de heer Vet, hoe wij ons moeten houden tegenover de grote massa Duitsers, die tegenwoordig onze musea overstroomden. De voorzitter meent, dat wij ze welwillend zullen moeten tegemoet treden, vooral indien wij moeite doen hen aan te trekken.

De heer J. W. SCHOTMAN deelt mede, dat er in Zwolle een kleine kring van belangstellenden bestaat. Hij bepleit het aanbrenge van affiches in café's etc. en aan de ingangen van de stad. Ook het geven van voorlichting aan een vereniging van huisvrouwen en aan jongelui, die als gidsen optreden is van groot nut. Een poging om de scholen te bereiken had in Zwolle weinig succes. Het lijkt spreker niet juist onderwijzers onvoorbereid met klassen in het museum te nodigen. Voorts pleit spreker voor het uitgeven van gidsen in 4 talen, en voor het nut de nadruk te leggen op voorwerpen, die algemene belangstelling wekken, zoals de in Zwolle aanwezige mummie (die overigens ook de vakman zal interesseren, omdat er twee benen te veel in zijn verwerkt).

Tenslotte wijst spreker op de wenselijkheid de affiches van bescheiden afmetingen te houden, of althans naast een groot affiche ook een kleiner te doen drukken, daar niet alle zusterinstellingen plaats hebben alle grote affiches op doelmatige wijze te étaleren.

DR. MR. F. E. DUPARC vraagt, of men ervaring heeft over museumbezoek van debiele kinderen. MR. WIJSENBEK zegt, dat er weinig verschil is met de bevindingen met normale kinderen. DR. MR. DUPARC zegt voorts, dat z.i. door Mr. Wijzenbeek nog een categorie van publiek is vergeten, nl. de overheid. Hij vraagt allen te willen bedenken, dat van deze weinig talrijke categorie niet te verwachten is, dat zij op verschillende plaatsen tegelijk zouden zijn. Hij vraagt daarom de autoriteiten tijdig in te lichten over gebeurtenissen waarbij zij gewenst zijn. Tevens beveelt hij aan een zeer hoog ambtenaar — een minister bijvoorbeeld — op bijzondere wijze uit te nodigen, dus niet door toezending van een gedrukte kaart of iets dergelijks.

De heer A. RODENBURG deelt naar aanleiding van het door Dr. Mr. Duparc medegedeelde mede, dat in Rijswijk (Z.H.) een bezoek van de commissaris der Koningin van grote propagandistische waarde is gebleken. Ook geeft hij de raad nieuwe aanwinsten te doen vermelden in een plaatselijk blad. Ook in Rijswijk is het bezoek van de jeugd van veel belang. MR. WIJSENBEK wijst er nog op, dat radio en televisie op het ogenblik veel belangstelling hebben voor de musea; hij geeft de raad daar gebruik van te maken. Mej. P. CLARIJS vreest moeilijkheden van de zijde der omroepverenigingen. De heer SCHOTMAN raadt aan de regionale omroep voor de regionale musea in te schakelen. MR. WIJSEN-

BEEK wijst op het „regeringshalfuur”. DR. MR. DUPARC vermoedt wel, dat er iets mee te berekenen is.

De heer SUTAARGA wijst op het bezwaar van het samenvallen van werkdag en tijd van opening. Dit bezwaar wordt ook door anderen gevoeld. MR. WIJSENBEEK wijst erop, dat meestal 's Zaterdagmiddags en een deel van de Zondag de musea geopend zijn, en dat vele instellingen er tevens toe zijn overgegaan de musea op een weekdag 's avonds open te stellen.

Toen de voorzitter de bijeenkomst bleek te willen gaan sluiten werd hij in de uitvoering van dit voornemen gedwarsboomd door de nieuw benoemde voorzitter, de heer EBBINGE WUBBEN, die een hartelijk woord van afscheid en dank namens de vereniging tot hem richtte, waarbij hij zeide, dat het enige bezwaar, dat hij tegen Dr. Van Schendels beleid kon aanvoeren bestond in de omstandigheid, dat hij het zijn opvolger zo moeilijk had gemaakt hem te evenaren.

VOORLOPIGE MEDEDELINGEN OVER MUSEUMDAGEN IN 1955 EN 1956

De tweede Museumdag in 1955 zal op Zaterdag 22 October te Schiedam gehouden worden, en aldaar om 10.30 aanvangen met een bijeenkomst in het Stedelijk Museum, Hoogstraat 112.

Het thema, waarom de inleidingen zijn gegroepeerd is: „De grens tussen oude en moderne kunst en cultuur”.

The Museums Journal van 4 Juli 1955 bevat o.m. het voorlopig programma van de „Amsterdam Conference” in 1956, waaraan wij het volgende ontleenen:

Wednesday, 27th June

- 9.30 a.m. Delegates arrive at Amsterdam
- 11 a.m. Welcome by Burgomaster of Amsterdam
- 11.15 a.m. Introductory talks by the Presidents of the Museums Association and De Museumdag
- 12 noon
- 12 noon-1 p.m. Paper: “British Collections and Dutch Art”
- 2-5 p.m. Visits to museums of Amsterdam, where members of the museum staffs will give talks on the collections and displays
- 9 p.m. Government Reception

Thursday, 28th June

- 9.30-11.30 a.m. Museum displays in the Netherlands and Britain since 1945. Papers by a member of each Association. An exhibition of photographs

will be held in conjunction with these papers

- 11.45 a.m. Whole-day tour of museums in Haarlem, Gouda, Rotterdam and The Hague. Introductory talks will be given by directors of the museums
- 9 p.m.

Friday, 29th June

- 9.30 a.m. Whole-day visit to Arnhem Folk Museum and Kröller Müller Museum in National Park
- 7.30 p.m. Annual Dinner at Utrecht

Saturday, 30th June

- 9.30 a.m. Whole-day tour of museums in North Holland, visiting Sneek, Leeuwarden, Hoorn and Enkhuizen
- or Tour of Museums in South Holland, including Leiden

MUSEUM-NIEUWS

BAARN, *Oudheidkamer der Gemeente Baarn.*

De Oudheidkamer te Baarn, in 1939 opgericht als uitvloeisel van een tentoonstelling¹ die betrekking had op Baarn en Soestdijk in de loop der eeuwen, kreeg enkele maanden geleden een nieuwe behuizing. In een uit 1880 daterende villa, Huize Holland genaamd, huurde het Gemeentebestuur van Baarn kortgeleden twee ka-

mers voor het onderbrengen van de aan haar toebehorende Oudheidkamer.

Op 15 Juli 1955 werd de tentoonstelling „Baarn omstreeks 1870-1900”, die op overzichtelijke wijze is geëxposeerd, door de burgemeester van genoemde Gemeente geopend. Ofschon het niet de gewoonte is in dit Bulletin tentoonstellingen te bespreken, wil ik hieraan toch enkele woorden wijden, omdat deze uit eigen bezit is samengesteld. Van de oprichting af heeft het bestuur van de Oudheidkamer zich

¹ Gehouden in 1938, ter gelegenheid van het 40-jarig regeringsjubileum van H.M. Koningin Wilhelmina.

beijverd om voorwerpen van de meest uiteenlopende aard, die betrekking hadden op Baarn bijeen te brengen. De huidige tentoonstelling toont aan, dat men hierin uitstekend is geslaagd. In de eerste zaal zijn o.m. foto's en reproducties, waaronder prentbriefkaarten geëxposeerd, die een beeld geven van het maatschappelijk, cultureel en sociaal leven uit genoemde periode en van de R.K. en de N.H. Kerken in deze Gemeente. Hierbij treft men aan foto's van bekende Baarnse persoonlijkheden, programma's van in de Gemeente gehouden festiviteiten, opening van het Station. enz.

In een aantal vitrines zijn voorwerpen bijeengebracht, die in het eind van de vorige eeuw in Baarn zijn gebruikt. Men vindt hier naast elkaar kleine snuifdoosjes, rook- en naai-attributen, enkele spelletjes en gebruiksvoorwerpen, waaronder een tweetal historische porseleinen theekoppen.

De tweede zaal is gewijd aan het werk van kunstenaars, die in Baarn hebben geleefd. In de eerste plaats moge genoemd worden Prof. F. Stracké (1820-1898), waarvan de Oudheidkamer een aantal beeldhouwwerken in marmer en gips alsook getekende studies bezit. Van diens zoon, de schilder L. Stracké, zijn tekeningen en enkele schilderijen te zien. Als derde kunstenaar, van wie hier een verzameling aanwezig is, dient H. F. van der Flier (1824-1901) genoemd te worden, die vooral landschappen met koeien en schapen schilderde in romantische trant. Ook van deze Baarnse schilder zijn tekeningen en olieverfschetsen, waaronder stalinterieurs, tentoongesteld. Hieruit ziet men hoe gelukkig het is, dat Baarn een oudheidkamer bezit; immers ware dit niet het geval geweest dan zouden zonder twijfel deze verzamelingen verspreid en voor het nageslacht verloren zijn gegaan.

Het is te hopen, dat het Gemeentebestuur van Baarn er in de toekomst toe zal overgaan, voor de Oudheidkamer meer zalen in de huidige villa te huren, opdat niet steeds de verzameling geheel of gedeeltelijk behoeft te worden opgeborgen, wanneer een tentoonstelling wordt gehouden.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

BOLSWARD, *Oudheidkamer uitgebreid.*

Kortgeleden is de Oudheidkamer, gevestigd in het Stadhuis, uitgebreid. Het is zeer verheugend te kunnen mededelen, dat in een vertrek op de eerste verdieping aan de achterzijde van het oude gebouw de laat-18de eeuwse kamer, afkomstig uit het kort na de oorlog gesloopte perceel Ba-

gijnestraat 3, werd ondergebracht. Hierdoor is een interieur, dat in ons land zeldzaam is geworden, voor het nageslacht bewaard. Tegenover de ramen is de wand met bedsteden geplaatst; het aanwezige houtwerk, zoals pilasters, deuren en kroonlijst is beschilderd met ornamenten in laat-Louis XV stijl. De schouw met tegelwand is tegenover de deur geplaatst. Jammer genoeg waren de resterende tegels niet toereikend om de achterwand van de schoorsteen en de lambrizeringen langs de wanden van tegels te voorzien, zoals oudtijds het geval was. Te Makum zijn door Tichelaars Kleiwarenfabriek nieuwe tegels vervaardigd naar voorbeeld van de oorspronkelijke. Helaas missen deze zowel wat kleur als tekening betreft de fijne nuanceringen die de oude tegels kernmerkten. Door middel van een trap, die zich in het voorliggende portaal bevindt, kunnen de zolders worden bereikt, waar de collecties van de Oudheidkamer zich bevinden.

De bestaande ruimte¹ werd met een tweede zolder vergroot. Hier werden geplaatst gevelstenen, architectuurfragmenten, alsook schilderijen en tekeningen die op de stad betrekking hebben.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

¹ Zie *Nieuws-Bulletin K.N.O.B.*, 6de S. 4 (1951) Kol. 111.

DEN OEVER, *Voorlichtingsgebouw Zuiderzeewerken.*

In Den Oever bij de Afsluitdijk is sedert 1952 een klein museum ingericht, gewijd aan het stand komen van de Wieringermeer- en de Noord-Oostpolder, alsmede van de Afsluitdijk.

Aan de hand van maquettes en kaarten is een beeld gegeven van de voormalige Zuiderzee en van de vorming van de huidige polders. Ook enkele documenten zoals afschriften van brieven van Ir. Lely over de drooglegging zijn tentoongesteld. Het dichten van de laatste opening in de Afsluitdijk (ter herinnering is op deze plek een monument geplaatst), is op fraaie en overzichtelijke wijze in een maquette tot uitbeelding gebracht. Ook kan de bezoeker hier op verkleinde schaal gewaar worden, hoe b.v. de sluizen zijn samengesteld en hoe deze functioneren. Een serie kaarten van het Zuiderzeegebied van 1848-1954 toont aan, hoe de ingenieurs van de Waterstaat de Zuiderzee hebben willen inpolderen. Aan het einde van het zaaltje bevindt zich een klein podium waarvoor banken zijn geplaatst om

bezoekers in de gelegenheid te stellen naar een causerie te luisteren omtrent de onderhavige werken. Voor de wand zijn een aantal kaarten aan rails gehangen, die de spreker kan gebruiken om het gesproken woord te verduidelijken.

Foto's laten zien hoe de thans reeds ontstane dorpen er uit zien.

Door de duidelijke en overzichtelijke wijze, waarop dit onderwerp tot uitdrukking is gebracht en de manier van uitbeelden is deze opstelling leerzaam.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

SOMEREN, *Somerense Oudheidkamer.*

In 1952 vond de opening plaats van bovenstaande oudheidkamer. Het aantal musea in Noord-Brabant is hiermede gebracht op 22. De verzameling is gehuisvest op een gedeelte van de zolder in het Gemeentehuis te Someren. Bodenvondsten, waartoe voorwerpen behoren uit het jongste palaeolithicum, het meso- en neolithicum, alsmede Romeins, Frankisch en middeleeuws schervenmateriaal vormen het belangrijkste bezit. Het is in het bijzonder dit onderdeel van de collectie, dat voortdurend uitbreiding ondergaat. Tengevolge hiervan biedt de thans in gebruik zijnde ruimte niet voldoende plaats voor de verzameling, waarvan ook deel uitmaken: landbouwwerktuigen, (o.m. peelhaken en vleugelschoppen, gebruikt bij het steken van heiplagen voor het huisvuur), gewichten (o.a. de z.g. punders), korenmaten en keukengoed. Een geïmproviseerde schouw dient als achtergrond van de ijzeren kookpotten, die in deze streken aan een ketting boven het vuur werden gehangen. Men hoopt binnenkort over de gehele zolderverdieping de beschikking te krijgen om op deze wijze de bestaande museumruimte, die met de lichtgrijs geschilderde vitrines een goed verzorgde indruk maakt, te kunnen vergroten. J. FILZ

TEXEL (DEN BURG), *Oudheidkamer geopend.*

Op de 1ste Pinksterdag van dit jaar werd bovengenoemd museum, gevestigd in een huis uit 1599 — volgens het jaartal op het deurkalf — en gerestaureerd door architect C. W. Rooyaards, voor het publiek opengesteld.

De met plavuizen bedekte hal, waar enkele portretten van zeehelden zijn gehangen, geeft rechts toegang tot een opkamtje met bedstede, waar gebruiksvoorwerpen, die op het eiland werden gebruikt zijn geëxposeerd. Vanuit de hal bereikt men de achterkamer en de zolderverdieping. De achterkamer met een schouw voorzien van tegels, heeft wanden, die als overal elders

in het gebouw, blank zijn geschuurd. Dit vertrek is gemeubileerd met meubelen daterend uit het begin en vooral uit de tweede helft van de 19de eeuw. De zolder heeft een open kap; langs de wanden zijn tafels geplaatst waarop prenten, tekeningen en foto's, die op Texel betrekking hebben, zijn geëxposeerd; voorts hebben landbouwwerktuigen, enkele modellen van schepen, koekplanken, fragmenten van Saksisch en middeleeuws aardewerk hier een plaats gevonden. Een kleine vitrine toont een tweetal poppen in dracht.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

WOLVEGA, *Oudheidkamer Weststellingwerf geopend.*

Onlangs vond de opening plaats van bovenstaande oudheidkamer, die thans is gevestigd in de molen *Windlust*. Het is zeer verheugend, dat men aan dit monument, oorspronkelijk als watermolen in de Zaanstreek gebouwd en in 1888 naar Wolvega overgebracht, deze bestemming heeft willen geven. Op de eerste verdieping is de collectie opgesteld. Om een systematische indeling te verkrijgen werden loodrecht op de wanden schotten geplaatst, die bovendien aan het gemis van rechte wandvlakken tegemoet komen.

Op deze wijze zijn er verschillende afdelingen gevormd. Het onderwijs is vertegenwoordigd met een aantal schoolboekjes en -platen, alsmede met voorbeelden van schrijfoefeningen. Van de afdeling gereedschappen zijn in het bijzonder de ververswerktuigen vermeldenswaard. Gebruiksvoorwerpen vervaardigd uit koper, tin, hout, enz. zijn in ruime mate aanwezig. De geschiedenis der omliggende stinzen wordt met enkele tekeningen, gravures en foto's uitgebeeld. Van de topografie van Weststellingwerf zelf geven prentbriefkaarten een indruk.

Ook de middenruimte van de molen is voor expositie benut. Men heeft om de as een koker geconstrueerd; hieromheen werden legvitrines aangebracht. Aldus kon de molen, die onlangs werd gerestaureerd, evenals voorheen tevens dienst blijven doen als slangentoren voor de brandweer. In de vitrines hebben costumonderdelen, breischeden, enkele kranten, munten en houtsnijwerk van Popke Lap een plaats gekregen. Een bescheiden collectie zwerfstenen en praehistorische vuurstenen werktuigjes behoort eveneens tot de verzameling.

Buislampen gemonteerd tegen de balken van de zoldering zorgen voor de verlichting. Men kan zich afvragen, of in een dergelijk interieur het systeem van schijnwerpers niet te verkiezen ware geweest.

J. FILZ

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMERSFOORT

- *A.G.-huis* (Paulus Buyslaan 1). In en om Amersfoort -28 Aug.

AMSTERDAM

- *Mij. Arti et Amicitiae* (Rokin). Herdenkingstentoonstelling Jacobus van Looy -29 Aug.
- *C. V. Kunsthandel P. de Boer* (Herengracht 512). Zomertentoonstelling -16 Sept.
- *Rembrandthuis*. Het boek der boeken bij Rembrandt. (Het Nieuwe Testament) zomer
- *Rijksmuseum*. De triomf van het Maniërisme. De Europese stijl van Michelangelo tot El Greco (onder auspiciën van de Raad van Europa te Straatsburg) -16 Oct.
- *Rijksmuseum, Prentenkabinet*. Meesterwerken der tekenkunst. Een keuze uit de verzameling van het Rijksprentenkabinet -2 Oct.
- *Stedelijk Museum*. Moderne kunst, oud en nieuw -3 Oct.
- *Museum Willet-Holthuysen*. Mensen aan tafel -eind Sept.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Gelders zilver Rekenschap -4 Sept. -28 Aug.
- *Park Sonsbeek*. 3de Internationale tentoonstelling van Europese beeldhouwkunst -15 Sept.
- *Rijksmuseum voor Volkskunde*. Het Nederlandse Openluchtmuseum. Nederland in brui-loftstooi -1 Nov.

BOLSWARD

- *Raadhuis*. Wiekslag van 5 eeuwen -1 Sept.

DELFT

- *Rijksmuseum Huis Lambert van Meerten*. Grafisch werk (onder auspiciën van de Vereniging voor Schone Kunsten te Delft „De Kring”) -24 Aug.
- *Stedelijk Museum Het Prinsenhof*. Oude Kunst- en Antiekbeurs 24 Aug.-15 Sept.

DEVENTER

- *Muntentoren*. Oosterse kunst -6 Sept.

DORDRECHT

- *Dordrecht Museum*. Boom, bloem en plant -1 Sept.

ELBURG

- *Raadhuis* (voorm. Agnietenklooster). Schilderijen uit de 19de eeuw -beg. Sept.

ENKHUIZEN

- *Dromedaris*. J. de Carpentier -1 Sept.
- *Rijksmuseum „Zuiderzeemuseum”*. Historische tentoonstelling: EnkhuiZEN Zes Eeuwen Stad 20 Aug.-eind Oct.

GIETHOORN

- *De Gylthorn*. Piet Zweers -1 Oct.

GOUDA

- *Het Catharina Gasthuis*. De Onafhankelijken -29 Aug.
- Reizende Unesco-tentoonstelling. Chinese kunst 2-19 Sept.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Het gouden sieraad in de Nederlandse folklore -5 Sept.
- Engelse aquarellen 1750-1850 -5 Sept.
- Nationale en internationale architectuur -5 Sept.
- Het geheim der Etrusken -30 Sept.
- *Museum voor het Onderwijs*. Wij bouwen een schip -1 Sept.
- *Oranje Nassau Museum*. Nassau 1255-1955 -25 Sept.
- *Pulchri Studio*. Haagse Salon 1955 -28 Aug.
- *Kunsthandel P. A. Scheen* (Zee-str. 50) Aanwinsten Haagse school, Romantische school Nederland en België, 10-17 u. -11 Sept.

GRONINGEN

- *Museum van Oudbeden voor Provincie en Stad Groningen*. Wagen en tuig -29 Aug.
- Jacob Smits 3 Sept.-3 Oct.

HAARLEM

- *Museum „Het Huis Van Looy”* (Kleine Houtweg 103). De Haarlemse schilder Kees Verwey „30 X 1”. Werkd. 10-12.30; 13.30-17; Zo. 14-17 -29 Aug.
- Jubileumtentoonstelling „Van Looy en zijn tijdgenoten” 10 Sept.-2 Oct.
- *Vleeshal*. Madame -2 Sept.

HARDERWIJK

- *Bruggestr. 49*. Schilderijen van leden Noord-Veluwse schilderskring -?

HILVARENBEEK

- *Gemeentehuis*. Brabantse beeldhouwers
-22 Aug.

HILVERSUM

- *Raadhuis en belendende percelen*.
Stichting Unica. Internationale tentoonstelling van toegepaste kunst -eind Aug.

HOENSBROEK

- *Kasteel Hoensbroek*. Scheppend ambacht
-31 Aug.
Brabant bezoekt Limburg -31 Aug.

KAMPEN

- *Koornmarktpoort en plantsoenen*. Beeldententoonstelling (uitgaande van de Nederlandse Kunststichting te Amsterdam) -29 Aug.

KATWIJK

- *Jeugdgebouw Irene* (Voorstr. 35). Schilders in Katwijk -29 Aug.

LEEUWARDEN

- *Kunstcentrum*. Foarm en sier. Uit de schatkamer van het Friese handwerk. Werkd. 9-17; Zon- en feestdagen 14-17 -5 Sept.

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Zo zien zij ons. De Europeaan gezien door andere volkeren -2 Oct.

MAASTRICHT

- *Kloostergang O. L. Vrouwekerk*. Hedendaagse religieuze kunst -1 Sept.

MIDDELBURG

- *Van Benthem & Jutting* (Lange Delft 64). Honoré Daumier -4 Sept.

NIJMEGEN

- *Rijksmuseum G. M. Kam*. Keizer Traianus en de keizerlijke familie. Zomer en herfst '55
— *Gemeentemuseum*. De schatten uit Merovingische graven -31 Aug.

OTTERLO

- *'t Rieselo*. Wim Mulder e.a. -1 Sept.

RHENEN

- *Oudheidkamer voor Rhenen en Omstreken*. Uit het levensboek van de spaarpot -1 Oct.

ROTTERDAM

- *Maritiem Museum Prins Hendrik*. „De Brederode”. Het leven van een admiraalsschip -5 Sept.
Werk van leden der Nederlandse Vereniging van modelbouwers -19 Sept.
— *Museum Boymans*. Kunstschaten uit Nederlandse verzamelingen (15de tot 20ste eeuw) -26 Sept.
Grafiek van Martin Schongauer, Israhel van Meckenem en Albrecht Dürer -26 Sept.
— *Museum voor Land- en Volkenkunde*. „Drie woestijnvolken” -15 Dec.

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Bali. Dag. 13-17; 18 Aug.-28 Aug. bovendien 19-22.30 -2 Oct.

STEENWIJK

- *O. L. Vrouwekerk*. Tentoonstelling ter ere van 700-jarig stadsrecht -27 Aug.

TILBURG

- *Paleis-Raadhuis*. A. C. Willink. Dag. 14-17, 20-22 -19 Sept.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Jan van Scorel en zijn Kring -1 Nov.
— *Nederlands Goud- en Zilvermuseum*. Avondmaalzilver en doopschalen voor de Protestantse eredienst (16de eeuw-heden) -3 Oct.

VLISSINGEN

- *Stedelijk Museum*. Vier eeuwen Markiezaat 21 Aug.-18 Sept.

WOERDEN

- *Gemeente-museum*. Leo Gestel. Dag. 9-12, 14-17 -15 Sept.

IJZENDIJKE

- *Raadhuis*. Hollands leven in de Gouden Eeuw -21 Sept.

ZUTPHEN

- *Burgerzaal*. Schilderijen uit het Rijksmuseum -16 Sept.

MEDEDELINGEN

CONGRES ANTWERPEN

Internationaal wetenschappelijk congres voor boekdrukkunst en humanisme, Museum Plantin-Moretus te Antwerpen, 4-10 September 1955.

Vier eeuwen geleden verliet het eerste boek de persen van Christoffel Plantin. Toen de drukker vierendertig jaar later overleed, trad hij in de geschiedenis als een persoonlijkheid van internationale standing en één der grote figuren uit de ontwikkeling van de typografie en het humanisme.

Het stadsbestuur van Antwerpen heeft gemeend op geen betere wijze de nagedachtenis van haar grote burger te kunnen eren dan, ter gelegenheid van de vierhonderdste verjaardag van het beslissend keerpunt in Plantins carrière, een internationaal congres in te richten, geplaatst in het teken van de grote drukker en gehouden in zijn oude *officina*, thans Museum Plantin-Moretus te Antwerpen.

Een reeks vooraanstaande geleerden zullen de persoonlijkheid en bedrijvigheid van Plantin, het midden waarin hij leefde en de invloed die van hem is uitgegaan, behandelen. Aldus wordt een synthese geboden die boven de figuur van Plan-

tin uitreikend, een beeld schenkt van het cultureel leven in het West-Europa van de 16de eeuw en van de wisselwerking en onderlinge bevruchting van humanisme en typografie.

Het is de hoop van de inrichters dat deze lezingen en de daaropvolgende besprekingen een nieuwe basis zullen vormen en een nieuwe stimulans bieden voor de studie van de culturele bedrijvigheid in de grote eeuw van de Europese Renaissance.

De voordrachten worden gebundeld in een gedenkboek (voor de congressisten: 100 fr.; voor de inschrijvers die geen deel nemen aan het congres: 120 fr.; later 150 fr.).

In het kader van de Plantin-dagen zijn verder een aantal tochten opgenomen, die in de eerste plaats een nadere kennismaking beogen met het België dat Plantin heeft gekend (deelname in de onkosten: 100 fr.).

Een bezoek wordt onder geleide gebracht aan de tentoonstelling in de Stedelijke Feestzaal, ingericht ter gelegenheid van de Plantin-feestelijkheden: *Antwerpens gouden eeuw. Kunst en cultuur ten tijde van Plantin* (geopend van 13 Augustus tot 2 October).

VACATURE

UTRECHT, *Centraal Museum.*

Bij het Centraal Museum kan worden geplaatst een *assistent-conservator*.

Salarisgrenzen: f 4182.— tot f 5838.— per jaar (inbegrepen de 6 % verhoging en de denivelering). Aanstelling boven het minimum is mogelijk.

Vereist is universitaire kunsthistorische opleiding en ruime kennis van de moderne talen. Publicaties en museumervaring kunnen tot aanbeveling strekken.

Gegadigden dienen hun eigenhandig geschreven sollicitatiebrief binnen vijf dagen na verschijnen van dit nummer in te zenden aan de directrice van het Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht.

MONUMENTENWET

Bij het „Centrum voor Staatkundige Vorming” is verschenen het *Rapport van de Commissie Mastboom: Monumentenwet, Beschouwingen over haar beginselen, daarin te geven voorschriften en te treffen maatregelen.*

Het Rapport is verkrijgbaar bij het bureau van het Centrum, Anna Paulownastr. 13 te 's-Gravenhage à f 1.50 per exemplaar.

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND
waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Raamsteeg 2a, Leiden

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Smidswater 7, 's-Gravenhage

*189

*190

RESTAURATIE-NIEUWS

AUGUSTUS 1955

FRIESLAND

Workum. De restauratie van de uit 1694 daterende rechthoekige Doopsgezinde kerk wordt voorbereid. Arch.: A. Baart Jr. te Leeuwarden.

GRONINGEN

Doezum. Met het herstel van de Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt. Arch.: P. Rozema te Appingedam.

OVERIJSSSEL

Kampen. De restauratie van het interieur van het 15de eeuwse stadhuis is aangevangen. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Zwollerkerspel. Met het inwendig herstel van Huize „Den Doorn” is een aanvang gemaakt. Arch.: A. A. C. Maaskant te Zwollerkerspel.

GELDERLAND

Lochem. Plannen zijn in voorbereiding tot herstel van de oorlogsschade aan de Gemeente Toren. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Vorden. De restauratie van de gothische Ned. Herv. Kerk is voltooid. Arch.: J. G. A. Heinenman te Velp.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam De restauratie van het 17de eeuwse pand Keizersgracht 401 is voltooid. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

— Het pand Keizersgracht 624 is hersteld. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

— Het herstel van de panden Kerkstraat 34-36-38 is beëindigd. Arch.: H. Knijtijzer te Amsterdam.

— Met de restauratie van het pand Nieuwe Keizersgracht 51, dat een uit ongev. 1725 daterende halsgevel bezit, is aangevangen. Arch. bur.: Springveld te Amsterdam.

— Het 18de eeuwse pand, Nieuwe Zijds Voorburgwal 175, hetwelk een halsgevel met vleugelstukken bezit, is gerestaureerd. Arch.: C. Koot te Amsterdam.

— Het 18de eeuwse pand, Noordermarkt 19, wordt gerestaureerd. Leiding: Gemeentelijk Bureau voor de Monumentenzorg.

— Met de restauratie van het 17de eeuwse pakhuis Prinseneiland 77 is een aanvang gemaakt. Leiding: J. B. van Scheppingen te Amsterdam.

— Het pand Rozengracht 56 is hersteld. Arch.: J. C. Teunisse Hzn. te Amsterdam.

— De 17de eeuwse pakhuizen Singel 516-518 zijn in restauratie. Arch. bur.: Vogel en Dik te Amsterdam.

— Het uit 1725 daterende pand Staalstraat 7, met halsgevel en fronton, is gerestaureerd. Arch.: J. Juffer Jr. te Blaricum.

— Het herstel van de gevel van het pand Zeedijk 95 is voltooid.

Bergen. De 15de eeuwse Ned. Herv. dorpskerk wordt gerestaureerd. Arch.: C. W. Rooyaards te Schoorl.

Castricum. De restauratie van de romaanse Ned. Herv. kerk is voltooid. Arch.: H. F. Rappange te Amsterdam.

Zaandijk. De 17de eeuwse windkorenmolen „De Dood” is geheel gerestaureerd en weder in gebruik genomen.

ZUID-HOLLAND

Alphen a. d. Rijn. Het oorspronkelijk uit de 17de eeuw daterende, thans als museum in gebruik zijnde pand Rijnkade 11, is gerestaureerd. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Delft. Met de restauratie van de fraaie gevel Koormarkt 64, met laat-gothische onderpui, is een aanvang gemaakt. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Gonda. Met het herstel van het Pijpenmuseum „De Moriaan” is een aanvang gemaakt. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Heenvliet. De restauratie van de toren der 15de eeuwse Ned. Herv. kerk is voltooid. Arch.: H. van der Kloot Meyburg te Scheveningen.

Nieuwland. De eenvoudige Ned. Herv. kerk met eenbeukig schip en houten tongewelf, wordt gerestaureerd. Arch. bur.: Van Hoogevest te Amersfoort.

ZEELAND

Biggekerke. Met de restauratie van de Ned. Herv. kerk met half ingebouwde westtoren is een aanvang gemaakt. Arch.: G. M. Sturm te Middelburg.

St. Maartensdijk. De restauratie van de 16de eeuwse toren der Ned. Herv. kerk is voltooid. Arch.: H. van der Kloot Meyburg te Scheveningen.

Oud-Vossemeer. Het herstel van het 18de eeuwse Ambachtshuis met Lod. XV gevel, hetwelk thans als raadhuis in gebruik is, is voltooid. Arch.: H. van der Kloot Meyburg te Scheveningen.

Retranchement. Het interieur van het uit 1630 daterende Ned. Herv. kerkje is hersteld. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Serooskerke (W). De restauratie van de Gemeentetoren is voltooid, terwijl plannen worden opgemaakt om tot restauratie van de 15de eeuwse Ned. Herv. kerk te geraken. Arch.: M. J. J. van Beveren te Middelburg.

Veere. Het pand „De Dolphijn”, Kade A. 69, dat een 17de eeuwse trapgevel bezit, is gerestaureerd.

NOORD-BRABANT

's-Hertogenbosch. Met de restauratie van de laat-gothische St. Antoniuskapel met koepel-torentje is een aanvang gemaakt. Arch.: Ir. N. van der Laan te 's-Hertogenbosch.

Prinsenbeek. De kapel Gageldonk, een vroeg-16de eeuwse bakstenen kapel met rieten dak, is in restauratie. Arch.: F. Mol te Breda.

Someren. De uit 1811 daterende standerdmolen is hersteld. Molenmakers: Gebr. Beyk te Afferden.

LIMBURG

Oud-Valkenburg. De restauratie van de schilderachtig gelegen R.K. kerk is beëindigd. Arch.: Harry Koene te Maastricht.

Roermond. De bovenbouw van de toren der 15de eeuwse kathedraal van St. Christoffel is in restauratie. Arch.: Ir. F. P. J. Peutz te Heerlen.

Swarbroek. Het herstel van de 19de eeuwse houten windmolen „De Hoop” is voltooid. Molenmaker: G. Adriaens te Weert.

Tegelen. De restauratie van de door oorlogsgeweld beschadigde 16de eeuwse toren van de R.K. kerk is aangevangen. Arch.: J. Franssen te Roermond.

Valkenburg. Met de restauratie van de laat-gothische R.K. kerk is een aanvang gemaakt. Arch.: J. Huysmans te Maastricht.

Venlo. Het herstel van de uit 1718 daterende T-vormige Ned. Herv. kerk is aangevangen. Arch.: H. Wormhoudt te Zwolle en Ir. J. Witteveen te Maastricht.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *C. V. Kunsthandel P. de Boer* (Herengracht 512). Zomertentoonstelling -16 Sept.
- *Rembrandthuis*. Het boek der boeken bij Rembrandt. (Het Nieuwe Testament) zomer
- *Rijksmuseum*. De triomf van het Maniërisme. De Europese stijl van Michelangelo tot El Greco (onder auspiciën van de Raad van Europa te Straatsburg) -16 Oct.
- *Rijksmuseum, Prentenkabinet*. Meesterwerken der tekenkunst. Een keuze uit de verzameling van het Rijksprentenkabinet -2 Oct.
- *Stedelijk Museum*. Moderne kunst, oud en nieuw -3 Oct.
Collectie Vincent van Gogh zomer
Levende Nederlandse kunstenaars ?
- *Tropenmuseum*. Floris Jaspers en Congo-plastieken -16 Sept.
- *Museum Willet-Holthuysen*. Mensen aan tafel -30 Sept.

ARNHEM

- *Rijksmuseum voor Volkskunst*. Het Nederlands Openluchtmuseum. Nederland in bruiloftstooi -1 Nov.

BROUWERSHAVEN

- *Stadhuis*. Tentoonstelling van schilderijen door B. C. Nolthee -eind Sept.

DEVENTER

- *Muntentoren*. Werk van de Apeldoornse kunstschilder Bessel Kok 16-26 Sept.
Nova-Zembla tentoonstelling 6-17 Oct.

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum*. Boom, bloem en plant. Ma. gesloten. -3 Oct.

ENKHUIZEN

- *Rijksmuseum „Zuiderzeemuseum“*. Historische tentoonstelling: EnkhuiZEN Zes Eeuwen Stad -eind Oct.

GIETHOORN

- *De Gythorn*. Piet Zwiers, e.a. -16 Oct.

GOUDA

- *Het Catbarina Gasthuis*. 2000 jaar Chinese schilderkunst. (Reproducties vervaardigd in opdracht van de Unesco). Werkd. 10-12.30, 13.30-17; Zo. 14-16. -19 Sept.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Het geheim der Etrusken -1 Oct.
- *Kunstzalen Bennewitz* (Noordeinde 48). Werken van Jan van Herwijnen, Ernst Leyden, Frits Klein, Le Fauconnier, e.a. -28 Sept.
- *Museum voor het Onderwijs*. Wij bouwen een schip -1 Nov.
Miniatuur spoorwegspel -1 Oct.
- *Oranje Nassau Museum*. Nassau 1255-1955 -25 Sept.

- *Panorama Mesdag*. Nederlandse kunstkring 17 Sept.-9 Oct.

GRONINGEN

- *Museum van Oudheden voor Provincie en Stad Groningen*. Jacob Smits (1855-1955) -3 Oct.

HAARLEM

- *Museum „Het Huis Van Looy“* (Kleine Houtweg 103). Jubileumtentoonstelling „Van Looy en zijn tijdgenoten“. Werkd. 10-12.30, 13.30-17; Zo. 14-17 -2 Oct.
Tentoonstelling uit de Historisch-Topografische Atlas van het Haarlemse Gemeente-archief „Het Spaarne door alle tijden“ 7-17 Oct.

- *Vleeshal*. Nationale en internationale architectuur 13-eind Sept.

HEERDE (G.)

- *Kasteel Vosbergen*. Tin en werken van de Haagse School -1 Oct.

- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. „Drie woestijnvolken” -15 Dec.
— *Lijnbaan*. „Beelden in de Lijnbaan”. -21 Sept.

LEERDAM

- *Nationaal Glasmuseum*. Romeins en Venetiaans glas, alsmede glas uit de 17de en 18de eeuw uit particuliere collecties -beg. '56

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Bali. Dag. 13-17. -2 Oct.

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Zo zien zij ons. De Europeaan gezien door andere volkeren -2 Oct.

TILBURG

- *Paleis-Raadhuis*. A. C. Willink. Dag. 14-17, 20-22 -19 Sept.

- *Prentenkabinet der R.U.* Italiaanse en Nederlandse Chiaroscuro-houtsnedes -1 Oct.

UTRECHT

NIJMEGEN

- *Rijksmuseum G. M. Kam*. Traianus en de Keizerlijke familie zomer en herfst '55
— *De Waag*. J. J. Voskuil -26 Sept.

- *Centraal Museum*. Jan van Scorel en zijn Kring -1 Nov.

- *Nederlands Goud- en Zilvermuseum*. Avondmaalzilver en doopschalen voor de Protestantse eredienst (16de eeuw-heden) -3 Oct.

RHENEN

- *Oudheidkamer voor Rhenen en omstreken*. Uit het levensboek van de spaarpot -1 Oct.

VLISSINGEN

- *Stedelijk Museum*. Vier eeuwen Markiezaat -18 Sept.

ROTTERDAM

- *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Werk van leden der Nederlandse Vereniging van modelbouwers. Dag. 10-17; bovendien Di. en Do. 19-22. -19 Sept.
— „De Brederode”. Het leven van een admiraalsschip -3 Oct.
— *Museum Boymans*. Kunstschaten uit Nederlandse verzamelingen (15de tot 20ste eeuw) -26 Sept.
Grafiek van Martin Schongauer, Israhel van Meckenem en Albrecht Dürer -26 Sept.

IJZENDIJKE

- *Raadhuis*. Hollands leven in de Gouden Eeuw -21 Sept.

ZUTPHEN

- *Burgerzaal*. Schilderijen uit het Rijksmuseum -16 Sept.

PUBLICATIONS

In aansluiting op het artikel „De autobus als hulpmiddel bij rondreizende tentoonstellingen”¹, zij medegedeeld, dat in *Museum* 8, no. 2 (1955) blz. 125, van de hand van Muriel B. Christison is verschenen „Le muséebus du Virginia Museum of Fine Arts, Richmond, Virginia”.

¹ Zie *Nieuws-Bulletin K.N.O.B.*, 6de S. 8 (1955) kol. 51.

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Raamsteeg 2a, Leiden

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Smidswater 7, 's-Gravenhage

*197

*198

IN MEMORIAM NANNE OTTEMA

4 Mei 1874-20 Juni 1955

Ottema kwam in 1900 als candidaat-notaris bij zijn vader op kantoor te Leeuwarden. Huwde in datzelfde jaar met Grietje Kingma en kon zich reeds vroeg de weelde veroorloven om uit pure liefhebberij en met veel ambitie allerlei antiek te verzamelen, o.a. ceramiek.

Het eerste, zeldzame stuk van zijn verzameling kwam uit de porseleinkast van zijn grootmoeder. Hij had het ± 1893 zelf mogen uitzoeken. Dit vermeldt zijn meest bekende publicatie, het handboek over Chinese ceramiek, geschreven naar aanleiding der verzamelingen in het Prinsessehof te Leeuwarden (2de druk 1946).

Hij werd een goede klant der toen nog ruim voorziene antiquairs, door hem in 1949 herdacht in twee voordrachten over de Friese antiekhandel. Een niet minder belangrijk jachtveld leverde de notariële praktijk door verkopen en de bereddering van talloze nalatenschappen.

Niets, dat uit een oogpunt van oude winkelrichting, als Morianen en koekplanken, Friese lijfsieraden, ceramiek enz. de moeite waard was om bewaard te blijven ontsnapte aan Nanne Ottema, die na het overlijden van zijn vader, diens notariële praktijk opwerkte tot de omvangrijkste en meest lucratieve van Friesland, dankzij zijn enorme werkkraft en zijn tact om met mensen om te gaan.

Nanne was mij bekend vanaf de lagere school en het gymnasium te Leeuwarden. Wij behoorden tot een clubje, dat geregeld samenkwam op z.g.

„beurten”. Onze eerste ontmoeting op kunsthistorisch terrein had plaats op 23 Februari 1898, bij de veiling der nalatenschap van de Leeuwarder portretschilder J. J. G. van Wicheren.

Het bleek, dat wij beiden belang stelden in een zeer goed geschilderd ruitergevecht, uit het 3de kwart der 17de eeuw, gesigineerd *S v Douw*. Von Wurzbach zou het vermoedelijk in zijn Lexicon, bij het werk van de Antwerpse meester Simon v. Douw vermeld hebben als „Türkisches Reitergefecht”, tussen geregelde ruitery, met stalen kurassen en helmen, en Zigeuner-achtig paardevolk, met tulbanden en rode mantels. *Ik* kocht het stuk voor tien, zegge tien gulden, om niet tegen elkaar op te bieden en het daarna onderling te verloten, met een gratificatie voor de verliezende partij, in casu Ottema. Dat was nog de goede oude tijd, waarin Ottema begon te verzamelen, zonder een bepaald werkprogram.

In 1906 had er echter iets plaats, dat zou leiden tot de stichting van het museum voor Indonesische en Chinese kunst te Leeuwarden. In dat jaar kwam de onderwijzer Anne Tjibbes van der Meulen n.l. met verlof uit Indië terug in het Friese dorp Bergum en opende daar, in „Het Rode Hert”, een tentoonstelling van zijn sedert 1895 op Java met veel liefde en smaak bijeen gebrachte collectie van koperwerk, krissen, weefsels en ethnografica van Indische en Chinese oorsprong.

Het was een evenement in Nederland, dat

zich pas begon te ontworstelen aan de ethnografische pakhuistijd, die ik nog beleefde op de Hogewoerd en elders te Leiden. Indische kunstgeleerden, als G. P. Rouffaer, Huyser en later ook prof. Krom, brachten een bezoek aan Bergum en waren vol lof voor de expositie, die door meer dan 25000 personen bezocht werd.

N.O. was enthousiast en met zijn hulp en connecties in Indië werd de collectie nog zeer verrijkt en voorlopig te Bergum in stand gehouden. Ten slotte is zij door Ottema overgenomen en overgedragen aan de gemeente Leeuwarden, waarvoor burgemeester Patijn het prachtige Princessehof had aangekocht, dat nog op een bestemming wachtte. In 1917 kon daarin op de 1ste en 2de verdieping een museum van Indonesische en Chinese kunst worden geopend, met Ottema als conservator.

De beneden zalen met goudleer-behang en herinneringen uit de tijd van de Prinses Maria Louise kunnen hier wel buiten beschouwing blijven. Voor de opstelling en nadere bestudering der voormalige verzameling Van der Meulen, diende Ottema, met zijn drukke notariële praktijk, wel de tijdelijke hulp te aanvaarden van anderen, als mevrouw G. S. Sikkes-Zeverijn en de kenner van Aziatische kunst Herman F. E. Visser, die mooie dingen wisten te waarderen en met opvallend goede smaak te etaleren, naast studie-afdelingen van Chinese ceramiek, door Ottema zelf verzorgd.

Later heeft vooral de heer A. J. de Lorm, thans te Arnhem, tijdelijke hulp verleend, waarvan vooral de inmiddels zeer verrijkte en grote ethnografische zaal heeft geprofiteerd. Hij schreef de Gids door het Princessehof van 1945.

Het Princessehof werd aldus een apart mu-

seum, geen herhaling van het museum van het Friesch Genootschap, waaraan Ottema sedert 1916 verbonden was. Hij was ook blij, dat hij een passend deel zijner steeds groeiende collecties, gevolg ook van soms verre reizen, kon tentoonstellen in het Friesch Museum, waarvan de verbouwde bovenste verdieping gevuld is met veel, dat door Ottema gered is. Hier ziet men de bijzonder aardige Friese winkel-bedrijven, o.a. een zilversmidszaak en een apotheek, Friese lijfsieraden, ceramiek-vondsten uit de Leeuwarder Jachthaven, ongeschonden voorbeelden van Noordnederlandse majolica en eindelijk een Workumer kamer, met Makkumer tegel-tableau's, van 1797.

De beschikbare ruimte dwingt tot beperking. Vermeld moge nog worden: de aankoop van het $\pm$ 1713 in Daniel Marot-stijl verbouwde Leeuwarder Coulon-huis, door Ottema weer in stijl ingericht en last not least zijn kunsthistorische bibliotheek, met $\pm$ 10.000 delen, waaronder de bijna complete literatuur over Chinese, Japanse en Coreaanse ceramiek.

De verzamelingen, door Ottema met zoveel talent bijeengebracht, zullen ook na zijn overlijden bijeen blijven. Hierin voorziet de op 2 Mei 1938 opgerichte Ottema-Kingma stichting, waarvan Ottema, wiens echtgenote in 1950 is overleden, de enige beheerder was. Wie zal de uit zijn handen gegleden teugels weer opnemen?

Deze Stichting beoogt niet alleen de instandhouding, maar ook de voortzetting van Ottema's werk dat een blijvend attractief relief zal verlenen aan de Friese hoofdstad, waarvan Nanne Ottema ereburger was.

MR. P. C. J. A. BOELES

RESTAURATIE-NIEUWS

SEPTEMBER 1955

FRIESLAND

Makkum. Met de restauratie van de uit 1698 daterende Waag met de daarbij behorende waagmeesterswoning, is een aanvang gemaakt. Arch.: A. Baart Jr. te Leeuwarden.

DRENTE

Vries. De restauratie van de rijk gedetailleerde romaanse toren der Ned. Herv. Kerk, de voornaamste in Drente, is voltooid. Arch.: J. Boelens te Assen.

GELDERLAND

Doesburg. De panden Koepoortstraat 29-31 met Gelderse topgevels worden gerestaureerd. Arch.: N. de Wolf te Doesburg.

Culemborg. Met het herstel van de panden Everwijnstraat 7-9 is een aanvang gemaakt. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

Elburg. De herstelwerkzaamheden aan de Beekmuren te Elburg zijn aangevangen. Arch.: J. W. Rooyaards te Schoorl.

Nijmegen. Plannen zijn in voorbereiding voor de restauratie van het uit 1560 daterende Protestants Kinderweeshuis. Arch.: Ir. F. M. Oswald, Berg en Dal.

Zutfen. Het pand Laarstraat 118, met gepleisterde trapgevel en ankers uit 1680, is in restauratie. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Met de restauratie van het 16de eeuwse pand, Begijnhof 2-3, met puntgevel, is een aanvang gemaakt. Arch.: K. P. Tholens te Amsterdam.

— Het 17de eeuwse pand Zandhoek 3, hetwelk een gevelsteen bezit, die de Nederlandse Leeuw voorstelt, wordt gerestaureerd. Leiding: N.V. Aann. bedr. W. D. Wouters & Co.

Edam. Met het herstel van de 19de eeuwse thee-koepel van het pand Lingerzijde 39, is een aanvang gemaakt. Arch.: H. Oudejans te Amsterdam.

Haarlem. Plannen zijn in voorbereiding om tot restauratie van het 13de eeuwse Stadhuis te geraken. Arch.: C. W. Rooyaards te Schoorl.

Wormerveer. Het perceel Zaanweg 24 is in restauratie. Arch.: J. Schippers te Zaandam.

ZEELAND

Noordwelle. Met de restauratie van de boerderij

Lage Zoom B 62 is een aanvang gemaakt. Arch. bur.: Steen en Tuinhof te Zierikzee.

NOORD-BRABANT

Aarle-Rixtel. Het herstel van het orgel in de uit 1846 daterende R.K. Kerk, is aangevangen.

Breda. Het herstel van het v.m. Goeverneurs-huis, waarin thans het Ethnografisch museum is gevestigd, wordt voorbereid. Arch. bur.: Siebers en Van Dael te Breda.

Geertruidenberg. De restauratie van de 13de eeuwse Ned. Herv. Kerk, is ter hand genomen. Arch.: Ir. A. J. van der Steur te Amsterdam en B. van Bilderbeek te Dordrecht.

LIMBURG

Swalmen. De brug van het huis Zuiderwijk Spiek, een 17de eeuws omgracht edelmans-huis, is gerestaureerd. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Vaals. Het herstel van de 13de eeuwse toren van de v.m. R.K. Kerk, een bouwwerk van ruwe zandsteenblokken, wordt voorbereid. Arch.: Ir. F. Dingemans te Maastricht.

— Met de restauratie van de hoeve Mamelis is een aanvang gemaakt. Arch.: H. J. Palmen te Sittard.

MUSEUM-NIEUWS

DRIE NIEUWE ZAALTJES IN HET FRIES MUSEUM

DOOR PETRA CLARIJS

Het mag een gelukkige samenloop van omstandigheden worden genoemd, dat in het Fries Museum enige vertrekken waren vrij gekomen, kort nadat de provincie Friesland een legaat had ontvangen van wijlen Vrouwe C. F. Baronesse van Harinxma thoe Slooten, douairière Mr. M. J. P. D. van Harinxma thoe Slooten, overleden te Baarn 31 Juli 1954 en vroeger gewoond hebbende te Oudeschoot bij Heerenveen. Het betrof hier een keuze uit de inboedel, te doen door het Fries Genootschap ter inrichting van één of meer kamers. De keuze is gevallen op de fraaie 18de-eeuwse antiquiteiten waarmee een kamer in het Fries Museum voortreffelijk kon worden ingericht.

Volgens de wens van de erfzater draagt dit vertrek de naam van Collot d'Escury-Kamer

naar de moeder van haar echtgenoot. Het bevindt zich in de oude kern van het gebouw, het Van Eysingahuis, waarin nog de uit omstreeks 1785 daterende betimmeringen bewaard zijn gebleven; zo prijkt hier een mooie Louis-XVI schoorsteen met schoorsteenstuk. De wanden werden met nieuw behang naar 18de-eeuws patroon bedekt. Het formaat van de kamer is hoog en smal, waardoor het zich eigenlijk moeilijk leent tot een aantrekkelijke inrichting.

Evenwel bevinden zich bij de gelegateerde meubelen twee grote porceleinkasten en twee staande klokken, stukken die het goed doen tegen een hoge wand. De beide klokken zijn voor het museum van grote waarde, daar zij gemerkt zijn met Friese klokkenmakersnamen: Rinse Durks Grou († 1787) en Folkert Wijngaarden

(omstr. 1779). Dat deze beide uurwerken nauwkeurig aanwijzing geven over maanden, dagen en maanfazen is voor het land van Eise Eisinga vanzelf sprekend; de klok uit Grouw valt op door de bewegende scheepjes; misschien had de maker vanuit zijn werkplaats het gezicht op het Pikmeer. Er is ook nog een tafelklok van merwaardige vorm, gelijkend op een klokkekast van een staand horloge, en die het adres draagt van Theunis Haakma te Leeuwarden.

De beide porceleinkasten, één van wortelnoten en één van eikenhout bevatten o.a. porcelein van bijzondere kwaliteit: ruby back, familieverte met het decor van „tijgers in het wilgenbosje”. Daar deze soorten niet voorkomen in de grote Looxma Ypey-porceleincollectie van het Fries Museum, zijn zij hier extra welkom. Verder is er zilver, hoofdzakelijk werk van Friese zilversmeden, zoals een bonbonmandje van Menno Tijssen, meester te Leeuwarden in 1731, een mosterdpotje van Joh. Foppes, kandelaars van Andele Andeles, een inktsteltje van Lucas Oling; Gronings zijn drie bekers.

Tussen dit alles valt een fraai verlucht gebedenboek op uit de 15de eeuw, dat in de Nederlandse taal is geschreven. Belangrijke meubelstukken zijn verder een ladenkastje en een pulpium, beide uit de 18de eeuw; een tafel en enige Louis-XVI stoelen voltooien het meubilair. Bijzonder aardig zijn de twee aan het Fries Museum behorende uitgezaagde en beschilderde haardfiguren voorstellende een meisje en een jongen in 18de-eeuws costuum; zij houdt een waaier in de hand, hij een steek; in hun hoofse houding schijnen zij de bezoeker te willen beduiden dat men zich zo en niet anders in dit vertrek behoort te bewegen. Portretten der Van Haersma's en Van Asbecks uit de inventaris van het museum, luchters en een spiegeltje sieren verder de wand en helpen mede de indruk te maken van een bewoond vertrek.

Daar de kamer aan de binnenplaats gelegen is ontvangt ze niet veel licht. Dit bezwaar is ondervangen door het aanbrenge van indirecte verlichting die, met een kroontje het vertrek een warmer en intiemer sfeer verleent.

De stap die ons over de drempel van de Collet d'Escury-kamer in het aangrenzende vertrek voert, leidt ons tevens een ander tijdperk binnen. Tegen het koelgrijs (modern) Empire-behang prijken grote schilderstukken in zware vergulde

lijsten. In de eerste plaats moeten worden genoemd die van de Friese schilder W. B. van der Kooi: de beroemde „Minnebrief” waarmee de schilder op de in 1808 door Lodewijk Napoleon te Amsterdam georganiseerde expositie van moderne kunst de eerste prijs won; het „Gestoord pianospel” (beide in bruikleen van het Rijksmuseum); „Schrijvende jongens” en een „Fluitspelende jongen” (uit eigen bezit). Van de laat-Empire meubels, hoofdzakelijk afkomstig uit het gedeeltelijk ontruimde Stania State, zij speciaal het zilverkastje vermeld.

Het derde vertrek, dat zich op de bovenverdieping bevindt, naast de kleine Hindeloper kamer is ingericht als schilderijenzaaltje en vormt, met de in de gang opgestelde portretten, een introductie voor de afdeling Klederdrachten. De hier geëxposeerde schilderijen zijn misschien wat groot van formaat voor de ruimte, maar dit wordt niet als een bezwaar ondervonden. De uitvoerig geschilderde stukken van Van der Kooi en zijn leerlingen vormen een uniek documentatiemateriaal voor de studie van het Fries costuum in de 19de eeuw.

Het Fries Museum kan zich met dit nieuw arrangement gelukkig prijzen.

International Council of Museums

De International Council of Museums (ICOM) heeft de eerste bijzonderheden bekend gemaakt omtrent de vierde internationale conferentie en algemene ledenvergadering. Deze zal in Juli 1956 in Zwitserland worden gehouden. Een aantrekkelijk programma voorziet o.m. in excursies naar en discussies in de belangrijkste Zwitserse musea.

De Nederlandse ICOM-leden zullen o.m. ter bespreking van dit programma in November 1955 vergaderen. De leden van de Museumdag kunnen als geassocieerd lid van de ICOM toetreden tegen een contributie van f 5,— plus administratiekosten per kalenderjaar. Zij die zich thans voor het jaar 1956 aanmelden bij de ondergetekende, ontvangen alsnog de circulaires betreffende de Zwitserse conferentie en een uitnodiging tot deelname aan de vergadering in November.

De hon. secretaris van het
Nederlandse ICOM-comité,

Dr. R. E. J. Weber,

Postmuseum, Zeestraat 82, 's-Gravenhage

MUSEUMPUBLICATIES

In aansluiting op de lijst Museumpublicaties die in het Nieuwsbulletin 6de S. 7 (1954) kol. *171 werd afgedrukt, volgt hieronder een opsomming van de sinds die datum verschenen uitgaven.

Jaarverslagen:

Verslagen 's Rijks Verzamelingen van Geschiedenis en Kunst, 1953.

AMSTERDAM, *Nederlands Instituut voor Nijverheid en Techniek* (v/h Museum van den Arbeid), Jvsl. 1954.

—, *Nederlandsch Historisch Scheepvaart Museum*, Jvsl. 1952-1953.

ASSEN, *Provinciaal Museum van Drenthe*, Jvsl. 1953.

BARNEVELD, *Museum Nairac*, Jvsl. 1952 en 1953.

BREDA, *Stedelijk Museum voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, Jvsl. 1953.

DELFT, *Stedelijk Museum Het Prinsenhof*, Jvsl. 1953.

DENEKAMP, *Museum Natura Docet*, Jvsl. 1953.

DEVENTER, *Museum De Waag*, Jvsl. 1954-1955.

ENSCHDEDE, *Natuurhistorisch Museum*, Jvsl. 1953.

'S-GRAVENHAGE, *Het Nederlandse Postmuseum*, Jvsl. 1953, 1954.

GRONINGEN, *Gronings Schoolmuseum voor Onderwijs, Opvoeding en Literatuur*, Jvsl. 1954.

HAARLEM, *Gemeentelijke Musea*, Jvsl. 1954.

HOORN, *West-Fries Museum*, Jvsl. 1954.

LEEUWARDEN, *Fries Museum*, Jvsl. 1954.

—, *Fries Natuurhistorisch Museum*, Jvsl. 1953, 1954.

LEIDEN, *Nederlandsch Legermuseum „Generaal Hoefer”*, Jvsl. 1954.

MAASTRICHT, *Limburgs Provinciaal Museum voor Kunst en Oudheden*, Jvsl. 1949-1952.

—, *Bisschoppelijk Museum voor Kunst en Oudheden*, Jvsl. 1949-1952.

NOORDOOSTPOLDER, *Oudheidkundig Museum voor het Zuiderzeegebied*, Jvsl. 1954.

ROOSENDAAL, *Museum De Ghulden Roos*, Jvsl. 1954.

ROTTERDAM, *Museum voor Ouders en Opvoeders*, Jvsl. 1953, 1954.

RIJSWIJK, *Oudheidkundig Museum Rijswijk Z.H.*, Jvsl. 1954.

SNEEK, *Fries Scheepvaart Museum*, Jvsl. 1954.

UTRECHT, *Aartsbisschoppelijke Musea*, Jvsl. 1952 en 1953.

—, *Oud-Katholiek Museum*, Jvsl. 1954.

WEESP, *Gemeentemuseum*, Jvsl. 1952, 1953, 1954.

ZIERIKZEE, *Gemeentemuseum*, Jvsl. 1954.

ZUTPHEN, *Stedelijk Museum, Oudheidkamer van Zutphen en de Graafschap*, Jvsl. 1954.

ZWOLLE, *Provinciaal Overijssels Geschiedkundig Museum*, Jvsl. 1954.

DE MUSEUMDAG

PROGRAMMA VAN DE 2DE MUSEUMDAG IN 1955, OP ZATERDAG 22 OCTOBER IN HET STEDELIJK MUSEUM, HOOGSTRAAT 112, TE SCHIEDAM.

10.30 Ontvangst door het Gemeentebestuur in de aula van het Stedelijk Museum.

11.00 Huishoudelijke vergadering.

11.30 Uiteenzetting door de heer D. Schwagermann over doelstelling en inrichting van het Stedelijk Museum, gevolgd door rondgang.

14.00 Behandeling van het onderwerp: de Grens tussen oude en moderne Kunst en Cultuur. Mej. Dr. M. Rooseboom: Problemen van Oud en Nieuw in historische Musea.

Dr. A. B. de Vries: Over Musea van oude en moderne Kunst, waarom een scheiding?

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

ALKMAAR

Stedelijk Museum. Kunst aan allen - ?

AMSTERDAM

- *Amsterdams Historisch Museum De Waag*. Stad en land in woord en beeld -17 Oct.
- *Museum Willet-Holtbuysen*. Mensen aan tafel -17 Oct.
- *Stedelijk Museum*. Kunstenaars Vereniging St. Lucas -24 Oct.
- Kunst. Ver. „De Brug” -6 Nov.
- J. Zaritsky -17 Oct.
- Rusli -17 Oct.
- Kunstvereniging Stuwung -6 Nov.
- *Tropenmuseum*. 2000 jaar Chinese schilderkunst. (Reproducties vervaardigd in opdracht van de Unesco) 24 Oct.-17 Jan. '56
- Marokko - ?
- *Kunsthandel vjb Martinet en Michels* (O.Z. Voorburgwal 100). Tekeningen -3 Nov.
- *Zoologisch Museum*. Kleur en functie bij dieren -Juli '56

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Vrouwen schilderen -20 Nov.
- *Rijksmuseum voor Volkskunde*. Het Nederlands Openluchtmuseum. Nederland in brui-loftstooi -1 Nov.
- *De Populier*. Kunstenaars in de klas -17 Oct.

DEVENTER

- *Muntentoren*. Nova-Zembla tentoonstelling -17 Oct.
- Werk van leden van het Kunstambacht Noord 11 Nov.-21 Nov.

ENKHOUIZEN

- *Rijksmuseum „Zuiderzeemuseum”*. Historische tentoonstelling; Enkhuizen Zes Eeuwen Stad -eind Oct.

GOUDA

- *Het Catharina Gasthuis*. Vilmos Huszar -15 Nov.

'S-GRAVELAND

- *Zuidereind 328*. Bert Vorrink en Schiavetto -30 Oct.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Een nieuwe beweging in de Nederlandse schilderkunst rond 1910 20 Oct.-11 Dec.
- De best verzorgde 50 boeken van het jaar 1954 -21 Oct.
- Kunst en werkelijkheid -21 Nov.
- *Grotius Lyceum* (Klaverstr.) Werk van Wim Hussem 24 Oct.-13 Nov.

- *Haagse Kunstkring* (Korte Vijverberg 7). Tentoonstelling van werkende leden -8 Nov.
- *Kunstzaal Liernur* (Zeeustr. 63). J. van Heel -22 Oct.
- *Kunstzaal Plaats* (Plaats 21). W. L. Bout-hoorn en Paul Citroen. Werkd. 10-17; Ma. 13-17 -21 Oct.
- J. van Herwijnen 23 Oct.-10 Nov.
- *Museum voor het Onderwijs*. Wij bouwen een schip -1 Nov.
- Kunst in de vrijetijdsbesteding van het kind 17 Oct.-1 Nov.
- *Panorama Mesdag*. A. Zwart -6 Nov.
- Louis Schrikkel en Hans Timmer 12 Nov.-11 Dec.
- *Pulchri Studio* (Lange Voorhout 15). Na-jaarstentoonstelling -1 Nov.

GRONINGEN

- *Pictura*. 19de eeuwse Nederlandse schilders -16 Oct.

HAARLEM

- *Museum „Het Huis Van Looy”* (Kleine Houtweg 103). Tentoonstelling uit de Historisch-Topografische Atlas van het Haarlemse Gemeente archief „Het Spaarne door alle tijden” -17 Oct.

LEERDAM

- *Nationaal Glasmuseum*. Romeins en Venetiaans glas, alsmede glas uit de 17de en 18de eeuw uit particuliere collecties -beg. '56

LEIDEN

- *Prentenkabinet der R. Univ.* Foto's door Pim van Os († 1954) 29 Oct.-10 Dec.

NIJMEGEN

- *Rijksmuseum G. M. Kam*. Traianus en de Keizerlijke familie herfst '55
- *De Waag*. Fernhout-tentoonstelling -7 Nov.

ROTTERDAM

- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. „Drie woestijnvolken” -15 Dec.

TILBURG

- *Paleis-Raadhuis*. Kunstkring Tilburg. Dag. 14-17; 20-22 -24 Oct.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Jan van Scorel en zijn Kring -1 Nov.
- *Museum van Nieuwe Religieuze Kunst*. H. Wiegiersma -6 Nov.

ZUTPHEN

- *H. van Hille* (Burg. Dijkmeesterweg 21). Radda -30 Nov.

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND
waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschiijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Raamsteeg 2a, Leiden

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Smidswater 7, 's-Gravenhage

*209

*210

RESTAURATIE-NIEUWS

OCTOBER 1955

DRENTE

Diever. De uit 1868 daterende windkorenmolen, een achtkante stellingmolen met rietbedekking, wordt gerestaureerd. Molenmaker: A. Roemeling te Scheemda.

GELDERLAND

Elburg. Met de restauratie van het pand Ellestraat 17 is een aanvang gemaakt. Arch.: S. Postema te Oostendorp.

UTRECHT

Bunscdoten. De restauratie van de panden Dorpsstraat 36-38 is voltooid. Arch.: Ir. T. van Hoogevest te Amersfoort.

Eemnes-Binnen. Het herstel van de uit omstreeks 1500 daterende toren der laatgothische Ned. Herv. Kerk is beëindigd. Arch.: P. H. N. Briët te Hilversum en P. C. van Uchelen te Laren.

Utrecht. Het herstel van het orgel, dat afkomstig is uit de Doopsgezinde Kerk te De Rijk en zal worden geplaatst in de Geertekerk te Utrecht, is ter hand genomen. Orgelbouwer: Van Vulpen te Utrecht.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Het uit 1736 daterende pand met halsgevel Amstel 85 is in restauratie. Leiding: G. W. Elshuis te Amsterdam.

— Het herstel van het 18de eeuwse pakhuis Geldersekaade 6 is voltooid. Arch.: M. P. Cappellet te Amsterdam.

— Het 17de eeuwse pand Heintje Hoeksteeg 26 is in restauratie. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

— De restauratie van de 18de eeuwse halsgevels der panden Hoogte Kadijk 24-26 is voltooid. Leiding: Fa. W. D. Wouters en Co, N.V. te Amsterdam.

— Met het herstel van het pand Keizersgracht 544, daterende uit de 17de eeuw, is een aanvang gemaakt. Leiding: Fa. Z. Deenik te Amsterdam.

— Het 17de eeuwse pakhuis Prinseneiland 77 is hersteld. Leiding: J. B. van Scheppingen te Amsterdam.

ZUID-HOLLAND

Ameide. De restauratie van de Ned. Herv. Kerk met laat-romaanse toren is voltooid. Arch.: Ir. T. van Hoogevest te Amersfoort.

Delft. De restauratie van de fraaie gevel Koornmarkt 64, met laatgothische onderpui, is voltooid. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Gouda. Met het herstel van de uit 1665 daterende voorgevel van de v.m. Gasthuiskapel is een aanvang gemaakt. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

— Het herstel van de 17de eeuwse Korenbeurs en de Visbanken is ter hand genomen. Leiding: Fa. P. Bokhoven te Gouda.

Hellevoetsluis. De restauratie van de Poortwachterswoning is voltooid. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

ZEELAND

Serooskerke (Sch.). Met de restauratie van de Ned. Herv. Kerk en de Consistorie is een aanvang gemaakt. Arch.: M. J. J. van Beveren te Middelburg.

NOORD-BRABANT

Geertruidenberg. De restauratie van het pand Markt 26 is in voorbereiding. Arch.: C. P. Schellekens te Dongen.

— . Plannen worden opgemaakt voor de restauratie van het pand Markt 28, dat een trapgevel en gevelsteen met wapens bezit. Arch.: C. P. Schellekens te Dongen.

MUSEUM-NIEUWS

ASSELT. *Folkloristisch Museum van het monumentale kerkje gereorganiseerd.*

Asselt, liefelijk gelegen aan een der hoge Maasoevers, is behalve om zijn uniek Romaans kerkje ook om het bezit van zijn museum een bezoek alleszins waard. In het voormalig bak-en koetshuis van de Hoef van Asselt, recht tegenover Asselts kerkmonument vindt men een schat van volkskunst uit het Midden-Limburgse gebied.

Men is er thans in geslaagd met eenvoudige middelen uit de vroeger zeer rommelig ingerichte museumruimte een verantwoord geheel te maken, dat zij het ook wat vol door het enorme aantal voorwerpen, toch charme heeft door de sfeer van intimiteit die in de beknopte ruimten heerst. In niet geringe mate draagt hiertoe bij de keuze van de verf in twee der drie vertrekken; hoe goed past het warme rood-bruin bij de rood stenen vloer. De wanden heeft men in het eerste vertrek gepleisterd, terwijl die in de twee andere met crème-kleurig board zijn bekleed.

Direct bij het betreden van het museum wordt de bezoeker in aanraking gebracht met de rijke volkskunst van deze streken. Een groot aantal koperen en tinnen gebruiksvoorwerpen, waaronder ketels, doofpotten, beddepannen, bierkanen, kandelaars, thee- en koffiepoten, wijwaterbakjes, enz. van velerlei grootte en vorm in series aanwezig, zijn opgesteld op licht geschilderde schappen, waarmede op zeer praktische wijze van de hoekruimten is gebruik gemaakt. Tegen de korte zijwanden is een curieuze verzameling blokken voor het bedrukken van katoen en een aantal koekplanken gehangen; voorts vindt men hier gedeeltelijk achter glas opgesteld een collectie brilledozen en een serie houten bo-tervormpjes. Van de z.g. doodsboarden, die naast de deur geplaatst, het teken van een dode waren ¹⁾, zijn enkele exemplaren aanwezig. Onder

¹ Nu nog bestaat dit gebruik in Susteren.

en naast de schouw zijn ijzeren potten en halen, houten melkbussen en kannen geplaatst, terwijl zich op de tablet van de kap een interessante reeks olielampjes bevindt. De grote in de as van de ruimte opgestelde middenvitrine bevat fossielen, schedels en mammothkiezen en -beenderen, die nog altijd uit de Maas worden opgebag-gerd.

Een fraai eiken ingebrachte Lodewijk XV deur geeft toegang tot het volgend vertrekje, waar op haken tegen de wanden geweren, pistolen en kruithoorns zijn geëxposeerd alsmede op enkele kisten harnasstukken en kanonnetjes.

In de hieraan grenzende ruimte vindt men een overzicht van de verschillende culturen uit het Midden-Limburgse gebied, waarvan de bodemvondsten getuigen beginnend bij het jong-palaeolithicum en eindigend bij de bronstijd (o.a. met zeer fraaie exemplaren van stenen en bronzen bijlen en gave urnen). Aan de Romeinse bewoning herinneren een aantal kruikjes, bekers, schalen en enkele bronzen voorwerpen, terwijl specimen van het Siegburgse, Raerense, Frechense en Langerwehse aardewerk alsook het z.g. Duitse blauwgoed uit de 19de eeuw een overzicht van de ontwikkeling geven van het grès, zoals zelden in een van onze kleine musea wordt aangetroffen. Behalve met deze verzameling is ook een gedeelte van de wandvitrines gevuld met voorbeelden van zuivere, religieuze volkskunst, zoals de uit hout gesneden Madonna- en heiligenbeelden. Bewerkte breischeden, muntgewichtdoosjes, relieken en prentjes, o.m. uit het Carmelietessenklooster van Chartres, voorwerpen van de Joodse eredienst, gouden en zilveren sieraden zijn in de legvitrines in het midden van het vertrek geëxposeerd.

Zo kan met vreugde gewag worden gemaakt van de onlangs tot stand gekomen reorganisatie van dit museum, waardoor de grote gevarieerdheid van de verzamelingen op gunstiger wijze uitkomen.

J. FILZ

BERGEN (N.H.). *Gemeentelijk Museum. Reorganisatie costuumafdeling.*

In het oude Gemeentehuis te Bergen-Binnen is sedert 1914 een museum gevestigd. Het uit 1655 daterende pand met zijn trapgeveltje biedt een aardige huisvesting aan de collecties, die herinneringen bewaren aan de geschiedenis van Bergen. Het grote binnenvertrek is als oud-Bergense kamer ingericht: de schouw, de fraaie vloer van zwart-witte tegels, het koper- en vaatwerk en het meubilair vormen een aantrekkelijk geheel.

Het belangrijkste onderdeel van de verzameling wordt gevormd door de klederdrachten, voor het merendeel uit de Zaanstreek en W. Friesland afkomstig, die de couleur locale helpen versterken. Voor de reorganisatie waren, behalve in de oud-Bergense kamer, de costuums op poppen exposeerd, o.m. in het kleine keuken-vertrekje en in de achterruimte, grenzend aan de binnenkamer, waar o.a. ook bodemvondsten en andere voorwerpen zoals bikkels, snuifdozen, tondeldozen, zandstrooiers enz. een plaats hadden gekregen. De poppen, slecht van proportie, met wassen koppen voldeden reeds lang niet meer. In het bijzonder was de wijze van exposeren van de rij poppen, stijf naast elkaar opgesteld in het achtervertrek, zonder glasbescherming tegen stof, zeer onbevredigend.

De onlangs doorgevoerde reorganisatie waarbij de poppen tegen de lange zijwand werden opgesteld, betekent een belangrijke verbetering. De inscenering van de deels zittende en deels staande figuren met enkele meubelen en accessoires als een spinnewiel, een bijbel, loddereinfljesjes e.d., biedt thans een aardige aanblik. Glasruiten dekken de voorzijde af. De poppen zijn, in navolging van hetgeen in het Zuiderzeemuseum te Enkhuizen is geschied, vervaardigd door mevrouw E. H. Canter Cremers-van der Does. De koppen werden gemodelleerd uit kippengaas, opgestopt met strokarton-kleurig vulsel, terwijl met koperen „pannensponsgoed”, op gedeelten van de gelaten aangebracht, gestreefd wordt naar het be-

reiken van bepaalde lichteffecten. “Stripjes” velours of verf-aanduidingen werden gebruikt om de plaats van de ogen en mond aan te geven. Het moet mij van het hart, dat ik de hier gebrachte wijze van opstelling van costuums nog altijd niet kan waarderen. Naar zijn mening is het harde kippengaas als materie voor koppen en handen moeilijk verenigbaar met de fijne kanten der mutsen en de glans van de damasten van jassen en rokken. Ook de kleur van de koppen, een vrij zwaar bruin, vraagt te veel aandacht en is als fond van de sieraden, — goede copieën zijn gemaakt van voorhoofd- en oorsieraden —, naar mijn mening ongeschikt. In het bijzonder geldt dit bezwaar ook voor de pop, die men in het keukentje bij het fornuis heeft opgesteld. Het contrast tussen de lichte kleur van mutsje en japon met het donkerbruin van de kop met de zwaar aangezette ogen en wenkbrauwen is te groot. Dit geldt ook voor de moeder en kind in de bedstede in het midden-vertrek en de bakerfiguur met kind, die bij de schouw zijn opgesteld.

Hebben bovenstaande bezwaren in het bijzonder betrekking op het gekozen materiaal en de kleur, van evenveel belang zo niet gewichtiger is de uitdrukking van de koppen. Voor een permanente opstelling in de sfeer van het museum vind ik het element van „Spielerei”, zoals zich dat bij enkele poppen openbaart in de spottende trek om de mond en eigenlijk in de gehele fysionomie van de gezichten, niet goed aanvaardbaar. Ik ben van mening, dat het in het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem gevolgde systeem van neutrale, doch onderling licht genuanceerde koppen uit papier-maché, met normale gelaatskleur, verre te verkiezen is boven de thans in het Bergense museum toegepaste methode.

J. FILZ

HAARLEM. *Woonhuis Van Looy*

Het voormalig woonhuis van de schilderschrijver Jacobus van Looy, Kleine Houtweg 103, Haarlem is tot nadere bekendmaking wegens verbouwing tijdelijk gesloten.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMERSFOORT

— 't Oude Wevershuys. Collectie Scheen
-18 nov.

AMSTERDAM

— *Arti et Amicitiae*. Najaarstentoonstelling
-21 nov.

— *Corvey Papiergroothandel* (Keizersgracht 285-291). Friso Henstra
-23 nov.

— *Rijksmuseum. Prentenkabinet*. Een keuze uit Amsterdamse verzamelingen
-15 dec.

— *Stedelijk Museum*. Tekenaars tekenen tekenaars
-21 nov.

- *Tropenmuseum*. 2000 jaar Chinese schilderkunst. (Reproducties vervaardigd in opdracht van de Unesco) -17 jan. '56
Marokko -eind apr. '56
- *Zoologisch Museum*. Kleur en functie bij dieren -1 juni '56
- ARNHEM
— *Gemeentemuseum*. Vrouwen schilderen -20 nov.
- DELFT
— *Scheppend Ambacht*. Belgische kunstnijverheid -26 nov.
- DEVENTER
— *Muntentoren*. Werk van leden van het Kunstambacht Noord -21 nov.
Werk van de Deventer schilderes Mevrouw Geesink 9-19 dec.
- EINDHOVEN
— *Stedelijk Van Abbe Museum*. 11 schilders uit Brabant -5 dec.
- 'S-GRAVENHAGE
— *Gemeentemuseum*. Een nieuwe beweging in de Nederlandse schilderkunst rond 1910 -12 dec.
Tekeningen van Th. Th. Heine -9 jan.
— *Museumbus* (omgeving Ketelstraat). Kunst en werkelijkheid -21 nov.
— *Museum voor het onderwijs*. Wij bouwen een schip -1 nov.
Licht en verlichting -jan. '56
— *Oranje Nassau Museum*. Oranje internationaal gezien. (Ter gelegenheid van het 10-jarig bestaan van de Verenigde Naties) -1 dec.
— *Panorama Mesdag*. Louis Schrikkel en Hans Timmer -11 dec.
— *Zingende Zolder*. Van 't Spijker. Wo. en za. -20 nov.
- HAARLEM
— *Museum „Het Huis Van Looy”* (Kleine Houtweg 103) ingang Kamperlaan. Ere-tentoon-
- stelling van werken van F. H. Abbing (1901-1955) 19 nov.-12 dec.
- LEERDAM
— *Nationaal Glasmuseum*. Romeins en Venetiaans glas, alsmede glas uit de 17de en 18de eeuw uit particuliere collecties -beg. '56
- LEIDEN
— *Prentenkabinet der Rijks Univ.* Foto's door Pim van Os († 1954) -10 dec.
— *Stedelijk Museum De Lakenhal*. Rekenschap -5 dec.
- MAASTRICHT
— *Bonnefantenmuseum*. Romaanse westwerken van de kerken in Maas- en Rijngebied en de bekroningen van de westbouw van de St. Servaaskerk in de loop van de eeuwen -1 jan. '56
Schiderijen en grafisch werk van Aad de Haas -5 dec.
- NIJMEGEN
— *De Waag*. Jan Sluyters - ?
- ROTTERDAM
— *Museum Boymans*. Grafisch werk door Philippe Zilcken en Marius Bauer -15 dec.
— *Museum voor Land- en Volkenkunde*. „Drie woestijnvolken” -15 dec.
- TILBURG
— *Natuurhistorisch Museum*. Onze scheepsbouw -22 nov.
- UTRECHT
— *Maliebaan 42*. 7de foto-salon 19-28 nov.
- VOORBURG
— *St. Martijn* (Herenstraat 11-12). Else Rindorfer -20 nov.
- ZUTPHEN
— *H. van Hille* (Burg. Dijkmeesterweg 21). Radda -30 nov.

VACATURE

LEIDEN, *Stedelijk Museum de Lakenhal*.

Bij het Stedelijk Museum de Lakenhal kan een *wetenschappelijk Assistent* geplaatst worden op arbeidsovereenkomst tegen een nader overeen te komen salaris.

Kunsthistorische opleiding is vereist, paedagogische ervaring strekt tot aanbeveling.

De in dienst te nemen functionaris zal o.m. worden belast met de rondleidingendienst en met het houden van inleidingen over het museum voor de scholen.

Gegadigden dienen hun eigenhandig geschreven sollicitatiebrief met uitvoerige inlichtingen voor 1 December a.s. in te zenden aan Burgemeester en Wethouders.

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Raamsteeg 2a, Leiden

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Smidswater 7, 's-Gravenhage

*217

*218

RESTAURATIE-NIEUWS

NOVEMBER 1955

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Harlingen. Het herstel van het Raadhuis met gevel in barokstijl, is ter hand genomen. Arch.: Ir. J. J. M. Vegter te Leeuwarden.
Vlieland. De restauratie van het Tromphuis is in voorbereiding. Arch.: A. Baart Jr. te Leeuwarden.

GRONINGEN

Kantens. De herstelwerkzaamheden aan de vermoedelijk 12de eeuwse Ned. Herv. Kerk met de daarbij behorende ingebouwde achtkante toren zijn aangevangen. Arch.: A. R. Wittop-Koning en R. Offringa te Groningen.

DRENTE

Diever. De belangrijke Ned. Herv. Kerk met romaanse tufstenen toren is in restauratie. Arch.: J. Boelens te Assen.

OVERIJSSSEL

Dalfsen. Het tegenover de Ned. Herv. Kerk gelegen pand Prinsenstraat 35, met gevelsteen „In de Gruttemolen”, wordt gerestaureerd. Arch.: Ir. W. P. C. Knuttel te Deventer.

GELDERLAND

Arnhem. De restauratie van het in oorsprong

gothische St. Petrusgasthuis is voltooid. Arch.: J. G. A. Heineman te Velp.

Haafsten. Na vele jaren te hebben stil gestaan, is thans de stenen korenmolen van Haafsten gerestaureerd en weder in gebruik genomen. Molenmakers: Gebr. Adriaens te Weert.

Waardenburg. De restauratie van de uit 1780 daterende zeskante met riet bedekte korenmolen aan de Waaldijk, is begonnen. Molenmaker: W. H. Gerdessen te Asperen.

UTRECHT

Eemnes-binnen. Het herstel van de bijzonder fraaie 18de eeuwse boerderij Wakkerendijk 88, is ter hand genomen. Aannemer: H. Eggenkamp te Eemnes.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. De herstelwerkzaamheden aan de panden Nieuwendammerdijk 287-289-289a zijn aangevangen.

Oudendijk. De 16de eeuwse gepleisterde Ned. Herv. Kerk is in restauratie. Arch.: D. Fledérous te Enkhuizen en P. Rueter te Amsterdam.

Zandvoort. Met de restauratie van de 15de eeuwse toren der Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt. Arch.: A. J. Zietsma te Amsterdam.

ZUID-HOLLAND

's-Gravenhage. Het koor van de Ned. Herv. Kloosterkerk is in restauratie. Arch.: Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.

Leiden. De restauratie van het Gravensteen, een v.m. gevangenis, welke in de 17de eeuw met een tuchthuis en vierschaar is vergroot, is voltooid. Arch.bur.: Van Oerle en Schrama, te Leiden.

— De restauratiewerkzaamheden aan de Hooglandse Kerk, een zeer rijke, laat-gothische kruisbasiliek, zijn aangevangen. Arch.bur.: Dekker en Van der Sterre te Hazerswoude.

— De uit 1538 daterende Lodewijkkerk wordt gerestaureerd. Arch.bur.: Van Oerle en Schrama te Leiden.

De Lier. Met de restauratie van de 15de eeuwse Ned. Herv. Kerk is een begin gemaakt. Arch.: L. H. H. van der Kloot Meyburg te Scheveningen.

Nieuwkoop. De toren, welke oorspronkelijk een deel uitmaakte van het verdwenen Huis te Nieuwkoop, is in restauratie. Arch.bur.: Dekker en Van der Sterre te Hazerswoude.

Oudewater. Het herstel van de toren der Ned. Herv. Kerk is aangevangen. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Oudshoorn. Met de restauratie van de 17de eeuwse Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt. Arch.: L. H. H. van der Kloot Meyburg te Scheveningen.

ZEELAND

Baarland. De restauratie van de 14de eeuwse toren der Ned. Herv. Kerk is voltooid. Arch.: Ir. A. Rothuizen en P. J. 't Hooft te Middelburg.

Grijpskerke. De hekpalen met twee wapenleuven van Hofstede Zandvoort, gelegen aan de Straatweg B. 178, zijn hersteld. Leiding: Aannemersbedrijf: S. A. Versluijs te Grijpskerke.

Kapelle. Het herstel van de majestueuze toren der Ned. Herv. Kerk is voltooid. Arch.: H. van der Kloot Meyburg te Scheveningen.

Kattendijke. De in oorsprong uit 1404 daterende Ned. Herv. Kerk met de daarbij behorende

17de eeuwse achtkante toren zijn hersteld. Arch.: Ir. A. Rothuizen en P. J. 't Hooft te Middelburg.

St. Maartensdijk. De 18de eeuwse hardstenen pomp in de Lod. XVI stijl met moderne bovenbouw is gerestaureerd. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Middelburg. Het herstel van de Gasthuiskerk, een eenvoudig kapelletje, dat in 1493 verbouwd werd tot kapel van het Gasthuis, is voltooid. Arch.: Ir. H. de Lussanet de la Sablonière te Middelburg.

Ovezande. De restauratie van de 15de eeuwse toren der Ned. Herv. Kerk is beëindigd. Leiding: Centrale Dienst van de Bevelanden.

't Holen. Het pand Brugstraat 16 is hersteld. Arch.: H. v. d. Kloot Meyburg te Scheveningen.

Zierikzee. De door de watersnood ingestorte rijke pilastergevel van het 17de eeuwse pand „In de Witte Swaen”, gelegen aan de Oude Haven, is opnieuw opgetrokken. Arch.: J. A. Wentinck te Baarn.

— Het door de watersnood beschadigde Vrijpoortje aan de Oude Haven is hersteld. Arch.: J. A. Wentinck te Baarn.

NOORD-BRABANT

Raamsdonk. Het herstel van de terzijde van het dorp gelegen Ned. Herv. Kerk is voltooid. Arch.: Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.

Rosmalen. De gothische Ned. Herv. Kerk is hersteld en weder in gebruik genomen. Arch.: H. W. en G. H. F. Valk te 's-Hertogenbosch.

LIMBURG

Maastricht. Plannen zijn in voorbereiding voor de restauratie van het pand St. Bernardusstraat 26-28, het zgn. Pesthuis. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

— Het herstel van het pand St. Jacobsstraat 8 is in voorbereiding. Aannemer: A. H. J. Schellinx te Maastricht.

— Binnenkort zal worden overgegaan tot het herstel van het klokkenspel van 37 klokken in het 17de eeuwse Raadhuis.

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE TWEDE MUSEUMDAG IN 1955, OP 22 OCTOBER IN HET STEDELIJK MUSEUM TE SCHIEDAM

De burgemeester van Schiedam, MR. J. W. PEEK, heette het gezelschap hartelijk welkom in Schiedam. In zijn toespraak gaf hij allereerst een uiteenzetting over het museum, waar de bijeenkomst plaats vond.

Het oude plan was, het St. Jacobsgasthuis te bestemmen voor stadhuis, doch later werd er de voorkeur aan gegeven een nieuw stadhuis te bouwen en het oude gebouw te bestemmen tot museum, waardoor de vroegere oudheidkamer een waardig onderdak kreeg en zich als museum beter kon ontwikkelen.

Spreker wees op het zeer grote aantal bezoekers aan de instelling, wellicht het grootste van alle locale musea in ons land.

Spr. geeft een kort overzicht over Schiedams historie, waarin vooral vroeger de likeurstokerij en thans de scheepsbouw zo'n belangrijke functie vervullen. Ook de korenbeurs is een voortbrengsel van de tijd, dat de graanhandel voor de mouterij in Schiedam zo belangrijk was; het is de bedoeling dat in de voormalige korenbeurs een likeurmuseum zal gevestigd worden.

De voorzitter, de heer J. C. EBBINGE WUBBEN, wijst er in zijn antwoord aan de burgemeester op, dat het hem bijzonder verheugt, dat de eerste door hem te praesideren museumdag in Schiedam wordt gehouden, vooral omdat Schiedam zo bij uitstek geschikt is als achtergrond voor het heden te behandelen onderwerp. Oud en nieuw gaan in deze stad harmonisch samen. Hij dankt de burgemeester en het gemeentebestuur van harte voor de vriendelijke woorden en de betoonde gastvrijheid.

In de huishoudelijke vergadering doet de voorzitter allereerst verschillende mededelingen over de eerste museumdag in 1956, die tezamen met „The Museums Association” op 27 en 28 juni te Amsterdam zal gehouden worden, terwijl op 28, 29 en 30 juni verschillende excursies zijn geprojecteerd. Het programma ziet er thans ongeveer aldus uit:

Woensdag 27 juni:

10.30 Welkomstwoord door of namens de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschap-

pen en ontvangst door het Gemeentebestuur van Amsterdam; Inleidingen door de voorzitter van „The Museums Association” en „De Museumdag”.

Voordracht over „British Collections and Dutch Art”.

Daarna gezamenlijke lunch en bezoek aan musea in Amsterdam, met toelichting door leden van de staf over inhoud en presentatie.

17.00 Huishoudelijke vergadering van „De Museumdag”.

21.00 Ontvangst namens het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in het Rijksmuseum.

Donderdag 28 juni:

9.00 Behandeling van het onderwerp: Presentatie in Nederlandse en Britse musea sinds 1945. Inleidingen door een lid van elke vereniging.

11.00 Vertrek per autobus naar Haarlem; bezoek aan Frans Halsmuseum en Teylers Museum. Staande lunch in het Frans Halsmuseum.

14.30 Vertrek naar Rotterdam. Thee in Museum Boymans, bezoek desgewenst ook aan andere musea.

17.30 Vertrek naar 's-Gravenhage; bezoek aan museum naar keuze.

20.00 Souper aldaar.

21.30 Vertrek naar Amsterdam.

Vrijdag 29 juni:

8.30 Vertrek per autobus van Amsterdam naar het Rijksmuseum Kröller-Müller; van daar naar het Gemeentemuseum in Arnhem. Lunch in Arnhem (aangeboden door het Gemeentebestuur). Vervolgens bezoek aan het Nederlandse Openluchtmuseum of vertrek naar Utrecht voor bezoek aan musea aldaar, een en ander naar keuze der deelnemers.

19.30 „Annual dinner of The Museums Association” in „Esplanade” te Utrecht.

22.00 Vertrek naar Amsterdam.

Zaterdag 30 juni:

8.30 Vertrek per autobus naar Enkhuizen (Zuiderzeemuseum) en Lccuwarden (Fries Museum en Princesshof); Lunchpakket meeneemen, Diner waarschijnlijk in Zwolle.

Of:

- 8.30 Vertrek per autobus naar Leiden. Bezoek aan musea naar keuze. Lunch in het Stedelijk Museum De Lakenhal.
- 14.00 Vertrek naar Gouda. Bezoek aan St-Janskerk en aan het Stedelijk museum.
- 16.00 Vertrek naar Delft. Wandeling door de stad en bezoek aan kerken en musea. Diner aldaar.
- 19.30 Vertrek naar Amsterdam.

Vervolgens deelt de voorzitter iets mede over de door de UNESCO voor de tweede week in oktober 1956 geprojecteerde *internationale museumweek*. De bedoeling hiervan is, door gezamenlijk en gelijktijdig organiseren van allerlei maatregelen, die de publiciteit bevorderen, meer algemene bekendheid te geven aan de musea in het algemeen, en aan de mogelijkheden, die er in opgesloten liggen om aan de volksontwikkeling bij te dragen.

Het ligt in het voornemen in overleg met het ICOM-comité een werkcómité in te stellen uit onze leden, om de praktische uitvoering van het project voor Nederland nader uit te werken.

Voorts deelt de voorzitter mede, dat het boekje over *brandveiligheidszorg* in musea ter perse is; er is een rijkssubsidie ontvangen om het op ruime schaal te kunnen verspreiden.

De commissie voor het onderzoeken van *opzetcartons* heeft eveneens een rijkssubsidie ontvangen, die het mogelijk maakt nog in 1955 een onderzoek te doen instellen — door de Stichting voor Toegepast Natuurwetenschappelijk Onderzoek — naar de eisen, die aan dergelijke cartons zijn te stellen, en in 1956 een aantal in de handel zijnde soorten aan deze eisen te laten toetsen.

Ten slotte deelt de voorzitter mede, dat aan het oordeel van het dagelijks bestuur het *rapport „Culturele activiteiten voornamelijk ten plattelande in Zuid-Holland”* is onderworpen geweest. Een uitvoerig en gemotiveerd antwoord hierover is aan Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland toegezonden.

Vervolgens is aan de orde de *verkiezing van een lid van het dagelijks bestuur* ter vervulling van de bestaande vacature, welk lid belast zal worden met de organisatie van de „Groep van overheidsambtenaren” en vervolgens als secretaris van die groep zal optreden. De voorzitter deelt mede, dat het in verband met het rooster

van aftreden gewent is de benoeming als in 1956 ingaande te beschouwen. Hij stelt namens het bestuur voor in deze functie te benoemen: MR. L. J. F. WIJSENBEK, welk voorstel bij acclamatie wordt aangenomen.

Naar aanleiding van punt 3 van de agenda deelt de voorzitter mede, dat de werkzaamheden van de commissie ad hoc inzake *salariëring van museum personeel* in het vervolg zullen moeten worden verricht door het bestuur van de groep van overheidsambtenaren. Hij stelt daarom voor deze commissie, in de huidige vorm ingesteld in 1953, en bestaande uit MEJ. DR. M. ROOSEBOOM en de heren T. KOOT en DR. H. C. BLÖTE, thans te ontbinden, onder dankzegging voor het door de leden verrichte werk, welk voorstel met instemming van de aanwezigen wordt aanvaard.

Hierna geeft de heer D. SCHWAGERMANN een uiteenzetting over het Stedelijk Museum te Schiedam.

Het gebouw, een ontwerp van Giovanni Francesco Giudici, welke bouwmeester ook andere gebouwen ter plaatse ontwierp, is oorspronkelijk als gasthuis bedoeld, en op 5 oktober 1940 door de instelling betrokken. De instelling zelf, in 1899 als museum gesticht, bevatte oorspronkelijk vooral veel militaire zaken, en trok aanvankelijk weinig bezoekers, zodat er ook niet veel geld aan werd besteed. In 1936 werd echter een tentoonstelling gehouden, die in een week 1500 bezoekers aantrok. Deze belangstelling is van invloed geweest op de gunstige ontwikkeling nadien. Er komen thans vele giften binnen en er is een „Vereniging van Vrienden van het Stedelijk Museum” opgericht.

Het gebouw is nog in restauratie; het volgend jaar zal dit geheel voltooid zijn. Er is dan gelegenheid tentoonstellingen te organiseren zonder de permanente museumopstelling aan te tasten. Ook zal in de kelderruimte een koffiekamer worden ingericht.

Het museum richt zich vooral op eigentijdse kunst en kunstnijverheid, omdat alleen dat nog bereikbaar is. Voorts worden tentoonstellingen op allerlei gebied georganiseerd. De tentoonstelling over Bali, die tijdens de rondgang door het museum te zien was, werd door de leden zeer gewaardeerd.

Na de koffiemaaltijd in de korenbeurs, ons aangeboden door het gemeentebestuur, wordt de vergadering in het stedelijk museum voortgezet

met de behandeling van het onderwerp „De grens tussen oude en moderne kunst en cultuur”.

De voorzitter geeft het woord aan MEJ. DR. M. ROOSEBOOM, die spreekt over „*Problemen van Oud en Nieuw in Historische Musea*”.

Spreekster wil enkele wensen formuleren betreffende het verzamelbeleid van historische musea; mede op grond van haar praktijk in het Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen zijn o.a. de volgende vragen bij haar gerezen, die de historische musea in het algemeen aangaan.

1. Zijn er misschien bepaalde groepen van onderwerpen en voorwerpen, waaraan wij, meer dan tot nog toe gebruikelijk is, aandacht moeten schenken bij de uitbreiding van onze verzamelingen?

2. Wat moeten wij in een historisch museum als oud beschouwen?

Bij de beantwoording van deze vragen doet de moeilijkheid zich voor dat wij onder „historische” musea instellingen van zeer uiteenlopend karakter samenvatten, nl. a. musea begrensd naar hun onderwerp (film-, post-, leger-, costuummuseum); b. musea begrensd door het geografische gebied dat zij bestrijken (provinciale, streek-, plaatselijke musea). De laatste categorie heeft in het algemeen een archief en/of bibliotheek naast zich, doch de „onderwerp”-musea zullen een deel van hun aandacht moeten besteden aan portretten, brieven en andere geschreven documenten, knipsels e.d. In hoeverre de „plaatselijke” musea in dit opzicht kunnen vertrouwen op de archieven is moeilijk te beoordelen. Zeker kan overleg hier nuttig werken, daar de museumbeheerder archief- en fotomateriaal niet alleen om hun documentaire kwaliteiten, maar ook vanuit hun potentiële waarde als tentoonstellingsmateriaal zal beoordelen. Zo kan b.v. een uit de hand geschreven kernachtige uitspraak van een belangrijk man, fotografisch vergroot en gecombineerd met een levendig portret (voor de jongste geschiedenis bestede men hiertoe speciale aandacht aan persfoto's), een sprekend beeld oproepen van diens persoonlijkheid.

Bij het inrichten van historische musea plegen verschillende elementen hun invloed te doen gelden. Het spreekt vanzelf dat die voorwerpen, die oud zijn en betrekking hebben op een historisch belangrijke gebeurtenis en die daarenboven zowel instructief als decoratief werken, de beheerder bijzonder na aan het hart liggen¹. Zij vormen

¹ Men denke b.v. aan Lankaerts wandkleed van het ontzet van Leiden in de Lakenhal.

geen „probleem” en kunnen hier dus verder buiten beschouwing blijven.

Tussen twee elementen bestaat er bij het inrichten van een historische expositie dikwijls een spanning, die veelal min of meer tot een keus dwingt:

A. Men wil een kunstzinnig bevredigende presentatie van authentieke voorwerpen geven;

B. Men wil een historisch voorlichtende presentatie geven.

Vele van onze plaatselijke musea met gemengde inhoud worden beheerd door kunsthistorici, wat tengevolge heeft dat de esthetische presentatie er dikwijls overweegt en de oude voorwerpen er zonder veel onderling verband en toelichting staan opgesteld, waardoor zij voor een weinig ontwikkeld publiek niet veel meer kunnen betekenen dan enigszins incidentele curiosa. Een niet denkbeeldig bezwaar van deze kunstzinnige benadering van een historisch onderwerp is, dat er aan een tentoonstelling voorwerpen toe worden gevoegd, die uit geschiedkundig oogpunt beter achterwege hadden kunnen blijven, terwijl men er andere mist, die er eerder in thuis zouden behoren, maar waar weinig eer mee in te leggen is uit decoratief oogpunt.

In de meeste historische musea zijn de luxe voorwerpen beter vertegenwoordigd dan het simpele gebruiksvoorwerp, niet alleen relatief maar zelfs absoluut. Zo zal men op astronomisch-nautisch gebied gemakkelijk voorbeelden vinden van vergulde, zilveren en ivoren zakzonnwijzer-tjes, alsook astrologische instrumenten en fraai gegraveerde (landmeetkundige) boussoles, maar de meetinstrumenten, die voor de zeevaarder onmisbaar waren voor het bepalen van zijn koers en vaart, zoals log, dieplood, chronometer, scheepsastrolabium, Jacobsstaf, Daviskwadrant en scheepskompas, die, na gedane diensten, zo mogelijk door modernere en betere vervangen werden, zijn eenvoudig weggegooid, zodat oude typen daarvan nu veel zeldzamer zijn geworden dan de destijds slechts in kleine aantallen gemaakte luxe-instrumenten.

Wat voor de zeevaartkundige instrumenten geldt, gaat ook op voor andere voorwerpen, zoals meubelen, kleding, keukeninventaris enz. Om in de terminologie van deze inleiding te spreken: *Gewone gebruiksvoorwerpen zijn eerder „oud” dan die met artistieke waarde.*

Indien men bij de expositie de weg van de instructieve presentatie in wil slaan, zal een historisch museum niet een esthetisch-pedagogisch doel na moeten streven, maar een historisch-

pedagogisch. Wil men b.v. inzicht geven in het leven in een bepaalde periode, of het verhaal vertellen van de ontwikkeling van een bepaald onderwerp, dan zal men — zich er voortdurend rekenschap van gevend tot welk publiek men zich richt — de beschikbare authentieke objecten moeten aanvullen met veel toelichtende entourage, zoals reconstructies, verklarende schema's e.d. en andere voorwerpen die het publiek helpen het onderwerp te benaderen.

Terwijl voor het algemeen kunsthistorisch onderlegde deel van het publiek een suggestieve werking uit zal gaan van voorbeelden van kunstnijverheid die een bepaalde stijlperiode vertegenwoordigen, zou er daarnaast meer aandacht kunnen worden besteed aan eenvoudige gebruiksvoorwerpen om de sfeer van een bepaald tijdperk op te roepen, b.v. een Lazarusklep, een zandloper, een olielamp, een waskom, een suikerbrood, een primitieve fiets of een oude naai- of schrijfmachine.

Deze laatste beide voorbeelden brengen een ander „probleem van oud en nieuw” op het tapijt. Een tijdperk dat voor bepaalde onderwerpen al heel recent is, vertegenwoordigt voor andere de klassieke of zelfs preklassieke oudheid. Voor musea over een speciaal onderwerp (zoals film, post, spoorweg) liggen hier weinig moeilijkheden, maar in de musea van gemengde inhoud (zoals de plaatselijke) kan men de neiging waarnemen vooral aandacht te besteden aan onderwerpen die al in vroegere perioden wat belangrijks te zien gaven, terwijl de nieuwere onderwerpen, en ook de meer recente geschiedenis in het algemeen, sterk op de achtergrond blijven, niet alleen in de permanente expositie, maar ook in de depots.

Men kan deze gang van zaken constateren b.v. op het gebied van het ziekenhuiswezen. Wat de plaatselijke musea daarvan te zien geven zijn vrijwel uitsluitend preklassieke curiosa, terwijl er van de 2de helft der 19de eeuw, die als de klassieke periode van de geschiedenis der ziekenhuizen mag gelden tengevolge van de invoering der narcose en anti- en aseptis, nauwelijks iets te vinden is, hoewel het belang ervan voor de volksgezondheid toch geen betoog behoeft. Een poging bij het eeuwfeest der Groningse ziekenhuizen in 1953 voor de jubileumtentoonstelling een operatie- en ziekenhuiszaal uit de vóór-antiseptische periode te reconstrueren faalde, daar het benodigde meubilair in het gehele land niet meer bijeen te krijgen was. En zo zouden er vele andere voorbeelden te geven zijn.

Het ziet ernaar uit of de historische musea bezig zijn in hun verzameling een belangrijk hiaat van welhaast een eeuw te scheppen door op velerlei gebied de gelegenheid voorbij te laten gaan voorwerpen in veiligheid te brengen waarover ons museale nageslacht voor retrospectieve tentoonstellingen zal wensen te beschikken.

Laat ons niet vergeten dat de techniek het leven steeds sneller verandert, dat men daarenboven steeds enger behuist is en verouderde voorwerpen steeds sneller wegdoet, waardoor het steeds moeilijker zal worden om allerhande zaken te achterhalen. Wellicht moet voor een historisch museum al datgene als „oud” gelden wat de museumbezoeker niet meer uit eigen gebruik of aanschouwing kent.

Het verdient daarom aanbeveling bij het verzamelen meer aandacht te schenken aan de recente geschiedenis, en wel speciaal aan materialen en voorwerpen, die zich in hun eerste — veelal explosieve — ontwikkeling bevinden en waarvan vroege specimina spoedig onvindbaar zullen zijn. Hierboven werden reeds genoemd naaimachines (gepatenteerd in 1845) en schrijfmachines (1868); verder denke men aan lucifers en sigaren-aanstekers (die volgens Döbereiner al dateren van 1823), stofzuigers en radiotoestellen, vroege specimina van geëmailleerde ($\pm$ 1840) en aluminium (20ste eeuw) pannen, bakeliet (de eerste vorm van plastic, in 1909 door Bakeland gepatenteerd). Waarom in een plaatselijk historisch museum wél een aantal willekeurige 18de-eeuwse deftige stoelen en tafels en niet b.v. de eerste daar ter plaatse gebruikte narcosekap, Röntgenbuis, lantaarnpaal voor openbare straatverlichting, centrale-verwarmingsradiator, het eerste haltebordje van de stadstram en verkeerslicht, die allen getuigenis afleggen van de ontwikkeling van die gemeente?

Het verzamelen van dergelijke voorwerpen is vrij ondankbaar werk, daar het veel arbeid en overleg kost en grote problemen van ruimte en onderhoud schept, terwijl de huidige generatie van museumbeheerders er nauwelijks de vruchten meer van zal plukken. Men zal dan ook met onderscheidingsvermogen te werk moeten gaan en zich beperken tot karakteristieke specimina, die later een levendige flitsopname van een bepaalde tijd kunnen geven.

Concluderende stelt spr. vast, dat „oud” en „nieuw” in meer dan een opzicht relatieve begrippen zijn en wil zij de volgende tweeledige wens voor het verzamelbeleid van historische musea ter discussie stellen:

Laat ons aandacht schenken aan: 1. het gewone, niet artistieke, gebruiksvoorwerp, en 2. de recente geschiedenis.

Hierop volgde een levendige discussie:

MEJ. P. BEYDALS deelt mede dat haar eens gevraagd werd krotwoningen te meubileren, wat haar niet mogelijk was. Zij meent dat zoiets op de weg ligt van een algemeen museum, en zij pleit voor de inrichting van zo'n centraal instituut. Zij ondervond grote moeilijkheden bij een poging de ontwikkeling van de hedendaagse verlichting te demonstren. Spr. zegt, dat zij bedoelde dat men tijdelijk zulke zaken in lokale musea moest bewaren, in de hoop dat er later een algemeen museum zal ontstaan. Zij neemt aan dat gewone voorwerpen bij veel publiek beter zullen aanspreken, en dit „museumminded” maken.

DR. C. NOOTEBOOM ziet het probleem van de recentste historie met het oog op de toekomst. In verband met plaatsruimte zal men echter selectief te werk moeten gaan. Hij vraagt hiertoe richtlijnen samen te stellen. Spr. zegt dat er geen algemene richtlijnen te geven zijn, maar dat men een „profetische” blik dient te hebben. DR. NOOTEBOOM vraagt of men het verantwoord acht modellen uit later tijd aan de collectie toe te voegen. De Voorzitter wijst in dit verband op het behandelde onder de titel „Imitatie en evocatie in de museumopstelling” (Leeuwarden, 5 Juni 1953).

DR. A. F. E. VAN SCHENDEL pleit voor een voorlopige taakverdeling. Spr. vreest dat hieraan grote moeilijkheden verbonden zouden zijn, omdat een gespecialiseerde belangstellende niet het gehele land kan overzien; men moet vaak een toevallige gelegenheid aangrijpen. DR. VAN SCHENDEL hoopt toch dat een planmatig samenwerken nuttig zou kunnen zijn.

DR. R. VAN LUTTERVELD wijst op het Ford museum in Detroit, dat alles verzamelt, en op het voorbeeld van Turku in Finland, waar men een gehele stad heeft „geconserveerd”. Hij wijst op het verschil tussen musea en „instituten” (voor wetenschappelijk werk). Een museum toont graag een aardig geheel, en het is vaak moeilijk oude dingen wetenschappelijk te behandelen.

MEJ. DR. M. E. HOUTZAGER meent dat het ideaal moet zijn een cultuurhistorisch museum in Nederland. Zij vraagt om een poging tot zoiets te komen.

MEJ. P. CLARIJS vraagt of de bedrijven niet

zouden kunnen helpen hun eigen producten te verzamelen. Er bestaat een Philips bedrijfsmuseum (dat echter niet openbaar is). Mogelijk zou de confectieindustrie bijv. ook zoiets kunnen doen (wordt van verschillende zijden nogal somber ingezien).

DR. H. C. BLÖTE wijst op oud gereedschap van verdwijnende ambachten. Spr. zegt dat hiervan het openluchtmuseum wel wat bijeenbrengt. De heer A. RODENBURG noemt opvouwbare sleutels, leren brandemmers enz. De heer R. J. G. M. VAN HASSELT zegt, dat men in de plaatselijke musea zulke zaken vaak tegenkomt; men kan echter niet alles bewaren, en men weet er vaak te weinig van. Spr. meent, dat men zich noodgedwongen moet bepalen tot wat evocatief aandoet. Centraal werken zou intussen vele voordelen hebben. Mogelijk kan het bestuur van „De Museumdag” de te volgen procedure nader onderzoeken.

De heer G. C. HELBERS zegt, dat hem nooit een vraag is gesteld om bijv. ziekenhuisinrichtingen bijeen te brengen, maar dat hem bekend is, dat het museum te Gouda wel het een en ander bezit.

Vervolgens spreekt DR. A. B. DE VRIES: *over musea van oude en moderne kunst; waarom een scheiding?*

Stellen wij ons een ogenblik voor, dat ongeveer dertig jaar geleden het toenmalig bestuur dezer vereniging zich zou hebben beraden over een onderwerp voor een ledenvergadering, dan is het wel vrijwel onvoorstelbaar, dat het thema van hedenmiddag op de agenda zou zijn geplaatst.

Kort na de eerste wereldoorlog verschenen verschillende publicatiën voortgekomen uit het besef van de toen leidende kringen in en om het museumwezen, die een hervorming onzer musea bepleiten. Ik noem hier: *Over Hervorming en Beheer onzer musea*, een brochure uitgegeven door de Oudheidkundige Bond in 1918 en samengesteld door S. Muller, Hofstede de Groot, Pit, Veth, Vogelsang en H. E. van Gelder. *Het redderen van de nationale kunstboedel*, door Frits Lugt, verschenen in 1918 en tenslotte het *Rapport der Rijkscommissie van Advies inzake reorganisatie van het museumwezen hier te lande*, dat in 1921 het licht zag. Dit laatste rapport werd samengesteld door een grote groep deskundigen, waaronder de directeuren der Rijksmusea, de hoogleraren in de kunstgeschiedenis, voorgezeten door Mr. M. I. Duparc, hoofd van de af-

deling Kunsten en Wetenschappen van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Vele ideeën en voorstellen toen geformuleerd, hebben vruchtbaar gewerkt en konden worden verwezenlijkt. Aan de generatie onzer onmiddellijke voorgangers hebben wij veel te danken.

Maar bij het doorlezen van deze geschriften valt toch wel sterk op, dat de kunst van eigen tijd nauwelijks in museumverband werd besproken. De brochure van de Oudheidkundige Bond heeft misschien ook voor ons nog in menig opzicht betekenis, maar over moderne kunst valt er niets te lezen, wel een enkele alinea over de kunstenaar van eigen tijd en dan alleen nog in fraaie volzinnen met een ethisch tintje. In het officiële rapport van 1921 worden de woorden, met gulden letters in de koepel van de National Gallery vermeld, aangehaald „The works of those, who have stood the test of ages, have a claim to that respect and veneration, to which no modern can pretend”. (Ik weet niet of ze er nog te vinden zijn). En men vervolgt dan „dat het oordeel over tijdgenoten en hun werken nooit zo rijp, zo omvattend, zo bezonken kan zijn, dat wij zouden kunnen bepalen, wie en wat ervan in een kunsttempel, als die ons voor ogen staat, van de aanvang af mag worden opgenomen”. In een apart hoofdstuk wordt dan nog eens op deze kwestie teruggekomen, die dan zoveel moeilijkheden blijkt op te leveren, dat de conclusie luidt „dat de Staat in geen geval kunst van eigen tijd moet opnemen in het alleen voor de hoogste kunst bestemde algemeen kunstmuseum, omdat de blijvende waarde dezer kunst in de meeste gevallen niet voldoende te beoordelen is”.

Nu, na meer dan dertig jaren, blijkt de toestand zich sterk te hebben gewijzigd. Laten wij ook niet vergeten, dat het Rijksmuseum Kröller-Müller niet bestond, dat Eindhovens Van Abbemuseum nog geboren moest worden, dat het karakter van het Stedelijk museum te Amsterdam zich na ± 1936 en nog sterker na 1945 heeft gewijzigd en dat het laatste in zekere zin ook opgaat voor het Gemeentemuseum in den Haag en voor het Museum Boymans in Rotterdam. Bedenken we ook, dat het museum te Otterlo zijn ontstaan dankt aan het inzicht en de verzamellust van de heer Bremmer en mevrouw Kröller, dat de heer Regnault onze dank toekomt voor een aantal zeer belangrijke werken van moderne kunstenaars, thans in het Stedelijk museum te Amsterdam, dat de Verenigingen voor

het vormen van een openbare verzameling van hedendaagse kunst in Amsterdam en in Den Haag uit het particuliere initiatief (omstreeks 1870) voortkwamen en dat dus een zeer belangrijk deel van de thans openbare verzamelingen van moderne kunst niet het resultaat zijn van een door museumbeheerders gevoerd beleid. Hieruit valt dan ook te verklaren, dat omstreeks 1920 gaarne de moeilijkheden, die er ongetwijfeld bestaan, aan de particuliere sector werden overgelaten. Bovendien strookt deze gang van zaken met de toen geldende inzichten over „Het Museum”, dat uitsluitend voor algemeen erkende kunstwerken uit het verleden of voor objecten van historische betekenis diende te bestaan. Wel werd afgestapt van het verouderde beginsel, dat een museum een vergaarbak was en een veilige bergplaats en ook, dat het museum in de eerste plaats voor de vakman of de geleerde was bestemd.

Toch is het ook weer niet zo, dat hieruit de waardering voor de eigentijdse kunst kan worden afgelezen, n.l. dat deze niet of nauwelijks zou hebben bestaan in de kringen, die met het museumwezen te maken hadden. Want wanneer de bekende archeoloog Furtwängler in 1899 schrijft over: „*Kunstsammlungen am alter und neuer Zeit*” dan zegt hij „er is nog een soort musea, dat ik nog niet heb genoemd, namelijk dat van de levende kunst. Deze zullen, naar ik hoop, in de komende eeuw verdwijnen en ik spreek deze wens uit niet uit antipathie tegen de levende kunst, maar juist uit overwegingen van respect voor haar. Alleen omstandigheden, vijandig aan deze kunst, hebben dit soort verzamelingen voortgebracht. Ware musea zijn het tehuis voor kunst, die voorbij is, van dode kunst. Wat aan de museumwanden hangt zijn voorwerpen van nauwkeurige studie, tot wier begrip wij moeten doordringen door middel van onderzoek van het verleden. Laat de moderne kunst vrij blijven van beschouwd en behandeld te worden als kunst uit het verleden”. Furtwängler bepleit de actieve rol, die de levende kunst in het leven moet vervullen en hij eindigt „vreugde in frisse en levende kunst en onmiddellijk en veelvuldig gebruik en toepassing hiervan. Eerbied, liefderijk begrip en bescherming voor en van de kunstwerken uit het verleden.”

Stellen wij nu eens hiertegenover, wat onze collega Sandberg in 1952 in de *Groene Amsterdammer* schreef: „De taak van een museum voor moderne kunst lijkt thans wel grotendeels daarin te bestaan die zaken te bewaren, waar

onze samenleving geen weg mee weet" en „Het museum van hedendaagse kunst neemt zijn uitgangspunt in het heden om dan stap voor stap terug te gaan in het verleden; het museum van oude kunst probeert soms een objectief overzicht te geven van het verleden, zonder te bedenken, dat dit onmogelijk is". Welk een afstand tot de opvattingen onzer voorgangers; er is nauwelijks een grotere tegenstelling denkbaar.

Tegenover dit wit en zwart van vroeger en nu kennen wij echter ook met meer nuance uitgesproken opvattingen, die ook al vroeger in praktijk werden gebracht, zij het niet in ons land. Tschudi, aan het begin van deze eeuw leider der Beierse musea schetste zijn ideaal van museumhervormer als volgt „Ein Typ, der sich von der mehr kunsthistorischen Spielart des 19ten Jahrhunderts dadurch unterscheidet, dass ihn das Sammlungsmaterial vor allem da interessiert, wo es durch lebendige Fäden mit der Gegenwart verknüpft ist. Weniger als der stille Hüter einer abgeschlossenen Sammlung Kunst- und Kulturhistorischer Dokumente fühlt er sich als der Vermittler ästhetischer Werte, für die unsere Zeit empfänglich geworden. Nicht isolieren will er, sondern verbinden. Galerien von ältestem Adel können unter seiner Hand eine aufregende Aktualität gewinnen. Nur diejenige Gegenden der alten Kunst treten für uns in eine neue Beleuchtung, deren heimliche Tendenzen auch in dem Schaffen unserer Zeit nach Ausdruck ringen". Ook al betreft deze uitlating van Tschudi de museumbeheerder, toch blijkt hieruit duidelijk, dat hij relaties erkent tussen oude en moderne kunst en principieel geen scheiding wil.

Een onderwerp als dit leidt al vlug tot generaliseren en terwijl ik dit besef, zou ik me hieraan toch schuldig willen maken. We hebben kennis genomen van de terughoudendheid onzer voorgangers, die, zodra het de musea betrof, vreesden tegenover de moderne kunst niet objectief genoeg te kunnen staan. We kennen ook de soms wat agressieve subjectiviteit van anderen, die objectiviteit tot de onmogelijkheden rekenen. Het is wel een grote ommekeer en zo dienen wij ons of te vragen wat hiervan wel de oorzaak kan zijn. Ongetwijfeld de ontwikkeling van de moderne kunst zelf, die omstreeks 1900 met de traditie van enige eeuwen schijnt te breken en die in brede kringen of wel verwerping ofwel volmaakte onverschilligheid opwekt. De zo veelvuldig gewraakte kloof tussen kunstenaar en maatschappij, in vroeger eeuwen wel incidenteel een verschijnsel, wordt dan min of meer alge-

meen. Maatstaven, gehanteerd op grond van traditionele begrippen van schoonheid blijken geen enkel houvast te geven. Past men ze toe, dan komt men er niet. Zoekt men naar nieuwe maatstaven, dan zijn deze zó anders, dat de verhouding tot de kunst uit het verleden zich wel sterk moet wijzigen.

Doch ook het museumbeheer als zodanig verklaart ten dele de boven geschetste gang van zaken. Kunsthistorici deden hun intrede en opgeleid in een nog jonge tak van wetenschap, bestond de duidelijke neiging de musea in kunsthistorisch licht te beschouwen. Denken wij nog eens aan Wölflin's *Grundbegriffe*, zeker een meesterwerk in onze kunsthistorische literatuur en het zal U duidelijk zijn, dat de maatstaven, die ook de meeste museumdirecteuren gewend waren aan te leggen voor een helder begrip der eigentijdse kunst, onbruikbaar waren.

Generaliserend zou ik dan ook willen zeggen, dat de sterk historisch gerichte kijk tot aan het begin dezer eeuw vrij algemeen was en in kunsthistorische en museale kringen vrij lang voortleefde en dat daardoor het betrekken van de moderne kunst in museumverband niet of nauwelijks bestond.

Hierop volgde uiteraard een reactie en in de U allen bekende stellingen van de heer Sandberg zien wij dan ook de wellicht wat extreme uitingen van een verweer tegen oude of verouderde opvattingen. Tegenover de historische gerichtheid een neiging tot het a-historische. Hoe moeten we anders de onderscheiding zien: levende kunst en dode kunst, en nog sterker de formulering; dat moderne kunst alle kunst is uit het verleden, die affiniteiten met het heden bezit.

Stellen wij het scherp en de werkelijke toestand komt hiermede niet overeen, dan kwam men vroeger van de kunst schoorvoetend aan de moderne kunst toe en bestaat thans de neiging de oude kunst uitsluitend vanuit het heden te benaderen. Zo hoorde ik laatst, dat de inhoud van het Mauritshuis met weinig uitzonderingen schimmelig was.

Wenden we ons nu tot de praktijk. We hebben onze musea van oude kunst en van moderne kunst en enkele openbare verzamelingen, die beide herbergen. De musea van vrijwel uitsluitend moderne kunst zijn begrijpelijkerwijze de jongsten. In West-Europa is de situatie vrijwel eender, de belangrijkste uitzondering is op het ogenblik wel het museum te Basel, dat in één gebouw oude en moderne kunst verenigt. De geschiedenis onzer musea, hun huisvesting in reeds

sedert vele jaren bestaande gebouwen verklaren afdoende de bestaande scheiding. Het is ook kenmerkend voor de hierboven geschetste ontwikkeling, dat het Gemeentemuseum in Den Haag en het Museum Boymans in Rotterdam, beide in moderne gebouwen uit de jaren dertig ondergebracht, de gebruikelijke scheiding tussen oud en modern niet vertonen. In verjongde musea als Arnhem en Maastricht is zulks evenmin het geval en ook in Groningen zal het niet anders worden.

De scheiding is dus eigenlijk doorbroken, men kent wel en handhaaft gespecialiseerde musea van beeldende kunst, doch niet meer uit principe, doch enkel uit praktische overwegingen van traditie.

De kunst van de oudheid is zelden in het algemeen programma opgenomen, het in ons land aanwezige materiaal is trouwens niet overrijk. De verzameling in Leiden behoort ook al weer tot de oude gevestigde instituties in ons land.

In de Verenigde Staten is het algemene kunstmuseum van objecten uit alle perioden en alle landen het gebruikelijke type. Van vazen Grieks tot prenten van Japan, vrijwel alle musea beijveren zich kunst van vroeg tot nu in goede voorbeelden te verzamelen.

Inderdaad is daar slechts bij uitzondering een scheiding tussen oud en modern te bespeuren. De oudere musea aldaar als die te Boston, te Philadelphia en het Metropolitan Museum waren oorspronkelijk zeker ook kunsttempels in 19de eeuwse zin, doch zij groeiden innerlijk mee met de zich wijzigende inzichten, die in de Verenigde Staten vroeger dan hier aan de dag traden. Hun opvattingen van democratie, hun gemis aan nationale kunst (globaal gesproken), hun behoefte aan opvoeding van de heterogene bestanddelen der bevolking, leidden eerder dan in West-Europa tot het educatieve museum, dat tot de massa moest worden gebracht. De geschiedenis der wereldbeschaving te kunnen tonen aan de hand van goede specimina der beeldende kunst is nog steeds en vooral in de meestal nog vrij jonge musea in de Middle West en in het Westen de drijfveer tot het verzamelen. Pas in de latere jaren komt er nog een andere factor bij: de beeldende kunst behoort tot de opvoeding van iedere mens zoals de muziek in de 19de eeuw. Het zelf schilderen of beeldhouwen heeft de plaats van het pianospel ingenomen.

Jonge volken en jonge mensen blijken het meest open te staan voor het moderne. Vele impressionistische schilderijen vonden hun weg

naar Amerika voordat zij in Europese musea toegang kregen. Matisse en Picasso werden al heel lang geleden in Amerika verzameld en men kan tegenwoordig nauwelijks het werk onzer bekendste tijdgenoten kennen, indien men niet in de Verenigde Staten is geweest. Vergelijken we deze situatie met die in ons eigen land, dan bestaat ook hier wellicht in principe geen scheiding meer tussen oude en moderne kunst, maar dan toch wel een nog steeds merkbare weerstand tegen de levende kunst in brede kring.

De actieve belangstelling onzer museumbeheerders van moderne kunst zich manifesterend in aankopen, is betrekkelijk jong. Op menig gelukkige verwerving kan worden gewezen. Maar zolang de nog in ons land (ook elders) mentaliter bestaande scheiding zo sterk aanwezig is en door particulieren te weinig moderne kunst wordt gekocht zullen ook de musea op dit gebied niet dan met de grootste moeite aan hun opdracht kunnen voldoen. Is het niet typerend, dat de sinds de bevrijding bestaande antiekbeurs ieder jaar opnieuw een succes is en dat de moderne kunsthandel een kwijnend bestaan leidt?

Een opmerking aan het adres onzer collega's der moderne musea zou ik me nog willen veroorloven: Men verzuime niet aandacht te hebben voor de kunstnijverheid, meubels en binnenhuisinrichting inbegrepen uit de 19de eeuw en van vandaag. Nu kan misschien nog met betrekkelijk geringe middelen verzameld worden, wat over enige tijd moeilijk bijeen te brengen zal zijn.

Ik ben mij bewust hier en daar een enkel punt te hebben aangevoerd. Zodra men op dit vraagstuk dieper zou willen ingaan, kan men zich niet tot de musea beperken. De verhouding tot de kunst van vroeger en nu raakt zeker niet in de eerste plaats de musea. Deze weerspiegelen de geestesgesteldheid van tijd en land, hoe stimulerend en vol initiatief ook de leiding mag zijn. We zien in ons land een naar mijn overtuiging goede vooruitgang in ons gehele museumwezen. Niet alleen in de centra in het Westen, doch in alle delen van ons land. De grenzen tussen oud en nieuw zijn in het tegenwoordige museumbeleid — voor zover ik het zie — afgeschaft. Dit behoeft niet te betekenen, dat nu maar alle musea zich ook op de moderne kunst moeten gaan toeleggen, maar wel, dat het museum voor moderne kunst zich naast zijn oudere broeder niet alleen bestaansrecht heeft verworven, doch een eigen erkende taak heeft.

Kan de oude kunst eenvoudig niet meer bestaan buiten de musea om — men kan dit be-

treuren, doch er is niets aan te doen; ook de moderne kunst om vrijwel tegengestelde redenen kan niet meer zonder musea. De oude kunst heeft geen plaats meer in paleizen en oorspronkelijke omgeving; de moderne kunst neemt helaas geen plaats of althans niet voldoende plaats in in onze woningen. Voor de moderne kunstenaar is het museum een absolute noodzaak geworden.

De heer H. L. C. JAFFÉ zegt naar aanleiding van het gesprokene, dat het hem helaas ook duidelijk is, dat het museum voor de moderne kunstenaar onontkoombaar is. Er zijn te weinig verzamelaars op het ogenblik. Hij wijst er echter op, dat het historiserende aspect van de musea pas van de 19de eeuw is; daarvoor werd de eigentijdse kunst niet uitgesloten. Hij wijst op de moeilijkheden, ook voor het onderwijs, die eruit voortkomen. Volgens hem combineert het museum te Basel oud en nieuw wel op de meest ideale wijze. Hij pleit voor de overtuiging, dat de moderne kunstenaar moet bepalen welke oude kunst voor hem nog een bron van inspiratie kan

zijn. Spr. waarschuwt er in zijn antwoord voor, de oude kunst als dode kunst te zien.

DR. H. C. BLÖTE vraagt waar de scheiding zou moeten liggen, waar men spreekt over „40.000 jaar moderne kunst”. Spr. wijst op het oneigenlijk gebruik van het woord „modern” in dit geval. Als voorbeelden van willekeurige grenzen geeft hij bijv. de opvatting, dat de kunstenaar overleden moet zijn, of reeds een aantal jaren overleden.

MEJ. A. HOOGENDOORN meent, dat het museum in de vorige eeuw een sterk historiserende inslag had, omdat er verzamelaars genoeg waren van de kunst uit die tijd. Dit laatste is nu veranderd. Spr. zegt, dat inderdaad de verhouding is veranderd. Het zou beter zijn als in de maatschappij de kunst van meer belang was gebleven, maar het is te waarderen, dat de musea die taak overnemen.

De heer E. PELINCK wijst erop, dat de schilderijen van Josef Israëls bijv. zo in trek waren bij verzamelaars, omdat men verwachtte dat deze even grote waarde zouden krijgen als Rembrandts.

MUSEUM-NIEUWS

Bureau van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten. Afdeling tentoonstellingen.

Na de oorlog is het aantal tentoonstellingen in ons land telkenjare aanzienlijk gestegen. Het is verheugend, dat ook in sommige kleinere gemeenten een opmerkelijke activiteit kan worden geconstateerd. De dientengevolge steeds talrijker verzoeken om medewerking, welke het Bureau van de Rijksinspecteur voor Roerende Monumenten bereiken, hebben een uitbreiding van dit Bureau noodzakelijk gemaakt. Sedert 1 November j.l. is een speciale tentoonstellingsafdeling met haar werkzaamheden begonnen. Deze omvatten o.a. het verlenen van wetenschappelijke en technische voorlichting (adviezen betreffende de keuze van onderwerpen materiaal, opstelling, belichting, enz.) bij de organisatie van tentoonstellingen in de kleinere provinciale musea en oudheidkamers.

Desgevraagd kan de afdeling ook daadwerkelijk aan het tot stand komen van een expositie medewerken.

Haar voornaamste taak is echter de voorbereiding en samenstelling van z.g. reizende standaard-tentoonstellingen.

De ervaring heeft aangetoond, dat de mogelijkheden om zelfstandig een tentoonstelling te organiseren voor vele kleinere gemeenten over het algemeen zeer beperkt zijn. De moeilijkheden zijn vooral van financiële aard. Zij worden echter mede veroorzaakt door het ontbreken van een geschikte outillage.

De oplossing voor deze problemen moet worden gezocht in een samenwerking tussen de verschillende belanghebbende gemeenten.

Het ligt in de bedoeling, dat het Bureau van de Rijksinspecteur in overleg met de betrokkenen enkele tentoonstellingen samenstelt, welke in een nader te bepalen volgorde door het land circuleren. De kosten van transport, verzekering, catalogi e.d. kunnen door deze coördinatie laag gehouden worden. Technische voorzieningen (schotten, vitrines, schijworpers, enz.) kunnen, voorzover ter plaatse niet aanwezig, verzorgd worden door het Bureau van de Rijksinspecteur. Het ligt in het voornemen om daartoe in enkele delen van het land depots te vormen van schotten en vitrines.

De reizende tentoonstellingen moeten een variabele omvang hebben, aangezien de beschik-

bare ruimten van plaats tot plaats in grootte zullen verschillen. Zij worden derhalve samengesteld uit een betrekkelijk klein kader van voorwerpen, dat onveranderd blijft, en een aantal „vulstukken”. Ook kan men eventueel een aanvullende keuze doen uit ter plaatse aanwezige collecties. De inrichting en opstelling van deze exposities worden verzorgd door personeel van bovengenoemd Bureau.

Voor nadere inlichtingen wende men zich tot het *Bureau van de Rijksinspecteur voor Roerende Monumenten*, Buitenhof 33 te 's-Gravenhage.

Gewicht en gehalte van antieke gouden en zilveren voorwerpen

Inventarissen in de notariële archieven en oude veiling-catalogi vermelden vaak het gewicht bij de daarin genoemde gouden en zilveren voorwerpen. Met behulp van onderstaande tabel¹ zijn deze gewichtsaanduidingen tot hedendaagse te herleiden:

1 Pond Troois	=	2 Mark	=	492,168 gram
1 Mark	„	=	8 Once	= 246,084 „
1 Once	„	=	2 Lood	= 30,7605 „
1 Lood	„	=	10 Engels	= 15,3802 „
1 Engels	„	=	32 Aas	= 1,538 „
1 Aas	„	=		= 0,048 „

¹ Ontleend aan E. Voet Jr., *Nederlandse Goud- en Zilvermerken*, 2e uitg., Den Haag 1951, blz. 67.

Vergelijking van beide gewichten bij bestaande voorwerpen zou tot interessante conclusies kunnen leiden; ook bij identificatie, en bij het opsporen van vermeende toevoegingen of manco's aan een voorwerp kunnen de oude gewichtsopgaven van grote waarde zijn. Verder is de gewichtsvaststelling belangrijk bij voorwerpen, die vaak met nagenoeg gelijke afmetingen voorkomen (gedreven schotels, plaketten, avondmaalsbekers). Het verdient m.i. daarom overweging, om bij inventarisatie en beschrijving van voorwerpen van edel metaal in musea en particuliere collecties, en in tentoonstellingscatalogi, het gewicht te vermelden.

In dit verband moge tevens worden gewezen op het grote belang van de vaststelling van het gehalte bij antieke voorwerpen, van edel metaal vervaardigd. Het gehalte-onderzoek, in het bijzonder van afgewerkte zilveren werken, kent tot dusverre het bezwaar dat het voorwerp min of meer wordt aangetast en sporen van het onderzoek op het voorwerp achterblijven.

Het is verheugend, dat de dienst van de Waarborg zich reeds geruime tijd bezighoudt hierin verbetering te brengen om door middel van electro-potentiometrische metingen gehaltebepalingen te verrichten. De proefnemingen verkeren reeds in een gevorderd stadium.

K. A. CITROEN

VRAAG EN ANTWOORD

Heeft in vroeg-romaanse tijd ook hier te lande een maateenheid bestaan die thans verloren is gegaan?

Diegenen die met restauraties te maken hebben is het natuurlijk bekend, dat in historische perioden meer dan heden bij een gebouw een vaste maateenheid werd doorgevoerd, zowel in gevels en plattegronden als in doorsneden en details.

Veelal is dit de voetenmaat die in de betrokken streek van toepassing is; zo varieert in de late middeleeuwen de modul met de toen gebruikelijke maateenheid. Dat in Zeeland in het algemeen de schaal der gebouwen groter is dan in Amsterdam, en hier weer groter dan in Utrecht, vindt m.i. mede zijn oorzaak in de daar geldende, voor iedere streek andere voetenmaat.

Weinig schijnt er echter bekend te zijn van de maateenheid in de vroeg-romaanse periode.

De nauwkeurige opmeting van de Pieterskerk te Utrecht, ontstaan in 1048 en waarschijnlijk na een onbekende ramp omstreeks 1200 gedeeltelijk

opnieuw opgebouwd of hersteld, deed mij bij voortdoring zoeken naar de toenmaals gevoerde maateenheid (waarschijnlijk bij deze zeer systematische bouw, tevens de modul).

Begrijpelijkerwijs werd eerst beproefd of de Stichtse voet toen reeds maateenheid was; ... tevergeefs. Evenmin kwam er resultaat met pogingen of mogelijk de Rijnlandse voet of de Amsterdamse voet als maateenheid was gebruikt.

Een zeer gelukkige gedachte was het, de breedte der Westgevel, zijnde 20,12 m als uitgangspunt te nemen, omdat er een zeer eenvoudige verhouding was tussen de beide torens en de middenbouw, n.l. een rytme van 3-4-3. Verdelen wij deze breedte in 100 delen dan blijkt de breedte der torens 30 van deze maateenheden te bevatten, de tussenbouw 40. Dit bleek een uitermate gelukkige gedachte, immers dit ruitsysteem van 20,12 m of om precieser te zijn 20,117 m bleek (maar dan ook precies) te passen op plattegronden, gevels, doorsneden, zuilen, profileringen,

en dat niet alleen voor het werk uit 1048, maar ook voor dat uit omstreeks 1200 en later. Hoogte der kapitelen, basementen hiervan, en alle profi-leringen waren op deze modul opgebouwd, wat een enorme steun is voor reconstructiepogingen. Immers ook de opgraving der fundamenten van de beide, sinds 1674 verdwenen torens, bevestigde de plaats die volgens het ruitsysteem al waarschijnlijk werd geacht, en de ophoging der vloeren, altijd lastig terug te vinden, komt thans mathematisch vast te staan.

Doch nu komt de vraag aan de aanvang van dit artikeltje gesteld, welke ik gaarne aan elke belangstellende voorleg. Het is namelijk zo, dat in Engeland nog boven het drietallige stelsel van Foot en Yard een waarschijnlijk tientallig stelsel zweeft nog resterende in:

Rod, Pole of Perch zijnde 5,03 m
Chain zijnde 4 Poles, metende 20,12 m
Furlong van 10 Chains zijnde 201,17 m.

In hoeverre ook de Statute mile van 8 Furlongs in wezen bij dit systeem hoort laat ik in het midden. In elk geval past deze logischer in het systeem van Pole, Chain en Furlong dan in dat van de Yard, immers deze Mile is bij benadering 1760 Yards.

Voor mij staat onomstotelijk vast, dat de ontwerper van de Pieterskerk, en ook de loodsmes-ter die de herbouw omstreeks 1200 uitvoerde, gebruik heeft gemaakt van deze modul, deze maateenheid van 20,12 m waarschijnlijk onder andere naam dan de thans nog rudimentair voortbestaande Engelse benamingen.

Interessant zou zijn, te onderzoeken in hoe-verre deze modul ook van toepassing is op an-dere vroege bouwwerken, en op welk tijdstip deze maatvoering werd verdrongen door de plaatselijk zeer variërende voetenmaten.

Historisch interessant is ook, na te gaan hoe deze maat van 20,12 m die misschien interna-tionaal werd gebruikt, is ontstaan.

Is dit mogelijk een rudiment van de maatvoe-ring der Romeinse vaklieden die elk Romeins legioen begeleidden? Dat juist in Engeland deze maat nog is blijven bestaan, zou dan te verklaren zijn door de sterke Romeinse invloed aldaar, ge-voegd bij het prijzenswaardige conservatisme van deze eilandbewoners, waardoor deze maat, hoe-wel waarschijnlijk weinig gebruikt, toch niet ver-loren is gegaan.

Of is het een maat, gepropageerd door de Kerk, verbreid door Cluny; of is het slechts één van de dikwijls geheime formules welke in de vroege Middeleeuwen door de loodsmesters van vader op zoon werden overgedragen, m.a.w. één van de vele formules die ontegenzeggelijk heb-ben bestaan, maar die helaas verloren zijn ge-gaan?

Dit alles zijn veronderstellingen, vragen, die niet ineens op te lossen zijn, en ook niet door een architect alleen. Ik roep dan ook gaarne de hulp in van historisch meer geschoolden om dit m.i. toch wel interessante vraagstuk op te lossen. Voor inlichtingen houd ik mij gaarne aanbe-voelen.

Hilversum.

IR. P. H. N. BRIET B.I.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Internationaal Cultureel Centrum* (Vondel-park). Gerard van Vliet -?
- *M. L. de Boer* (Keizersgracht 542). Reis-impressies van Andrea, Citroen en Buning -23 dec.
- *Rijksmuseum*. Techniek en schoonheid van de aquarel -31 dec.
- *Stedelijk Museum*. Vooruitzicht, georgani-seerd door het I.K.N.O. -19 dec.
- Japanse calligrafie -2 jan. '56
- Hiroshima tentoonstelling -2 jan. '56
- K. Appel -2 jan. '56
- De Onafhankelijken 16-dec.-9 jan. '56
- *Museum Fodor*. Rekenschap 2 jan. '56
- *Museum Willet Holthuysen*. Kind en kinder-

- leven in Nederland 1500-1900 16 dec.-
16 jan. '56
- *Tropenmuseum*. 2000 jaar Chinese schilder-kunst (Reproducties vervaardigd in opdracht van de Unesco) -17 jan. '56
- Marokko -eind april '56
- *Zoölogisch Museum*. Kleur en functie bij dieren -1 juni '56

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. De best verzorgde 50 boeken van het jaar 1954 -8 jan. '56
- Hedendaagse Ned. Grafiek. Grafiek I (Kunstenaars geb. tussen 1850 en 1870) -5 febr. '56

BERGEN (N.H.)

— *De rustende jager*. Amateurs -27 dec.

BREDA

— *Onze woning*. Beeldhouwers tekenen -30 dec.

DELFT

— *Prinsenhof*. Romantische school 23 dec.-
11 febr. '56

DEVENTER

— *Muntentoren*. Werk van de Deventer schil-
deres Mejuffrouw Geesink -19 dec.

EINDHOVEN

— *Stedelijk Van Abbe Museum*. J. Ph. Ch.
Bemmer .?

— *Rembrandttheater*. Teun Gijssen -18 dec.

GOUDA

— *Stedelijk Museum*. Het Catharina Gasthuis.
Kees Timmer -19 dec.

'S-GRAVENHAGE

— *Gemeentemuseum*. Tekeningen van Th. Th.
Heine -9 jan. '56

Suze Bisschop-Robertson 21 dec.-20 febr. '56

Haagse Kunstenaars 21 dec.-20 febr. '56

W. H. Gispen 24 dec.-30 jan. '56

— *Kunstzaal Liernur (Zeestraat 63)*. Mies Cal-
lenfels-Carsten 18 dec.

Hoytema 18 dec.

— *Museum voor het Onderwijs*. Wij bouwen
een schip -1 jan. '56

Licht en verlichting voorjaar '56

Volksdanstentoonstelling -1 jan. '56

— *Kunstzaal Plaats*. Kunstnijverheid -25 dec.

— *Nederlands Postmuseum*. Kunstenaars ont-
werpen postzegels -16 jan. '56

— *Oranje Nassau Museum*. Oranje internatio-
naal gezien. (Ter gelegenheid van het 10-
jarig bestaan van de Verenigde Naties)

-31 dec.

— *Panorama Mesdag*. Mevr. Kortenoever en
Mejuffrouw L. Lutjens 17 dec.-1 jan. '56

— *Pulchri Studio*. Amateurs (Militairen)
-18 dec.

GRONINGEN

— *Museum van Oudheden voor provincie en*
Stad Groningen. Charley Toorop en Suzanne

Valadon. Dagelijks 10-16; ma. gesloten
-eind dec.

HAARLEM

— *Het Huis Van Looy* (Kleine Houtweg 103,
ingang Kamperlaan). Kersttentoonstelling
werken van leden van het Genootschap
„Kunst zij ons doel” 17 dec.-2 jan. '56

HENGELO

— *Expositiezaal van de Kunstkring*. Start
-1 jan. '56

HILVERSUM

Museum voor het Gooi en Omstreken. Spe-
culaasplanken en Suikervormen -30 dec.

LEERDAM

— *Nationaal Glasmuseum*. Romeins en Vene-
tiaans glas, alsmede glas uit de 17de en 18de
eeuw uit particuliere collecties -begin '56

LEIDEN

— *Prentenkabinet der Rijks Universiteit*. Litho's
in kleuren door J. Bezemer en J. van Vlij-
men 17 dec.-19 febr. '56

MAASTRICHT

— *Bonnefantenmuseum*. Romaanse westwerken
van de kerken in Maas- en Rijngebied en de
bekroningen van de westbouw van de St. Ser-
vaaskerk in de loop van de eeuwen -1 jan. '56

MUIDEN

— *Rijksmuseum Muiderslot*. Rondom Hooft
-31 dec.

ROTTERDAM

Museum Boymans. Albert Marquet
18 dec.-5 febr. '56

SCHIEDAM

— *Stedelijk Museum*. De stille glans der gouden
eeuw -15 jan. '56

— *Volksuniversiteit (Westzeedijk)*. Mozart en
zijn tijd 22 dec.-4 jan. '56

TILBURG

— *Paleis-Raadhuis*. Start 7 jan.-21 jan. '56

UTRECHT

— *Centraal Museum*. Giacomo Manzù. Werk-
dagen 10-17 u.; zo. 13-17 u.; di. en do. 20-
22 u. -1 febr. '56

Moderne Franse Grafiek -1 febr. '56

— *Universiteitsmuseum*. Teixeira de Mattos
-21 dec.

VLAARDINGEN

— *Tentoonstellingsgebouw „De Visbank”*
(Westhavenplaats). Isaäc Israëls
19 dec.-3 jan. '56

REGISTER BULLETIN EN NIEUWSBULLETIN 6DE SERIE 8 (1955)

- Aardenburg
 St. Bavo (Grafschilderingen) 125
 St. Bavo (restaurant) 125
 Adriaensz., Claes 63
 Adrichem, Christiaan van 186
 Aily, Anthoni d' *124
 Aldershot, Airbornemuseum *130
 Almkerk, Ned. Herv. Kerk (grafzerk) *76
 Alta-uitgaven (rec.) *108
 Aluvefa (grafzerk van) *80
 Ambachtsattributen *7
 Amerongen, Toren 43
 Amsterdam
 Academie van Beeldende Kunsten 17, 58
 Atheneum 3
 Binnengasthuis 14
 Brouwerij „De Sleutel” 76
 Burgerweeshuis 3
 Damrak (verdwenen Vingboonshuis) 72
 Doelengebouw kloveniers 3
 Dolhuis 54, 57
 Gasthuis-hof 7, -huizen 68, 68, 73, -kerk 10,
 -terrein 60
 Geschiedkundig Medisch-Pharmaceutisch Mu-
 seum *123
 Gevecht om — 45
 Grimburgwal 76, 76
 Grimnesseluis 3
 Hotel des Pays Bas 16
 Huis aan de drie grachten 62
 Huis „De Dolfijn” 72
 Huis „Ter Lely” 1
 Keizersgracht 365 777
 Kinderkliniek 19
 Klinische school 61
 Klooster Marienweerd 1
 Kloveniersburgwalstr. 59, 60, 90
 Kolveniers (schietbaan) 3
 Korenmetershuisje 54
 Lichtenborch 4, 16, 17
 Lombard 4, 76
 Loterijen 54
 Museum Van der Hoop 17, 58
 Natuurhistorische verzameling van het Am-
 sterdamse Bos *105
 Nederlandsche Bank 13, 68, *19
 Nieuwe Nonnenklooster 49
 Nummerhuizen 8, 10, 16, 16, 53, 59, 60, 62
 O. L. Vrouwengasthuis 7
 Oude Mannen- en Vrouwenhuis 53, *53, *55
 Oude Nonnenklooster 1, 49, 54
 (Amsterdam)
 Oude Singel 59
 Oude Turfmarkt 145 60, 68, 68, 69, 69
 O.Z. Achterburgwal 185 77
 O.Z. Herenlogement 9, 10, 17, 76, 76, 77
 Pakhuis „Het Wapen van Amsteram” 9, 18
 Pakhuis St. Pieter 9, 17, 18, 61, 65
 Pakhuizen 3, 4
 Plattegrond (middeleeuws) 5
 (terrein St. Pieters- of Binnengasthuis XIX-
 XX) 11-14
 Rasphuis 57
 „Rijke Buurt” 8
 Rijksmuseum
 Cat. meubelen en betimmeringen 161
 instructieve tentoonstelling voor de jeugd
 *119
 tent. Hoe het landschap werd geschilderd
 *119
 Rijksprentenkabinet 32
 Rokin 9
 Rondeel in de Amstelbocht 2, 8, 16
 R.K. Gesticht St. Bernardus 13
 Scaffert 3
 Soldatengasthuis 49, *52
 Spinhuis (voormalig) 77, 79
 Staalhof 77, 80
 Staalstraat 7 77, 80
 Stadsbeschrijving 56
 Stadsbouwmeester A. van der Hart 63, 64, 68
 Stadskaart 1625 55
 Stadstimmertuin, 3, 8
 Stedelijk Museum (draadloze rondleiding) *13
 Stedelijke Universiteit 59
 St. Pieters- of Binnengasthuis 1
 Tent.: Het kabinetstuk in de Hollandse schil-
 derkunst in de 17de eeuw *120
 Toren Leeuwenburg 2
 Toren „Svych Utrecht” 2, 3, 8, 16
 Turfmarkt 4
 Universiteit 17
 Vogelvluchttekening 7, 9, 49
 Weeshuis 54
 Zoölogisch museum 33, 33, 201
 Amsterdamse School 19
 Amsweer, Joha Reiners Galtho *7
 Andeles, Andele *203
 Anthonis, Cornelis 1, 53
 Antwerpen, Congres 1955 *187
 Appingedam
 N.H. Kerk, muurschilderingen (restaurant)
 *5, (grafzerk) *76

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Asbeck, Van *203
 Asselt, Folkloristisch Museum *211
 Auchy, Jacobus de 139
 Autobus (bij rondreizende tentoonstellingen)
 *51, *195
- Baarn, Oudheidkamer der Gemeente Baarn *177
 Baart Jr., A.
 De Sint Martinikerk te Bolsward 89
 Becket, Thomas a 184
 Belonje, Mr. J.
 De betekenis van Historische Grafzerken *63,
 (rec.) *91
 Bemmél, Dr. A. C. V. van
 Het Duinmuseum te Bergen aan Zee 205
 Het natuurhistorisch museum Terschelling 203
 Taak en Taakverdeling van de Nederlandse
 historische musea 191
 Berckenrode, Balthasar Florisz. van 7, 50, 55,
 66, 76
 Berckheyde, G. 78
 Bergen aan Zee
 Duinmuseum 205
 Gemeentelijk Museum (reorganisatie cos-
 tuumafdeling) *213
 Berlijn, Kunstgewerbemuseum 187
 St. Bibl. (handschrift) 148
 Bern, Stadtbibl. (handschrift) 148
 Beyer, J. de 61, 66
 Bijl Mzn, A.
 Genealogische en Heraldische Gedenkwaar-
 digheden in en uit de Grote Kerk te Maas-
 sluis (rec.) *91
 Blankaert, Nicolais 139
 Blokland gen. Montfoort, Antonie van 186
 Blom, J.
 Van Piet Mondriaan tot P. M. (rec.) 219
 Blöte, Dr. H. C. *22
 Blija, Terp 155
 Boekbespreking 45, 85, 161, 217, *91, *107
 Boeles, Mr. P. C. J. A.
 De Friese excursie van de Vereniging voor
 Terpenonderzoek *37
 Boeles, Mr. P. C. J. A.
 In memoriam Nanne Ottema *197
 Boever, Dr. F. de 125
 Bogerts, C. 10
 Bolsward
 Luchtfoto 92
 Oudheidkamer uitgebreid *179
 St. Martinikerk 89, Jongelingsklok 90, Muur-
 schilderijen (restauratie) *6, St. Maartens-
 steen 90, 108, *43
- Bom, J. A. L.
 Middelen ter Conservering en behoud van
 Grafzerken *83
 Bonenfantius, Nicolaas Herbertus 213
 Bonn, Graftschilderingen 127, 139
 Boon, K. G.
 Het exposeren van Prenten en Tekeningen 29
 Borch, Michiel van der 140
 Bouvy, Dr. D. P. R. A.
 De Ned. Herv. Kerk te Bozum 101
 Bozum, Ned. Herv. Kerk 101
 Breda, Jacobus van *10
 Briet, Ir. P. H. N.
 Heeft in vroeg-romaanse tijd ook hier te lande
 een maateenheid bestaan die thans verloren
 is gegaan? *239
 Brinkgreve, Geurt
 Gevecht om Amsterdam (rec.)
 Brugge, Graftschilderingen 127
 Buijs, Cornelis *65
 Campen, A. van 98
 Canter Cremers-van der Does, E. H. *213
 Cart, Germaine 41
 Castoris *7
 Chicago, The Art Institute of Chicago (vitrines)
 24
 Christison, Murien B. *195
 Citroen, K. A.
 Gewicht en gehalte van antieke gouden en
 zilveren voorwerpen *239
 Clarijs, Petra
 De Tentoonstelling „Sport en Spel in de klas-
 sieke Oudheid” 41
 Drie nieuwe zaaltjes in het Fries Museum *201
 Een historisch museum beeldend toegelicht;
 historieplaten in het Museum De Waag te
 Deventer 207
 Een nieuwe opstelling in het Nederlands Cos-
 tuummuseum *125
 Het Vestingmuseum Naarden 209
 Jeugdige bezoek aan Musea en Tentoonstel-
 lingen *121
 Paedagogische dienst der Musea *12
 Westindische dieren, een nieuwe opstelling in
 het Zoologisch Museum te Amsterdam 33
 Claudius *7
 Clootwyck, Jan van (grafzerk van) *76
 Commelin 51
 Conservatie
 Historische Grafzerken *83
 Wand- en gewelfschilderingen *6
 Weefsels (oude) *11
 Costuums 214, *213

- Daphni, Constantijnse Villa 146
 Dapper, O. 51, 56
 Delft
 Laboratorium voor Vezeltechniek van de T. H. *11
 Oude Kerk (grafzerken) *68
 St. Agatha-klooster 185
 Den Oever, Voorlichtingsgebouw Zuiderzeewerken *180
 Deventer,
 Lebuinuskerk 210
 Museum De Waag 207
 Deventer, Jacob van 213
 Domselaer 51
 Doorwerth, Airbornemuseum *127
 Dordrecht, Grote Kerk (grafzerken) *69
 Douw, Simon van *198
- Ede, Grafmonumenten *70
 Egmond aan de Hoef, Kapittelkerk *65
 Egmond, Graaf Johan van *65
 Eigelshoven, Grafsteentjes *66
 Elburg, Oudheidkamer *146
 Elffers, Dick 35, *26
 Elgersma, Franciscus 98; Nicolaas — 98
 Ellecom, Ned. Herv. Kerk (grafschilderingen) 126
 Elsevier, Rammelman *70
 Emden, terponderzoek *42
 Enschede, Natuurhistorisch museum 200, 201
 Eschauzier, Prof. F. A. 32
 Ezinge, Terp 157
- Ferwerd, Terp 155
 Filz, J. (rec.) *108
 Asselt, Folkloristisch museum van het monumentale kerkje gereorganiseerd *211
 Bergen (N.H.), Gemeentelijk Museum. Reorganisatie costuumafdeling *213
 Draadloze rondleiding *13
 Kerkrade, Streekmuseum Kerkrade gereorganiseerd *148
 Oudheidkundig Museum voor de schoen- en lederindustrie *131
 Someren, Somerense Oudheidkamer *181
 Wolvega, Oudheidkamer Weststellingwerf geopend *182
 Zwolle, Reorganisatie Overijssels Geschiedkundig Museum *9
 Fockema Andreae, S. J. — J. G. N. Renaud en E. Pelinck
 Kastelen, Ridderhofsteden en Buitenplaatsen in Rijnland (rec.) 85
- Foppes, Joh. *203
 Forbes, Prof. Dr. R. J. *124
 Forrer, Theo 206
 Foto's van kunstwerken *107
 Franeker, Martinikerk 113
 Frensis, Joh. 180
 Frinco, Caesar Macett vrijheer van — 97
 Froger, W. A. 15
- Gelder, Dr. H. E. van
 Herinneringen aan drie Paladijnen 165
 Gelder, Dr. H. Enno van (rec.) 217
 De Nederlandse noodmunten van de tachtigjarige oorlog (rec.) 220
 Gelder, J. G. van
 In memoriam Willem Vogelsang *1
- Gent
 Bibl. St. Bavo (handschrift) 148
 St. Pietersabdij 127
 Gerold, Bisschop 139
 Geslacht en Wapenkunde, Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor *61
 Gewelfschilderingen
 Appingedam *6
 Bozum 105, 105
 Stedum *5
 Giffen, Prof. Dr. A. E. van 152, *38
 Glas (antiek) 40
 Glasschilderkunst *145
 Glazema, Dr. P. 126
 Beschermt onze oudheden (rec.) 219
 Godefroy, A. N. 15, 16, 58
- Gouda
 Catharina-Gasthuis *145
 Stedelijk Museum (benoeming J. Schouten) *47
 Graaf, J. A. van de
 Ornamentale band 146
 Grafkruisen *64
 Graftschilderingen
 Aardenburg 125
 Bonn 127, 139
 Brugge 127
 Commines 127
 Ellecom 127
 Gent 127
 Harelbeke 127
 Hulst 126
 Lübeck 127
 Middelburg 126
 Sluis 125
 Utrecht 127
 Graftombe *63

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Grafzerken *61
 Appingedam *8
 Bolsward (St. Martinikerk) 92, 96
 's-Gravenhage
 Gemeente Museum (Tentoonstelling „Sport en Spel in de klassieke Oudheid“) 41; (Paedagogische dienst) *35
 Kon. Bibl. (Maerlant Rijmbijbel) 140
 Museum Bredius (Ned. Costuummuseum) *125
 Museum van de kanselarij der Nederlandse orden *133
 Nederlands Costuummuseum *125
 Nederlands Postmuseum (Rondleidingsdienst) *27
 Greef Jzn., B. de 16, 58
 Groningen
 Museum van Oudheden voor Provincie en Stad Groningen (benoeming Jos. W. de Gruyter) *47; Tent. Hoe het landschap werd geschilderd *123
 Gruyter, Jos. W. de (benoeming) *47
 Haakma, Theunis *203
 Haarlem, Woonhuis Van Looy *214
 Haersma *203
 Hagart, Hein *76
 Hamer, P. J. 77
 Handschriften *10, 146, 147, 148
 Hart, A. van der 63, 64, 68
 Haslinghuis, Dr. E. J.
 „Stapelbekers“ en het zilveren „Drinkschaaltje van Cornelius Musius“ 179
 Heemskerk, Maarten van 186
 Heerma van Voss, Dr. A. L. 120
 Heijbroek, M.
 Het Airbornemuseum in Kasteel Doorwerth *127
 Heineman, Godlieb 109
 Heineman, J. C. A. 44
 Helm-tentoonstelling, Van der 121
 Hermna, abt. Idz. 107
 Hichtum, Terp *37
 Hillenius, D. 38
 Hinte, J. van 125
 Hintz, A. A. 98
 Hoensbroek, Grafsteentjes *66
 Hogebeintum, Terp 156
 Holwerd, Terp 153/4, 155, 156, 158
 Hoogewerff, Prof. Dr. G. J. *5
 Hoop, A. van der 58
 Hoorn, St. Pietersgasthuis 57
 Huitema, T.
 Niet opgeloste vragen omtrent terpen 151
 Hulst, St. Willibrorduskerk 126
 ICOM *204
 IJsselsteijn, Oudheidkamer *147
 In memoriam, zie: Inhoudsopgave
 Itten, Prof. Johannes 26
 Jansen, Gerhard 110, *6
 Jelgerhuis, J. *124
 Jever, Edo Wimken-Denkmal *76
 Jurgens, Pytter 98
 Kaars, Wim 204
 Kaars-Heykoop, Sary 204
 Kalf, Dr. Jan 165, 168
 Kassel, Museum 184
 Kasteel
Hieronder ook samengevat begrippen als:
 burcht, huis, enz.
 Doorwerth (Airbornemuseum) *127
 Groot Poelgeest 123
 Helmich, Huis *10
 Lips, Huis ter 124
 Kerkrade, Streekmuseum Kerkrade *148
 Keyser, Hendrick de 72
 Kinnema, Johannes 98
 Kloot Meijburg, Herm. van der
 De Martinikerk te Franeker 113
 K.N.O.B. Adres aan College van B. & W. te Amsterdam *19
 Kooi, W. B. van der *204
 Kuile, Prof. Dr. E. H. ter 43
 Openingsrede ledenvergadering K.N.O.B. *155
 Kunstweken, Internationale *104
 Laurentius 107
 Leeuwarden
 Fries Museum *41; tent.: Hoe het landschap werd geschilderd) *121, *201
 Leiden
 Academie *76
 Lakenhal (Van der Helmtentoonstelling) 121
 Rijksmuseum van Natuurlijke historie 200
 Rijksmuseum van Oudheden 37
 Rijksmuseum voor Volkenkunde *33; (benoeming Dr. P. H. Pott) *47
 Leupenius, J. 7, 16, 50, 60, 71
 Lidlum, Norbertijner Abdij Mariëndaal 107
 Linde, Adriaan van der 97
 Logteren, Jan van 10
 Londen
 Br. Museum (codex Harleianus) 148
 Imperial Warmuseum *130
 St. Paulskathedraal 97
 Victoria en Albert museum 184

- Lübeck, Graftschilderingen 127, 139
 Lucas, Vincent *75, *76
 Lugard Jr., G. J. 208
 Lunsingh Scheurleer, D. F. 125, *21
 Bolsward, Oudheidkamer uitgebreid *179
 De autobus als hulpmiddel bij rondreizende tentoonstellingen *51
 Den Oever, Voorlichtingsgebouw Zuiderzeewerken *180
 Elburg, Gemeente Oudheidkamer Elburg gereorganiseerd *146
 Geschiedkundig Medisch-Pharmaceutisch Museum te Amsterdam *123
 Het conserveren van oude weefsels *11
 IJsselsteijn, Oudheidkamer heropend *147
 Kunstverlichting in musea *101
 Oudheidkamer der Gemeente Baarn *177
 Restauratie Muurschilderingen in de N.H. Kerk te Appingedam *5
 Rijksmuseum van oudheden te Leiden. Nieuwe inrichting van zalen met klassieke kunst op de eerste verdieping 37
 Texel (Den Burg), Oudheidkamer geopend *181
- Maastricht
 Limburgs Provinciaal Museum voor Kunst en Oudheden Bonenfanten *169
 St. Servaas (grafzerken) *77, *77
 Maateenheid bij bouwkunst *239
 Macett, Caesar 97
 Marrum, Terp 155
 Martin, Prof. Dr. W. 165, 168
 Maybaum, G. 17, 53
 Meester
hieronder volgen de namen van kunstenaars en ambachtslieden
 Beeldhouwers, beeldsnijders, schrijnwerkers
 Hagart, Hein *76
 Jurgens, Pytter 98
 Kinnema, Johannes 98
 Logteren, Jan van 10
 Lucas, Vincent *75, *76
 Monogrammist B. G. 108
 Secundus, Janus 186
 Solaro, Antoni 109
 Tetrode, Willem Dzn. van 186
 Twentrop, Frans 109
 Bouwmeesters
 Adriaensz., Claes 63
 Froger, W. A. 15
 Godefroy 15, 16, 58
 Greef Jzn., B. de 16, 58
 Hamer, P. J. 77
 Hart, A. van der 63, 64, 68
 Helm (-tentoonstelling), van der 121
 Keyser, Hendrick de 72
 Maybaum, G. 17, 53
 Salm, A. 75
 Vingboons, Ph. 9, 60, 68, 68, 69, 69, 72, 74, 77, 78, 79
- Drukkers
 Breda, Jacobus van *10
 Paffraet, Albert *10
 Paffraet, Richard *10
- Edelsmeden
 Andeles, Ande *203
 Foppes, Joh. *203
 Frensis, Joh. 180
 Oettinger, A. 188
 Oling, Lucas *203
 Straub, H. 188
 Tijssen, Menno *203
- Glazenier
 Wopkes, Gerben 98
- Kaarttekenaars, landmeters
 Anthonis, Cornelis 1, 53
 Berckenrode, Balthasar Florisz. van 7, 50, 55, 66, 76
 Bonefantius, Nicolas Herbertus 213
 Deventer, Jacob van 213
 Leupenius, J. 7, 16, 50, 60, 71
- Orgelbouwers
 Hin(t)z, A. A. 98
 Heineman, Godlieb 109
 Knol, Rudolf 109
- Schilders, tekenaars, graveurs
 Berckheyde, G. 78
 Beyer, J. de 61, 66
 Blokland gen. Montfoort, Antonie van 186
 C. Bogers 10
 Borch, Michel van der 140
 Douw, Simon van *198
 Heemskerk, Maarten van 186
 Jelgerhuis, J. *124
 Kooi, W. B. van der *204
 Laurentius 107
 Linde, Adriaan van der 97
 Meurs, J. van 17, 53, 56, 66
 Mieris de J., Frans van *121
 Montfoort, Antonie van Blokland gen. 186
 Os, P. G. van 215
 Rieke, J. M. A. 50
 Schouten, H. P. 8, 17, 50, 52, 61, 66
 Secundus, Janus 186
 Solis, Vigil 187

Terborch, G. 10
 Vinckboons, David *120
 Visscher, Claes Jansz. 17, 76, 76
 Wohlgemut, Mich. 181
 Uurwerkmaker
 Haakma, Theunis *203
 Meijer, E. R. *13
 Instructieve tentoonstellingen voor de jeugd
 in het Rijksmuseum te Amsterdam *119
 Meischke, Ir. R.
 De Geschiedenis van het terrein van het St.
 Pieters- of Binnengasthuis te Amsterdam 1, 49
 Meurs, J. van 17, 53, 56, 66
 Mey, J. M. van der 19
 Middelburg
 Doelen van St. Sebastiaan 126
 Graftschilderingen 126
 Mieris de J., Frans van *121
 Moens, Petronella *70
 Monbléru, Guillaume de 139
 Monogrammist B. G. 108
 Montfoort, Anthonie van Blokland gen. 186
 Monulphus, Bisschop *81
 Monumentenwet *187

MONUMENTENZORG

Voor Restauraties zie op de desbetreffende plaatsnamen, alsmede onder het hoofd Restauratie-nieuws in de Inhoud.

MUSEUM (A)

(zie ook op namen van landen of plaatsen waar de musea zijn gevestigd) en de trefwoorden:

ICOM

Verzamelingen (particuliere)

Benoemingen *47
 Instructieve tentoonstelling voor de jeugd *119
 Jeugdige bezoek aan — *121
 Museum en Publiek *174
 Opstelling (Deventer, Museum De Waag) 207
 Opstelling
 Griekse vazen 37
 Ned. Costuummuseum *127
 Paedagogische dienst *12
 's-Gravenhage, Gemeente Museum *35
 Personeel (Salarissen) *22
 Propaganda *31
 Publicaties *205

Rondleiding (draadloze) *14
 Rondleidingsdienst (Ned. Postmuseum) *27
 Taak en taakverdeling (Nederlandse historische musea) 191
 Tentoonstellen (prenten en tekeningen) 29
 Tentoonstellingsagenda, zie: Inhoudsopgave
 Tijdschrift *Museum* *12
 Verlichting *101
 Amsterdam, Zoologisch Museum 34
 Vernielzucht van het publiek 36
 Verzamelprogramma (Historische Musea) *225
 Vitrines 21, *23, *135

Museumdag, zie: Inhoudsopgave

Musius, Cornelius 179

Muurschilderingen

Appingedam (restaurant) *5

Bolsward (St. Martinikerk) 95, 96, 110

Naarden

Turfpoort 213

Vestingmuseum 209

New York

The American Museum of Natural History
 (draadloze rondleiding) *13

Pierp. Morgan libr. (handschrift) 148

Nicostratis *7

Nieuwkoop, Raadhuis 61, 68

Oenkerk, Ned. Herv. Kerk (grafzerk) *76

Oettinger, A. 188

Oling, Lucas *203

Orgel, Bolsward 98

Os, P. G. van 215

Ottema, Nanne (In memoriam) *197

Oudenaerde, Jan van 139

Paffraet, Albert *10; Richard ~ *10

Pagbant, Nicolas 139

Parijs

Bibl. Nat. (handschriften) 146, 148

Service éducatif du Musée du Louvre 41

Perquin, C. *54

Planchenault, René

Les Tapisseries d'Angers (rec.) *107

Pluym, Prof. Willem van der (rec.) 160

Poel, J. van der

De geschiedenis van het Nederlands Fiscaal

Zegel (rec.) 217

Pontanus, J. I. 51

Porceleinkasten *203

Pott, Dr. P. H. (benoeming) *47

- Ravenna, S. Vitale 146
 Renaud, F. G. N. 124, 125
 Renkum, Heemkundig museum *129
 Répertoire international des archives photographiques d'oeuvres d'art (rec.) *107
 Restauratie
 Appingedam, Ned. Herv. Kerk (muurschilderingen) *5
 Bolsward 89 e.v.
 Franeker, Martinikerk 113
 Restauratienieuws, zie: Inhoudsopgave
 Rieke, J. M. A. 50, 52
 Rijnberk, Prof. van *124
 Röell, Jhr. D. C. 161
 Rooseboom, Mej. Dr. M.
 Problemen van Oud en Nieuw in Historische Musea *225
 Rotterdam, Historisch Museum (vitrines) 25
 Rouwkassen *65
- Salm, A. 75
 Salugien, Caesar Macett heer van 97
 Schenck van Toutenburgh *10
 Schendel, Dr. A. F. E. van *21, *169
 Schiedam, Stedelijk Museum *221
 Schouten, J. (benoeming) *47
 Het Catharina-Gasthuis te Gouda en de „glaesmaeckers" *145
 Schouten, H. P. 8, 17, 50, 52, 61, 66
 Secundus, Janus 186
 Sempronianus *7
 's-Gravenvoeren *66
 Siccama, Sibrandus 97
 Sickingen, Frans von 183, 185
 Sieders, Ir. R. *11
 Sixtius, doctor 97
 s'Jacob, Mevr. Dr. H. E.
 Beschilderde middeleeuwse grafkelders te Aardenburg en Sluis 125
 Sleswijk, Terp Warft Tofting *42
 Sluis, (grafschilderingen) 125
 Soest (Dld.) 180
 Solaro, Antoni 109
 Solis, Vigil 184
 Someren, Oudheidkamer *181
 Spahr van der Hoek, J. J. 107
 Spiegel, Mej. (Wed. Laurens Jansz, Spiegel) 72
 Splitgerber, (Verzameling) 66
 St. Aachten, Franciscanessenklooster 183
 St. Andreas *7
 St. Catharina van Alexandrië 133
 St. Martensvoeren, Grafsteentjes *66
- St. Nicolaas *7
 St. Omer 148
 St. Pietersvoeren *66
 St. Servatius *82
 Stapelbekers 179
 Stedum, N.H. Kerk, Gewelfschilderingen (restauratie) *5
 Straten, Roger van 139
 Straub, H. 188
 Sweling, Pieter Jansz. 9, 75
- Tafelgerei 179
 Tentoonstellen, zie: Museum
 Tentoonstelling
 Beeldende kunst en kunstnijverheid *120
 Bureau van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Afd. *237
 Etswerk van Rembrandt *124
 Historische tentoonstelling 1876 58
 Hoe het landschap werd geschilderd *119, *121
 Instructieve tentoonstellingen voor de jeugd *119
 Jeugdig bezoek aan —
 Nederlandse stillevens uit de 17de eeuw *124
 Rondreizende tentoonstellingen *51, *195
 Rondreizende Unesco-tentoonstelling *117
 „Sport en Spel in de klassieke Oudheid" 41
 Westindische dieren, een nieuwe opstelling in het Zoölogisch Museum te Amsterdam 33
 Zo zien zij ons *33
- Terborch (G.) *10
 Terpen 151
 Franeker, Martinikerk 113
 -onderzoek *37
 Terschelling, Natuurhistorisch museum 203
 Terwen, Ir. J. J. (rec.) 85
 Het reconstrueren van Plattegronden 121
 Tetrode, Willem Dz. van 186
 Texel (Den Burg), Oudheidkamer *181
 Textilia *11, *104
 Tijssen, Menno *203
 Timmers, Prof. Dr. J. J. M.
 Twee vroege grafschriften uit de Pandtuint der Maastrichtse St. Servaas *77
 Titz, Rutger van *7
 Tjibbes, Anne *198
 Trier, Dombibl. (Handschrift) 148
 Turonensis, Gregorius *82
 Twentrop, Frans 109
- Utrecht
 Huis der Duitse Orde (missaal 1415) *10

- Mariakerk (kloostergang) 127
 Oud-Katholieke Kerk St. Gertrudis (zilverschat) 181, 184
 Oud-Katholieke St. Mariakerk (zilverschat) 184
 Uytendogaart, Prof. Dr. Ir. J. W. H. *11
- Vaals, Kerkhof *69
 Vacatures *187, *213
 Verenigde Staten van Noord Amerika
 Trailside Museums 203
 Verzameling
 Hoop, A. van der 58
 Splitgerber 66
 Vet, J.
 Het voeren van propaganda voor gebeurtenissen van culturele aard *173
 Vinckboons, David *120
 Vingboons, Ph. 9, 60, 68, 68, 69, 69, 72, 74, 77, 78, 79
 Virneburg, Heinrich von 139
 Visscher, Claes Jansz. 17, 76, 76
 Visser, H. F. E
 Vitrines in Kunstmusea 21
 Vitrines (Spiegelglas of Perspex? Het voordeel der stolpconstructie) 21
 Vogelsang, Prof. Dr. W. 165, 168 (In memoriam) *1
 Voorschoten
 Huis ter Lips 127
 Voous, Dr. K. H. 38, *26
 Vos, Jasperus *7
 Vries, Dr. A. B. de
 Over Musea van oude en moderne kunst; waarom een scheiding? *230
- Waalwijk, Oudheidkundig Museum voor de schoen- en lederindustrie *131
 Wagenaar, J. 51
 Walinga, S. G. 109
 Wandschilderingen, zie: Muurschilderingen
 Wapenborden *65
 Weber, Dr. R. E. J.
 Ervaringen met een rondleidingsdienst in het Nederlandse Postmuseum *27
 Weefsels, Conservatie *11
 Wenen, Bibl. der Mechitaristen (Etschmiadzin Evang.) 147
 Wicheren, J. J. G. van *198
 Wijngaarden, Ir. E. D. van 213
 Wijsenbeek, Mr. F.
 Het Museum en zijn publiek, en hoe dit te bereiken *174
 Wittop Koning, Dr. A. *124
 Wohlgemut, Mich. 181
 Wolvega, Oudheidkamer Weststellingwerf *182
 Wopkes, Gerben 98
- Ypey, J. 126
- Zelm van Eldik, J. A. van *133
 Zilvermerken (Antwerpen, meesterteken: vogel) 183
 Zon, N. E. H. J. J. (rec.) 219, *22, (rec.) *107
 Zutphen
 Waterstraat (voormalig huis) 61, 67
 Zwijndrecht, J. van 41, *35
 Zwolle
 Huis Helmich *9
 Overijssels Geschiedkundig Museum (reorganisatie) *9
 St. Michaelskerk 108